

IZ RECENZIJA:

“Konstruiranje koncepta žene u patrijarhalnim društvima mijenjalo se tokom vremena i prilagođavalo različitim povijesnim i društveno-političkim kontekstima. Budući da je takav konstrukt produkt djelovanja maskulinih centara moći, u njemu se osjeća pasivno nasilje koje se uvijek i iznova izvršava nad zamišljenim ženskim rodom. Podsjetimo, nasilje dolazi u različitim formama. Budući da je Zbornik radova *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* jedna vrsta podsjetnika na latentno nasilje koje se izvršava nad ženama u povijesti, književnosti, historiografiji i javnom diskursu, a koje je temeljeno na spolu ili rodu, te budući da se Zbornik može smatrati i jednom vrstom opomene za buduće generacije, a cijeneći kvalitet njegova sadržaja, sa zadovoljstvom predlažem njegovo objavljivanje.”

Prof. dr. Amila Kasumović

“Ovaj kratak prikaz završiću citatom iz teksta koji se nalazi u Zborniku. Mišljenja sam da bi svaka od nas istoričarki, koje se bavimo istorijom žena na Balkanu, svoje radove trebalo da zaključi upravo ovako: ‘Podsjećanja radi, svim ovdje pomenutim ženama i onima koje su ostale bezglasne i stoga nezabilježene i nevidljive, svim koje su se bezrazložno osjećale krivima zbog vlastitih iskoraka velikih ili malih, koje su procjenjivale vlastitu hrabrost i snagu u okviru društveno-političkih datosti, ideologija i patrijarhalnih matrica, koje su iskušavale lojalnost prema vlastitim ciljevima i ideji samoostvarenja, te živjele za svoje ideale, svima njima idu zasluge za ovaj tekst’.”

Dr. Ivana Pantelić

ISBN 978-9958-577-29-1

9 789958 577291

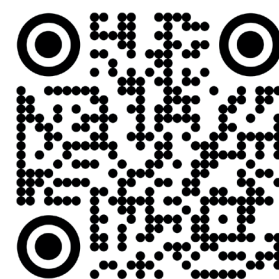
ZAMIŠLJANJE ŽENE

O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine

Urednice:
Sabina Veladžić
Aida Ličina Ramić

ZAMIŠLJANJE ŽENE

O ideološkim i kulturnim konceptima
ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine

HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
SARAJEVO

ZBORNIK RADOVA

ZAMIŠLJANJE ŽENE

O IDEOLOŠKIM I KULTURNIM
KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA
U POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

Uredile: Sabina Veladžić, Aida Ličina Ramić

ZBORNIK RADOVA

ZAMIŠLJANJE ŽENE

O IDEOLOŠKIM I KULTURNIM KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA
U POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

Izdavač:

Heinrich-Böll-Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo
Avde Sumbula 1, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.ba.boell.org

Za izdavača:

Judith Brand, direktorica ureda

Glavna i odgovorna urednica:

Sabina Veladžić

Tehnička urednica:

Aida Ličina Ramić

Recenzentice:

Amila Kasumović
Ivana Pantelić

Stavovi i gledišta izneseni u radovima autorica i autora
ne predstavljaju nužno stavove i gledišta uredništva i izdavača.

ISBN 978-9958-577-29-1

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu
Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH
pod ID brojem 52756230

HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG / FONDACIJA HEINRICH BÖLL

ZBORNIK RADOVA

ZAMIŠLJANJE ŽENE

O IDEOLOŠKIM I KULTURNIM
KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA
U POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

Uredile: Sabina Veladžić, Aida Ličina Ramić

■■■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SARAJEVO

Sarajevo, 2023.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	9
DŽENAN DAUTOVIĆ	
Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici	17
ELMA KORIĆ	
Žena u javnom prostoru Bosanskog ejaleta	63
SONJA M. DUJMOVIĆ	
Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema <i>Bosanskoj vili</i>	93
AIDA LIČINA RAMIĆ	
Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953–1961)	163
AJLA DEMIRAGIĆ	
Od <i>ustupaka muške uljudnosti</i> do književnopovijesne obliteracije <i>ženskinja</i> bošnjačke književnosti prema rizomatskim stukturama književne (pri)povijesti “odozdo”	221
SABINA VELADŽIĆ	
Diskurzivna prezentacija žene u bošnjačkim štampanim medijima 1989–1992.	253
MELISA FORIĆ PLASTO	
Žene na marginama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini	303

337 BIOGRAFIJE**AMILA KASUMOVIĆ**

341 Recenzija

IVANA PANTELIĆ

351 Recenzija

CONTENTS

INTRODUCTION	9
DŽENAN DAUTOVIĆ	
Destinies Hidden by the Veil of Oblivion: Women from the Bosnian Middle Ages in the sources, historiography and popular culture	17
ELMA KORIĆ	
Women in the public space of the Bosnian Eyalet	63
SONJA M. DUJMOVIĆ	
Nationalism as a path towards the emancipation of women? The visibility and the role of women in Bosnia and Herzegovina during the period of Austro-Hungarian administration according to the paper <i>Bosanska vila</i>	93
AIDA LIČINA RAMIĆ	
New women's organization - Union of Women's Societies of Bosnia and Herzegovina (1953-1961)	163
AJLA DEMIRAGIĆ	
From the <i>concessions of male courtesy</i> to the literary-historical obliteration of <i>women</i> in Bosniak literature toward the rhizomatic structures of literary history "from below"	221
SABINA VELADŽIĆ	
Discursive Presentation of Women in Bosniak print media 1989-1992	253
MELISA FORIĆ PLASTO	
Women on margins of the contemporary history textbooks in Bosnia and Herzegovina	303

337 BIOGRAPHIES**AMILA KASUMOVIĆ**

341 Review

IVANA PANTELIĆ

351 Review

UVODNA RIJEČ

Peter L. Berger i Thomas Luckmann u svojoj knjizi pod naslovom *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja* društvenu stvarnost opisuju kao ljudsku kreaciju koja se *generacijskom transmisijom objektivizira*, postvaruje te naposljetku zadobija *ontologijski, božanski ili prirodni značaj* i smisao, tj. otuđuje se od čovjeka kao njegova tvorevina i počinje se shvatati kao *neljudski fakticitet*, čime izmiče mogućnosti dekonstrukcije i (korjenite) promjene. Ta i takva društvena zbilja strukturira se, održava i nadzire kroz institucionalni poredak i kroz društvene uloge kao njegove *reprezentacije* i *posredovanja institucionalno objektiviranih nakupina znanja*.¹ Spomenuta znanja, bremenita značenjima i usvojena kroz procese primarne i sekundarne socijalizacije, normiraju i oblikuju *subjekta*² društvene i kulturne stvarnosti. Dio tih institucionalno proizvedenih, *ontologijskih* znanja kojima se usmjeravaju društvene prakse jeste i patrijarhalni koncept žene koji je definira kao muškog *Drugog* i koji joj dodjeljuje status društveno marginalnog bića. Rukovodeći se navedenim kao teorijskim polazištem autori/-ce, okupljene oko Zbornika *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, nastojali/-e su da, uklapajući se u tokove ranijih, tematski srodnih, međunarodnih, regionalnih i bosanskohercegovačkih istraživačkih poduhvata i s punim uvažavanjem se oslanjajući na u njima postignute rezultate, nastave, intenziviraju, otvore novi tematski rukavac javnog progovora o društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini tokom različitih povijesnih razdoblja, te da propitaju institucionalne, ideološke i kulturne koncepte putem kojih je "zamišljana", pa i poništavana, tj. one korpuse diskurzivnih znanja, te kulturnih i društvenih normi kao *prirodnih* zakona putem kojih ideološki, politički, kulturni sistemi i njihovi protagonisti legitimiraju upotrebu ženskog tijela i bića.

¹ Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje, rasprava o sociologiji znanja* (Zagreb: Naprijed, 1992).

² O značenju pojma *subjekat* na koje se referiram, te pojmova *desubjektivizacija*, *samostvaranje* vidjeti: Mišel Fuko, Džudit Butler, *Šta je kritika?*, ur. Adriana Zaharijević, Predrag Krstić (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018).

Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine rezultat je i dio projekta koji je začet tokom 2019. godine uz neformalne razgovore i kafe s kolegicama povjesničarkama, dr. Sonjom Dujmović, dr. Aidom Ličinom Ramić, te prof. dr. Amilom Kasumović. Potreba organizovanja, unutar i uz podršku postojećeg institucionalnog okvira, jednog šireg naučnog skupa na kojem bi se okupile znanstvenice iz Bosne i Hercegovine i regiona i progovorile o društvenoj povijesti žena rodila se iz osjećaja zasićenosti maskulinom, autoritativnom, ideološkom historiografijom zaoкупljenom legitimacijom nacionalnih i državnih zajednica, te obilježavanjem obljetnica. Spomenuti trend ne samo da održava istraživački unutarinstitucionalni fokus na državi i naciji umjesto na društvu, nego i dodatno umanjuje humanističke i intelektualne konotacije takve historiografije. Budući da je COVID pandemija osujetila organiziranje većeg znanstvenog skupa, u zimu 2020. preko online platforme okupila se grupa znanstvenica iz Sarajeva sa željom da malim koracima pokrene realizaciju jednog dugoročnijeg projekta koji bi na interdisciplinarnim osnovama istraživački osvijetlio više aspekata društvene povijesti i savremenosti žena u BiH. Kao rezultat tog okupljanja i prvi korak u realizaciji zamišljenog projekta organizirana je i održana 28. 10. 2021. godine u Historijskom muzeju BiH naučna tribina *Žena Bosne i Hercegovine. Koncept i/ili stvarnost na margini povijesnih, ideoloških, kulturnih sistema*.³ Iako je Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu institucionalno podržao njeno održavanje, snimljeni materijal, izlaganja sa tribine nikada nisu, uprkos iskazanom interesovanju, u cijelosti i javno popularizirana putem online platformi. Prvobitno i neformalno okupljena grupa koja je za cilj imala pripremu jedne ovakve publikacije već početkom 2020. osula se, restrukturirala i ojačala novim članovima/članicama, te su u novonastalim okolnostima u njoj prevagu odnijele povjesničarke i to je, zapravo, u konačnici rezultiralo, uz izuzetak jednog rada, historijskim zbornikom. Strah, koji se temelji na stečenom iskustvu, da će proizvod našeg znanstvenog rada biti na neki način otuđen od nas utjecao je na odluku da ovaj projekat realiziramo u okviru jedne nevladine organizacije – Fondacije Heinrich Böll.

³ Učesnice tribine s referatom bile su: Bjanka Alajbegović, dr. Elma Korić, dr. Sonja Dujmović, dr. Belma Buljubašić, dr. Ajla Demiragić, dr. Aida Ličina Ramić i dr. Sabina Veladžić.

Zbornik *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* donosi sedam naučnih radova, koji na različite načine nude nove poglede na položaj žene u bosanskohercegovačkom društvu kroz historiju. Radovi se na povijesnoj vremenskoj liniji kreću od srednjeg vijeka do skorije prošlosti i svaki od njih predstavlja važan doprinos za razumijevanje položaja žene kroz historiju na prostoru Bosne i Hercegovine. Autori/-ice, kroz različite tematske, ali i hronološke okvire, propituju ključnu tezu koja je postavljena naslovom ovog zbornika, a to je kako se preobražava *zamišljena* slika žene, odnosno njen definirani društveni položaj i uloga kroz različite ideološke i kulturne koncepte u povijesti Bosne i Hercegovine.

Rad pod naslovom "Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici" autora **Dženana Dautovića**, bosanskohercegovačkog medievaliste, otvara Zbornik. Dautović razmatra posebno izazovnu i važnu temu o položaju žene bosanskog srednjovjekovlja iz tri različite perspektive. Najprije autor skreće pažnju na jedan od najvećih izazova s kojim se suočavaju istraživači/-ce srednjovjekovnog razdoblja naše povijesti – nedostatak izvora, što u slučaju istraživanja povijesti žena dodatno otežava situaciju jer one ni u postojećim izvorima nisu dovoljno vidljive. Druga se perspektiva tiče položaja žene u historiografiji, koja je uzročno-posljedično vezana uz prvu, odnosno nedostatak izvora, te proizlazi iz tumačenja sačuvanih izvora i zaključaka koji se donose iz njih. Pored historiografskih radova o pitanju i položaju žene u srednjovjekovnoj Bosni, Dautović u ovome radu ukazuje i na nešto drugačiju "popularnu" produkciju, *populistik*u, kao treću perspektivu istraživanja, koja je postala dio svakodnevnice i vrlo često se (zlo)upotrebljava i u dnevno-političke svrhe, te ima i ozbiljne društvene reperkusije na oblikovanje historijske svijesti. Uz opći pregled historiografskog prikaza žene u evropskom srednjovjekovlju i žene u bosanskom srednjovjekovlju, kroz dva glavna poglavlja autor je u dvjema studijama slučaja, o kraljici Jeleni Gruboj i kraljici Katarini, na konkretnom primjeru pokazao proces proizvoljne ideološke i populističke nadgradnje ženskog lika podjednako proizvoljno izvučenog iz repozitorija prošle stvarnosti.

Položaj žene i njeno prisustvo u javnom i društvenom prostoru Bosne i Hercegovine u periodu osmanske uprave, odnosno između 16. i 18. stoljeća, predstavila je autorica **Elma Korić** u radu "Žena u javnom prostoru Bosanskog ejaleta". Oslanjajući se na izvore iz tog perioda koje su, kako naglašava autorica u uvodu ovoga rada, "isključivo sastavljali muškarci", a prvenstveno na primarne osmanske izvore – zapise u sudskim registrima (sidžili) i popisne katastarske knjige (tapu tahri defteri) – donosi nam slikovite prikaze iz svakodnevnog života žene tog razdoblja. Struktura i sadržaj izvora predstavljaju izvjesna ograničenja za sagledavanje položaja žene u osmanskome razdoblju, no uprkos tome Korić u određenoj mjeri kroz svoje zaključke navodi na razmišljanje o potrebi preispitivanja stereotipne slike žene tog vremena, donoseći niz zanimljivih i živopisnih primjera i slučajeva naročito iz oblasti nasljednoga prava, koji pokazuju da su u pojedinim slučajevima žene bile svjesne svojih prava i nisu se ustručavale poduzeti i konkretne korake da ih osiguraju.

Rad pod naslovom "Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema *Bosanskoj vili*" autorice **Sonje Dujmović** otvorio je pitanje emancipacije srpske žene u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u svjetlu narastajućeg srpskog nacionalnog pokreta tog vremena. Štampa, kao jedan od najvažnijih alata za promoviranje nacionalnih ideja, poslužila je autorici kao izvor za istraživanje emancipatorskih praksi tog vremena. Časopis *Bosanska vila*, "list za zabavu, pouku i književnost", postao je tako platforma preko koje su žene dobile priliku da postanu "vidljive" u javnom prostoru i u okviru nacionalno-kulturne paradigme u izgradnji. One su odlučno iskoristile tu šansu i zauzele javni medijski prostor na način koji je zatekao njegove muške kreatore. Ipak, ta emancipacija imala je granice i njihovo sagledavanje, napominje autorica, važno je radi spoznaje metoda perpetuiranja njenog ograničenog dometa i utjecaja.

O ulozi i značaju ženskih organizacija u procesu emancipacije žena u socijalizmu možemo čitati u radu "Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953–1961)" autorice **Aide Ličine Ramić**. Emancipacija žena tog vremena u pravnom smislu ogledala se u donošenju

ustavnih i zakonskih odredbi koje su garantovale pravnu jednakost žena i muškaraca, međutim, u praksi zastarjeli, tradicionalni i patrijarhalni način razmišljanja i dalje su određivali ulogu žene u društvu. Stoga je posebna ženska organizacija bila neophodna faza u rješavanju ženskog pitanja u socijalističkom društvu, zaključuje autorica. Ličina Ramić piše o značaju Saveza ženskih društava, o osnivanju, organizaciji i djelatnosti ove ženske organizacije, s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu.

“Od *ustupaka muške uljudnosti* do književnopovijesne obliteracije *ženskinja* bošnjačke književnosti prema rizomatskim stukturama književne (pri)povijesti ‘odozdo’”, rad autorice **Ajle Demiragić**, prilog je ginokritičkim istraživanjima i kritici tradicionalnog načina organizacije književne povijesti. Autorica je analizom književnopovijesne studije povjesničara i kritičara književnosti Muhsina Rizvića – o *Bosansko-muslimanskoj književnosti u doba preporoda 1887–1918*, koja ima značaj nacionalnog književnog kanona, ukazala na zanemarivanje ženskog književnog stvaralaštva s konca 19. i početka 20. stoljeća u ovome djelu. Ovaj rad, osim što predstavlja doprinos kritici razvoja androcentričnog književnopovijesnog prikaza moderne bošnjačke književnosti, ujedno predstavlja i prilog proučavanju marginaliziranih bošnjačkih književnica s početka 20. stoljeća.

Kako je lik žene predstavljen koncem 1980-ih i početkom 1990-ih godina na stranicama vjersko-nacionalne štampe u Bosni i Hercegovini, prikazuje autorica **Sabina Veladžić** u radu pod naslovom “Diskurzivna prezentacija žene u bošnjačkim štampanim medijima 1989–1992.”. *Preporod*, *Muslimanski glas*, *Islamska misao* i *Ogledalo* predstavljaju izvornu bazu autorici koja analizira kako je, u navedenom vremenskom okviru, bošnjačka društveno-politička elita kroz osmišljenu idejno-političku platformu oblikovala bošnjačko nacionalno društvo, a s tim u vezi razvijala i *diskurzivni konstrukt nove bošnjačke žene*. Lik *nove bošnjačke žene*, ističe Veladžić, anticipira se u duhu poželjnih kategorija – odgajateljice, žene – majke, žene – muslimanke, a istovremeno se suprotstavlja liku *posrnule žene*, “nemoralne” *Bošnjakine*, koja je prihvatila *sekularne vrijednosti i prakse* socijalističkog idejno-političkog sistema vrijednosti. Konstruiranje ovakve slike žene kroz štampu išlo je u prilog

repatrijarhalizirajućim procesima u društvu, ali i izgradnji narativa putem kojeg se bošnjački kolektiv u to vrijeme idejno homogenizirao, zaključuje autorica.

Kako se (*ne*) *zamišlja* žena na stranicama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini – tema je rada pod naslovom “Žene na marginama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini” autorice **Melise Forić Plasto**. Ovaj, ujedno i posljednji rad analizira na koji je način danas predstavljena žena u “službenoj verziji historije”. Udžbenici kao nastavno sredstvo, koji nastaju na osnovu planova i programa što ih kreira i njima rukovodi vladajuća idejno-politička elita, izvorna su podloga za ovo istraživanje. U Bosni i Hercegovini udžbenici su odraz trenutne podijeljenosti društva, pa stoga autorica analizom udžbenika na bosanskom, srpskom i hrvatskom jeziku za osnovnu školu dolazi do, u najmanju ruku, poražavajućih podataka. Sadržaji o ženama u nekim od udžbenika su na *razini incidenta*. Izdvaja se jedan broj udžbenika, ali oni, bez sumnje, za ovako važno pitanje ne mogu biti izuzetak koji potvrđuje pravilo.

* * * * *

Naposljetku, iako su ideološki i kulturni koncepti putem kojih se žena *zamišlja* (kao Srkinja, Bošnjakinja, radnica, buržujka, majka) u biti kolektivne kategorizacije, tj. diskurzivni stigmatički ili afirmativni opisi lika žene koja u sebi sažima cijelu jednu žensku zajednicu, ovaj zbornik polazi od premise da je ženski dio ljudskog društva na izrazito kompleksan način izdiferenciran i podijeljen – generacijski, ideološki, nacionalno, etnički, klasno, rasno, etički i moralno. Repatrijarhalizacijski trend koji posljednjih decenija nezaustavljivo jača ne samo na lokalnoj i regionalnoj nego na globalnoj sceni i koji je osnažen neoliberalizmom, rastom nacionalizma, jačanjem političke desnice i društveno-političkog utjecaja vjerskih institucija, neoimperijalizma, rasizma iziskuje neprestano istraživačko sagledavanje na koji se način savremeni i povijesni, možemo slobodno reći, regresivni društveno-politički procesi prelamaju preko života ženskog *homo sacera*.⁴

⁴ O sintagmi *golog života*, *homo sacera*, nad kojim se vrši suverena vlast, vidjeti: Giorgio Agamben, *Homo sacer. Suverena moć i goli život* (Zagreb: Multimedijalni institut, 2006).

Iskrenosti radi, prema mladim generacijama kojima je najvećim dijelom upućen ovaj sadržaj, kao demonstracija našeg makar i nemoćnog pokušaja da se u ovom sumornom vremenu pisanom riječju izborimo za humaniju i pravedniju društvenu stvarnost, te potaknemo proces njihovog *samostvaranja*, treba napomenuti da su uporedo s nastajanjem ovog zbornika tekle životne prakse njegovih autorica duboko determinirane patrijarhalnom matricom kojoj se u teoriji nastojimo oduprijeti. Sve smo u stanju dubokog nemira zbog vlastite hipokrizije, a ipak primjerno, igrale svoje društvene uloge brižnih majki, supruge, kućanica, koje su znanstvene radove pisale u periodu između spremljenih objeda, napisanih zadaća, izliječenih prehlada... I naša *desubjektivizacija* čini se kao mučni proces dugog trajanja.

Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić

Sarajevo, 6. 12. 2022.

SUDBINE VELOM ZABORAVA SKRIVENE: ŽENE BOSANSKOG SREDNJOVJEKOVLJA U IZVORIMA, HISTORIOGRAFIJI I POPULISTICI

Apstrakt: Rad je posvećen analizi informacija o položaju žena u srednjovjekovnoj Bosni koje se mogu pronaći u izvorima, historiografiji, te sve brojnijim elektronskim medijima na kojima se piše i postavljaju tekstovi bez bilo kakvog nadzora, a često upravo oni imaju daleko širi domet od znanstvenih rukopisa. Položaj žena u srednjovjekovnom periodu često se uopćava i stigmatizuje bez poznavanja osnovnih procesa i razvojnih obrazaca kroz koje je ova skupina ljudskog roda prolazila. Žene Bosanskog Kraljevstva u ovom se radu analiziraju u jednom obimu skupno, kao pripadnice ženskog roda ili nekog od staleških ženskih podrodova, ali također, u dva pojedinačna slučaja, u fokus analize stavljamo i dvije najznačajnije kraljice srednjovjekovne Bosne, čiji je život sagledan kroz prizmu njihovih postupaka, historiografske analize, te prisutnosti u općim javnim medijima, odnosno njihove percepcije u širem društvu moderne Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: srednji vijek, žene, kraljice, plemkinje, pučanke, ropkinje, historiografija, populistika, gender-study, kraljica Katarina, kraljica Jelena Gruba.

Uvod

Proučavati, analizirati i pisati o ženama u srednjovjekovnom vremenu pokazuje se kao cijeli set iznimno velikih metodoloških problema, koji su tek djelomično naglašeni realnim nedostatkom izvora. Prva vrsta problema nastaje iz prirode samih izvora, nastalih u centrima ne samo društveno orijentiranenego i porodičnou smjerenemoći, koja se nalazila gotovo isključivo u rukama muškog roda. Žene su mahom ostale u sjeni, bez glasa ili neke druge manifestacije pojavnosti u izvorima, najčešće spominjane u kontekstu

poduhvata, tragedija, smicalica ili svakodnevnih životnih procesa osmišljenih i vođenih od strane muškaraca iz njihovog života. Najveći broj žena zapravo se i identifikuje u izvorima ličnim imenom s odrednicom kćerka, sestra ili supruga, bez prezimena, kojem se također u korijenu nalazi pripadnost nekom muškom pretku. Druga vrsta problema jeste kako moderni ljudi percipiraju srednji vijek, naročito uloge žena u toj hronološkoj fazi historijata ljudskog roda, odnosno poklapanje moderne sa srednjovjekovnom stvarnosti, što su zapravo skupovi sa jako malo zajedničkih imenitelja. Pokazuje se iznimnom preprekom, čak i za mnoge stručnjake koji su stekli i najviše kvalifikacije da se profesionalno bave srednjim vijekom, da se prestroje iz modernih vremena, mentaliteta i društvenih normi u kojima su odrasli i po kojima žive u komplementarne kategorije srednjovjekovnog vremena, koje su često formirane na potpuno drugim vrijednostima, konceptima i sistemima. Shvatiti da su za ljude srednjeg vijeka neke stvari, koje nama danas izgledaju potpuno neprihvatljive, bile normalne i uobičajene, ali i obratno, da su neki naši načini razmišljanja bili skandalozni za ljude tog vremena, možda je i ponajteži aspekt bavljenja srednjovjekovljem, čak i ako zanemarimo potrebu poznavanja paleografije, nama danas stranih jezika i pisama i sl. Brojni istraživači, te skoro bez iznimke svi "ljubitelji" medievistike čak ni ne razumiju da postoje spomenute razlike i onda umjesto tumačenja, analize i pokušaja razumijevanja (do kojeg u cjelini gotovo sigurno ni ne možemo doći bez obzira na sav trud i dobru volju) nastaju mitologizacije, ideološka tumačenja te romantičarski koncepti koji ne mogu biti udaljeniji od srednjovjekovne stvarnosti. Konačno, posebna grupa problema karakteristična je za naš mikroregionalni prostor srednjovjekovne Bosne i njenog bližeg susjedstva u kome je došlo do gotovo sistematskog gubitka pisanih izvora.¹ Ono što je spašeno – spašeno je prije svega jer se nalazilo u arhivima i bibliotekama van Bosne, no priroda takvih izvora dodatno otežava proučavanje srednjovjekovnih žena ovog prostora, jer je riječ ili o poveljama koje se odnose na visokodržavne poslove vanjskopolitičkih ili unutrašnjopolitičkih odnosa, rezervisane isključivo za društvenu elitu,

¹O odnosu srednjovjekovne Bosne sa širim i užim prostornim regijama: Nedim Rabić, "Bosna i Istočno-centralna Evropa u srednjem vijeku: odnos mikro i makro regije", u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić i Nedim Rabić (Sarajevo: Institut za historiju, 2019), 11–31.

što je u srednjem vijeku značilo ljude sa visokom moći, brojnom vojskom i prostranim posjedima (izvori moći dostupni samo muškarcima), ili pak o zapisima iz svakodnevnih ekonomsko-privrednih odnosa, koji donose kvalitetom siromašne informacije za shvatanje položaja žena.

Ovaj rad ima dva osnovna cilja. Prvi je da pokaže položaj žena u srednjovjekovnoj Bosni na osnovu sačuvanih izvora o njima, a drugi da pokaže različite nivoe tumačenja tih izvora, odnosno iz njih dobivenih informacija. Naravno da nije moguće oba ova cilja obuhvatiti u njihovim cjelinama u granicama jednog članka. Radi se o temama od kojih se mogu napraviti dvije magistarske teze ili jedna doktorska disertacija. Stoga će rad biti temeljen na dva *case-study* primjera u kojima se nalazi ponajviše sadržaja za ispunjenje oba postavljena cilja. Život i sudbina kraljica Jelene Grube i Katarine ostavili su solidan trag u izvorima, dosta se o njima pisalo u historiografiji, a pokazale su se izrazito potentim za populistiku. Upravo tri spomenuta medija kroz koje se historijske teme najčešće eksploatišu bit će naš glavni metodološki aparat: ispitivanje izvora, analiza historiografije, te pokušaj razumijevanja populistike.² Rad je strukturiran u dva glavna poglavlja – *Žene u evropskom srednjovjekovlju* i *Žene u bosanskom srednjovjekovlju*, gdje prvo služi da ponudi kontekst i osnovnu metodološku podlogu za analizu druge teme. Iduće poglavlje sadrži više manjih cjelina, najprije osvrt na neke najzanimljivije skupine izvora o ženama bosanskog srednjovjekovlja, zatim dva *case-study* potpoglavlja, koja zapravo predstavljaju i najvažniji dio članka, te naposljetku osobitosti pravnog položaja žena tokom spomenutog vremenskog perioda.

² Pod populistikom smatramo svo ono javno pisanje, dostupno na društvenim mrežama, web-portalima, pa čak i štampanim medijima, koje ne zadovoljava osnovne kriterije da bi se nazvalo bilo historiografijom u istraživačkom, bilo publicistikom u kvalitetnom smislu. To je pisanje sa unaprijed određenom namjerom, bez traga bilo kakve naučne metode da bi se moglo svrstati čak i u pseudonauku, obično veoma kratkog obima, namijenjeno brzom distribuciji u modernom načinu komunikacije, neka vrsta "junk-fooda" u svijetu publicistike i javnog folklora. Takvi tekstovi "zakrčljale aure" [da se poslužimo sintagmom Waltera Benjamina iz njegovog čuvenog eseja "Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije", *Eseji* (Beograd: Nolit, 1974), 119] imaju za cilj da zabave širu narodnu masu, potpale pseudopatriotske osjećaje i uzburkaju duhove nacionalizma, iredentizma, mačizma i ostalih primitivnih nagona.

Žene u evropskom srednjovjekovlju

Svjetska historiografija o položaju i ulozi žena u srednjovjekovnom vremenu, konkretno na evropskom potkontinentu u periodu V–XV stoljeće, skoro sigurno je doživjela iste faze razvoja kao i historiografija o ženama u prošlosti općenito. Jedna od najplastičnijih, ali i najslikovitijih podjela tih faza svakako je ponuđena u eseju "Interactive Phases of Curricular Re-Vision: A Feminist Perspective" autorice Peggy McIntosh 1983. godine: *Womanless history; Women in History; Women as Problem; Anomaly or Absence in History i Women as History*.³ Do danas je napisano veoma mnogo monografija o različitim aspektima života žena općenito, ali i konkretnih individua tokom srednjeg vijeka, dok je broj naučnih članaka nepregledan. Na ovome mjestu osvrnut ćemo se tek na neka od najvažnijih djela, koja, po našem mišljenju, donose širu sliku o ženama srednjeg vijeka, bez obzira što je riječ o dugotrajnom vremenskom periodu, s brojnim međufazama koje se međusobno znatno razlikuju.

Kao ni u ranijim periodima, niti u srednjem vijeku uopće ne može biti govora o konceptu jednakosti među spolovima. Patrijarhalni odnosi, s potpunom prevlašću muškarca u društvu, dominantna su paradigma još od vremena kada su ratnički arijanski narodi pokorili Evropu i Aziju i uništili neolitske civilizacije u kojima je dominirao matrijarhat.⁴ Da li je ovo pomalo i prelinearno posmatranje razvoja historije, u ovom trenutku nije ni toliko važno, koliko činjenica da je srednji vijek definitivno jedna od faza ovakvog odnosa između spolova. Trijumf monoteističkih religija, koji se i definitivno desio tokom srednjeg vijeka, toj dominaciji patrijarhalne porodice donio je i aureolu svetosti, utemeljivši je kao jednu od osnova religijskog života.⁵

³Peggy McIntosh, "Interactive Phases of Curricular Re-Vision", u: *Towards a Balanced Curriculum: A Sourcebook for Initiating Gender Integration Projects*, ur. Bonnie Spanier, Alexander Bloom and Darlene Borovink (Cambridge Mass.: Cambridge University Press, 1984), 26; citirano prema: Allen J. Frantzen, "When Women Aren't Enough", *Speculum* 68, br. 2 (1993): 447.

⁴Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe* (Berkeley: University of California Press, 1982).

⁵Frances Raday, "Sacralising the patriarchal family in the monotheistic religions: 'To no form of religion is woman indebted for one impulse of freedom'", *International Journal of Law in Context* 8, br. 2 (2012): 211–230. "(...) there is a positive relationship between the existence of monotheistic religious beliefs and gender inequality. However, these same results provide little support for either of the two hypotheses postulating a direct relationship between religious beliefs and gender status. Rather, these data lend support to the causal sequence which suggests that, while subsistence patteis a principal determining factor for the two other variables, religious beliefs and gender status can best be understood

Za srednjovjekovnu Evropu općenito, pa tako i za našu analizu specifično, najvažnije je da steknemo uvid u odnos kršćanstva prema ženskom rodu, a u tom odnosu ključnim konceptom pokazuje se doktrina *peccatum originale originatum* – doktrina istočnog grijeha. Ovo učenje, kako cijeli ljudski rod još od rođenja nosi u sebi originalni grijeh prvih ljudi Adama i Eve, koji su zbog njega izbačeni iz raja i koji se prenosi spolnom reprodukcijom, postojalo je od ranih početaka kršćanstva, no ni u kom slučaju nije bila općeraširena i prihvaćena doktrina sve do 3. stoljeća, a naročito nakon pojave sv. Aurelija Augustina. Učenje ovog teologa i filozofa pokazuje se gotovo ključnim za razumijevanje brojnih segmenata srednjeg vijeka, pa čak i osnove cijelog društvenog uređenja.⁶ U pogledu istočnog grijeha, Augustin je bio taj koji je istočni grijeh proglasio nasljednim, povezao ga je sa seksualnim činom i s njim povezanom požudom, promovirao razmnožavanje kao jedini dopušteni, negrešni povod snošaja, te time direktno uticao na suzbijanje seksualnosti u Evropi, barem na teološkom i religijskom nivou u narednih nekoliko stoljeća. No, prema pisanju vodećeg katoličkog teologa XX stoljeća Hansa Künga, Augustinovo tumačenje doktrine istočnog grijeha bazirano je na lošem latinskom prijevodu Biblije!⁷ Dodatno, Küng navodi još nekoliko aspekata po kojima je srednjovjekovna crkva prilično negativno uticala na položaj žena: odredbe kanonskog prava po kojima je žena "prirodnim slijedom" podložna muškarcu; ženama je bila zabranjena bilo kakva crkvena služba, naročito propovijedanje vjere; ideal srednjovjekovne žene za crkvu je bila opatica – časna sestra, koja vodi pobožan život, posvećen Bogu, a udaljen od bilo kakvih poveznica s ovim svijetom.⁸

as societal characteristics which mutually influence each other". Ronald G. Stover, Christine A. Hope, "Monotheism and Gender Status: A Cross-Societal Study", *Social Forces* 63, br. 2 (1984): 346.

⁶ Peter Brown, *Augustine of Hippo. A Biography* (Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1967); Eric Leland Saak, *Creating Augustine. Interpreting Augustine and Augustinianism in the Later Middle Ages* (Oxford: Oxford University Press, 2012); Brian Stock, *Augustine's Inner Dialogue. The Philosophical Soliloquy in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

⁷ "According to Augustine, human beings have been deeply corrupted right from the beginning by Adam's fall: 'in him all have sinned' (Rom. 5.12). What Augustine found in the Latin Bible translation of his time was *in quo*, and he referred this 'in him' to Adam. But the original Greek text simply has *eph'ho* = 'because' (or 'in that') all sinned!". Hans Küng, *Women in Christianity* (London – New York: Continuum, 2005), 30.

⁸ *Ibid.*, 47–48.

Njemačka historičarka Edith Ennen pred kraj svog života objavila je monografiju *Frauen im mittelalter*, koja je prevedena i na engleski jezik. U prvim rečenicama "Uvoda" u knjigu ova autorica naglašava kako je najveća greška koju možemo počinuti to da sagledamo život srednjovjekovnih žena našim očima naviknutim na tehnološke blagodati i društvene odnose 20. stoljeća.⁹ Materija u knjizi predstavljena je kroz školsku hronološku podjelu na rani, razvijeni i kasni srednji vijek i položaj žena u tim periodima. Kao najznačajnija konstanta koja je vrijedila za cijeli srednjovjekovni period naglašena je uloga žene kao nosioca nasljedstva i izvora nasljednika, što je vrijedilo za sve društvene slojeve, a bilo značajnije što se bližilo vrhu društvene ljestvice. Također, naglašena je i uloga žene kao nosioca znanja na srednjovjekovnim dvorovima, jer su nerijetko bile obrazovanije od supruge,¹⁰ naročito tokom ranog srednjeg vijeka, a prilično opširno su obrađeni i evolucija braka kao neraskidive zajednice na zapadu, te uticaj crkve i grada na poboljšanje političkog položaja žena. Istovremeno, knjiga je daleko relevantnija za prostor današnje Njemačke u srednjem vijeku, s povremenim izletima ka zapadu, dok druge regije često nisu ni spomenute. Drugi povjesničari autorici su zamjerili prihvatanje koncepata unutar kojih su slike o srednjovjekovnim ženama bile građene na predominantno muškim zonama kulture. Neki njeni stavovi označeni su i mizoginim.¹¹

⁹ Edith Ennen, *The Medieval Women* (Cambridge: Basil Blackwell Inc, 1989).

¹⁰ Za ovaj problem veoma zanimljiv dodatni materijal može se pronaći u: Helen Conrad-O'Briain, "Were Woman Able to Read and Write in the Middle Ages?", u: *Misconceptions about the Middle Ages*, ur. Stephen J. Harris, Bryon L. Grigsby (New York - London: Routledge, 2007), 236-239.

¹¹ "Ennen refers to medieval descriptions of women as quarrelsome: 'It may be that the woman's role in the household, where she could decide and arrange things on her own, made her less accustomed to collective activity than men, who depended on friendly or collegial collaboration in politics and war, in the councils of the lords and of the towns' (p. 271). It is difficult to understand how in this day and age such a misogynistic attitude could still prompt an author to apologise!", Shulamith Shahar, "The Medieval Woman. By Edith Ennen. (Trans. E. Jephcott.) Pp. 327 + 24 plates. Oxford: Basil Blackwell, 1989", *The Journal of Ecclesiastical History* 42, br. 1(1991): 97-98. U drugom osvrtu na knjigu kao problematične označene su sljedeće tvrdnje: "The woman obviously lives more on emotionality than does the man, and her religious need is strong, stronger than her political interest" i "If women in towns gained no political responsibility, they apparently never strove for it", Janet L. Nelson, "Ennen (Edith). *Frauen im Mittelalter*, Munich. C. M. Beck, 1984", *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 65, br. 4(1987): 846-850.

Vjerovatno najpoznatiji opći osvrt na položaj žena u evropskom srednjovjekovlju jeste monografija izraelske medievistkinje Shulamith Shahar *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*.¹² Materija u ovoj knjizi istražena je ne hronološkim, nego tematskim pristupom, obrađujući različite socijalne grupe srednjovjekovnih žena, od opatica, plemkinja, građanki, do udanih žena i žena u heretičkim i okultnim pokretima. Autorica se pita da li, iako u većini knjiga o srednjem vijeku uopće nema spomena ženama, ima uopće smisla pisati jednu ovako općenitu studiju. Zatim, osvrnuvši se na dobro poznatu podjelu srednjovjekovnog društva na tri staleža: *oratores*, *belatores*, *laboratores* – govornici (sveštenstvo), ratnici (plemstvo), radnici (ostali), dolazi do spoznaje da žene nemaju mjesta niti u jednom od navedenih staleža, stoga odatle počinje i naslov knjige. Autorica otvara neka izuzetno intrigantna pitanja tipa: da li su žene srednjeg vijeka, kao očito marginalna društvena grupa, bile svjesne da imaju manje prava od pripadnika vladajuće društvene grupe i da li su takvo stanje prihvatale kao prirodni poredak stvari; ukoliko jesu bile svjesne svoje potčinjenosti, da li su osjećale otpor i ljutnju ili su stanje šutke prihvatale procesom psihološkog prilagođavanja; ukoliko jesu osjećale otpor i ljutnju, kako su reagirale – bijegom u svijet nerealnog ili pobunom protiv postojećeg sistema. Svaka od ovih opcija bila je u opticaju i dobila poglavlje u ovoj knjizi. Prikazivači su imali određenih zamjerki na neke autoricine zaključke i ponekad površno doticanje određenih tematskih okvira, no knjiga Shulamith Shahar i dalje predstavlja jedan od najvažnijih kamena temeljaca za proučavanje položaja žena u srednjem vijeku.¹³

¹² Prva verzija knjige izašla je na hebrejskom jeziku, zatim 1981. godine na francuskom, a dvije godine kasnije izašlo je i prvo izdanje na engleskom. U ovom osvrtu koristili smo se drugim dopunjenim izdanjem: Shulamith Shahar, *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages* (London – New York: Routledge, 2003).

¹³ Suzanne P. Weple, "SHULAMITH SHAHAR, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*. Trans. Chaya Galai. London and New York: Methuen, 1983", *Speculum* 61, br. 1(1986): 204–206: "Equally disturbing is Shahar's strong aversion to historians' opinion that medieval women were more pious and represented greater sexual purity than men". Mary Prior, "Shulamith Shahar, *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*. London: Methuen, 1983", *Urban History* br. 12 (1985): 173: "Based on sources in several languages, it arose out of seminars at the University of Tel Aviv. It was written in German – surely not the language of the seminar? – and has now been translated into English by someone whose grasp of English historical and sociological language is a bit tenuous. The effect is rather muffled". Jo Ann McNamara, "Review: Fourth-Class Citizens?", *The Women's Review of Books* 1, br. 10 (1984): 17: "She has leaned heavily on literature by men about women, but

Pomalo je i nepravedno piscima spomenutih sinteza spočitavana površnost u obradi određenog dijela materije budući da svaka sinteza, pa imala i 300-400 ili 500-600 stranica, neminovno nema dovoljno prostora da obradi detalje bilo koje tematike. To je svakako glavni razlog postojanja velikog broja specijaliziranih monografija o raznim aspektima života u koje su bile uključene žene u srednjem vijeku. Prednjače svakako studije o ženama u samostanskim zajednicama,¹⁴ u heretičkim pokretima,¹⁵ ženama na selu,¹⁶ ženama u gradovima,¹⁷ vladaricama,¹⁸ te u kulturi pisanja,¹⁹ neudanim ženama,²⁰ zaposlenim ženama,²¹ sredovječnim ženama,²² nasilju

that is a handicap that all historians of women in early ages have to contend with. Nevertheless, the book has an old-fashioned feeling to it. It draws practically nothing from the efforts of feminist scholars over the past decade or so to find new ways of reading material of this sort. The result is that, though full of details interesting in themselves, *The Fourth Estate* is analytically yet another book about male images of women."

¹⁴ *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*, ur. Daniel Bornstein, Roberto Rusconi (Chicago – London: The University of Chicago Press, 1996); Ann Winston Allen, *Convent Chronicles. Women Writing about Women and Reform in the Late Middle Ages* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 2004); *Women in the Medieval Monastic World*, ur. Janet Burton, Karen Stöber (Turnhout: Brepols, 2015).

¹⁵ Shulamith Shahar, *Women in a Medieval Heretical Sect. Agnes and Huguette the Waldensians* (Woodbridge: The Boydell Press, 2001); Elizabeth Makowski, "A Pernicious Sort of Woman". *Quasi-Religious Women and Canon Lawyers in the Later Middle Ages* (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2005).

¹⁶ Judith M. Bennett, *Women in the Medieval English Countryside. Gender & Household in Brigstock Before the Plague* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1987).

¹⁷ Martha C. Howell, *Women, Production, and Patriarchy in Late Medieval Cities* (Chicago – London: The University of Chicago Press, 1996).

¹⁸ Judith Herrin, *Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium* (Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2001); Jitske Jasperse, *Medieval Women, Material Culture and Power. Matilda Plantagenet and her Sisters* (Amsterdam-London: Amsterdam University Press – Arc Humanities Press, 2020).

¹⁹ Caroline Larrington, *Women and Writing in Medieval Europe. A Sourcebook* (New York: Routledge, 1995); Patricia Ranft, *Women in Western Intellectual Culture, 600-1500* (New York: Routledge, 2002); *Women and Experience in Later Medieval Writing. Reading the Book of Life*, ur. Anneke B. Mulder-Bakker, Liz Herbert McAvoy (New York: Palgrave, 2009); *Women and Writing, c. 1340 – c. 1650. The Domestication of Print Culture*, ur. Anne Lawrence-Mathers, Phillipa Hardman (Woodbridge: York Medieval Press, 2010).

²⁰ Judith M. Bennett, Amy M. Froide, *Singlewomen in the European Past, 1250-1800* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999); Cordelia Beattie, *Medieval Single Women: The Politics of Social Classification in Late Medieval England* (Oxford – London: Oxford University Press, 2007).

²¹ Judith M. Bennett, *Ale, Beer, and Brewster in England. Women's Work in a Changing World, 1300-1600* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1996).

²² *Middle-Aged Women in the Middle Ages*, ur. Sue Niebrzydowski (Cambridge: D. S. Brewer, 2011).

nad ženama,²³ ženama na dnu društvene ljestvice²⁴ itd. Spisak je zaista širok i dosta bogat, te je svake godine još sadržajniji.

U pogledu historiografije o pojedinim značajnim ženskim ličnostima srednjovjekovnog perioda, možemo zaključiti da je dosta žena ovog vremena ostavilo značajan trag u izvorima, a posredno i u historijskoj nauci, ali i popularnoj kulturi. Eleonora od Akvitanije jednako je bila važna i za francusku i za englesku historiju srednjeg vijeka,²⁵ Hildegarda iz Bingena i Katerina iz Siene su od ogromnog značaja za razumijevanje srednjovjekovne ženske religioznosti,²⁶ Kristina iz Pizana bila je jedna od slavnijih pjesnikinja i spisateljica srednjeg vijeka,²⁷ Ivana iz Orleana najveća je heroína Francuske u Stogodišnjem ratu i neizbježna epizoda u općoj historiji ratovanja²⁸ itd. Za našu temu svakako je od ogromnog značaja

²³ Caroline Dunn, *Stolen Women in Medieval England. Rape, Abduction and Adultery, 1100-1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

²⁴ Ruth Mazo Karras, *Common Women. Prostitution and Sexuality in Medieval England* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1996); Leah Lydia Otis, *Prostitution in Medieval Society. The History of an Urban Institution in Languedoc* (Chicago: University of Chicago Press, 1985).

²⁵ Alison Weir, *Eleanor of Aquitaine: A Life* (London: Ballantine Books, 2001); *Eleanor of Aquitaine. Lord and Lady*, ur. Bonnie Wheeler, John Carmi Parsons (New York: Palgrave, 2003); Ralph V. Turner, *Eleanor of Aquitaine: Queen of France, Queen of England* (New Haven: Yale University Press, 2011); Colette Bowie, *The Daughters of Henry II and Eleanor of Aquitaine: A Comparative Study of Twelfth-Century Royal Women* (Turnhout: Brepols, 2014).

²⁶ Sabina Flanagan, *Hildegard of Bingen: A Visionary Life* (New York: Routledge, 1998); *Voice of the Living Light: Hildegard of Bingen and Her World*, ur. Barbara Newman (Berkeley: University of California Press, 1998); *„Im Angesicht Gottes suche der Mensch sich selbst“. Hildegard von Bingen (1098-1179)*, ur. Rainer Berndt (Berlin: Akademie Verlag, 2001); *A Companion to Hildegard of Bingen*, ur. Beverly Maine Kienzle (Leiden: Brill, 2014); *A Companion to Catherine of Siena*, ur. Caroly Muessig (Leiden: Brill, 2012); Jeffrey F. Hamburger i Gabriela Signori, *Catherine of Siena: The Creation of a Cult* (Turnhout: Brepols, 2013); Maria H. Oen i Unn Falkeid, *Sanctity and Female Authorship. Brigitta of Sweden and Catherine of Siena* (New York: Routledge, 2020).

²⁷ Charity Cannon Willard, *Christine de Pizan: Her Life and Works* (New York: Persea Books, 1984); *The City of Scholars: New Approaches to Christine De Pizan*, ur. Margarete Zimmermann, Dina De Rentiis (Berlin: De Gruyter, 1994); Rosalind Brown-Grant, *Christine de Pizan and the Moral Defence of Women: Reading beyond Gender* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Kate Langdon Forhan, *The Political Theory of Christine de Pizan* (New York – London: Routledge, 2001); Tracy Adams, *Christine de Pizan and the Fight for France* (Pennsylvania: Penn State University Press, 2014).

²⁸ Charles T. Wood, *Joan of Arc & Richard III. Sex, saints and Government in the Middle Ages* (Oxford – New York: Oxford University Press, 1991); Karen Sullivan, *The Interrogation of Joan of Arc* (Mineapolis – London: University of Mineapolis Press, 1999); Kelly DeVries, *Joan of Arc: A Military Leader* (Gloucestershire: Sutton Publishing, 1999); Deborah A. Fraioli, *Joan of Arc and the Hundred Years*

upravo spomenuta Kristina iz Pizana, koja je još početkom XV stoljeća u djelu *Le Livre de la Cité des Dames* katalogizirala postignuća stotine žena koje su joj prethodile, te je na taj način postala uzorom za buduća feministička proučavanja prošlosti.²⁹

U pristupu bilo kojoj društvenoj skupini u srednjem vijeku, pa tako i ženama, ne smije se smetnuti s uma ni staleška analiza. Poznata maksima da su kraljevi i plemići u hiljadama kilometara udaljenim krajevima imali više zajedničkog nego što su i jedni i drugi imali s nižim slojevima koji su živjeli odmah pored dvoraca doista je ispravna. Posebno se to odnosi na pripadnike najelitnijeg od slojeva, vladajućih kraljevskih porodica, koje su kroz disperziju dvorske kulture imali jedan poseban portal za međusobne uticaje i trendove. O položaju kraljica znamo najviše iz jednostavnog razloga jer se o njima najviše pisalo. Kraljica u srednjem vijeku daleko je od slike pokunjene ženice koja je tu da ukrasi prijestolje. Kraljice su imale ključnu ulogu u dvorskom ceremonijalu, u povlaštenom položaju supruga u odnosu na druge moćnike, u brojnim političko-ekonomskim poslovima, a naročito u obezbjeđivanju i odgoju nasljednika krune, i toga su bile svjesne. Ukoliko želimo da pokušamo razumjeti politički položaj kraljica i princeza, to znači da moramo shvatiti da je sudbina gotovo svih političkih sistema u srednjem vijeku ovisila o dinastičkom prijenosu moći.³⁰ Takva dramatična promjena značaja kraljice u srednjovjekovnim evropskim društvima, naročito u odnosu na islamska društva, najbolji simbolički pokazatelj nalazi na jednom primjeru iz historije svakodnevnice i razbibrige – razvoju šahovske igre. Dok se šah kao intelektualna igra razvio na području islamske civilizacije u svom obliku *shatranja* u periodu nakon islamskog osvajanja Perzije, dolaskom u Evropu evoluirao je u moderni šah, ponajprije u razvoju nove figure. Arapskog *ferza*,

War (Westport – London: Greenwood Press, 2005); Marina Warner, *Joan of Arc: The Image of Female Heroism* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

²⁹ Christine de Pizan, *The Book of the Cities of Ladies*, (prev.) Earl Jeffrey Richards (New York: Persea Books, 1982). Iste 1405. godine, dovršila je pisanje još jednog djela posvećenog ženama, iako ne tako uticajnog kao prvo: Christine de Pizan, *A Medieval Woman's Mirror of Honor: The Treasury of the City of Ladies*, (prev.) Charity Cannon Willard (Tenaflly & New York: Bard Hall & Press & Persea Books, 1989).

³⁰ Anne Lemonde, "Queens' and princesses' political functions at the end of the Middle Ages (14th and 15th centuries)", u: *Political systems and definitions of gender roles*, ur. Ann Katherine Isaacs (Pisa: Edizioni plus Univerzita di Pisa, 2001), 203–214.

savjetnika, koji je bio najslabija figura na ploči, mijenja evropska kraljica, figura daleko moćnija i od prethodnika, ali i od ostalih figura, koja postaje glavni *nemesis* protivničkom kralju i branilac vlastitog.³¹

* * * * *

Možemo napraviti i kratak osvrt na historiografsku produkciju o ženama u srednjem vijeku u nama susjednim zemljama, za koju možemo reći da je na sličnom nivou kao i u našoj državi. Svakako se najprije mora istaknuti monografija Dušanke Dinić-Knežević posvećena položaju žena u srednjovjekovnom Dubrovniku.³² Iako napisana prije skoro 50 godina, ova je knjiga i danas najvrednije djelo posvećeno ženama na području jugoistočne Evrope tokom srednjeg vijeka. Podijeljena u sedam poglavlja (žena u privredi, žena u braku, pravni položaj žene, moral, duhovni život, žena u kući, odijelo i nakit), ova monografija očito obuhvaća brojne aspekte bitisanja i djelovanja Dubrovčanki u obrađenim stoljećima.³³

Od ostalih monografskih pristupa ženama srednjovjekovlja treba istaknuti dvije knjige posvećene ženama srpskog srednjeg vijeka iz ugla historije književnosti,³⁴ sjajan primjer mikrohistorije na analizi sudbine Maruše

³¹ Merilin Jalom, *Rođenje šahovske kraljice* (Beograd: Evoluta, 2014); Michel Pastoureau, *Une histoire symbolique du Moyen Age occidental* (Paris: Editions du Seuil, 2004), 315–318.

³² Dušanka Dinić-Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1974).

³³ Ivo Goldstein, "DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku", *Historijski zbornik* 33–34, br. 1 (1980–81): 407–410. Prenosimo nekoliko zanimljivih osvrta iz ovog veoma korisnog prikaza: "(...) Ta djelomična šutnja, očito, ne postoji zato što je tiskanje rada Dušanke Dinić-Knežević jedan efemerni događaj u našoj historiografskoj produkciji, već, možemo slobodno ustvrditi – stoji upravo suprotna konstatacija. Tema i koncepcija ovog djela u mnogome odudaraju od ustaljenih načina historijskih istraživanja. Osim toga, autoričin rad je pokušaj da se osvijetli položaj žene, dakle polovice stanovništva, na raznim područjima djelovanja, od njenog angažmana u privredi do njezinog mentaliteta, te po širini obuhvaćene problematike prelazi interes suvremenog jugoslavenskog medievista, usredotočenog uglavnom na proučavanje ekonomskih, pravnih i političkih odnosa. (...) Primjedbe koje sam naveo ne valja shvatiti kao kritiku rada Dušanke Dinić-Knežević. Želja mi je bila da ukažem na neka pitanja koja je njena knjiga postavila pred historičare, a koja sama autorica nije, iz objektivnih razloga, mogla riješiti. Jer, treba naglasiti, prikupljanje podataka i pisanje knjige na ovako slabo istraženom području, a uz to i izuzetno velikom, predstavlja mukotrpan i hvalevrijedan posao. Mnogobrojna citirana literatura zahvaća samo periferno užu problematiku ovog rada. Široki raspon pitanja koja autorica u knjizi rješava otvara pred nama još veći broj problema koji se mogu riješiti tek daljnjim istraživanjima. Zato je knjiga 'Položaj žene u Dubrovniku u XIII i XIV veku' važna ne samo zbog obilja iznesenih podataka, već i zato što nam daje uvid u koncepcije historičara i interese koji su nam donedavno bili potpuno nepoznati".

³⁴ Svetlana Tomin, *Knjigoljubive žene srpskog srednjeg veka* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2007);

Butko – Dubrovčanke kojoj se sudilo jer je imala dva muža,³⁵ studiju o ženama u srednjovjekovnom Kotoru,³⁶ prilog o ženama u okviru zbornika posvećenog privatnom životu u Srbiji,³⁷ te niz pojedinačnih radova i članaka čije bi nabranje uzelo nepotrebno mnogo vremena i prostora.

Žene u bosanskom srednjovjekovlju

Koliko gore napisano o položaju žena u evropskom srednjovjekovlju ima veze sa dešavanjima u Bosni? To je prilično teško odrediti. Činjenica je da se o bosanskom srednjovjekovlju generalno, a o ženama pogotovo, u evropskim i svjetskim okvirima vrlo malo zna. Slikovit primjer je da u skoro 1.000 stranica enciklopedije *Women and Gender in Medieval Europe*³⁸ nema niti jednog jedinog spomena Bosne. Tome su svakako krivi i domaći autori koji su većinom nedovoljno vidljivi na svjetskom tržištu, naročito jer rijetko pišu na svjetskim jezicima, ali također i iz razloga što su se nedovoljno bavili temama žena u domaćem srednjovjekovlju. Ne postoji studija/monografija posvećena isključivo ženama srednjovjekovne Bosne, pogotovo ona koja bi bila urađena po modernim pristupima temi. Od monografija posvećenih pojedinačnim ženskim ličnostima postoji samo jedna, i to pisana od inostranog autora (o tome opširnije u narednom potpoglavlju), dok je i u monografiji o vladajućoj porodici Kotromanića propušteno da se ženskom dijelu dinastije posveti barem poglavlje ili dio poglavlja.³⁹ Tek se za Zbornik radova *Žene u srednjovjekovnoj Bosni*, objavljen 2014. godine, može reći da je ozbiljnije otvorio temu proučavanja žena na ovom području, iako je većina radova i u ovom zborniku bazirana na starijim metodološkim okvirima.⁴⁰

Svetlana Tomin, *Mužastvene žene srpskog srednjeg veka* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2011).

³⁵ Zdenka Janeković Römer, *Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika* (Zagreb: Algoritam, 2007).

³⁶ Lenka Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora* (Podgorica: CID, 2002).

³⁷ Aleksandra Fostikov, "Žena – između vrline i greha", u: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, ur. Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović (Beograd: CLIO, 2004), 323–366.

³⁸ *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*, ur. Margaret Schaub (New York: Routledge, 2006).

³⁹ Emir O. Filipović, *Kotromanići. Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni* (Sarajevo: Filozofski fakultet Sarajevo, 2022).

⁴⁰ *Žene u srednjovjekovnoj Bosni*, ur. Emir O. Filipović (Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne

Case Study No.1: Kraljica Katarina

Kraljica Katarina ubjedljivo je najpoznatija ženska osoba bosanskog srednjovjekovlja, a prilično smo sigurni da bi je veliki procenat ispitanika izdvojio i u izboru za najpoznatiju ličnost bosanskohercegovačke historije općenito. To je osoba o kojoj su pisani romani,⁴¹ drame,⁴² balet,⁴³ pozorišna predstava,⁴⁴ a osim ulica u Mostaru, Širokom Brijegu, Posušju, Neumu, Bijakovcima, Čitluk, Grudama, Ljubuškom, Stocu, Vitezu, Kiseljaku, Domaljevcu, Donjoj Mahali kod Orašja, Fojnici, Novom Travniku, Gornjem Vakufu – Uskoplju, Kupresu, Kraljevoj Sutjesci, Aljinovićima kod Kaknja, Tuzli, Zenici, Bihaću, Glamoču, kao i Beogradu, njeno ime nosi i jedan trg u Čapljini.⁴⁵ Historiografski gledano, o ovoj kraljici je do 2006. godine objavljeno 140 bibliografskih jedinica,⁴⁶ a taj je broj u zadnjih dvadesetak godina sigurno znatno uvećan. Od posebnih publikacija objavljena je jedna monografija (istina, više posvećena vremenu u kome je Katarina djelovala),⁴⁷ a posvećen joj je i poseban naučni skup sa kojeg je objavljena i monografija članaka.⁴⁸ Ovaj pomalo melodramatičan uvod u dio teksta posvećen kraljici Katarini ima dvostruku ulogu. Najprije ima za cilj

bosanske historije – Stanak, 2014). Zbornik je nastao na osnovu okruglog stola koji je ovo društvo, danas, nažalost, ugašeno, organiziralo 29. 11. 2012. godine. Članci su iz nekog razloga i prije samog Zbornika objavljeni u časopisu *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014).

⁴¹ Radovan Marušić, "Katarina Kosača" (Mostar: Hrvatski dom "Herceg Stjepan Vukčić Kosača", 1996); Dubravko Horvatić, "Kraljica Katarina Kosača" (Zagreb: Naklada K. Krešimir, 1997); Ibrahim Kajan, "Katarina, kraljica bosanska" (Tuzla: Bosanska riječ, 2004; Sarajevo: Zalihica 2006; Zagreb: Sabah 2007; Mostar: Samizdat 2015); Salih Strašević, "Prokletstvo bosanske kraljice Katarine" (Tuzla: Zavod, 2019.)

⁴² Ibrahim Kajan, "Katarina Kosača: posljednja večera" (Tešanj: Centar za kulturu općine Tešanj, 2003).

⁴³ Gradimir Gojer i Đelo Jusić, "Katarina, bosanska kraljica" (Sarajevo: Balet Narodnog pozorišta, 2003).

⁴⁴ Marica Petrović, "Bosanska kraljica" (Tuzla: Teatar kabare – Matica hrvatske – Studentska scena, 2016).

⁴⁵ Detaljan osvrt na prisustvo kraljice Katarine u modernom bosanskohercegovačkom društvu opisan je u: Amer Maslo, "Bosanski lonac sjećanja: 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine", *Prilozi* br. 49 (2020): 290–292. Nešto uži istraživački opus ponuđen je u: Dijana Korać i Marina Beus, "Srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože u hodonimima Hercegovine", *Hercegovina* br. 7 (2021): 71–88; <https://www.google.com/maps/> (pristupljeno 8. novembar 2022).

⁴⁶ Esad Kurtović, "Prilog bibliografiji radova o bosanskoj kraljici Katarini Kotromanić (1425–1478)", *Bosna franciscana* br. 12 (2006): 201–211.

⁴⁷ Krešimir Regan, *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425–1478)*, (Zagreb: Naklada Breza, 2010).

⁴⁸ *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, ur. Josip Turčinović (Sarajevo: Franjevačka teologija, 1979).

da se pokaže dio njene popularnosti (možda da preciziramo – pozitivni dio), a zatim i kao opravdanje za nemogućnost kvalitetnog sagledavanja stepena razvoja historiografije po ovom pitanju. Taj je zadatak dovoljno obiman za najmanje jedan zaseban članak.

Ako je definišemo po srednjovjekovnim normama, Katarina je bila kćerka hercega Stjepana Vukčića Kosače, rođena 1424. ili 1425. godine u njegovom braku sa Jelenom iz zetske vladajuće porodice Balšića, a zatim od 1446. godine supruga pretposljednjeg bosanskog kralja Tomaša, s kojim je dobila dvoje djece, princa Sigismunda i princezu Katarinu.⁴⁹ Kao kraljicu suprugu Katarinu nalazimo u standardnim ulogama – pratioca aktivnosti svog supruga, naročito njegove ideje približavanja katoličkoj crkvi uslijed opasnosti od Osmanlija, ali i u konačnu konverziju na katoličanstvo. U godinama nakon svadbe kraljicu vidimo kao glavnog propagatora širenja franjevačke misije i popularizatora katoličanstva.⁵⁰ Nakon smrti muža i dolaska na prijestolje njegovog sina iz prvog braka Katarina je ostala u dobrim odnosima s pastorkom i novim kraljem, što je možda i ponajbolji dokaz protiv teorije o ulozi Stjepana Tomaševića u smrti kralja Tomaša.⁵¹ Sudbonosnu 1463. godinu i uništenje Bosanske Kraljevine od strane okupatorskih snaga, najprije Osmanskog Carstva i sultana Mehmeda II, a zatim i ugarskih trupa i kralja Matijaša Korvina, Katarina je uspjela preživjeti zahvaljujući slučajnosti da nije boravila u blizini Jajca prilikom napada osmanske vojske. Nakon brojnih peripetija uspjela se konačno sa svojom svitom skrasiti u Rimu, gdje je provela završne godine života, no ostala je zauvijek odvojena od svoje djece, koja su

⁴⁹ Općenito se kao najbolji pregledi Katarinine biografije uzimaju radovi: Krunoslav Draganović, *Katarina Kosača bosanska kraljica. Prigodom 500-godišnjice njezine smrti* (25. X. 1478), (Sarajevo: Vrelo života, 1978), Bazilije Pandžić, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", u: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, ur. Josip Turčinović (Sarajevo: Franjevačka teologija, 1979), 15-25. i Đuro Tošić, "Bosanska kraljica Katarina (1425-1478)", *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* br. 2 (1997): 73-99.

⁵⁰ Katarinine zasluge za podizanje Crkve Presvetog Trojstva u Vrllima kod Kupresa, Crkve sv. Tome u Vranduku, sv. Katarine u Jajcu, moguće, ali malo vjerovatno i Crkve sv. Grgura u Jezeru, sačuvane su i u posebnim papinskim pohvalama: *Monumenta historica Hungarorum*, vol. II, ur. Augustino Theiner (Roma: Typis Vaticane, 1860), 233-234, 318.

⁵¹ Za dekonstrukciju ove teorije pogledati: Amer Maslo, "Historiografske interpretacije o smrti bosanskog kralja Stjepana Tomaša", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, br. 5 (2018): 189-212.

odvedena u Istanbul, gdje su primila islam i na kraju se uklopila u društveni sistem Osmanskog Carstva. Svoj život je okončala 1478. godine, u 54. godini života. Sahranjena je u franjevačkoj crkvi Santa Maria in AraCoeli na Kapitolu.

U novije vrijeme napisani su određeni radovi veoma značajni za razumijevanje Katarininog boravka u Rimu, napose njenog odnosa s franjevačkim redom, kontakata koje je imala s učenim i moćnim ljudima svog vremena u pokušaju organiziranja preotimanja Bosne iz osmanskih ruku, ali i ispravljanja značajnih grešaka ranije historiografije u pogledu pripisivanja jednog portreta upravo Katarini, odnosno autentičnosti njezine oporuke kojom je Bosnu navodno ostavila svom sinu ukoliko se vrati u kršćansku vjeru, a ako do toga ne dođe, samom papinskom tronu.⁵² Iako nikada tokom života nije u svojim rukama imala realnu vladarsku moć i prerogative, u aktivnom životu ove kraljice, kako tokom prve bosanske tako i druge rimske faze, možemo prepoznati model djelovanja jedne ženske ličnosti iz samog vrha društvene elite na prijelazu srednjeg vijeka u renesansni period. Njezine dobrotvorne i ktitorske djelatnosti dale su rezultata, dok vojne i podstrekačke nisu, no takvi rezultati bili su direktna posljedica konteksta vremena u kojem su obavljani. Mora se na kraju istaknuti da još uvijek postoji veoma mnogo prostora za nove vrste istraživanja života ove kraljice, bilo iz metodoloških polazišta psihohistorije, gender historije i sl.

Zahvaljujući višestoljetnom djelovanju franjevacu među stanovništvom Bosne i Hercegovine, naročito katolicima, ostala je veoma dobro sačuvana narodna tradicija o kraljici Katarini, daleko bolje nego u slučaju bilo koje druge ličnosti.⁵³ Legende o kraljicinim vratolomnim i domišljatim bijegovima od

⁵² Husein Sejko Mekanović, "Portret i nadgrobna ploča bosanske kraljice Katarine Kotromanić (1425-1478) u Rimu", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014): 199-209; Emir O. Filipović, "Was Bosnian Queen Catherine a member of the Third Order of St. Francis", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* br. 47 (2015): 165-182; Adis Zilić, "Testament kraljice Katarine, mit ili stvarnost?", *Časopis Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru*, br. 10 (2015): 35-65; Luka Špoljarić, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami", *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti HAZU*, br. 36 (2018): 61-80; Luka Špoljarić, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio drugi: Nikola Modruški, *De humilitate*", *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti HAZU*, br. 37 (2019): 83-97.

⁵³ Vlatko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Buybook, 2004), 40, 189.

osmanske potjere iz raznoraznih gradova, ponajčešće Kozograda, naopakom potkivanju konja, njenom žaljenju za onim što ostavlja u Bosni itd. toliko su se uvriježile u narodu da su od jednog trenutka žene iz okoline Bobovca i Kraljeve Sutjeske počele nositi na glavi crne marama u znak žalosti za kraljicom Katarinom. Kako u moderno doba globalizma gotovo svi oblici nematerijalne kulturne baštine, uključujući i narodnu tradiciju, sve brže propadaju i nestaju, realna je prijetnja da se i narodno sjećanje na ovu kraljicu potpuno izgubi. Šta se dešava kada narodna predaja preraste u mitomaniju i populističku ideologiju, vidimo na primjeru inicijative "koja bi zbog svoje plemenitosti bez sumnje našla mnoge u Bosni" da se posmrtni ostaci kraljice Katarine ekshumiraju i prebace u Bosnu, gdje bi bili pokopani "možda najprije u Fojnici, jer je za tu župu kraljica bila posebno vezana".⁵⁴

Međutim, druga negativna posljedica modernog vremena na ovim prostorima, mitologizacija praćena sveopćom banalizacijom znanja, nažalost, neće uskoro nestati, a posebno se pokazala malignom u slučaju Katarine. Počet ćemo s jednim primjerom koji bio bio potpuno nebitan u bilo kojem normalno ustrojenom društvu, no na ovom prostoru Balkana žalosni je pokazatelj stanja duha, u kojem primjer neznanja postaje primjerom banalnog nacionalizma.⁵⁵ Naime, u jednom je momentu bespućima portala i društvenih mreža počela kružiti priča kako kraljica Katarina nije preminula u Rimu, nego je pobjegla od mučenja, pa čak i zlostavljanja koja je tamo doživjela, te se skrasila u Skoplju, gdje joj je čak podignuto i turbe.⁵⁶ Dobra historiografska analiza ovog mita od

⁵⁴ Enver Imamović, "Trebalo li nam kraljica", u: *Korijeni Bosne i Bosanstva* (Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1995), 11–14.

⁵⁵ Michael Billig, *Banal Nationalism* (London: SAGE Publications, 1995), 4: "In our age, it seems as if an aura attends the very idea of nationhood. The rape of a motherland is far worse than the rape of actual mothers; the death of a nation is the ultimate tragedy, beyond the death of flesh and blood. The aura attached to sovereign nationhood is not, however, absolute, as if all similar incidents produce a similar response."

⁵⁶ Nemoguće je, naravno, pronaći izvor ove konstrukcije, no evo jednog primjera u kojem se ona razbuktala: Nazif Veledar, "Kosača Kotromanić, Katarina (Blagaj kod Mostara, 1424 – Skoplje, 25. 10. 1478)", u: *Enciklopedija Bošnjaka*, ur. Nazif Veledar, online verzija <https://www.facebook.com/profile.php?id=100016141839488> (pristupljeno 10. novembra 2022): "Godine 1467. nakon ponovljenih prijetnji Dubrovnik je isporučio, opljačkanu bosansku kraljicu Katarinu Kosača-Kotromanić, Vatikanu, gdje je mučena i maltretirana, a trebala je papi da potpiše da Kraljevinu Bosnu ostavlja u amanet Vatikanu. Međutim, ona nije ništa potpisala, nije imala, čak, ni pečat kod sebe. Pored svega, uz pomoć roda Kosača i vojvode Milana Galeazzo Maria Stenza, uspjela je pobjeći (1474) u odori časne sestre sa Marga-

strane Amera Masle njegove najstarije korijene locira u ratnoj 1994. godini i članku Mustafe Ćemana iz magazina *Ljiljan*, koji u očitoj atmosferi ratne historije fabricira podatke kako je Katarina bila posestrima sa sultanom Mehmedom II, te kako zapravo nije ni bježala iz Bosne.⁵⁷ Kako se u svakoj dobroj distorziji krije djelić istine, ostaci turbeta u Skoplju unutar kojeg je bila sahranjena neka princeza s područja Balkana uzeti su kao "dokaz" u prilog spomenutoj teoriji.⁵⁸

Druga banalizacija historijskog lika kraljice Katarine prerasla je već u očitu političku ideologizaciju. Naime, svakog 25. oktobra, na dan kraljicine smrti na Bobovcu se u toku zadnjih nekoliko desetljeća održava Sveta misa u spomen na pokojnu kraljicu, koju obično predvodi bosanski nadbiskup. Sam taj čin, dakako, ne bi bio niti najmanje sporan da zapravo nije svake godine sve više praćen izrazitom ikonologijom moderne hrvatske nacije i države.⁵⁹ Identificiranje srednjovjekovne bosanske kraljice s modernom hrvatskom nacijom samo je idući korak naprijed, koji se svakako ne jednom i napravio.⁶⁰

ritom Barzano iz Barlette u Apuliji, budućom suprugom svoga brata Vlatka, te je viđena u Dubrovniku iste godine, gdje je pismeno tražila muževu ostavštinu. U Herceg-Novom – gradu Kosača se kratko zadržala na bratovoj svadbi. Nastavila je putovanje u želji da stigne u Carigrad-Istanbul (Konstantinopolj) da vidi svoju djecu (Katarina-Fatima i Sigismund /Žigmund/ Kotromanić /Ishak-beg Kraloglu), koju je prije izbijanja sukoba u Bosni poslala bratu, amidži i ostaloj rodbini u Istanbul-Carigrad (Konstantinopolj), pa se uputila u Skoplje, gdje je kratko болоvala i preselila na ahiret. U Skoplju je i ukopana. Nakon 1474. godine po naredbi sultana Mehmeda II El-Fatiha, kraljici Katarini Kosača-Kotromanić, kojega je pozvala da vojno intervenira u Kraljevini Bosni, je podignuto turbe u Skoplju."

⁵⁷ A. Maslo, "Bosanski lonac sjećanja", 290. Problematični članci su: Mustafa Ćeman, "Katarina, kraljica naša – bosanska", *Ljiljan*, 21-28. septembar 1994, 23. Isti, "Sablja srebrom okovana", *Ljiljan*, 28. septembar – 5. oktobar 1994, 23. Isti, "Nasljednici prijestolja prešli su u Istanbul", *Ljiljan*, 5-12. oktobar 1994, 23.

⁵⁸ Stav historiografije je da je u skopskom turbetu pokopana Katarinina istoimena kćerka, koja je odvedena iz Bosne nakon pada Jajca. Emir O. Filipović, *Grob bosanske princeze Katarine u Skoplju* (Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, 2011), 1-4.

⁵⁹ Svake godine takva je ikonografija sve agresivnija, a kulminirala je izjavom poput one bosanskohercegovačkog kardinala, tada i nadbiskupa Vinka Puljića: "da smo se okupili u hrvatskom kraljevskom gradu Bobovcu da molimo za domovinu i za sve narode koji žive u njoj". <https://www.hercegbosna.org/vijesti/bih/okupili-smo-se-u-hrvatskom-kraljevskom-gradu-bobovcu-da-molimo-za-domovinu-i-sve-narode-u-njoj-18852.html> (pristupljeno 17. novembra 2022). Citirano prema: A. Maslo, "Bosanski lonac sjećanja", 282.

⁶⁰ Marijana Dokoza, "OBLJETNICA SMRTI POSLJEDNJE BOSANSKE KRALJICE: Dr. Ružica Čavar podsjetila na kraljicu Katarinu Kotromanić-Kosaču i na to tko su njezini baštinici", <https://fenix-magazin.de/obljetnica-smrti-posljednje-bosanske-kraljice-dr-ruzica-cavar-podsjetila-na-kraljicu-katarinu-kotromanic-kosacu-i-na-to-tko-su-njezini-bastinici2/> (pristupljeno 1. novembra 2022). Posebno se ističe maligni komentar tadašnjeg apostolskog administratora Vojnog ordinarijata u Bosni

Takva praksa uzrokovala je reakcije iz najmračnijih dubina bošnjačkih internet-gazija,⁶¹ pa tako dan smrti kraljice Katarine postane poprište nacionalističke papazjanije. Naravno, već sutradan i jedni i drugi zaborave i Katarinu, i Bobovac i srednji vijek, sve do naredne prigodne obljetnice ili prilike za novu koridu po portalima i društvenim mrežama.

U sjenci svih prikazanih devijacija oko lika i djela kraljice Katarine jedna od najčešćih grešaka koje se vežu uz nju – to da se naziva posljednjom bosanskom kraljicom, zaboravljajući suprugu Stjepana Tomaševića Maru Jelenu, dolazi kao nevažna nepreciznost, no zapravo je pokazatelj i općeg neznanja i nebrige kako za kraljicom tako i za prošlošću.⁶² Tako se konstrukcija slike o kraljici Katarini, viđena u prezentiranim primjerima, pokazuje kao klasična zloupotreba historije u svrhe ideologije, kako političke tako i nacionalne, bez iskazivanja imalo interesa za dostignuća nauke u tom pitanju.

Case Study No. 2: Kraljica Jelena Gruba

Historiografija nije ni izbliza usmjerila svoj istraživački instrumentarij prema kraljici Jeleni Gruboj kao prema kraljici Katarini, iako je prva imala daleko veći praktični značaj za bosansku srednjovjekovnu kraljevinu, ali i općenito gledano za pitanja političke teologije bosanskog srednjovjekovlja. No, i pored malog broja oglednih primjera, osvrta na život i značaj ove kraljice od velike su vrijednosti za našu analizu. Ocjene i procjene njene

i Hercegovini, a današnjeg nadbiskupa bosanskohercegovačkog Tome Vukšića: "Došli smo ovdje, da se sjećamo i da molimo. Stoga s ponosom podsjećamo, da su nekadašnji zakoniti vladari ove zemlje nosili ime Stjepan i Katarina. I svakomu razboritom dosta! Jer ta imena već sama po sebi nose bremenitu poruku, koju uopće nije potrebno tumačiti." <https://www.svjettlorijeci.ba/novosti/molitveni-dan-za-domovinu> (pristupljeno 17. novembra 2022), pogledati i: A. Maslo, "Bosanski lonac sjećanja", 283.

⁶¹ "Zašto se dozvoljava hrvatsko-ustaški cirkus na Bobovcu?", <http://saff.ba/zasto-se-dozvoljava-hrvatsko-ustaski-cirkus-na-bobovcu/> (pristupljeno 1. novembra 2022).

⁶² Fra Bonaventura Duda, "Katarina Kosača-Kotromanić – posljednja bosanska kraljica koju Hrvati časte kao blaženicu", <https://www.bitno.net/vjera/svetac-dana/katarina-kosaca-kotromanic-posljednja-bosanska-kraljica-koju-franjevci-stuju-kao-blazenicu/> (pristupljeno 1. novembra 2022); Edina Bakić, "Posljednja bosanska kraljica: prošle su 542 godine od smrti Katarine Kosača", <https://hayat.ba/posljednja-bosanska-kraljica-prosle-su-542-godine-od-smrti-katarine-kosaca/278665/> (pristupljeno 1. novembra 2022); Marko Dragić, "Posljednja bosanska kraljica, Katarina Kosača", <https://drugipogled.wordpress.com/2010/08/29/posljednja-bosanska-kraljica-katarina-kosaca/> (pristupljeno 1. novembra 2022).

vladavine, uključujući i one iz reda historiografije, gotovo redovno sadržavaju omalovažavajuću crtu, koja se kretala od potpunog zanemarivanja značaja te konkretne epizode bosanske srednjovjekovne historije, pa sve do komentara i interpretacija za Jeleninu vladavinu značajnih srednjovjekovnih izvora sa dozom mizoginije ili nadmenosti. Najeklatantniji je primjer Mavre Orbinija, koji ovu kraljicu i činjenicu da je vladala Bosnom uopće ne spominje.⁶³

Povijesno gledano, lik kraljice Jelene Grube apsolutno nije do sada dobio punu valorizaciju, naročito uzimajući u obzir da je ona imala ulogu kraljice vladarice, a ne kraljice majke ili supruge, što je bio rijedak primjer za Evropu krajem 14. stoljeća, no ne i nepoznat. Enver Imamović kontinuirano potcrtava kako je "jedino Bosna od svih južnoslavenskih zemalja, a rijetko i u Europi, koje su imale kraljice", nastavljajući i tezu o imenu Gruba kao nadimku zbog karaktera.⁶⁴ Ipak, ne toliko prije Jelene Grube u Ugarskom Kraljevstvu, u koje je bio ukomponiran i prostor današnje Hrvatske, na vlast su nakon smrti kralja Ludovika I Velikog (1382. g.) došle njegove maloljetne kćerke Marija (12 godina) i Hedwiga (8 godina) pod paskom majke Elizabete, kćerke bosanskog bana Stjepana II.⁶⁵ Osim toga, pravno gledano, slučaj Jelene Grube posebnog je karaktera. Naime, Jelena je na vlast došla naslijedivši ne djeda, oca, brata ili sina, kao drugi primjeri žena vladarica u tom periodu, nego muža.⁶⁶

⁶³ Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena* (Beograd: Srpska književna nagrada, 1968), 154–155: "Дабиша је био ожењен Цвијетицом Хрватицом из племените куће кнезова Нелипића (...) Кад је умро краљ Дабиша, завладао је Твртко Сури, незаконити син првог краља Твртка". Spomena ovoj kraljici nema niti u sintezi Mustafe Imamovića, *Historija Bošnjaka* (BKZ Preporod: Sarajevo, 1997), koja se u dijelovima posvećenim srednjem vijeku mirne duše može svrstati u populističku literaturu.

⁶⁴ TV Tuzlanskog kantona "Hod vijekova, njihov trag u vremenu" (2015), 1:41–1:52. https://www.youtube.com/watch?v=SAbtS_pJ7Iq&ab_channel=BosniacumLilium (pristupljeno 5. novembra 2022).

⁶⁵ O tom burnom periodu historije Ugarske Kraljevine više u: Pal Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526* (London – New York: I. B. Tauris, 2005), 195–208.

⁶⁶ Veoma koristan i zanimljiv članak u ovom pogledu je: Armin Wolf, "Reigning Queens in Medieval Europe: When, Where and Why", u: *Medieval Queenship*, ur. John Carmi Parsons (New York: St. Martin's Press, 1998), 169–178. Autor je analizirao ravno stotinu smjena na tronu u periodu 1350–1450. godine, koje su se desile na području 18 evropskih kraljevina tog vremena. Nažalost, Bosanska Kraljevina je i njemu ostala u "slijepoj tački", no to je već druga priča. Od tih smjena u svega 12 slučajeva žena je ili došla do vlasti ili je ispoljila legitimna prava na nju. Ti su se slučajevi dešavali po cijeloj Evropi, od Španije na zapadu do Poljske na istoku, s izuzetkom Francuske, gdje uslijed kontinuirane primjene Salijskog zakona žena ni pod kojim uslovima nije mogla naslijediti tron, ili Svetog Rimskog Carstva, u kojem je car biran od strane elektora. Od tih 12 puta u 7 je kćerka naslijedila oca, 2 puta majka sina, 2 puta sestra brata, te jednom unuka djeda.

U sintezama ili raspravama posvećenim drugim temama kraljica Jelena Gruba u najboljoj varijanti prikazana je s određenom dozom potcjenjivanja, a bilo je i gorih stavova. Za Šišića je njezina vladavina bila "neprirodan izbor, kano tek za nevolju".⁶⁷ Marko Perojević pak ne dopušta umanjenje kraljicine moći, te je eksplicitan: "ona je prava bosanska kraljica, a ne regentica", no ipak i on umanjuje njenu vladarsku moć u odnosu na vlastelu: "(...) vidi se da su na bosanskom dvoru odlučivali velikaši, a kraljica Jelena da je samo nosila kraljevski naslov, dočim je vlast kraljevska bila u rukama Hrvojevim i druge gospode".⁶⁸ Sima Ćirković u historiografiju je uveo pojam interregnuma za period vladavina kraljice Jelene. Ova teza prilično je uzela korijena, ponajprije zbog Ćirkovićevog ugleda u svijetu medievistike, a manje zbog njegovog argumenta da je razlog tome kraljicino nepotvrđivanje privilegija Dubrovniku. Sam koncept interregnuma, tj. međuvlašća za period kada se na tronu nalazi jedina vladarica srednjovjekovne bosanske historije u osnovi je ipak potcjenjivački i pitanje je da li bi bio objelodanjen da je riječ o vladavini još jednog kralja.⁶⁹ Kako je u jednoj zasebnoj studiji posvećenoj kraljici Jeleni pokazano, ni njen prethodnik kralj Dabiša, niti nasljednik kralj Ostoja nisu Dubrovčanima potvrdili privilegije prije nego su dobili isplatu kraljevskih poreza, no niko za Dabišinu i Ostojinu vladavinu nije napisao da je bilo doba interregnuma. U najnovijoj sintezi historije srednjovjekovne Bosne autor Emir Filipović nekritički prihvaća Ćirkovićevu tezu o interregnumu, dok ostalim aspektima Jelenine vladavine ne pridaje poseban značaj u malo prostora koliko joj je dodijeljeno.⁷⁰

Zapravo, postoji samo nekoliko naučnih radova posvećenih ovoj vladarici. Gregor Čremošnik se prvi odvažio da piše o ovoj kraljici, još u prvim godinama postojanja Sarajevskog univerziteta.⁷¹ Tada uposlenik Zemaljskog muzeja i za

⁶⁷ Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*, (Zagreb: Matica Hrvatska, 1902), 125.

⁶⁸ Marko Perojević, "Jelena Gruba", u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I* (Sarajevo: HKD Napredak, 1942), 361-373.

⁶⁹ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1964), 176.

⁷⁰ Emir O. Filipović, *Bosansko kraljevstvo* (Sarajevo: Mladinska knjiga, 2016), 154-159.

⁷¹ Gregor Čremošnik, "Bosanska kraljica Gruba", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 4 (1952): 147-163.

bosansko srednjovjekovlje zaslužan prije svega po priređivanju epohalno značajnih članaka (kasnije uobličениh u posebne otiske) pod naslovom *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, Čremošnik svoj prilog iz 1952. otvara sjajno sročenom rečenicom: "Pitanje bosanske kraljice Grube je klasičan primjer, kako su istoričari izvore upotrebljavali površno, i kako sa izvorima ne bi trebalo postupati".⁷² Međutim, jedno pogrešno datiranje u ključnoj povelji oko koje temelji svoj rad odveli su ovog naučnika u niz komplikacija i vratolomija o tome da li su Jelena, Gruba i Kujava jedna, dvije ili tri kraljice. Samo godinu dana kasnije ova kraljica bila je glavni objekat rasprave jednog članka u Srbiji.⁷³ Bit će da su ova dva članka predana u štampu u kratkom roku, jer Gecić ne spominje Čremošnikovo pisanje. Njezin članak kompaktniji je i manje komplikovan, no nejasno je zašto se priklanja teoriji o postojanju dviju sukobljenih strana u Bosni za vrijeme Jelenine vladavine, a definitivno je negativna strana zagovaranje još jedne poznate teorije, tj. da u Bosni nakon Tvrtkove smrti, a naročito za vrijeme vladavine kraljice Jelene, dolazi do ubrzanog raspada kraljeve vlasti u korist moćnih velikaša.⁷⁴ Autorica, ne shvatajući suštinu dokumenta, optužuje bosanskog vojvodu Sandalja Hranića da "kao kakav vladar, traži od Dubrovčana da njemu a ne kraljici isplate svetodimitarski dohodak".⁷⁵ Danas je historiografija pozitivno rastumačila da Sandalj u Dubrovniku dolazi po porez u ime kraljice, a ne umjesto nje, čime je znatno revalorizirana pozicija koju je Jelena Gruba kao vladarica obnašala.⁷⁶ Moralo je proći mnogo godina da bi kraljica Gruba dobila novi osvrt na svoju povijesnu ulogu, ovaj put od strane medievistkinje iz Srbije Aleksandre Fostikov.⁷⁷ I ova se autorica priklonila pogrešnom tumačenju uloge vojvode Sandalja Hranića u priči sa Svetodmitarskim dohotkom, a samim time je i pogrešno protumačila prirodu

⁷² Čremošnik, "Bosanska kraljica Gruba", 145.

⁷³ Milena Gecić, "Prilog bosanskoj istoriji (1397-1399)", *Istorijski glasnik*, br. 1-2 (1953): 55-63.

⁷⁴ Geneza ovog historiografskog mita i kontraargumentacija predstavljena je u radu: Dženan Dautović, "Slavenska varijanta feudalizma (Analiza na primjeru *bellatores* bosanskog srednjovjekovlja)", *Bosna franciscana*, br. 41 (2014): 133-165.

⁷⁵ Gecić, "Prilog bosanskoj istoriji", 57.

⁷⁶ Esad Kurtović, "Bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača i Svetodmitarski dohodak 1396. i 1397. godine", *Prilozi Instituta za historiju*, br. 38 (2009): 41-60.

⁷⁷ Aleksandra Fostikov, "Jelena Gruba, bosanska kraljica. Bosna krajem 14. veka (1395-1399)", *Braničevski glasnik*, br. 3/4 (2006): 29-50.

njegovog odnosa s kraljicom Jelenom. Međutim, nije se libila osporiti stavove starije historiografije o Jeleninom vremenu kao vremenu formiranja "feudalnih oblasti", a također je pokolebala Ćirkovićevu teoriju o Jeleninoj vladavini kao interregnumu. Ista historičarka vratila se liku i djelu Jelene Grube kao suautorica u jednom članku koji sagledava djelovanje ove kraljice i kraljice Jelene Nelipčić u kontekstu istraživanja gender-historije.⁷⁸ Ovaj prilog, iako dosta kraći, sadrži i neke pokušaje intimnije analize kraljicine ličnosti, tipa koje je starosti bila u toku dolaska na prijestolje, spominje se da je tokom suprugove vladavine bila aktivna u politici budući se javlja kao supotpisnik na poveljama itd., a što je veoma važno, autorica također koriguje svoje ranije stavove u vezi s kraljicininim odnosima s velikim vojvodom Sandaljem.

Nije ni Gruba mogla izbjeći svoju dozu pseudoznanja u široj bosanskohercegovačkoj populaciji. Sasvim očekivano, najprije je ime postalo predmet raznih konstrukcija o njenoj ličnosti. Najeklatantniji je primjer razgovora nedavno preminulog akademika Muhameda Filipovića i novinara Senada Hadžifejzovića na svečanosti povodom neke godišnjice TV-emisije "Centralni dnevnik", kada su razgovarali upravo o "gruboj" vladavini Grube. Svim maštovitim romantičarima koji vole raspravljati o gruboj vladavini kraljice Grube nije palo na pamet, ili nisu uopće znali, zašto bi jedna kraljica dobrovoljno preuzela za sebe u osnovi negativan nadimak i njime se potpisivala u poveljama, ili da bi Dubrovčani, poznati po svojoj vještini u diplomatiji, napravili takav skandal pa joj se obratili pogrdnim nazivom.⁷⁹ Nije teško ni otkriti šta se zapravo desilo s ovom koncepcijom. Očito je došlo do translacije narodnog predanja o proklesoj Jerini, raširenog u tradiciji iz Srbije, u Bosnu s istoimenom zamjenom identiteta kraljice na koju se predaja zapravo odnosi.⁸⁰ Sreća je što kraljica

⁷⁸ Jelena Mrgić i Aleksandra Fostikov, "Ženski glasovi Bosanskog kraljevstva na primeru dve Jelene – Jelene (Grube) i Jelene Nelipčić", u: *Srpska kraljevstva u srednjem veku*, ur. Siniša Mišić (Kraljevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu i dr., 2017), 381–399.

⁷⁹ *Stare srpske povelje i pisma* 1.1., ur. Ljubomir Stojanović (Beograd – Sremski Karlovci, Srpska kraljevska akademija), br. 491 i 492, str. 475–476.

⁸⁰ Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 40–41: "Prokleta Jerina je veoma popularna vladarka starog naroda u usmenim historijskim predanjima koja su zabilježena u istočnoj Bosni, na području Podrinja i dijela centralne Bosne. Osnovna karakteristika predanja o Jerini je u tome što narodno predanje upravo Jerini pripisuje gradnju starih, danas porušenih tvrđava u tom kraju kulukom, prisilnim radom, te je zbog toga naziva 'prokletom'. Dehistorizovana u dobroj mjeri, ta predanja su u sebe uvrstila znatan broj lutajućih motiva koji govore o starom narodu uopšte (npr. motiv o drvenim

Gruba ipak nije dospjela i u modernu turbo folk scenu, što se desilo već nesretno Jerini.⁸¹ Jedna od najčešćih zamki u koje upadaju nevični srednjem vijeku jeste da iz pozicije i mentaliteta modernog čovjeka razmišljaju o srednjem vijeku, pa se tako ne mogu razumjeti niti motivi roditelja da djevojčicama daju imena poput Gruba.

Ipak, najnoviji primjer (zlo)upotrebe kraljice Jelene Grube još je zanimljiviji za posmatranje evolucije jednog mita, jer ga možemo sagledavati od njegovog nastanka. Naime, tokom radova na izgradnji jedne od svojih hidroelektrana lokalni biznismen Husein Smajić iz Vesele pokraj Bugojna naišao je na temelje građevine za koju se i od ranije znalo da je crkvenog porijekla, te je imao dovoljno svjesnosti da prekine s izvođenjem radova, moguće i zbog već pretrpljenog incidenta u vezi sa devastacijom ostataka utvrđenja Vesela Straža, kojeg je počinio desetak godina ranije praveći teren za padobranski klub.⁸² Arheološka iskopavanja konačno su i potvrdila da se radi o franjevačkoj crkvi i samostanu koji se nalazio u blizini spomenute tvrđave.⁸³ No, tada kreće veselje u Veseloj. Spomenuti biznismen odlučuje da obnovi crkvu na njenim temeljima i nanovo izgradi njene zidove. Kako je taj potez dobio značajnu medijsku pažnju, što ne čudi u ovom vremenu senzacionalizma,⁸⁴ onda je

cijevima kojima je Jerini teklo mlijeko sa njene planine), ali susjećanja na teške rabote i kuluke pod turskom upravom, postala su glavni sadržaj predanja o Jerini (naredila da se gradovi grade sedam godina bez prestanka; kamen je dodavan iz ruke u ruku sa velike udaljenosti; narod je stajao u nizu, čovjek do čovjeka; u njeno vrijeme bila je velika glad i nerodica da su na jednom guvnu žito vrhle dvije opštine). Jerini narodno predanje pripisuje osobitu sklonost prema muškarcima (kao i Mariji Tereziji); razdoblje turske navale na Bosnu i osvajanje Jerininih gradova opisuje se kroz tradicijske motive o konjima koje je Jerina potkovala naopako (K 534.1), bježeći pred Turcima, vojnicima sakrivenim u sanduke koje je u tvrđavu unio njen ljubavnik - K 312. 1; babi koja je Turcima pokazala gdje da presijeku vodu za tvrđavu - K 2293. Realna historijska Irina (Jerina) Branković, žena srpskog despota Đurđa Brankovića, nije nikada boravila u Bosni, a osuđena je narodnim predanjem za grijeha koje nije počinila."

⁸¹ <https://tekstovi-pesama.com/savo-radusinovic/ti-si-kao-prokleta-jerina/22082/1/pdf> (pristup ostvaren 8. novembra 2022).

⁸² Stojan Miloš, "Baština. Husein Smajić uništio ostatke srednjovjekovnog grada Vesela Straža. Padobranci razorili bugojansku tvrđavu", *Večernji list*, 12. juli 2005, 12.

⁸³ Ante Škegro i dr., "Crkvine u Veseloj kod Bugojna u zapadnom dijelu srednje Bosne", *Hercegovina*, br. 3 (2017): 117-151.

⁸⁴ U mnogobrojnim natpisima na portalima prednjači onaj koji je franjevačku crkvu proglasio pravoslavnom: "Musliman Huso Smajić i kraljica Jelena Gruba", <http://lokalis.rs/sr-yu/globalis-top/552-musliman-huso-i-kraljica-jelena-grba-2.html> (pristupljeno 31. oktobra 2022), te onaj koji je

bilo potrebno da se cijela priča dodatno začini, pa je u jednom pronađenom ženskom skeletu "prepoznata" ni manje ni više nego kraljica Jelena Gruba!⁸⁵ Kako je ovu vijest prenijela i najznačajnija novinska agencija u državi, i to čak i na engleskom jeziku,⁸⁶ stekli su se svi uslovi za utemeljenje i širenje mita.

Žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima

U ovom pregledu izvora o ženama srednjovjekovne Bosne svakako neće biti spomenuti svi izvori, pa čak ni sve vrste izvora, niti ima potrebe i prostora za to. Izdvajanjem nekoliko vrsta izvora želimo prikazati raznolikost informacija o ženama srednjovjekovne Bosne do kojih možemo doći.

Prva grupa izvora jesu informacije o trgovini robljem iz srednjovjekovne Bosne. Ovu grupu žena nalazimo u raznim gradovima na obje obale Jadrana, ali i na znatno udaljenijim lokacijama, poput Palestine, Krete, Aleksandrije, Barcelone itd. Zbog optužbi za herezu ljudi i žene iz srednjovjekovne Bosne nisu potpadali pod zabranu porobljavanja, koja je važila za kršćansko stanovništvo, a zbog prirode ropstva u srednjovjekovnom vremenu (koje je neka vrsta pauze između dvije velike epohe historije ropstva, antičke i sjevernoameričke), žene su dominirale među stanovništvom koje je snašla ova teška sudbina. Roblje srednjovjekovne Bosne privuklo je znatnu pažnju istraživača i posvećeno mu je dosta naučnih radova.⁸⁷ Razlog ovome je popularnost ove teme u

tu vijest iskoristio da i samo Bugojno, koje u srednjem vijeku ni postojalo nije, proglasi kraljevskim gradom: Viktor Dundović, "Bugojno je i kraljevski grad", <https://www.bugojno-danas.info/bugojno-je-i-kraljevski-grad-pise-viktor-dundovic/> (pristupljeno 31. oktobra 2022).

⁸⁵ Husein Smajić je izjavio: "Tu je i naša kraljica Jelena Kotromanić – Gruba – jedina žena koja je bila vladarica Bosne. Nju je bosanska vlastela skinula s vlasti i zatočila ovdje u ovoj crkvi. Naša kraljica je čekala više od 600 godina da to otkrijemo. Njoj u čast smo podigli spomenik. Vjerujem da je pokopana tu. Slali smo pronađeni skelet u Ameriku na procjenu i dobili smo podatke kako je riječ o jedinoj ženi na tronu koja je vladala Bosnom", "Husein izgradio katoličku crkvu kod Bugojna: Učinio sam to za ljubav i da se poštujemo kao ljudi" <https://www.bitno.net/vijesti/svijet/husein-smajic-crkva-mira-ljubavi-postovanja-bugojno/> (pristupljeno 31. oktobra 2022).

⁸⁶ S. R., "Cardinal Puljić blesses the church built on medieval foundations by Husein Smajić from Bugojno", <https://fena.ba/article/1279742/cardinal-puljic-blesses-the-church-built-on-medieval-foundations-by-husein-smajic-from-bugojno> (pristupljeno 31. oktobra 2022).

⁸⁷ Aleksandar Solovjev, "Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661", *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu Nova serija*, br. 1 (1946): 139-162; Gregor Čremošnik, "Pravni položaj našeg roblja u srednjem vijeku", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija*, br. 2 (1947): 69-73; Gregor Čremošnik, "Izvori za istoriju roblja i servilnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka", *Istorisko-pravni zbornik*, br. 1

širim okvirima komunističkog odnosa prema historiografiji, ali i neobično bogatstvo izvora. Jedini od ovih članaka posvećen baš prizmi ženskog roblja jeste rad Elmedine Duranović iz već spomenutog Zbornika radova.⁸⁸ U ovom članku donosi se podatak da su od 428 osoba prodanih u Dubrovniku kao roblje njih 363 bile žene, što nam vrlo slikovito objašnjava navedenu tvrdnju. Još je nekoliko interesantnih informacija koje nalazimo u ovom članku: velika većina ženskih osoba prodanih u roblje bila je mlađa od 25 godina, zapisivane su pod ličnim imenom i imenom oca, obično uz predio odakle su dovedene, uglavnom su nabavljane radi obavljanja kućnih poslova u plemićkim domovima, a nerijetko su sa gospodarima dobijale vanbračnu djecu. Sve u svemu, izvori o ženskom roblju iz srednjovjekovne Bosne na historijsku su pozornicu izveli društvenu skupinu, marginalniju od bilo koje druge, čijih se imena i sudbine danas ipak možemo prisjetiti.

U izvorima papinske provenijencije postoje dvije po prirodi različite vrste spominjanja žena u srednjovjekovnoj Bosni. Prva vrsta ne nosi u sebi realne informacije, nego je duboko simboličkog karaktera i zapravo ciljano

(1949): 148–162; Vuk Vinaver, "Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku", *Anali*, br. 2 (1953): 125–147; Vuk Vinaver, "Ropstvo u starom Dubrovniku (1250–165)", *Istorijski pregled*, br. 1 (1954): 37–43; Pavo Živković, "Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne", *Prilozi* 10, br. 2 (1974): 333–340; Pavo Živković, "Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 21–27 (1976): 51–58; Nenad Fejić, "Trgovina bosanskim robljem u Barceloni krajem XIV i početkom XV veka", *Istorijski časopis*, br. 28 (1981): 27–48; Nenad Fejić, "Dokumenti o prodaji i oslobađanju roblja iz Bosne i Dubrovnika u Kataloniji", *Mešovita građa*, br. 10 (1982): 9–32; Neven Budak, "Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, br. 17 (1984): 5–34; Nenad Fejić, "Imaging the 'Other': The Bosnian Slave in Mediterranean Space during the Lower Middle Ages", *The Medieval History Journal* 5, br. 2 (2002): 291–308; Smajo Halilović, "Trgovina robljem u srednjovjekovnoj Bosni s osvrtom na Usoru", *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, br. 17 (2002): 37–43; Tomislav Zdenko Tenšek, "Krstjani i trgovina robljem na Sredozemlju između 13. i 15. stoljeća", u: *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur. Franjo Šanjek (Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, 2005), 309–334; Radmilo Pekić, "Učešće Firentinaca u balkanskoj trgovini robljem i poslugom (XIV–XV vijek)", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Istočnom Sarajevu*, br. 39 (2009): 189–202; Mehmed Hodžić, "Robovi u srednjovjekovnoj Bosni", *Essehist*, br. 8 (2014): 22–27; Esad Kurtović, "Roblje u bosansko-dubrovačkim odnosima u razvijenom srednjem vijeku", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, br. 7 (2020): 49–64.

⁸⁸ Elmedina Duranović, "Žene iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku 1279–1301", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014): 47–62.

diskvalificirajuća. Kada u pismu od 3. decembra 1221. godine⁸⁹ papa Honorije III spominje da heretici u Bosni "poput lamia koje razgolićenih grudi javno doje svoj okot, oni šire zablude svoje iskvarivosti, na neizmjernu štetu Gospodnjeg stada", on svakako ne misli da u brdima Bosne postoje ova starozavjetna poluvampirolika ženska čudovišta, koja se spominju u brojnim civilizacijama od najstarijih vremena, nego koristi jaku simboliku koja će njegovim savremenikima biti dovoljno sugestivna da spoznaju s kim imaju posla u Bosni, te dovoljno stimulativna za angažiranje u borbi protiv takvog neprijatelja.⁹⁰ Iako nikada ranije nije upotrebljavao, isti papa će je ponoviti četiri godine kasnije u još jednom pismu koje je imalo za cilj okupljanje križarskih snaga u pohod na Bosansku banovinu.⁹¹ Svakako da ovi izvori ne govore o konkretnim ženama bosanskog srednjovjekovlja, međutim, navodimo ih kao primjer očitog korištenja neodređenih žena kao izrazito jakog simboličkog alata, koji je trebao da posluži kao motivacijski argument.

Druga vrsta spominjanja žena u papinskim dokumentima čisto je proso-pografskog karaktera i odnose se na dispense koje je papinska kancelarija izdavala bosanskim vladarima i velikašima zbog brakova koji su bili u nedozvoljenom stepenu srodstva. Naime, prema kanonu 50 IV. Lateranskog koncila iz 1215. godine, nije bila dozvoljena ženidba između dvoje ljudi ukoliko su oni u četvrtom ili bližem stepenu krvnog srodstva.⁹² Međutim, kako "bazen" sa porodicama dovoljnog dostojanstva i moći da privuku povoljne dinastičke bračne veze nije bio osobito dubok, to se često spomenuta odredba nije mogla poštovati, a da bi se zaobišla, bila je potrebna posebna papinska dozvola – dispensa. Zabilježene su četiri dispense vezane za brakove bosanskih

⁸⁹ Archivio Apostolico Vaticano (dalje: AAV), Vatikan, Registra Vaticana (dalje: Reg. Vat.), vol. 11, f: 168v, e: 69. (3. 12. 1221).

⁹⁰ O korištenju slične propagande u pismima papa prve polovine 13. stoljeća, u vremenu pozivanja, te konačno i pokretanja križarskog pohoda na Bosnu više u: Dženan Dautović, "Vampiri, lisice i korov. 'Sveta retorika' i propagandno djelovanje protiv Bosne u pismima postlateranskih papa prve polovine 13. stoljeća", u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku*, 59–80. O lamijama više u: Irven M. Resnick – Kenneth F. Kitchell Jr., "The Sweepings of Lamia: Transformations of the Myths of Lilith and Lamia", u: *Religion, Gender and Culture in Pre-Modern World*, ur. Alexandra Cuffel i Brian Britt (London: Palgrave MacMillan, 2007), 80–84.

⁹¹ AAV, Reg. Vat. 11, f: 60v, e: 328. (15. 5. 1225).

⁹² Antonius Garcia y Garcia, *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Comentariorum glossatorum* (Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1981), 90–91.

vladara ili članova njihovih porodica (Stjepan II i kćerka vojvode od Ortenburga, Stjepanov brat Vladislav i Jelena Nemanjićka, Stjepanova kćerka Elizabeta i Ludovik I Veliki, te brak između Tvrtka II i Doroteje Gorjanske, koji je trebao dispencu zbog Tvrtkove pripadnosti Crkvi bosanskoj), te jedna dispensa za brakove u krugu velikaških porodica (brak sestre hercega Hrvoja Vukčića i Karla Pavlovića Kurjakovića).⁹³ Kvalitetno gledano, informacije o ženama srednjeg vijeka koje dobijamo iz ovih dokumenata ne sadrže mnogo materijala za analizu njihovog položaja, osim što mogu poslužiti kao primjeri mehanizma sklapanja dinastičkih brakova, u kojima se žene nije gotovo ništa pitalo, nego je sve ovisilo o njihovom ocu ili bratu.

Još ćemo se samo osvrnuti na spomen žena u poveljama bosanskih vladara i velikaša. Ove povelje govore isključivo o ženama najelitnijih društvenih slojeva. Naizgled su također "suhoparne" budući da su žene u njima mahom pasivni sudionici, no kada se malo zagrebe ispod površine, ipak se može doći do novih saznanja. Kao veoma dobar primjer kako polje istraživanja može promijeniti ugao iz kojeg se određeni izvor analizira može poslužiti čuvena "Svečana" povelja koju je kralj Tvrtko I izdao Dubrovčanima 1378. godine, kao prvu ispravu od sudbonosnog trenutka translacije kraljevstva iz Srbije u Bosnu, dokument u kojem izlaže nova načela svoje političke teologije. Ova povelja mnogo puta je korištena u brojnim analizama Tvrtkove krunidbe, jednog od najznačajnijih događaja u cjelokupnom historijatu Bosne i Hercegovine, ali i u dvije diplomatske analize (od kojih jednu supotpisuje i autor ovih redaka),⁹⁴ no nikoga nije dovoljno zaintrigirao jedan poseban detalj iz povelje da mu se pobliže posveti. Naime, jasno je da ova povelja ima dva dijela – prvi je nastao u Žrnovnici kod Dubrovnika 10. aprila 1378, te drugi potpisan na kraljevskom dvoru u Trstivnici dva mjeseca kasnije – 17. juna iste godine. Iako se i u prvom dijelu povelje spominju "kraljevstva mi materom, gospođom kira Jelenom i s gospođom kraljicom kira Dorotejom", bit će da one ipak nisu bile prisutne u

⁹³ O tome u: Dženan Dautović, "The Papacy and Marriage Practices in Medieval Bosnia", u: *Medieval Bosnia and South-East European Relations: Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*, ur. Dženan Dautović, Emir O. Filipović, Neven Isailović (Leeds: Arc Humanities Press, 2019), 114–121.

⁹⁴ Diplomatske analize povelje su: Dejan Ječmenica, "Povelja kralja Stefana Tvrtka I Dubrovniku", *Stari srpski arhiv*, br. 14 (2015): 115–142; Dženan Dautović i Enes Dedić, "Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku", *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANU BiH*, br. 45 (2016): 225–246.

Žrnovnici, pa je posebna dubrovačka delegacija doputovala u centar Bosanskog Kraljevstva kako bi i od dviju najvažnijih žena u Tvrtkovom životu dobili potvrdu ove povelje. Nije jasno kome je zapravo bila potrebna i ova potvrda kraljice Doroteje, inače kćerke bugarskog cara Ivana Šišmana i Jelene, majke kralja Tvrtka, koja, zanimljivo, ne nosi titulu kraljice, nego samo gospođe, da li Tvrtku, ili što bi bilo i logičnije, Dubrovčanima, no očito povelja nije smatrana potpunom bez njihovih potpisa. Postoji svega nekoliko sličnih situacija u susjednom Ugarskom Kraljevstvu, koje je često bilo prenosilac različitih aspekata dvorske kulture u srednjovjekovnu Bosnu, kada su kraljice morale da odobre ili posreduju kod izdavanja određenih povelja (najčešće kada su u pitanju dodjeljivanja zemljišnih posjeda), no ipak se smatra da je sačuvan nedovoljan broj primjera na osnovu kojih bi se izvlačili dublji zaključci o ulozi kraljica na srednjovjekovnim dvorovima istočno-centralne Evrope.⁹⁵ Iako je primjer iz Tvrtkove "Svečane" povelje bez premca u pogledu značaja uloge savladarica u ceremonijalu izdavanja povelja, ipak sigurno nije jedini, te se slične analize mogu primijeniti i na kompletan korpus povelja iz domaće kancelarije.

Spoznaje o položaju žena u srednjovjekovnoj Bosni

Nažalost, srednjovjekovna bosanska država nije imala svog Hamurabija, Justinijana, Dušana ili Sulejmana Kanunija, odnosno vladarsku ličnost koja bi običajno pravo kodificirala i pretvorila u pisane zakone.⁹⁶ Stoga je proučavanje pravnih odnosa i okvira vrlo otežano i svedeno na poređenja i pretpostavke. Hrabar pokušaj analize pravnog položaja žena u srednjovjekovnom bosanskom društvu imali su pravni historičari Dževad Drino i Benjamina Londrc, koji su došli do zaključka kako su žene u Bosni, pravno gledano, imale znatno povoljniji status nego u susjedstvu.⁹⁷ To saznanje temelje na činjenici kako

⁹⁵ János M. Bak, "Roles and Functions of Queens in Árpadian and Angevin Hungary (1000-1386 A.D.)", u: *Medieval Queenship*, ur. John Carmi Parsons (New York: St. Martin's Press, 1998), 12-24, 19.

⁹⁶ Za ovu temu preporučujem vrlo koristan članak: Emanuele Conte i Magnus Ryan, "Codification in the Western Middle Ages", u: *The Shapes of Power and Institutions in Medieval Christendom and Islam*, ur. John Hudson i Ana Rodríguez (Leiden: Brill, 2014), 75-97.

⁹⁷ Dževad Drino i Benjamina Londrc, "Posebnost pravnog položaja žene u bosanskom srednjovjekovlju", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014): 253-259.

je u srednjovjekovnoj Bosni kćerka imala jednako pravo nasljedstva kao i sin, što je bilo nezamislivo u okolnim pravnim sistemima. Istina, ovakav zaključak se temelji samo na jednom primjeru – oporuci viteza Pribislava Vukotića, nastaloj nakon propasti Bosanskog Kraljevstva, no u nedostatku većeg broja podataka svaki je vrlo vrijedan.

Pitanje miraza u srednjovjekovnoj Bosni još je jedan zanimljiv pravno-historijski problem, koji nije zasebno obrađen. U spomenutom testamentu Pribislava Vukotića spominje se eksplicitno kako "u Bosni nije običaj da se žene uzimaju zbog miraza, nego zbog ljubavi, dobrote i zbog časti i ugleda njihovog roda".⁹⁸ Ipak, dosta izvora govori kako je miraz ipak postojao, iako možda nije bio obavezan. U jednom od ranijih članaka predložili smo teoriju koja do sada nije imala odjeka u historiografiji da je miraz, barem ukoliko je uključivao kontrolu nad određenim posjedima, trajao dok traje i brak, uz direktnu kontrolu supruge, a da se po okončanju braka vraćao porodici iz koje je supruga došla. Navedeno je više primjera koji govore u prilog ovoj teoriji, preciznije brakovi bosanske princeze Elizabete i ugarskog kralja Ludovika, plemkinje Rese iz porodice Vukčić-Hrvatinića i tepčije Batala Šantića, plemkinje Jelene iz hrvatske plemićke porodice Nelipčića i hercega Hrvoja Vukčić Hrvatinića, Katarine iz porodice Vukčić Hrvatinića i velikog vojvode Sandalja Hranića Kosače.⁹⁹ Pitanje miraza svakako treba još da se istraži u raznim aspektima svog manifestovanja.

Pitanje institucije braka u srednjovjekovnoj Bosni posebno je intrigantan problem, koji se može različito tumačiti. U bosanskohercegovačkoj historiografiji do sada jedini pokušaj koliko-toliko cjelovitog sagledavanja bračnih običaja u Bosni ponuđen je od strane autora ovih redova u članku iz 2019. godine.¹⁰⁰ Od tri posebnosti bračnih običaja srednjovjekovnog bosanskog društva za dva možemo sa sigurnošću istaknuti da su svojom praksom išli u korist onovremenih žena. Naime, to su interkonfesionalni i intersocijalni brakovi.

⁹⁸ Sima Ćirković, "Počteni vitez Pribislav Vukotić", *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* X, br. 1(1968): 259–276, 260.

⁹⁹ Dženan Dautović, "Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3(2014): 141–157, 146–149.

¹⁰⁰ Dautović, "The Papacy and Marriage Practices in Medieval Bosnia", 121–134.

Dok je u okolnim zemljama bilo zabranjeno, ili u najmanju ruku pokudno, da se sklapaju brakovi između različitih konfesija, u Bosanskoj Kraljevini to nije bila nikakva prepreka, niti se od mlade zahtijevalo da se konvertira u suprugov način prakticiranja vjere. Isto tako, u Bosni su bili dozvoljeni brakovi između članova plemićkih porodica, pa čak i vladajuće porodice Kotromanića sa neplemkinjama, običnim pučankama, što je u tadašnjem evropskom društvu bilo gotovo nezamisliv čin, koji je, ako bi se i desio, vodio do gubitka plemićkog statusa. Izvori našeg srednjovjekovlja pamte slične brakove, istina, gotovo uvijek u odnosu suprug plemić – supruga pučanka. A treba još potcrtati i da je u slučaju brakova dvojice kraljeva s pučankama, Ostoje sa Vitačom i Tomaša sa Vojačom, taj brak s pučankom bio prepreka koja se morala otkloniti i da pučanka nikako nije mogla postati kraljicom. Oba ta braka prekinuta su dospijećem muževa na prijestolje, te ih uskoro nalazimo oženjene s pripadnicama moćnih velikaških porodica – Kujavom (najvjerojatnije iz porodice Pavlovića) i Katarinom (iz porodice Kosača). Dakle, možemo zaključiti da žene u Bosni u pitanju mogućnosti ulaska u brak nikada nisu bile diskriminirane konfesijom (iz do sada nam poznatih izvora), a statusom samo u iznimnim slučajevima, po čemu su uživale daleko veće slobode od svojih savremenica kako u Dubrovačkoj Republici, Ugarskom Kraljevstvu, Srpskoj Kraljevini i kasnije Despotovini, dalmatinskim komunama, tako i u širim evropskim područjima.

Treća pak specifičnost bračnih običaja u srednjovjekovnoj Bosni toliko je različita od svega drugog što se javlja u Evropi tog vremena da zavređuje stalno vraćanje istraživanju ovog fenomena. U pitanju je "brak na bosanski način", odnosno, *modo bosignanorum*, kako je zapisano u latinskim izvorima. Dok u tadašnjoj Evropi brak sve brže ide ka statusu svetog sakramenta, nerazvrgljive institucije koja se, pod prijetnjom ekskomunikacije, mogla okončati samo smrću nekog od supružnika, u isto vrijeme u Bosni brak traje po principu *si eris mihi bona*, "dok si mi dobra", te se raskida jednako lako kako se i sklopio. Dok se u tadašnjoj Evropi najmoćniji vladari ne mogu razići od supruga koje im ne rađaju nasljednika, ili ne donose povoljne političke veze, u Bosni se kralj Ostoja tri puta ženi dok su mu prethodne supruge žive. Veliki vojvoda Đurađ Vojsalić isto tako, a i drugi kraljevi i velikaši, bez okolišanja mijenjali su supruge. U prakticiranju ovog braka nije bilo ograničenja niti

konfesionalnog niti statusnog, nalazimo ga i kod sljedbenika Crkve bosanske i kod katolika i kod pravoslavnog stanovništva, te kako kod kraljeva i barona tako i kod običnih pučana. O braku na bosanski način pisano je relativno često u historiografiji,¹⁰¹ međutim, niko se još nije zapitao koliko je ženama odgovarala takva praksa. Ukoliko pored *si eris mihi bona* nije vrijedilo i *si eris mihi bonum*, a nemamo niti jedan primjer da je žena na ovaj način okončala bračnu zajednicu, onda nestalna institucija braka svakako nije išla u prilog ženama, jer su gubile sigurnost koju imaju u braku kao neraskidivom, svetom sakramentu. Nažalost, broj izvora i indicija tako je mali da ćemo teško u skorije vrijeme saznati kakav je zaista bio odnos žena prema braku na bosanski način.

Umjesto zaključka

Iako srednji vijek ne obiluje informacijama o ženama, pogotovo ne o njihovom vlastitom viđenju svoje realnosti, svakodnevnice i svog položaja u društvu, pokušali smo ovim radom ipak proniknuti koliko je moguće u generalni i pojedinačni svijet žena srednjovjekovne Bosne da ponuđenom analizom barem malo spustimo veo zaborava s njihovih sudbina. Pokazalo se da se taj veo sastoji od najmanje tri potpuno različita sloja. Prvi sloj je olovno težak od nedostatka izvora, te maskulinizacije i ono malo što ih je sačuvano. Taj se nedostatak može pokušati zaobići uporednom metodom kako bi se komparacijom s drugim sredinama nešto saznalo i o našem području, no ovdje treba biti posebno oprezan. Vidjeli smo to na primjeru bračnih običaja koliko je bosanska realnost bila drugačija od realnosti njenih prvih susjeda. Druga mogućnost svakako je da se promijeni pristup postojećim izvorima i da se pokuša

¹⁰¹ Pored navedenih članaka spomenimo još: Marko Perojević, "Žena iz bosanske povijesti", *Kalendar Napredak*, br. 11 (1941): 127–29; Jaroslav Šidak, "Franjevačka 'Dubia' iz g. 1372/73. kao izvor za povijest Bosne", u: *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975), 225–48; Bonicije Rupčić, "Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 15 (1988), 65–90; Polina Melik-Simonian, "Patarena ... de natione Bossinensium: The Female Role in the Bosnian Church", (magistarski rad, Central European University Budapest, 1998), 16–20; Đuro Tošić, "Primjer bračne bigamije *more Bosignanorum et patarinorum*", *Mešovita građa*, br. 21 (2004): 123–27; Lujko Margetić, "Brak na bosanski način ('si sibi placuit')", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 3–4 (2005): 717–730; Đuro Tošić, "I još jedan bračni brodolom 'contra omnem sanctionem sacrosanctem romane ecclesie'", *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, br. 3 (2011): 365–70.

čitati malo drugačijim očima. Na primjeru "Svečane" povelje kralja Tvrtka mogli smo vidjeti benefite takve analize. Druga koprena je nešto lakša, no mana joj je što traži znatno predznanje da bi se podigla. Na nekoliko mjesta u analizi rada mogli smo se uvjeriti u činjenicu da historiografija doista ovisi o erudiciji i visprenosti. Posebno je pogodan primjer slučaja kraljice Jelene Grube i spektra različitih vrednovanja vremena njene vladavine. Sama činjenica da je svega 12 žena u tom stoljeću bilo u sličnoj poziciji moći kao kraljica Jelena podatak je koji može u budućnosti doprinijeti znatnoj revalorizaciji Jeleninog položaja u Bosanskoj Kraljevini. Treći veo je, naravno, najlakši, ali sav prljav i kaljav, te najneugodniji za bavljenje njime. Najneugodniji je zato što govori o našem vremenu, o psihozama, delirijumima i kompleksima koji nezadrživo tresu moderno bosanskohercegovačko društvo. Tako žene bosanskog srednjeg vijeka postaju odličan dijagnostički alat za spoznaju šta to tačno ne valja s našim vremenom i barem jednim dijelom modernog društva. Kraljica Katarina, prvakinja u lijepom načinu njegovanja narodnog sjećanja, kada su se oko nje pričale priče i legende, te se tugovalo za njenom sudbinom, a preko nje i za nju molilo Svevišnjem za dobrobiti i njene i naših duša, na portalima i tiktakovima postala je tema pogodna za bujanje nacionalizama, bili oni banalni ili militantni.

Tako ćemo, tek kada žene srednjovjekovne prošlosti prestanemo koristiti u dnevopolitičke i ideološke potrebe, tek kada njihovom proučavanju pristupimo otvorenog uma i sa mnogo znanja i tek kada postojećim izvorima damo drugu šansu, biti u stanju da se barem malo približimo shvatanju njihovih života.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Archivio Apostolico Vaticano, (AAV)
- Fond: Registra Vaticana (Reg. Vat.)

Objavljeni izvori

- Garcia y Garcia, Antonius. *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Comentariorum glossatorum*. Citta del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1981.
- Stojanović, Ljubomir. *Stare srpske povelje i pisma*, vol. 1. 1. Beograd – Sremski Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1929.
- Theiner, Augustino. *Monumenta historica Hungarorum*, vol. II. Roma: Typis Vaticane, 1860.

Štampa

- *Ljiljan*, Sarajevo-Ljubljana, 1994.
- *Večernji list*, Zagreb, 2005.

LITERATURA

Knjige

- Adams, Tracy. *Christine de Pizan and the Fight for France*. Pennsylvania: Penn State University Press, 2014.
- Beattie, Cordelia. *Medieval Single Women: The Politics of Social Classification in Late Medieval England*. Oxford – London: Oxford University Press, 2007.
- Bennett, Judith M., Amy M. Froide. *Singlewomen in the European Past, 1250-1800*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999.
- Bennett, Judith M. *Women in the Medieval English Countryside. Gender & Household in Brigstock Before the Plague*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1987.
- Bennett, Judith M. *Ale, Beer, and Brewster in England. Women's Work in a Changing World, 1300-1600*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1996.
- Benjamin, Walter. *Eseji*. Beograd: Nolit, 1974.
- Berndt, Rainer (ur.). *"Im Angesicht Gottes suche der Mensch sich selbst". Hildegard von Bingen (1098-1179)*. Berlin: Akademie Verlag, 2001.
- Bilig, Michael. *Banal Nationalism*. London: SAGE Publications, 1995.
- Blehova Čelebić, Lenka. *Žene srednjovjekovnog Kotora*. Podgorica: CID, 2002.
- Bornstein, Daniel, Roberto Rusconi (ur.). *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1996.

- Bowie, Colette. *The Daughters of Henry II and Eleanor of Aquitaine: A Comparative Study of Twelfth-Century Royal Women*. Turnhout: Brepols, 2014.
- Brown, Peter. *Augustine of Hippo. A Biography*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1967.
- Brown-Grant, Rosalind. *Christine de Pizan and the Moral Defence of Women: Reading beyond Gender*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Burton, Janet, Karen Stöber (ur.). *Women in the Medieval Monastic World*. Turnhout: Brepols, 2015.
- Cannon Willard, Charity. *Christine de Pizan: Her Life and Works*. New York: Persea Books, 1984.
- Ćirković, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.
- De Pizan, Christine. *A Medieval Woman's Mirror of Honor: The Treasury of the City of Ladies*, prev. Charity Cannon Willard. Tenaflly & New York: Bard Hall & Press & Persea Books, 1989.
- De Pizan, Christine. *The Book of the Cities of Ladies*, prev. Earl Jeffrey Richards. New York: Persea Books, 1982.
- De Vries, Kelly. *Joan of Arc: A Military Leader*. Gloucestershire: Sutton Publishing, 1999.
- Dinić-Knežević, Dušanka. *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1974.
- Draganović, Krunoslav. *Katarina Kosača bosanska kraljica. Prigodom 500-godišnjice njezine smrti (25. X. 1478)*. Sarajevo: Vrelo života, 1978.
- Dunn, Caroline. *Stolen Women in Medieval England. Rape, Abduction and Adultery, 1100-1500*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Engel, Pal. *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*. London – New York: I. B. Tauris, 2005.
- Ennen, Edith. *The Medieval Women*. Cambridge: Basil Blackwell Inc, 1989.
- Filipović, Emir O. *Bosansko kraljevstvo*. Sarajevo: Mladinska knjiga, 2016.
- Filipović, Emir O. *Kotromanići. Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Filozofski fakultet Sarajevo, 2022.
- Flanagan, Sabina. *Hildegard of Bingen: A Visionary Life*. New York: Routledge, 1998.
- Fraioli, Deborah A. *Joan of Arc and the Hundred Years War*. Westport – London: Greenwood Press, 2005.

- Gimbutas, Marija. *The Goddesses and Gods of Old Europe*. Berkeley: University of California Press, 1982.
- Hamburger, Jeffrey F., Gabriela Signori. *Catherine of Siena: The Creation of a Cult*. Turnhout: Brepols, 2013.
- Herrin, Judith. *Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2001.
- Howell, Martha C. *Women, Production, and Patriarchy in Late Medieval Cities*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1996.
- Janeković Römer, Zdenka. *Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*. Zagreb: Algoritam, 2007.
- Jalom, Merilin. *Rođenje šahovske kraljice*. Beograd: Evoluta, 2014.
- Jasperse, Jitske. *Medieval Women, Material Culture and Power. Matilda Plantagenet and her Sisters*. Amsterdam – London: Amsterdam University Press – Arc Humanities Press, 2020.
- Kienzle, Beverly Maine (ur.). *A Companion to Hildegard of Bingen*. Leiden: Brill, 2014.
- Küng, Hans. *Women in Christianity*. London – New York: Continuum, 2005.
- Langdon Forhan, Kate. *The Political Theory of Christine de Pizan*. New York – London: Routledge, 2001.
- Larrington, Caroline. *Women and Writing in Medieval Europe. A Sourcebook*. New York: Routledge, 1995.
- Lawrence-Mathers, Anne, Phillipa Hardman (ur.). *Women and Writing, c. 1340 – c. 1650. The Domestication of Print Culture*. Woodbridge: York Medieval Press, 2010.
- Makowski, Elizabeth. *“A Pernicious Sort of Woman”. Quasi-Religious Women and Canon Lawyers in the Later Middle Ages*. Washington D. C.: The Catholic University of America Press, 2005.
- Mazo Karras, Ruth. *Common Women. Prostitution and Sexuality in Medieval England*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1996.
- Muessig, Caroly (ur.). *A Companion to Catherine of Siena*. Leiden: Brill, 2012.
- Mulder-Bakker, Anneke B., Liz Herbert McAvoy (ur.). *Women and Experience in Later Medieval Writing. Reading the Book of Life*. New York: Palgrave, 2009.
- Newman, Barbara (ur.). *Voice of the Living Light: Hildegard of Bingen and Her World*. Berkeley: University of California Press, 1998.

- Niebrzydowski, Sue (ur.). *Middle-Aged Women in the Middle Ages*. Cambridge: D. S. Brewer, 2011.
- Oen, Maria H. i Unn Falkeid. *Sanctity and Female Authorship. Brigitta of Sweden and Catherine of Siena*. New York: Routledge, 2020.
- Orbin, Mavro. *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Srpska književna nagrada, 1968.
- Otis, Leah Lydia. *Prostitution in Medieval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc*. Chicago: The University of Chicago Press, 1985.
- Palavestra, Vlajko. *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Buybook, 2004.
- Pastoureau, Michel. *Une histoire symbolique du Moyen Age occidental*. Paris: Editions du Seuil, 2004.
- Ranft, Patricia. *Women in Western Intellectual Culture, 600-1500*. New York: Routledge, 2002.
- Regan, Krešimir. *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425-1478)*. Zagreb: Naklada Breza, 2010.
- Saak, Eric Leland, *Creating Augustine. Interpreting Augustine and Augustinianism in the Later Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Schauz, Margaret (ur.). *Women and Gender in Medieval Europe. An Encyclopedia*. New York: Routledge, 2006.
- Shahrar, Shulamith. *Women in a Medieval Heretical Sect. Agnes and Huguette the Waldensians*. Woodbridge: The Boydell Press, 2001.
- Shahrar, Shulamith. *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*. London – New York: Routledge, 2003.
- Stock, Brian. *Augustine's Inner Dialogue. The Philosophical Soliloquy in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Sullivan, Karen. *The Interrogation of Joan of Arc*. Mineapolis – London: University of Mineapolis Press, 1999.
- Šišić, Ferdo. *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1902.
- Tomin, Svetlana. *Knjigoljubive žene srpskog srednjeg veka*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2007.
- Tomin, Svetlana. *Mužastvene žene srpskog srednjeg veka*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2011.
- Turner, Ralph V. *Eleanor of Aquitaine: Queen of France, Queen of England*. New Haven: Yale University Press, 2011.

- Warner, Marina. *Joan of Arc: The Image of Female Heroism*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Weir, Alison. *Eleanor of Aquitaine: A Life*. London: Ballantine Books, 2001.
- Wheeler, Bonnie, John Carmi Parsons (ur.). *Eleanor of Aquitaine. Lord and Lady*. New York: Palgrave, 2003.
- Winston Allen, Ann. *Convent Chronicles. Women Writing about Women and Reform in the Late Middle Ages*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2004.
- Wood, Charles T. *Joan of Arc & Richard III. Sex, saints and Government in the Middle Ages*. Oxford – New York: Oxford University Press, 1991.
- Zbornik radova. *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, ur. Josip Turčinović. Sarajevo: Franjevačka teologija, 1979.
- Zbornik radova. *Žene u srednjovjekovnoj Bosni*, ur. Emir O. Filipović. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, 2014.
- Zimmermann, Margarete, Dina De Rentiis (ur.). *The City of Scholars: New Approaches to Christine De Pizan*. Berlin: De Gruyter, 1994.

Članci

- Bak, János M. "Roles and Functions of Queens in Árpáadian and Angevin Hungary (1000–1386 A. D.)", u: *Medieval Queenship*, ur. John Carmi Parsons, 12–24. (New York: St. Martin's Press, 1998).
- Budak, Neven. "Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu". *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* br. 17 (1984): 5–34.
- Conte, Emanuele i Magnus Ryan, "Codification in the Western Middle Ages", u: *The Shapes of Power and Institutions in Medieval Christendom and Islam*, ur. John Hudson i Ana Rodríguez, 75–97. Leiden: Brill, 2014.
- Čremošnik, Gregor. "Bosanska kraljica Gruba". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* br. 4 (1952): 147–163.
- Čremošnik, Gregor. "Izvori za istoriju roblja i servilnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka". *Istorisko-pravni zbornik* br. 1 (1949): 148–162.
- Čremošnik, Gregor. "Pravni položaj našeg roblja u srednjem vijeku". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija* br. 2 (1947): 69–73.

- Ćirković, Sima. "Počteni vitez Pribislav Vukotić". *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* X, br. 1 (1968): 259–276.
- Dautović, Dženan, Enes Dedić. "Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku". *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANU BiH* br. 45 (2016): 225–246.
- Dautović, Dženan. "Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014): 141–157.
- Dautović, Dženan. "Slavenska varijanta feudalizma (Analiza na primjeru *bellatores* bosanskog srednjovjekovlja)". *Bosna franciscana* br. 41 (2014): 133–165.
- Dautović, Dženan. "The Papacy and Marriage Practices in Medieval Bosnia". u: *Medieval Bosnia and South-East European Relations: Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*, ur. Dženan Dautović, Emir O. Filipović, Neven Isailović (Leeds: Arc Humanities Press, 2019), 113–135.
- Dautović, Dženan. "Vampiri, lisice i korov. 'Sveta retorika' i propagandno djelovanje protiv Bosne u pismima postlateranskih papa prve polovine 13. stoljeća", u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić, 59–80. (Sarajevo: Institut za historiju, 2019).
- Drino, Dževad, Benjamina Londrc. "Posebnost pravnog položaja žene u bosanskom srednjovjekovlju". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014): 253–259.
- Duranović, Elmedina. "Žene iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku 1279–1301". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014): 47–62.
- Fejić, Nenad. "Dokumenti o prodaji i oslobađanju roblja iz Bosne i Dubrovnika u Kataloniji". *Mešovita građa* br. 10 (1982): 9–32.
- Fejić, Nenad. "Imaging the 'Other': The Bosnian Slave in Mediterranean Space during the Lower Middle Ages". *The Medieval History Journal* 5, br. 2 (2002): 291–308.
- Fejić, Nenad. "Trgovina bosanskim robljem u Barceloni krajem XIV i početkom XV veka". *Istorijski časopis* br. 28 (1981): 27–48.
- Filipović, Emir O. "Was Bosnian Queen Catherine a member of the Third Order of St. Francis". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* br. 47 (2015): 165–182.
- Filipović, Emir O. *Grob bosanske princeze Katarine u Skoplju*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak, 2011: 1–4.

- Fostikov, Aleksandra. "Jelena Gruba, bosanska kraljica. Bosna krajem 14. veka (1395-1399)". *Braničevski glasnik* br. 3/4 (2006): 29-50.
- Fostikov, Aleksandra. "Žena – između vrline i greha", u: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, ur. Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 323-366. Beograd: CLIO, 2004.
- Frantzen, Allen J. "When Women Aren't Enough". *Speculum* 68, br. 2 (1993): 445-471.
- Gecić, Milena. "Prilog bosanskoj istoriji (1397-1399)". *Istorijski glasnik* br. 1-2 (1953): 55-63.
- Halilović, Smajo. "Trgovina robljem u srednjovjekovnoj Bosni s osvrtom na Usoru". *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* br. 17 (2002): 37-43.
- Hodžić, Mehmed. "Robovi u srednjovjekovnoj Bosni". *Essehist* br. 8 (2014): 22-27.
- Ječmenica, Dejan. "Povelja kralja Stefana Tvrtka I Dubrovniku". *Stari srpski arhiv* br. 14 (2015): 115-142.
- Korać, Dijana, Marina Beus. "Srednjovjekovni bosansko-humski vladari i velmože u hodonimima Hercegovine". *Hercegovina* br. 7 (2021): 71-88.
- Kurtović, Esad. "Bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača i Svetodmitarski dohodak 1396. i 1397. godine". *Prilozi Instituta za historiju* br. 38 (2009): 41-60.
- Kurtović, Esad. "Prilog bibliografiji radova o bosanskoj kraljici Katarini Kotromanić (1425-1478)". *Bosna franciscana* br. 12 (2006): 201-211.
- Kurtović, Esad. "Roblje u bosansko-dubrovačkim odnosima u razvijenom srednjem vijeku". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* br. 7 (2020): 49-64.
- Lemonde, Anne. "Queens' and princesses' political functions at the end of the Middle Ages (14th and 15th centuries)". u: *Political systems and definitions of gender roles*, ur. Ann Katherine Isaacs, 203-214. Pisa: Edizioni plus Univerzita di Pisa, 2001.
- Margetić, Lujo. "Brak na bosanski način ('si sibi placuit')". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* br. 3-4 (2005): 717-730.
- Maslo, Amer. "Historiografske interpretacije o smrti bosanskog kralja Stjepana Tomaša". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* br. 5 (2018): 189-212.
- Maslo, Amer. "'Bosanski lonac sjećanja': 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine". *Prilozi* br. 49 (2020): 273-307.

- McIntosh, Peggy. "Interactive Phases of Curricular Re-Vision", u: *Towards a Balanced Curriculum: A Sourcebook for Initiating Gender Integration Projects*, ur. Bonnie Spanier, Alexander Bloom, Darlene Borovink, 1–36. Cambridge Mass.: Cambridge University Press, 1984.
- Mekanović, Husein Sejko. "Portret i nadgrobna ploča bosanske kraljice Katarine Kotromanić (1425–1478) u Rimu". *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII, br. 3 (2014): 199–209.
- Mrgić, Jelena i Aleksandra Fostikov. "Ženski glasovi Bosanskog kraljevstva na primeru dve Jelena – Jelene (Grube) i Jelene Nelipčić", u: *Srpska kraljevstva u srednjem veku*, ur. Siniša Mišić, 381–399. Kraljevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu i dr., 2017.
- Pandžić, Bazilije. "Katarina Vukčić Kosača (1424–1478)", u: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, ur. Josip Turčinović, 15–25. Sarajevo: Franjevačka teologija, 1979.
- Pekić, Radmilo. "Učešće Firentinaca u balkanskoj trgovini robljem i poslugom (XIV–XV vijek). *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Istočnom Sarajevu* br. 39 (2009): 189–202.
- Perojević, Marko. "Jelena Gruba", u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* I. Sarajevo: HKD Napredak, 1942, 361–373.
- Perojević, Marko. "Žena iz bosanske povijesti". *Kalendar Napredak* br. 11 (1941): 127–29.
- Rabić, Nedim. "Bosna i Istočno-centralna Evropa u srednjem vijeku: odnos mikro i makro regije", u: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, ur. Elmedina Duranović, Enes Dedić, Nedim Rabić, 11–31. Sarajevo: Institut za historiju, 2019.
- Raday, Frances. "Sacralising the patriarchal family in the monotheistic religions: 'To no form of religion is woman indebted for one impulse of freedom'". *International Journal of Law in Context* 8 br. 2 (2012): 211–230.
- Resnick, Irven M. i Kenneth F. Kitchell Jr. "The Sweepings of Lamia': Transformations of the Myths of Lilith and Lamia", u: *Religion, Gender and Culture in Pre-Modern World*, ur. Alexandra Cuffel i Brian Britt, 80–84. London: Palgrave MacMillan, 2007.
- Rupčić, Bonicije. "Značenje 'Dubia' fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne". *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* br. 15 (1988): 65–90.

- Solovjev, Aleksandar. "Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661". *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu Nova serija* br.1(1946): 139–162.
- Stover, Ronald G., Christine A. Hope. "Monotheism and GenderStatus: A Cross-Societal Study". *Social Forces* 63, br. 2 (1984): 335–348.
- Šidak, Jaroslav. "Franjevačka 'Dubia' iz g. 1372/73. kao izvor za povijest Bosne", u: *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, 225–248. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1975.
- Škegro, Ante i dr. "Crkvine u Veseloj kod Bugojna u zapadnom dijelu srednje Bosne". *Hercegovina* br. 3 (2017): 117–151.
- Špoljarić, Luka. "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio drugi: Nikola Modruški, *De humilitate*". *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti HAZU* br. 37 (2019): 83–97.
- Špoljarić, Luka. "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami". *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti HAZU* br. 36 (2018): 61–80.
- Tenšek, Tomislav Zdenko. "Krstjani i trgovina robljem na Sredozemlju između 13. i 15. stoljeća", u: *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur. Franjo Šanjek, 309–334. Sarajevo – Zagreb: Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, 2005.
- Tošić, Đuro. "Bosanska kraljica Katarina (1425–1478)". *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* br. 2 (1997): 73–99.
- Tošić, Đuro. "I još jedan bračni brodolom 'contra omnem sanctionem sacro-sanctem romane ecclesie'". *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* br. 3 (2011): 365–370.
- Tošić, Đuro. "Primjer bračne bigamije *more Bosignanorum et patarinorum*". *Mešovita građa* br. 21 (2004): 123–27.
- Vinaver, Vuk. "Ropstvo u starom Dubrovniku (1250–165)". *Istorijski pregled* br. 1 (1954): 37–43.
- Vinaver, Vuk. "Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku". *Anali* br. 2 (1953): 125–147.
- Wolf, Armin. "Reigning Queens in Medieval Europe: When, Where and Why", u: *Medieval Queenship*, ur. John Carmi Parsons, 169–178. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Zilić, Adis. "Testament kraljice Katarine, mit ili stvarnost?". *Časopis Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru* br. 10 (2015): 35–65.

- Živković, Pavo. "Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* br. 21-27(1976): 51-58.
- Živković, Pavo. "Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne". *Prilozi* 10, br. 2(1974): 333-340.

Prikazi

- Goldstein, Ivo. "DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku", *Historijski zbornik* 33-34, br. 1(1980-81): 407-410.
- McNamara, Jo Ann. "Review: Fourth-Class Citizens?". *The Women's Review of Books* 1, br. 10(1984): 17.
- Nelson, Janet L. "Ennen (Edith). *Frauen im Mittelalter*, Munich. C. M. Beck, 1984". *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 65 br. 4(1987): 846-850.
- Prior, Mary. "Shulamith Shahar, *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*. London: Methuen, 1983". *Urban History* br. 12(1985): 173.
- Shahar, Shulamith. "The Medieval Woman. By Edith Ennen. (Trans. E. Jephcott.) Pp. 327 + 24 plates. Oxford: Basil Blackwell, 1989". *The Journal of Ecclesiastical History* 42, br. 1(1991): 97-98.
- Weple, Suzanne P. "SHULAMITH SHAHAR, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*. Trans. Chaya Galai. London and New York: Methuen, 1983". *Speculum* 61, br. 1(1986): 204-206.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi

- Melik-Simonian, Polina. "Patarena ... de natione Bossinensium: The Female Role in the Bosnian Church". Magistarski rad, Central European University Budapest, 1998.

Publicistika

- Gojer, Gradimir, Đelo Jusić. "Katarina, bosanska kraljica". Sarajevo: Balet Narodnog pozorišta, 2003.
- Horvatić, Dubravko. "Kraljica Katarina Kosača". Zagreb: Naklada K. Krešimir, 1997.
- Kajan, Ibrahim. "Katarina Kosača: posljednja večera". Tešanj: Centar za kulturu općine Tešanj, 2003.
- Kajan, Ibrahim. "Katarina, kraljica bosanska". Tuzla: Bosanska riječ, 2004; Sarajevo: Zalihica, 2006; Zagreb: Sabah, 2007; Mostar: Samizdat, 2015.

- Marušić, Radovan. "Katarina Kosača". Mostar: Hrvatski dom "Herceg Stjepan Vukčić Kosača", 1996.
- Petrović, Marica. "Bosanska kraljica". Tuzla: Teatar kabare – Matica hrvatske, Studentska scena, 2016.
- Strašević, Salih. "Prokletstvo bosanske kraljice Katarine". Tuzla: Zavod, 2019.

Populistika

- Imamović, Enver. "Trebali nam kraljica", u: *Korijeni Bosne i Bosanstva*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1995.
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. BKZ Preporod: Sarajevo, 1997.
- Veledar, Nazif. "Kosača Kotromanić, Katarina (Blagaj kod Mostara, 1424 – Skoplje, 25. 10. 1478)", u: *Enciklopedija Bošnjaka*, ur. Nazif Veledar, online verzija.

Sadržaji sa www. (World Wide Web)

- <https://www.google.com/maps/>
- Dokoza, Marija. "OBLJETNICA SMRTI POSLJEDNJE BOSANSKE KRALJICE: Dr. Ružica Ćavar podsjetila na kraljicu Katarinu Kotromanić-Kosaču i na to tko su njezini baštinici", <https://fenix-magazin.de/obljetnica-smrti-posljednje-bosanske-kraljice-dr-ruzica-cavar-podsjetila-na-kraljicu-katarinu-kotromanic-kosacu-i-na-to-tko-su-njezini-bastinici2/> (pristupljeno 1. novembar 2022).
- "Zašto se dozvoljava hrvatsko-ustaški cirkus na Bobovcu?", <http://saff.ba/zasto-se-dozvoljava-hrvatsko-ustaski-cirkus-na-bobovcu/> (pristupljeno 1. novembra 2022).
- Duda, fra Bonaventura. "Katarina Kosača-Kotromanić – posljednja bosanska kraljica koju Hrvati časte kao blaženicu", <https://www.bitno.net/vjera/svetac-dana/katarina-kosaca-kotromanic-posljednja-bosanska-kraljica-koju-franjevci-stuju-kao-blazenicu/> (pristupljeno 1. novembra 2022).
- Bakić, Edina. "Posljednja bosanska kraljica: prošle su 542 godine od smrti Katarine Kosača", <https://hayat.ba/posljednja-bosanska-kraljica-prosle-su-542-godine-od-smrti-katarine-kosaca/278665/> (pristupljeno 1. novembra 2022).
- Dragić, Marko. "Posljednja bosanska kraljica, Katarina Kosača", <https://drugipogled.wordpress.com/2010/08/29/posljednja-bosanska-kraljica-katarina-kosaca/> (pristupljeno 1. novembra 2022).

- TV Tuzlanskog kantona “Hod vijekova, njihov trag u vremenu” (2015.), 1:41-1:52, https://www.youtube.com/watch?v=SAbtS_pJ7lg&ab_channel=BosniacumLilium (pristupljeno 5. novembra 2022).
- <https://tekstovi-pesama.com/savo-radusinovic/ti-si-kao-prokleta-jerina/22082/1/pdf> (pristupljeno 8. novembra 2022).
- “Musliman Huso Smajić i kraljica Jelena Gruba”, <http://lokalis.rs/sr-yu/globalis-top/552-musliman-huso-i-kraljica-jelena-grba-2.html> (pristupljeno 31. oktobra 2022).
- Dundović, Viktor. “Bugojno je i kraljevski grad”, <https://www.bugojno-danas.info/bugojno-je-i-kraljevski-grad-pise-viktor-dundovic/> (pristupljeno 31. oktobra 2022).
- “Husein izgradio katoličku crkvu kod Bugojna: Učinio sam to za ljubav i da se poštujemo kao ljudi”. <https://www.bitno.net/vijesti/svijet/husein-smajic-crkva-mira-ljubavi-postovanja-bugojno/> (pristupljeno 31. oktobra 2022).
- S. R. “Cardinal Puljić blesses the church built on medieval foundations by Husein Smajić from Bugojno”, <https://fena.ba/article/1279742/cardinal-puljic-blesses-the-church-built-on-medieval-foundations-by-husein-smajic-from-bugojno> (pristupljeno 31. oktobra 2022).
- “Molitveni dan za domovinu”, <https://www.svjeterijeci.ba/novosti/molitveni-dan-za-domovinu> (pristupljeno 7. novembra 2022).
- “Okupili smo se u hrvatskom kraljevskom gradu Bobovcu da molimo za Domovinu i sve narode u njoj”, <https://www.hercegbosna.org/vijesti/bih/okupili-smo-se-u-hrvatskom-kraljevskom-gradu-bobovcu-da-molimo-za-domovinu-i-sve-narode-u-njoj-18852.html> (pristupljeno 17. novembra 2022).

Summary

Destinies Hidden by the Veil of Oblivion: Women from the Bosnian Middle Ages in the sources, historiography and popular culture

This paper is dedicated to the analysis of the information regarding position of women in medieval Bosnia which can be found in the contemporary sources, historiography as well in the modern communication channels, which usually have a lot wider range than the scientific papers. The place and position of women in the middle ages is often generalized and stigmatized without any knowledge of the basic processes and development patterns through which they went. At first, in this paper, women from the Bosnian Kingdom were analysed as a group, as females in general, or as female members of certain social layers. Afterwards the analysis shifts to two case-study examples of the most important Bosnian queens Catherine and Helena Gruba. Their careers were researched through the prism of their actions and decisions, but also through the writings about their lives in historiography and in popular culture.

ŽENA U JAVNOM PROSTORU BOSANSKOG EJALETA

Apstrakt: Uvidom u dosadašnju historiografiju koja se bavila pitanjem uloge žene u Bosni u osmanskome periodu i na osnovu izvora osmanskog porijekla, može se zaključiti da je najviše pisano o ženama koje su osnivale vakufe od vlastitog imetka, o ženama nasljednicama, o udaji, razvodu, traženju različitih prava putem suda, a zatim i o ostavinama iza bogatih žena i slično. Jedan od načina na koji su žene imale mogućnost i šansu da aktivno učestvuju u društvenom i ekonomskom životu svoje zajednice bilo je stjecanje i raspolaganje imetkom putem nasljeđivanja. Kao vid konkretnog doprinosa razvitku šire zajednice, neke žene muslimanke koristile su svoj imetak za osnivanje dobrotvornih zaklada – vakufa, u skladu s etičkim principima islama. Ovaj rad će se fokusirati na informacije sačuvane u primarnim osmanskim izvorima iz perioda od 16. do 18. stoljeća koje ukazuju na to da su žene bile svjesne svojih prava i obaveza u oblasti nasljednog prava te da su u nekim zabilježenim slučajevima poduzimale i konkretne akcije kako bi se za svoja narušena prava i izborile putem suda. Osim toga, bit će riječi i o tome koliko spiskovi ostavine iza umrlih žena, ubilježeni u sudskim protokolima – sidžilima, kazuju o određenim aspektima njihovog života, ličnosti, ukusa u odijevanju i slično.

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, Bosanski ejalet, žena, nasljedno pravo, ostavine

Uvod i osvrt na historiografiju

U spisima iz osmanskog perioda, koje su isključivo sastavljali muškarci, ženski glasovi bili su gotovo odsutni ili posredovani preko muškog naratora. Ipak, žene su bile bitan činilac društva iako su najčešće djelovale na marginama javnih zbivanja, u sjeni očeva i muževa. Stoga se u novijoj historiografiji nešto više istražuje u kojoj su mjeri u Osmanskom Carstvu

tokom šest stoljeća njegovog postojanja žene bile prisutne izvan kuće, bilo u kvartu u kojemu su živjele ili izvan tog prostora u javnosti, bez obzira na to da li su pripadale eliti ili seljaštvu koje radi na poljima. Između ostalog, prilikom izučavanja uloge žene u osmanskome periodu nastoje se preispitati uobičajeni stereotipi prema kojima su se životi osmanskih žena odvijali isključivo u okvirima harema i hamama, te se otkriva koliko je žena bila aktivna i prisutna u javnom prostoru.¹ U novijoj turskoj historiografiji uz ulogu žene kao vakife autori obrađuju teme iz osmanskog perioda koje su vezane za ženu kroz evidentirane pojave porodičnog nasilja, prostituciju, trudnoću i pobačaj na osmanskome tlu u ranom novom vijeku, ali i kasnije.² Osim toga, piše se i o ženi u divanskoj poeziji osmanskih pjesnika, te ženi kao čuvaru kulture i tradicije u okvirima tradicionalnih domaćinstava.³ Na osnovu podataka u sidžilima nastoji se analizirati položaj žena različitih društvenih klasa te religijske i etničke pripadnosti u osmanskome društvu.⁴ Razmatra se i uloga žene u procesima kulturne i društvene interakcije na osmanskome Balkanu, kao regiji koju su karakterizirali različiti oblici vjerskog i kulturnog miješanja.⁵ Neki pojedinačni radovi i studije bave se temom nasljeđivanja i ženom u ulozi nasljednice, kao i pravima koja je žena imala na osmanskome Balkanu shodno šerijatu i osmanskim zakonima te koliko su u svakodnevnom životu ta prava poštovana.⁶ Na primjerima iz Prizrenskog sandžaka ukazuje

¹ *Ottoman Women in Public Space*, Series: Women and Gender: The Middle East and the Islamic World, Volume: 14, ur. Ebru Boyar and Kate Fleet (Leiden; Boston: Brill, 2016).

² Takvi su radovi: Ali Bayer, "Eşlerarası Şidet ve Din"; Ahmet Aksın, "19. Yüzyılda Osmanlıda Bir Kadın Cinayetinin Anatomisi ve Kadın Cinayetleri"; Alaattin Aköz – Tuğba Hilal Kabakçı, "Kadın, Aile Ve Devlet Hamiliği: Osmanlı Devleti'nde Kadın Ve Aileye Yönelik Tehditler Karşısında Koruyucu Tedbir Ve Düzenlemeler"; Hürü S. Tekir, "Osmanlı Devleti'nde "Iskat-ı Cenini" (Çocuk Düşürme) Engellemeye Yönelik İdari Tedbirler"; Hüseyin Muşmal / Müjgân Şahinkaya, "Konya Mahkemesi Kayıtlarına Göre Aile İçi Şiddet ve Çocuk Düşürme Vakaları (1650-1750)". Svi radovi su iz zbornika pod naslovom: *Geçmişte günümüze şehir ve kadın*, II Cilt, ur. Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi, 2016).

³ Yavuz Bayram, "Divan Şairinin Gözünden Osmanlı'da Kadın (Güzel, Sevgili)" i İknur Yüksel, "Geleneksel Türk Evinde Kadın". Objavljeni u istom zborniku: *Geçmişte günümüze şehir ve kadın*.

⁴ Yunus Uğur, "The Ottoman Court Records and the Making of 'Urban History', with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)", (magistarski rad, Boğaziçi University Istanbul, 2001), 22.

⁵ *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ur. Amila Buturović and Irvin Cemil Shick (London – New York: I. B. Tauris, 2007).

⁶ Dragana Amedoski, "Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16-18. vek)", *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI, br. 1 (2018): 119-137; Dragana Amedoski, "Žena u ulozi nasljednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na Centralnom Balkanu (17-18. vek)", *Glasnik*

se i na postojanje dvaju tipova hrišćanskih udovičkih domaćinstava na Balkanu i njihov poreski status u Osmanskom Carstvu.⁷

Uvidom u dosadašnju historiografiju koja se bavila istraživanjem uloge i položaja žene u Bosni u osmanskome periodu i na osnovu izvora osmanskog porijekla, može se zaključiti da je najviše pisano o ženama koje su osnivale vakufe od vlastitog imetka, o ženama nasljednicama, o udaji, razvodu, traženju različitih prava putem suda, a zatim i o ostavinama iza bogatih žena i sl.⁸ Naime, u islamskom društvu žene su imale pravo na suvereno raspolaganje svojom privatnom imovinom, koju nisu bile obavezne trošiti za potrebe porodice, te su vrlo često vlastita materijalna dobra i novčana sredstva posredstvom institucije vakufa koristile za potrebe šire društvene zajednice. Osmanska država instituciju vakufa naslijedila je od prethodnih islamskih država. Osnivanje vakufa ostvarivalo se kroz pravni čin kada je dobrotvor pred nadležnim sudom davao izjavu da s namjerom približavanja Bogu izdvaja dio svoje imovine i zavješta je. Zavještana imovina postajala je vakuf, odnosno zadužbina koja je služila vjerskim, kulturno-prosvjetnim i raznim humanim ciljevima.⁹ S obzirom na to da je navedena tema bila zastupljena u dosadašnjoj historiografskoj produkciji, ovaj rad se ne osvrće na taj vid angažmana žene, nego prvenstveno nastoji prezentirati koje sve informacije o sudbini žene u Bosni (i Hercegovini) u periodu osmanske uprave (sredina 15. st. – sredina 19. st.) ti izvori sadrže. U prvom redu, rad nastoji prezentirati ženu kao društveni subjekt kroz njeno učešće u javnoj, muškoj sferi u slučajevima kada je ona osigurana dobrim materijalnim statusom. U toku istraživanja bilo je zahtjevno pronaći izvore koji pružaju do-

Etnografskog instituta SANU LXVII, br. 2 (2019): 325–338.

⁷ Tatjana Katić, "Sirote kudeljine i baštine: Dva tipa hrišćanskih udovičkih domaćinstava u Osmanskom carstvu – na primeru Prizrenskog sandžaka u 16. veku", *Istorijski časopis*, knj. LVIII (2009): 209–229.

⁸ Up. Kerima Filan, "Žene kao vakiflije u ranom dobu osmanske Bosne", *Pregled*, br. 3–4 (2005): 61–80; Hatidža Čar-Drnda, "Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni", *Znakovi vremena*, br. 37 (2007): 124–153; Kerima Filan, "Women Founders of Pious Endowments in Ottoman Bosnia", u: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ur. Amila Buturović and Irwin Cemil Schick (London – New York: I. B. Tauris, 2007), 99–126; Selma Avdić-Hajrović, "Darežljive Sarajke i njihovi vakufi od osmanskog perioda do danas", u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini*, ur. Nedim Begović (Sarajevo: Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2013), 145–164. itd.

⁹ Kerima Filan, "Žena i institucija vakufa u osmanskoj Bosni", u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini*, ur. Nedim Begović (Sarajevo: Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2013), 119.

voljan materijal na osnovu kojega je moguće razmotriti različite aspekte života i djelovanja žene u svakodnevnicu i to iz nekih drugih istraživačkih područja savremene historiografije. U tom smislu šarolik materijal pružaju zabilješke u kadijskim sidžilima (sudske knjige, protokoli šerijatskih sudova). Neki predmeti u sidžilima najčešće se spominju jedanput, dok se rijetki kompliciraniji slučajevi mogu pratiti u više navrata i kroz zapise iz više godina. Određene informacije nude i tapu tahrir defteri (katastarski popisi). Stoga se rad fokusira na one pokazatelje sačuvane u navedenim primarnim izvorima osmanskog porijekla koji ukazuju na to da su žene bile svjesne svojih prava i obaveza u oblasti nasljednog prava, te da su u nekim zabilježenim slučajevima poduzimale i konkretne akcije kako bi se za svoja narušena prava izborile.

Žene kao samostalni uživaoci materijalnih dobara

U osmanskom pravnom sistemu ženama muslimanske vjeroispovijesti bilo je zagarantovano nasljedno pravo koje je primjenjivano u realnom životu. Žena je mogla da stekne imovinu na nekoliko načina: naslijeđem, poklonom, udajom, u vidu mehra ili vlastitim radom. Sukladno islamskoj sudskoj praksi, žena ima pravo da posjeduje imovinu i raspolaže njome po svojoj želji. To je bio jedan od načina na koji su i žene Bosne u osmanskom periodu imale mogućnost i šansu da aktivno učestvuju u društvenom i ekonomskom životu svoje zajednice. U osmanskim izvorima žene se javljaju u ulozi nasljednice kao supruge, kćerke, sestre i majke. Žene su najčešće nasljeđivale nekretnine, dućane, kuće, njive, mlinove, bašte, vinograde.¹⁰ Nasljedno pravo na uživanje zemljišne čestice bez plaćanja tapijske pristojbe imali su samo sinovi, dok su sve ostale osobe morale platiti odgovarajuću pristojbu. U većim gradskim sredinama Osmanskog Carstva poput Istanbula, Kajserija, Burse žena je bila vrlo aktivan faktor gradske ekonomije. Žene su bile vlasnice nekretnina, bavile su se kupoprodajom, iznajmljivanjem nekretnina, osnivale manje vakufe i u slučaju potrebe obraćale se sudu.¹¹ U historijskim izvorima osmanskog porijekla koji se

¹⁰ Amedoski, "Žena u ulozi nasljednice u osmansko doba", 326. i 335.

¹¹ Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 18, No. 1 (Jan., 1975): 53-114; Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 3 (Nov. 1980): 231-244; Fariba Zarinebaf, "From

odnose na prostor današnje Bosne i Hercegovine nalaze se primjeri žena koje dolaze u posjed zemljišta nasljedstvom. U osmanskome katastarskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1530. godine žena kao nasljednica susreće se najčešće nakon smrti supruga, kao udovica, te tada mora platiti tapijsku pristojbu.¹² Država je nastojala da pravo žene na nasljedstvo ne bude narušeno i njegovu realizaciju obezbjeđivala je putem sudova. Međutim, i pored toga, javljali su se slučajevi uzurpacije prava žene kao nasljednice ili posjednice, koji su rješavani sudskim putem. Nakon žalbe sudu u dva ubilježena slučaja u katastarskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1530. godine presuda je bila u korist žena.¹³ U istom defteru ubilježene su i neke druge žene kao uživaoci zemljišnih parcela, čifluka i baština.¹⁴ Navedeni podaci ukazuju na to da se žene, muslimanke i ne-muslimanke, javljaju u ulozi uživalaca nekretnina kao nasljednice sestre, kćerke i udovice u zvaničnim osmanskim dokumentima na prostoru Bosanskog ejaleta. U jednom tabelarnom prikazu sačinjenom na temelju publiciranih popisa vakufa iz 16. i početkom 17. stoljeća, koji ne predstavlja konačnu listu

Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts: Women, Credit and Property in Eighteenth-Century Istanbul", u: *Across the Religious Divide: Women, Property and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, ur. Jutta Sperling, Ehona Kelly Wray (New York: Routledge, 2009), 224-237.

¹² Npr. kuće, bašča i čifluk u selu Izbiće kod Novog Pazara, koje je uživao rudar Ahmed, nakon njegove smrti dati su kao dio njegovoj supruzi gospođi Halimi, kćeri Mahmudovoj, ali je na zemlje imala pravo samo uz tapiju. Stoga je od nje naplaćeno 500 akči tapijske pristojbe, novac predat u carsku blagajnu, a zemljište predato njoj u posjed, koji je bila dužna da obrađuje i plaća desetinu i salariju. Osim ovog posjeda Halima je uživala još dvije baštine u spomenutom mjestu. Istanbul, Osmanski arhiv Predsjedništva (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi), Tapu tahrir defterleri, no. 157. Korišten prijevod deftera na bosanski jezik Medžide Selmanović – rukopis u Orijentalnom institutu u Sarajevu (dalje: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1530. godine*).

¹³ Supruga Nurullah-bega Servija u više navrata sporila se s izvjesnim vojvodom Mesihom u vezi s njivom oko tekije u blizini Rogatice, koja je u konačnici ipak ostala uknjižena na njenog supruga Nurullah-bega. Izvjesna žena po imenu Šahija uživala je čifluk u Nahorevu, za koji je kadija Novog Pazara Muhjiddin utvrdio da je napušten i potom je dat Šahbegu i silahdaru Džabiji sa tapijom od 2.200 akči. Spomenuta Šahija se najvjerovatnije zbog toga žalila sarajevskom kadiji Zejrek-zade Mehmed-čelebiju, koji je potom izdao sudsku potvrdu da spomenuti čifluk uživa navedena Šahija, te je tako ubilježeno u novi defter. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1530. godine*.

¹⁴ Dijelove čifluka (kompleks zemljišta) koji je kolektivno uživalo nekoliko lica u Bradini nakon odlaska dvojice uživalaca Mehmeda i Nasuha u unutrašnjost zemlje nastavila je uživati žena po imenu Durbaša, dok su Hasanov dio zadržale njegove kćeri. Čifluk Branice kćeri Vukića nalazio se u selu Kobiljdo, a baština Milašina bila je u ruci njegove udovice Stojane. U Ožegovićima je ubilježena baština (zemljišni posjed) Mijović Milanka u ruci njegove kćeri Gevher Šahe, te baština Fatime, kćeri udovice Vladove, koja se nalazila na baštini udovice Vladove. U Pofalićima su baštinu Radibrada Živka uživale njegove kćeri Hatidža i Zejneb. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1530. godine*.

žena vakifa u Sarajevu u 16. stoljeću, navedeno je čak 55 imena žena koje su ostavile neku vrstu vakufa. Iako se neka imena ponavljaju više puta, sama ta činjenica ukazuje na to da je znatan broj žena imao mogućnost raspolaganja svojom imovinom, čime su dale nesumnjiv doprinos prosvjetnom, kulturnom i ekonomskom razvoju sredine u kojoj su se njihovi vakufi nalazili.¹⁵ Iako neki istraživači postavljaju pitanje da li je imovina zaista prelazila u ruke žene, dok drugi sugerišu da muslimanke zapravo nikada nisu dolazile do naslijeđa na koje su imale pravo,¹⁶ broj žena vakifa u Bosanskom ejaletu ukazuje na to da je znatan broj žena ipak posjedovao imovinu kojom su raspolagale slobodno, što je pokazatelj ekonomske neovisnosti žene i razvijenog pravosudnog sistema koji je štitio njena prava. Navedeni podaci pokazuju da iskrivljena percepcija žene muslimanke u osmanskome periodu kao žene koja nema prava niti pristupa javnosti nema utemeljenje u historijskim izvorima.

Pitanje očuvanja nasljedstva bio je problem s kojim su se naročito često suočavale razvedene žene ili udovice kao osjetljiva kategorija, o čemu postoje zapisi u historijskim izvodima. Fakiha, kći Husejn-baše, supruga umrlog Osmana, sina Sinanova, iz Nezir-agine mahale u Mostaru, kao nasljednica s malodobnim sinovima Husejnom i Hasanom 1685. godine na sudu je pokrenula spor protiv tabaka Ibrahima, sina Šabanova, koji je već dvije godine uzurpirao zemljišnu parcelu u selu Bilovica, koju je njen umrli suprug Osman uživao trideset godina. Ibrahim je tvrdio da je tu zemlju kupio. Sud mu je zabranio korištenje spomenute zemlje i povratio je Fakihi i njenim malodobnim sinovima.¹⁷ Ovaj slučaj ukazuje na

¹⁵ Dželila Babović, "Vakuf Gazi Husrev-begove supruge Šahdidar i razvoj svijesti o društveno korisnom radu u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća", u: *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, ur. Aladin Husić (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni Institut, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, 2022), 196–217.

¹⁶ Naprimjer, Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th century, Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 18, No. 1 (Jan., 1975): 232. i Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600–1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 3 (Nov., 1980): 98, navedeno prema: Amedoski, "Osmanska žena na Centralnom Balkanu", 328. U tom smislu nam još uvijek nije najjasnije zašto su dva čifluka koja je Gazija, sin bešlije Ahmeda uživao u Hrasnici, i koja su nakon njegove smrti prešli na njegovu sestru Kameršah uz tapiju, u defteru iz 1530. godine na osnovu kadijskog hūdžeta upisani na njenog supruga janjičara Ejnehana. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1530. godine*.

¹⁷ *Sidžili mostarskog kadije fragmenti iz 1044–1207. h. god./1635–1793. godine (regesta)*, obradio Hivzija Hasandedić, (Mostar: Arhiv HNK/Ž, 2011), 50 (dalje: *Sidžili mostarskog kadije fragmenti*).

to da su i udovice s malodobnom djecom, kao krhka društvena kategorija, ipak bile zaštićene efektivnim pravosuđem. Zaštita slabijih, naročito djece i žena, jeste značajan temeljni princip koji je zajednički i većini drugih pravnih sistema. Međutim, koliko je to bilo održivo u praksi vjerovatno je ovisilo i o tome koliko je široj javnosti, muškarcima i ženama podjednako, bio poznat pravni sistem i sudska procedura i koju vrstu pravde su mogli očekivati.

Podaci sačuvani u mostarskom sidžilu pružaju indicije da su nekada i sami sudski djelatnici bili direktno uključeni u malverzacije u vezi s nasljeđivanjem. Naime, nakon smrti izvjesnog Mustafa-age, koji je umro u Istanbulu, pojavila se informacija da je on prije odlaska u Istanbul prodao kadiji Abdulmedžidu kuću u Mostaru, čifluk Podgorje u nahiji Blato i čifluk Vejsage u nahiji Brotnjo. Na to su se njegova majka i supruga žalile bosanskom valiji Halil-paši, ali su odbijene jer je kadija imao odluke koje potvrđuju da je on to kupio. Ferman sultana Mehmeda IV izdat 1680. godine naređuje da se to sve dobro ispita.¹⁸ Iako nam nije poznat epilog ovoga slučaja, navedene informacije značajne su zbog toga što pokazuju da su neke žene bile vrlo svjesne svojih prava, da su se u slučajevima sumnje u legitimnost određenih dešavanja obraćale lokalnom sudu, a po potrebi i dalje, boreći se protiv korumpiranih članova sistema, nekada tražeći pravdu direktno u Carigradu, što je ujedno i pokazatelj da je pravna država funkcionirala.

U sidžilu mostarskog kadije u oktobru 1632. godine ubilježeno je da je Kerima, kći Balija, nastanjena u mahali Nezir-age u Mostaru, bila primorana da se obrati sudu budući da je kasap Hasan tvrdio da je umrli Bali, koji je bio bratić Keriminog oca umrlog Ferhata, svoje nasljedstvo poklonio njemu iako je Kerima bila njegov legitimni nasljednik. Nakon izjave pouzdanih svjedoka donesena je presuda u korist Kerime. Ono što je interesantno u vezi s ovom bilješkom jeste činjenica da navedena Kerima izgleda nije imala svoga opunomoćenika, nego se sudu obratila lično, u prisustvu osobe koju je tužila.¹⁹ Iako su žene koristile mogućnost da se lično obrate sudu, ipak su u patrijarhalnom osmanskome društvu to češće činile putem svojih muških opunomo-

¹⁸ *Sidžili mostarskog kadije fragmenti*, 43.

¹⁹ "(...) pred časnim šerijatskim sudom u prisutnosti kasapa Hasana". *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, prev. Muhamed A. Mujić (Mostar: Prva književna komuna, 1987), 21 (dalje: *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*).

ćenika. U sidžilu mostarskog kadije u prvim decenijama 17. stoljeća ubilježeno je više slučajeva kada se u toj ulozi susreću njihovi muževi, očevi, sinovi i braća, ali i druge muške osobe.²⁰ Nekada je opunomoćenik osoba za koju ne znamo u kakvoj je relaciji ili srodstvu sa opunomoćiteljicom.²¹ Iako islamski teoretičari smatraju da se ljudska prava u islamu temelje na jednakosti svih, u tradiciji se ta univerzalnost često poništava, žena se svodi na privatnu sferu i ograničava se njezina sloboda kretanja. U tom smislu vjerovatno se u nekim slučajevima žena nije lično pojavljivala na sudu jer njeno okruženje nije smatralo poželjnim da participira u javnoj sferi kao muškom domenu. Poduzimane su mjere s ciljem zaštite žene i njene privatnosti u javnom prostoru, među kojima su pokrivanje žene, pratnja muškog člana porodice i neformalna podjela javnog prostora prema spolu. Međutim, u nekim slučajevima odvojenost nije bila uzrokovana spolom, nego društvenim statusom, te su se zbog toga ne samo žene nego i muškarci pripadnici više klase radi očuvanja svoga statusa "odvajali" od običnog naroda.²²

²⁰ Merjema, supruga hadži Rizvana, opunomoćila je svoga supruga da postigne nagodbu s izvjesnim hadži Oručem u pogledu baštine i da primi novac kao naknadu za nagodbu. Hatidža hanuma opunomoćila je svoga sina Ahmeda čelebija da proda kuću koja je njezino vlasništvo u Karađoz-begovoj mahali. Latifa, kći hadži Jusufa, opunomoćila je svoga brata Osman-čauša da u njeno ime preuzme njen mehr i ostala prava koja joj po šerijatu pripadaju iz zaostavštine umrlog supruga hadži Ahmeda. *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, 131.

²¹ Kamina, kći Mahmuda, opunomoćila je Sami halifu za prodaju ¼ njene baštine. Kapudžija Isa kao opunomoćenik izvjesne Rabije nagodio se u sporu vezanom za njeno nasljedstvo i preuzeo novčanu protuvrijednost u iznosu od 9.000 akči. Sestre Rahima i Emina odredile su Redžep-bega za svoga zastupnika da u njihovo ime preuzme ostavinu koja im je pripala od majke Halime, koja je nedavno umrla. Putem opunomoćenika hadži Bali je za 20.000 akči prodana je kuća i ostale pripadajuće joj nekretnine Mehršahe i njene kćerke, koje su im ostale u nasljedstvo nakon smrti oca i supruga hadži Mustafe, koji je umro na putu za hadž. Emina, kći Pirije, opunomoćila je svoga supruga Hasana, sina Abdulaha, da založi njenu kuću u kojoj stanuje u korist vakufa Sulejman-efendije. Zastupnik na sudu Hedije, kćeri hadži Derviša, bio je njezin brat Mehmed-beg, a aktivnosti suda odnosile su se na utvrđivanje srodstva te registraciju isplate protuvrijednosti na ime nagodbe s izvjesnim Mahmud-bašom. Izvjesna Rabija, kći Ishaka čelebije, opunomoćila je svog supruga Mustafa-bega da traži i preuzme njen mehr i ostala prava koja joj pripadaju iza njenog ranije umrlog supruga Ibrahim-bega. Nakon nagodbe s ostalim nasljednicima Rabiji je iz zaostavštine njenog bivšeg supruga umrlog Ibrahim-bega pripalo 4.000 akči. *Ibid.*, 30-31, 86, 88, 111, 121, 129, 135, 160.

²² Ruth Roded, "Mainstreaming Middle East Gender Research: Promise or Pitfall", *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol. 35, No. 1 (Summer 2001), 22.

Značajnu ulogu u pozicioniranju žene u javnoj sferi osim tradicije i odgoja imala je i prosvijećenost te senzibilitet same žene. Zabilješke u premodernim zapisnicima šerijatskog suda osporavaju stereotipnu sliku muslimanskih žena koje vode povučene živote izvan javne sfere, pod punom kontrolom muških srodnika. Ipak, sigurno je i tada bilo žena koje su bile sasvim zadovoljne svojom situacijom i koje iz različitih razloga nisu bile zainteresirane da se lično bave navedenim pitanjima, odnosno kojima je više odgovaralo angažirati nekoga da se umjesto njih pojavljuje na ročištima.

O tome da su pojedine žene bile veoma svjesne važnosti postojanja legalnog dokumenta u slučajevima dogovora oko nasljedstva, poklona, kupoprodaje, razvoda braka, nagodbe i sl. svjedoče slučajevi žena koje se sudu obraćaju po navedenim pitanjima.²³ Sud se nekada uključivao i kada žena ne bi bila u stanju adekvatno brinuti o posjedu.²⁴ Kada bi žena (kao i muškarac) umrla bez poznatih nasljednika, njena ostavina je pripadala državnoj blagajni (bejtu-l mal).²⁵ I žena nemuslimanka u slučaju potrebe, samostalno ili putem svoga opunomoćenika, obraćala se šerijatskom sudu i legalizirala dogovor, kupoprodaju, nagodbu i slično.²⁶

²³ Kemer, kći Pervana iz Mostara, pred šerijatskim sudom je izjavila da joj je rođeni sin Husein, sin Gazije, poklonio i dao u vlasništvo kuću, namještaj i vinograde koji su mu pripali od oca. Fatima, kći Osmana, obratila se sudu sa zahtjevom da joj se izda potvrda o kupoprodaji koju je obavila tri godine ranije kupivši zemlju od Sefer-efendije. Na osnovu Sefer-efendijine potvrde koju je ista predočila sudu, izdata joj je i zvanična potvrda o tome. Hasan, sin Abdulaha, pred sudom je izjavio da je nakon razvoda dužan svojoj bivšoj supruzi Zahidi mehr u iznosu od 1.000 akči, te je izdata presuda o isplati mehra. Ista Zahida je izjavila da je spomenutom Hasanu poklonila konja, a da joj je on obećao kao protuvrijednost dati kravu, tako da je presuđeno u korist Zahide. Izjava Zahide da je primila spomenuti iznos i da joj Hasan više ništa ne duguje ubilježena je nedugo nakon toga. Aiša, kći Memije, sa svojom braćom nagodila se oko nasljedstva ostalog iza njihovog umrlog oca Memije tako što im je poklonila dio u nasljedstvu u mjestu Ograđenik, a oni su njoj u vlasništvo dali kuću u Mostaru. *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, 81, 84, 93, 130. i 157.

²⁴ Nakon zaključka da bi vinogradi Kerime, supruge umrlog Ališana, u Suhom dolu mogli biti izloženi propadanju, donesena je odluka da se prodaju plodovi stabala trešanja kako bi se od tog novca mogao obrađivati vinograd. *Ibid.*, 139.

²⁵ *Ibid.*, 144.

²⁶ Ivana, kći Marka iz Međugorja, izjavila je pred sudom da je pristala na nagodbu sa svojim stricem u vezi s naslijeđem. Stipanija, kći Milkina, iz Jasoča 1684. godine prodala je izvjesnom Radiši kuću s baštom i vinogradom u hadži Balinoj mahali za 9.500 akči. Nakon što je Mustafa, sin Abdullahov, nožar iz Mostara, 1685. godine silom uzurpirao vinograd u mjestu Blizanci u Vučedolu, mostarski kadija je donio odluku da mu isti bude oduzet i predat u posjed Kati, Mandi i Matiji, kćerima Grgurovim, kojeg su naslijedile od majke Marte. Poleksija, kći Nikole Sadžaka, 1763. godine postavila je muža Jovana

U sidžilima se susreću i slučajevi kada je tužba žene bivala odbijena na osnovu legitimnih dokumenata i formalnih dokaza, odnosno presedana u sudskoj praksi. Tako je Fatima, kći Ahmedagina, a supruga umrlog Mehmedage Solaka iz Mostara, tužila Grgura Marića da joj je silom prisvojio jednu mezru u mjestu Luke, koju je njezin muž ranije kupio od Ferhat-ćehaje. Međutim, Grgur je dokazao da je mezru kupio iz Ferhat-ćehajine baštine, tako da je Fatimina tužba odbijena.²⁷ Izvjesna Merjema, kći Abdulahova, iz Hadži Hasanove mahale u Mostaru tužila je Halila Dostovića i mujezina Fadlulah-čelebiju da su od nje prevarom uzeli kuću koju je dobila kao poklon od sina Hasana. Njena tužba je odbijena jer su ugledni svjedoci posvjedočili da su imenovani kuću kupili na licitaciji za 12.000 akči, te da su od toga 6.000 isplatili Merjemi, a 6.000 vakufu Fatime kadune, kojemu je imenovana bila dužna.²⁸ Rahila, kći Mahmuda, stanovnica Derviš-pašine mahale u Mostaru, podnijela je tužbu protiv Hasan-dede, sina Sulejmana, da je neovlašteno uzurpirao kuću koja je njezina ostavina. Hasan-dede je naveo da je kuću kupio od njenog zakonskog opunomoćenika Muhameda čelebije prije 18 godina. Izvršen je uvid u sidžil iz navedene godine, gdje je pronađena bilješka o tome, te ponovo pozvani svjedoci koji su njegovu priču potvrdili, tako da je Rahilina tužba odbijena. Nakon što su Mumina i Kamer, kćerke umrlog Ejnehan-hodže, na sudu izjavile da im je brat Omer učinio nepravdu prisvojivši svu ostavštinu iza oca za sebe, navedeni Omer je predložio punovaljan dokument kojim mu otac poklanja sve što posjeduje uz uvjet da isplati njegova dugovanja u iznosu od 12.000 akči, nakon čega je tužba Mumine i Kamere odbijena. Hafija, kći Omera, iz sela Borčani u nahiji Duvno, tužila je izvjesnog Hadži Mehmeda da bespravno drži njenu bašću koju je naslijedila od svoga oca, te je tražila da joj se bašća povрати. Međutim, na osnovu svjedočenja pouzdanih svjedoka, utvrđeno je da je spomenutu bašću radi otplate duga na dražbi prodao Jusuf, kojega je sud odredio kao opunomoćenika prije 24 godine, tako da je Hafijina tužba odbijena. Nakon što je njezin suprug hadži Sefer umro na putu za hadž, izvjesna Đula, kći Iskendera, pred šerijatskim sudom i u prisutnosti tabaka

za svoga opunomoćenika i ovlasila ga da može njen dio u kući koji je od oca naslijedila prodati i novac primiti. *Sidžili mostarskog kadije fragmenti*, 67, 68. i 91.

²⁷ *Ibid.*, 55.

²⁸ *Ibid.*, 80.

Hurema dala je izjavu da tabak Hurem već godinama silom posjeduje dućan njenoga supruga koji je trebao biti prenesen na nju kao nasljedstvo. Međutim, Đulina tužba je odbijena zbog toga što je od tada prošlo trideset godina te je slučaj zastario.²⁹ Iz navedenih slučajeva može se zaključiti da su se nekada žene obraćale sudu i onda kada nisu imale valjane dokaze za svoje tvrdnje, te su u tim slučajevima njihove tužbe bivale odbijene. U nedostatku dodatnih podataka iz izvora može se samo nagađati da li u trenutku podnošenja tužbe spomenute žene nisu raspolagale validnim dokumentima ili je možda presuda bila u korist optuženih jer su oni bili kvalitetnije upućeni u sudsku praksu i bolje pripremljeni za vođenje slučaja.

U sidžilima nailazimo i na slučajeve obraćanja žene sudu radi verbalne uvrede i potvore kao i obraćanja pojedinaca radi zaštite dostojanstva svojih ženskih srodnika. Jedan takav primjer nalazi se u blagajskom sidžilu iz treće decenije 18. stoljeća, gdje je ubilježeno da je Fatima podnijela prijavu protiv Emine zbog toga što ju je "Emina napala i rekla da je magarica i lopov."³⁰ U mostarskom sidžilu iz treće decenije 17. stoljeća ubilježeno je da je Hasan-čelebi u prisustvu Mustafa-bega izjavio da je Mustafa-beg nazvao njegovu sestru kahpija (tur. *kahpe* – bludnica). Pouzdani svjedoci potvrdili su navode, što je upisano i u sudski registar, ali nam nisu poznate dalje konsekvence.³¹ Vjerovatno je korištenje navedenih izraza smatrano težom uvredom i potvorom. Iako šturi, navedeni podaci sugerišu da je određena verbalna komunikacija koja je odudarala od ustaljene i uljudne smatrana verbalnom uvredom i kao takva na osnovu pritužbi bilježena u sudske protokole. Osmanske zbirke pravnih mišljenja (fetve) razmatraju pitanja verbalnog zlostavljanja, a kao društvene kategorije koje zaslužuju posebnu zaštitu od

²⁹ Sidžil mostarskog kadije 1632-34, 24, 107, 145. i 200.

³⁰ Sidžil blagajskog kadije 1728-1732. (regesta), obradio Hivzija Hasandedić, (Mostar: Islamski kulturni centar, 2009) 13.

³¹ Sidžil mostarskog kadije 1632-34, 153-154. U sidžil je u julu 1633. godine upisana i sljedeća bilješka. Naime, nakon što se Osman-čehaja žalio sudu da je izvjesni Hamza stavio ruku na njegovu bašču, Hamza je priznao da je bio stavio ruku na tu bašču, ali da se danas usteže od toga. Ipak, na traženje (Osman-čehaje) upisano je i to da je supruga spomenutoga rekla Osman-čehaji: "Ako se budeš miješao u bašču, ja ću ti, ne tražeći savjeta kadije, razbiti glavu!" *Ibid.*, 160. Kako ne raspolažemo sa više činjenica u vezi s ovim slučajem, ne možemo znati ni šta je tačno izazvalo jednu ženu da izgovori navedene riječi. To je bila otvorena prijetnja, a vjerovatno je izazvala i dodatnu pozornost i čuđenje upravo usljed činjenice da ju je izrekla žena.

uvreda navode se pobožni ljudi i žene. Pravnici su propisivali kaznu za verbalno zlostavljanje u skladu sa društvenim statusom, te prema prirodi zlostavljanja. Vrijeđanje žena prvenstveno bi podrazumijevalo napad na njihovu čednost. Takve uvrede su graničile s klevetom i potvorom, što je bilo kažnjivo žestokom kaznom.³² To ne znači da su žene i pobožni ljudi bili svjesniji pravnih propisa, nego da su spadali u društvene kategorije koje su zahtijevale da se prema njima opходи sa dodatnom pažnjom i poštovanjem.

Ženu u historiji moguće je promatrati i iz ugla tzv. historije emocija. Uz to, danas se ispituje i uloga koju imaju emocije samog historičara u strukturiranju historijske analize i interpretacije – tzv. koncept uživljavanja. Taj pristup posebno je primjenjiv onda kada se sam istraživač na neki način može poistovjetiti s akterima slučaja koji analizira. Jednoj historičarki, koja je istovremeno i majka, mogao bi biti uznemirujući slučaj mlade udovice sa djecom koja je nakon smrti supruga ostala uskraćena za svoj udio u nasljedstvu što su joj ga osporavali njegovi sinovi iz ranijeg braka, lokalni moćnici. Na osnovu više upisa u sudski protokol poznata su imena aktera i razvoj navedenih dešavanja do izvjesne mjere. Ono što je dodatno iskomplikiralo ovaj slučaj i sudbinu mlade udovice i samohrane majke jeste činjenica da je nakon izvjesnog vremenskog perioda ista žena rodila i dijete nakon vanbračne veze s jednim mladićem, te se tražilo da oboje budu procesuirani.³³ Koncept uživljavanja omogućava povlačenje paralela sa sličnim slučajevima kojima svjedočimo u savremenom dobu. Iako su oboje pozvani na sud, stječe se dojam da je i tada, u slučaju vanbračne veze, veći fokus bio na ženi nego na muškarcu. Između ostalog, na ženi se i fizički očitovao dokaz i posljedica te veze – trudnoća. Osim toga, borba navedene žene za finansijsku stabilnost, iako šerijatom zagarantovanu,

³² Eugenia Kermeli-Ünal, "Words are Magic: Orality in Ottoman society and jurisprudential tradition", *Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan Tarihve Edebiyat Yazıları*, ur. Hasan Çolak et al. (Istanbul: Kebikeç Yayınları, 2016), 53–61.

³³ Slučaj je ubilježen, između ostalog, u sidžil blagajskog kadije krajem augusta 1773. godine. Up. *Regesta iz sidžila blagajskog šerijatskog suda 1769–1787*, Orijentalni institut, Zbirka OISANUBIH 78(I–III), obradio H. Hasandedić, rukopis. 111. Inače u nekim drugim sidžilima toga vremena slučaj vanbračnog djeteta tretirao se više unutar zajednice, a na sud su bili pozivani samo svjedoci, dok imena samih aktera uglavnom nisu navođena, možda radi neke vrste zaštite privatnosti. Takav slučaj "nezakonitog djeteta" zabilježen je u selu Rankovići kod Teslića u drugoj polovini 18. stoljeća u sidžilu tešanjskog kadije. Aladin Husić, *Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća: Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanjskog suda* (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020), 200.

bila je unaprijed izgubljena usljed činjenice da se borila s istaknutim pripadnicima lokalne elite, koji su sigurno poznavali mehanizme utjecanja na konačnu presudu. Ipak, u sličnoj građi nije bilo moguće pronaći dodatne informacije o daljem razvoju dešavanja, te nam nije poznato kako je navedeni slučaj završen.

Osmanski izvori pokazuju da su žene koje bi ostale bez supruga nakon njegovog nestanka također bile u nezavidnoj situaciji. Muškarci muslimani napuštali su svoje domove iz različitih razloga, poput odlaska na hadž, na poslovni put ili u rat, i često se ne bi vraćali. Po zakonu, ako je nestali musliman bio oženjen, njegova supruga imala je određena prava vezana za njegovu imovinu. Žene čiji muževi ne bi bili proglašeni nestalima ili umrlima uz dokaz, nisu se mogle udati i morale su u potpunosti preuzeti brigu o kućanstvu i djeci. U ahkam defteru Bosne 1773. godine upisano je da je izvjesna Nizama doputovala iz Sarajeva u Istanbul da podnese tužbu zbog toga što je njen suprug već neko vrijeme bio odsutan iz Sarajeva, a nju je ostavio bez novca za izdržavanje. Kako se njezin suprug nije vraćao i nije bilo poznato njegovo prebivalište, njen svekar i djever proglasili su ga nestalim i prisvojili svu njegovu imovinu, uz odgovarajuću sudsku odluku. Nizama je ostavljena bez imetka i novca za izdržavanje, koje su bili dužni obezbijediti članovi njegove porodice budući da je ona još uvijek bila njegova supruga, a osim toga njoj je pripadao i dio nasljedstva iza supruga. Prije odlaska u Istanbul Nizama se već više puta obraćala sarajevskom i travničkom sudu. Međutim, tek nakon njenog odlaska u Istanbul njena apelacija konačno je usvojena i donesena presuda u njenu korist.³⁴ I u ovom slučaju koncept uživljavanja dopušta nam da pokušamo zamisliti kolika je odlučnost i hrabrost trebala jednoj ženi da u ranom novom vijeku javno reaguje u pretežno muškom javnom prostoru. Ubilježeni slučajevi pokazuju da su postojale žene koje su bile veoma svjesne svojih prava i obaveza, a neke od njih i odlučne u namjeri da se za njih izbore, pa makar morale poduzeti i drastičnije mjere, poput putovanja u Carigrad. Navedeno putovanje nije bilo nimalo jednostavno, trajalo je i do tri sedmice, putovalo se konjem, a zaustavljalo u hanovima, koji najvjerojatnije nisu bili prilagođeni ženama.

³⁴ Više detalja u vezi s ovim slučajem vidjeti u: Selma Zečević, "Missing Husbands, Waiting Wives, Bosnian Muftis: Fatwa Texts and the Interpretation of Gendered Presences and Absences in Late Ottoman Bosnia", u: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ur. Amila Buturović and Irvin Cemil Schick (London – New York: I. B. Tauris, 2007), 335–360.

Zbog toga se može pretpostaviti da je Nizama imala podršku i svoje porodice i putovala s nekim od svojih muških srodnika. Da je njeno zahtjevno putovanje urodilo plodom, pokazuju naredbe poslate bosanskom valiji i sarajevskom kadiji koji su bili dužni pobrinuti se da se presuda i realizuje.

Navedeni podaci sugerišu da je žena u osmanskoj Bosni uživala prava koja su joj bila zagarantovana šerijatom, a za čiju su provedbu brinuli nadležni sudovi. U slučajevima narušavanja prava žena se obraćala sudu lično ili putem opunomoćenika. U nešto kompliciranijim slučajevima ili u slučaju sumnje u korumpiranost lokalnog sudstva odvažile bi se na put u prijestonicu kako bi koristile pravo apelacije na sudu u Istanbulu.

Žene vakife i poduzetnice

Prema šerijatu, žena muslimanka ima pravo na posjedovanje imetka, da posluje i trguje svojim imetkom. Imetak može steći radom, nasljedstvom, darovanjem, mehrom, zaradom od trgovine itd. U tom smislu i ženama u osmanskoj Bosni bilo je omogućeno da slobodno i suvereno raspolažu svojom imovinom po svim osnovama. Žene su svoj imetak najčešće zavještavale u vidu vakufa. Iako je pitanje žena vakifa u osmanskoj Bosni ranije obrađivano, ovom prilikom bit će skrenuta pažnja na postojanje novčanih vakufa u onim slučajevima kada su žene putem vakufa, nakon svoje smrti, nastojale osigurati novčanu potporu za svoje ženske srodnice. Naime, u skladu sa sve većom praksom davanja gotovine i puštanja kapitala u promet za dobiti u osmanskoj državi, pojedini vakufi su pozajmljivali novac pojedincima, povećavajući prihode vakufa kojima su održavali vakufske objekte, plaće zaposlenih i druge namjene.³⁵ Zaostavština je stavljana na raspolaganje zainteresovanim licima pod određenim uslovima koje je on odredio – od toga ko može biti korisnik do procenta koji se uzima na ime provizije za korištenje novca, kao i u koje se svrhe prihod od tog

³⁵ Iako je zbog šerijatske zabrane kamata pitanje uvakufljenja gotovine i uzimanja procenta od pozajmljenog novca bilo diskutabilno, i sredinom 16. vijeka vodile su se žestoke polemike među pripadnicima osmanske uleme, praksa je legalizovana tokom vladavine sultana Sulejmana Kanunija. O novčanim zadužbinama u osmanskoj Bosni vidi: Avdo Sućeska, "Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz Sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975/1564, 65. i 66.", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45/1994-95 (1996): 99-132; Aladin Husić, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća", *Analiz Gazi Husrev-begove biblioteke*, Vol. 18, br. 32 (2011): 35-60. itd.

novca može trošiti. Cjelokupna dobit, ostvarena po osnovu davanja novca na korištenje, najčešće se ulagala u administrativne i operativne poslove vakufa. Vakuf se pojavio kao veoma jak zajmodavac i odigrao značajnu ulogu u životu i pojedinim funkcijama gradova. Iako vakufname ne spominju eksplicitno ovo pitanje, praksa pokazuje da su već u 16. stoljeću vakufski novac koristili i muslimani i nemuslimani, i muškarci i žene.³⁶ U mostarskom sidžilu u martu 1633. godine ubilježeno je da je izvjesna Rahima, kći Abdulmennana, uvakufila 2.500 akči gotovine da se daje pod dobit koju je trebala uživati Merjema, kći kalajdžije Mehmeda. Merjemina dužnost bila je da svaki dan u burilu³⁷ donosi dovoljnu količinu vode na ulicu uz Karađoz-begovu džamiju i besplatno napaja prolaznike. Ista vakifa je uvakufila još 2.000 akči novca da se daje pod dobit koja je trebala pripasti njenoj sestričnici Rukiji. Rukija je bila dužna da uči redovno određena poglavlja iz Kur'ana i sevabe poklanja pred dušu vakife. Osim toga, navedeni novčani iznos uručen je samoj Rukiji uz odredbu vakife "neka se naznačena svota daje na murabehu rukom moje sestrične Rukije", što Rukiju lično svrstava među zajmodavce Mostara prve polovine 17. stoljeća.³⁸ Ovi podaci ukazuju na to da je spomenuta Rahima, za razliku od Merjeme, koja je bila plaćena za fizički rad – napajanje stanovnika Mostara vodom, možda svoju sestričnu Rukiju doživljavala drugačije. Moguće je da je kod nje opazila određene sklonosti ka poslovanju, te je, umjesto da je vakufnamom doznačila određenu sumu koju bi Rukija dobijala u određenim vremenskim razmacima, ostavila iznos koji je morala davati u opticaj kako bi od njega uvećala profit, želeći je na taj način motivisati i osposobiti za privređivanje. Osim što je poznavala arapsko pismo, to je pokazatelj da je Rukija morala posjedovati i druga formalna znanja potrebna za obavljanje finansijskih transakcija kako bi se suvereno snalazila u pretežno muškom javnom prostoru.

Osim novčanog vakufa spomenute Rahime, u sidžilima mostarskog kadije iz prvih decenija 17. stoljeća susrećemo i druge ženske novčane vakufe, potom

³⁶ A. Husić, "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća", 49. U sidžilu smo pronašli primjer žene nemuslimanke koja uzima zajam iz vakufa: Jelena, kći Ivana i supruga Sladoja iz sela Bilišići, za dug vakufu Aiše hatun u iznosu od 1.000 akči založila je vinograd. *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, 251.

³⁷ Burilo – burence, bačva od drveta, obično za vodu.

³⁸ *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, 116-117.

žene u ulozi mutevelije³⁹ vakufa, kao i slučajeve žena koje su založile svoje kuće na ime duga vakufu. Ibrahim-efendija, imam Neziragine džamije u Mostaru, za muteveliju svoga vakufa 1752. godine postavio je svoju suprugu Aliju, kćer hadži Huseina, a nakon nje djecu svoje kćerke Zejneb.⁴⁰ U svojstvu mutevelije vakufa Ibrahim-bega, u septembru 1633. godine Aiša hatun raspolagala je gotovinom od 6.400 akči. Ona je taj novac pozajmljivala zainteresiranim uz (hipotekarni) zalog (kuća, vinograd...).⁴¹ Riječ je o Aiši, kćerki Ibrahim-bega Šarića, koji je 1623/34. godine u Mostaru dao sagraditi džamiju. Njegova kćerka Aiša bila je funkcionalno pismena i sposobna aktivno se nositi s obavezama koje je vakuf kao humanitarna i kreditna institucija nametao. Vjerovatno je posjedovala obrazovanje iz matematike i privrede, a kao mutevelija bila je trajno zaposlena i za taj posao dobijala materijalnu nadoknadu. Zbog toga je i bila u prilici osnovati vlastiti vakuf.⁴² Osim njenog, u sidžilima susrećemo podatke o poslovanju nekih drugih ženskih novčanih vakufa.

Naziv novčanog vakufa	Datum unosa u sidžil	Iznos gotovine
Vakuf Fatime hatun	mart 1632.	14.000 akči
Vakuf Safije hatun	mart 1632.	18.000 akči
Vakuf Aiše hatun	april 1632.	21.000 akči
Vakuf Rahime hatun	juli 1632.	16.400 akči
Vakuf Hatidže, kćeri Ramadana	juli 1632.	20.000 akči
Vakuf Nefise hatun	novembar 1632.	8.000 akči
Vakuf Hume hatun	januar 1633.	8.000 akči
Vakuf Aiše hatun	januar 1633.	21.000 akči

Tabela 1. Iznosi gotovine kojim su raspolagali ženski vakufi u Mostaru 1632/33.⁴³

³⁹ Naziv *mutevelija* kao termin koristi se za službenika zadužbine ili vakufa koji je bio zadužen da se bavi vakufskim poslovanjem prema odredbama vakufname.

⁴⁰ *Sidžili mostarskog kadije fragmenti*, 103.

⁴¹ *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, 226-227.

⁴² Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Posebna izdanja XLIII, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014), 206.

⁴³ *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, 230-232, 238-241, 251-252, 256-257, 262-265.

Na primjeru mikrosredine grada Mostara u trećoj deceniji 17. stoljeća može se donijeti zaključak da su ženski novčani vakufi igrali ulogu kreditora, a u nekim slučajevima mutevelije vakufa bile su žene, neposredno involvirane u njihovo poslovanje. Na taj način pojedine žene dale su svoj vrlo aktivan doprinos u ekonomskom i drugom razvoju lokalne zajednice u ranom novom vijeku. Osim toga, neke žene uživale su i povjerenje svojih očeva i muževa, te su postajale mutevelije njihovih vakufa, bavile se vakufskim poslovanjem, nekada vršile ulogu zajmodavca, što kazuje da su mogle sasvim ravnopravno participirati u dominantno muškoj sferi djelovanja.

Ostavine iza žena

Jedna informacija u historiografiji kazuje da je početkom 1605. godine Derviš-aga, budući Derviš-paša Bajezidagić, zamolio Dubrovčane da organiziraju dolazak njegove porodice u Istanbul. U Istanbul je stigla njegova majka i sestra Fatma sa suprugom Huseinom. Nakon njihovog povratka u Hercegovinu, u vrijeme dok je bio na poziciji velikog vezira, Derviš-paša je zadužio neke Dubrovčane da Fatmi odnesu novac, tkanine i neke druge dragocjenosti. Stvari su bile pohranjene u pleteni sanduk prekriven kožom, koji je bio zapečaćen pašinim pečatom. Na odlasku iz Carigrada dubrovački poklisari Ghetaldi i Bobali preuzeli su ga i dobili potvrdu. Prema potvrdi, u sanduku je bilo, između ostalog, 21 bala svile satena, čohi i šarene pamučne tkanine (*alaca*), jedan krzneni ovratnik, 16 turbana, dva pojasa, jedan srebreni, drugi optočen dragim kamenjem, četiri bisera i zlatnici. Budući da je u međuvremenu Derviš-paša umro, Dubrovčani Fatmi nikada nisu predali spomenuti sanduk, te se ona pismeno obraćala dubrovačkoj vladi da joj izađu u susret u vezi s navedenim pitanjem, ali su oni problem zadržali na privatnoj razini.⁴⁴

Iako nisu poznati dokumenti koji govore o daljem razvoju situacije, navedeni podaci pokazatelj su da su i žene iz viših društvenih slojeva imale potrebu tražiti svoja prava na višim instancama. Uz to, pokazuju i da su žene predstavnice lokalne osmanske elite u Hercegovini mogle živjeti i odijevati se

⁴⁴ Vesna Miović, "Per favore della sultana: Moćne osmanske žene i dubrovački diplomati", *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Vol. 56, br. 1(2018): 147–197.

veoma raskošno, poput dobrostojećih žena u samoj prijestonici Osmanskog Carstva. Iz popisa bogate ostavine iza Hatidža-hanume, kćerke Šahin-paše i supruge bosanskog beglerbega Sejfullah-paše, koja je 1727. godine putem Sarajevskog šerijatskog suda procijenjena na 501.479 akči, može se saznati o njenom porijeklu, o ukusu u oblačenju i dnevnim običajima. U popisu njene ostavine navedena je i jedna robinja. Samo njeni biseri procijenjeni su na 42.735 akči, za koje se u to vrijeme moglo kupiti preko 50 bikova. Neki predmeti (posuđe, odjeća i nakit) koje je iza sebe ostavila potječu ne samo iz Istanbula, Šama, Jemena i Misira nego i iz Venecije, Beča, Indije, Kine, pa čak i Mertebana (u današnjem Mijanmaru).⁴⁵

Skroman uvid u svijet žena Mostara 17. stoljeća i detalje koji su činili dio svakodnevnice u njihovom domu nude spiskovi ostavina iza nekih umrlih žena sačuvanih u kadijskim sidžilima. Navedene ostavine odražavaju klasnu diferencijaciju. Dok je većina žena posjedovala samo neke osnovne potrepštine za domaćinstvo, obično kuhinjsko posuđe (bakarne lonce, tepsije i tave), posteljinu i staru odjeću, druge su posjedovale nakit, dragocjeni tekstil (svila i krzno), udjele u kućama, pa čak i gotovinu. Rijetko su posjedovale poljoprivredno zemljište ili farme. Pojedine žene su posjedovale i primjerke Mushafa, svetog teksta Kur'ana. Osim toga, neke žene su imale i veće biblioteke. U ostavini Durrija kadune, koja je umrla u Sarajevu u drugoj polovini 18. stoljeća, nalazila se i zbirka od 66 knjiga, od književnih djela do djela iz astronomije i medicine, od kojih su neke bile i vrlo skupocene.⁴⁶

U Mostaru je krajem 1655. godine umrla Saliha hatun, kći Ahmed-čelebije iz Neziragine mahale. Ostavila je nasljednike – muža hafiza Mehmed-efendiju, sina Hasana i kćer Safiju. Njena ostavina, uz nekretnine i vinograde u Blatu i uz gotovinu, iznosila je 38.980 akči. U popisu njene ostavine nalazili su se neki njeni lični predmeti, potom odjeća (ženski kaput, anterija, čakšire, crveni kratki kaput, crveni jelek, anterija crvena, čohani jelek, nova košulja, košulja svilenog obruba, bošča od aladža, hrka od crvene čohi, bijela jemenija, jašmak, bez, mahrama, bijeli i kufanski bez, pojas, crna feredža...), papuče,

⁴⁵ Haso Popara, "Tragom popisa ostavine jedne pašinice iz 1727. godine", *Analî Gazi Husrev-begove biblioteke*, Vol. 21, br. 35 (2014): 51-92.

⁴⁶ Asim Zubčević, "Knjige i njihovi vlasnici prema kassam defterima Sarajevskog suda 1762.-1787.", *Prilozi za orijentalnu filologiju* br. 60 (2011): 441.

nakit (3 zlatna prstena, srebrena narukvica), posuđe (tepsija, đugum, haranija, leđen, ibrik, mali kazan – veoma vrijedan, procijenjen na čak 1.235 akči).⁴⁷

Ostavina iza umrle Rahime, kćeri Abdullahove, umrle tri decenije poslije, iznosila je 15.565 akči. Nakon podmirivanja nužnih troškova i dugova nasljednicima je za razdiobu ostalo 13.509 akči. Što se tiče popisanih predmeta, slično je kao u prethodnom primjeru. Uz odjevne i druge predmete i materijale: čohu, platno od aladže, svileni jelek, 2 izvezene bošče, jemeniju, u ostavini su navedeni i crvena čoha sa srebrenom dugmadi, srebreni pojas, đerdani, minduše, prstenovi, kao i papuče.⁴⁸ Kako nije izvršen detaljniji uvid u sličnu građu iz navedenog perioda u kojoj su ostali sačuvani ovakvi spiskovi ostavine, ne može se sačiniti komparacija i sa sigurnošću kazati kojem su društvenom sloju gradskog stanovništva Mostara iz druge polovine 17. stoljeća navedene žene pripadale. Može se pretpostaviti ipak da je Saliha, uz čije ime stoji oznaka hatun (gospođa), te uz ime njenog oca Ahmeda stoji pridjev čelebi,⁴⁹ a koja je bila udata za hafiza Mehmed-efendiju, ipak bila iz nešto utjecajnije i imućnije porodice. Na to ukazuje i činjenica da je ista posjedovala i nekretnine i vinograde u (mostarskom) Blatu u visokom iznosu od 23.000 akči. Ipak, da je bilo i bogatijih žena u Mostaru toga vremena, pokazuje također podatak o ostavini izvjesne Hatidže, kćeri Osmanove, čija je ostavina, upisana u sidžil u aprilu 1685. godine, iznosila čak 420.000 akči. Dio te ostavine činila je kuća s baščom u iznosu od 105.000 akči te vinograd od 18 motika loze u Vihovićima u iznosu od 185.000 akči i još jedan vinograd od 8 motika loze vrijednosti 3.000 akči.⁵⁰ U slučaju Hatidže, kćeri Osmanove, kao njen jedini nasljednik javlja se kćerka, tako da se može pretpostaviti da je Hatidža bila udovica. Visok iznos od preko 40.000 akči isplaćen je iz njene ostavine kako bi se vratili dugovi određenim licima kao i vakufima. Hatidža je možda posuđivala određene iznose novca kako bi raznim ulaganjima povećala vrijednost svojih nekretnina ili poboljšala urod u vinogradima. To bi

⁴⁷ *Sidžili mostarskog kadije fragmenti*, 73.

⁴⁸ *Ibid.*, 78–80.

⁴⁹ Izraz čelebi bio je atribut pobožnih muslimana koji se ističu učenošću. Fehim Nametak, "Traktat o izrazu čelebi od Hasana Kafije Pruščaka i kasnija upotreba te riječi", *Analī Gazi Husrev-begove biblioteke* br. 2–3 (1984): 33–40.

⁵⁰ *Sidžili mostarskog kadije fragmenti*, 46.

mogao biti pokazatelj da su žene nasljedstvom i na druge načine mogle doći u posjed vrijednih nekretnina, kao i poljoprivrednog zemljišta, ali i uvećati njihovu vrijednost konstantnim ulaganjima.

Međutim, osim uvida u novčanu vrijednost ostavine iza umrlih žena, spiskovi ostavina ukazuju i na neke druge segmente svakodnevnice žene. Ostavina iza Aiše, kćeri Abdulahove, iz mahale Vakuf Alidžan u Mostaru, upisana u sidžil 1685. godine, bila je pozamašna. Sastojala se od kuće u iznosu od 5.000 akči i vinograda u Smrčevniku (Smrčenjaci?) vrijednosti 16.500 akči. Osim toga, u njoj ostavini naveden je skroman namještaj i posuđe, potom lični odjevni predmeti i nakit: feredža, kratki ženski kaput, anterija, đerdan, narukvica, povez za kosu, minđuše, dugmad, 3 prstena, tanki ženski crveni pojas te jedan pojas od srebra vrijednosti čak 1.410 akči.⁵¹ Na osnovu navedenih podataka uvjetno možemo formirati određenu sliku o Mostarki Aiši, kćeri Abdulahovoj, koja je do svoje smrti 1685. godine živjela sa svojim suprugom Omerom u kući koju je posjedovala u mahali Alidžan u Mostaru. Osim toga, ista je posjedovala i vrlo vrijedan vinograd u blizini grada. Nije imala djece, a njen najbliži srodnik bio je bratić Mustafa, sin Abdulahov, tabak koji je živio u Neziraginoj mahali. Njena kuća bila je skromna jer je procijenjena na samo 5.000 akči, za razliku od nekih drugih kuća čije su cijene navedene u ostavinama iz tog vremena. U kući zastrtoj ćilimom imala je vuneni dušek na kojem je spavala, jastuke, posteljinu i čaršafe kojim se pokrivala, kao i vunenim ćebetom za hladnijih noći. Posteljinu je mogla držati u većem sanduku, a garderobu i tkanine u tri manje sehare. Pitu je pekla u manjoj tepsiji jer je živjela sama s mužem. Stoga su im mogle biti dosta još dvije tave i jedna tendžera za pripremu hrane. Veću količinu vode nužne za kuhanje i održavanje higijene u domaćinstvu vjerovatno je držala u fučiji, koja je mogla biti donesena na konju ili nekoj tovarnoj životinji (u njoj ostavini navedeno je i sedlo). Moguće je da se sedmično kupala u hamamu, dok je za dnevnu higijenu donosila vodu u đugumu, presipajući je u ibrik radi lakšeg rukovanja. Vodu za piće vjerovatno je držala u glinenom vrču. Prala se nad leđenom, a brisala peštemaljom.⁵² U Aišinoj ostavini je ubilježena veća količina mirišljave smole

⁵¹ *Sidžili mostarskog kadije fragmenti*, 82–83.

⁵² Leđen je bakrena posuda za umivanje, za pranje ruku, lavor, dok je peštemalj vrsta peškira.

tamjana, koju je mogla stavljati u mangalu radi dezinfekcije prostora i opuštanja.⁵³

Aiša je nosila skromnu odjeću od prirodnih materijala poput beza, šarene pamučne tkanine i čohe, preko oblačila anteriju i feredžu, na noge obuvala papuče. Kao ukras je stavljala crveni pojas, minduše, đerdan, prstenje i narukvice, dok je skupocjeni pojas od srebra možda ostavljala za svečaniyu priliku. Međutim, navedeni ukrasi bili su rezervirani za privatnu sferu.⁵⁴

U slučaju da je ova ostavina bila jedini sadržaj navedene kuće, onda se može pretpostaviti da se radilo o skromnom domaćinstvu, čija je glavna soba bila zastrta korištenim ćilimom. Ostali namještaj sačinjavali su jedan veći i tri manja sanduka, koji su mogli služiti za skladištenje odjeće, raznih vrsta tkanina te posteljine. Osim toga, kao njen imetak navedeni su mangala i svijećnjak, te sedlo i razno posuđe. Međutim, vjerovatno je u domaćinstvu osim njenih bilo i stvari koje su formalno bile imetak njezinog supruga Omera, te stoga ne možemo precizno znati da li je bračni par imao siniju uz koju je objedovao ili sećiju na kojoj se sjedilo i dočekivali gosti i sl. Ipak, i ovako skromni zapisi iz kadijskih sidžila veoma su dragocjen materijal za izučavanje detalja koji su sačinjavali svakodnevnicu žene muslimanke u Bosanskom ejaletu u ranom novom vijeku.

Zaključak

Na kraju svega iznesenog može se zaključiti da su na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu osmanske uprave i u razdoblju od 16. do 18. stoljeća, kojem pripadaju izvori analizirani za potrebe ovog rada, žene bile prisutne u javnom i društvenom prostoru, da su u većim gradskim sredinama kao vlasnice nekretnina predstavljale aktivan faktor gradske ekonomije, bavile se kupoprodajom, iznajmljivanjem nekretnina, osnivale manje vakufe i, u slučaju potrebe, obraćale se sudu. Također, poznavale su svoja temeljna prava iz oblasti bračnog i nasljednog prava, te slobodno raspolagale svojom pokretnom i

⁵³ Aerosol tamjana ima antifugalno i antimikrobno djelovanje te se koristi i kod bolova prouzrokovanih artritisom.

⁵⁴ Evlija Čelebi, koji je sredinom 17. stoljeća prolazio Mostarom, opisuje kako su izgledale žene koje je viđao na mostarskim ulicama: "Njihove žene stavljaju na svoje ravne kape tzv. tarbuštakje (vjerovatno široka ravna kapa, perz. serpuš), bijele pokrivače, sve oblače feredže i tako šetaju". Evlija Čelebi, *Puto-pis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. Hazim Šabanović (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979), 475.

nepokretnom imovinom. Kako je Osmansko Carstvo bilo uređena pravna država, realizacija prava žene na nasljedstvo obezbjeđivana je putem sudova. Iako su žene na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu osmanske uprave najčešće djelovale na marginama društvenih zbivanja, u sjeni očeva i muževa, u ovom radu korišteni primarni osmanski izvori – zapisi u sudskim registrima (sidžili), a potom u manjoj mjeri i popisne katastarske knjige (taputahrirdefteri) – ukazuju na to da su one ipak bile svjesne svojih prava i obaveza, naročito u oblasti nasljednog prava, te da su u nekim zabilježenim slučajevima poduzimale i konkretne akcije kako bi se za svoja narušena prava izborile. Jedan od načina na koji su žene imale mogućnost i šansu da aktivno učestvuju u društvenom i ekonomskom životu svoje zajednice bilo je stjecanje i raspolaganje imetkom putem nasljeđivanja. Kao vid konkretnog doprinosa razvitku šire zajednice neke žene muslimanke koristile su svoj imetak za osnivanje vakufa, u skladu s etičkim principima islama. Posebno značajna institucija bili su novčani vakufi putem kojih su žene nakon svoje smrti, između ostalog, nastojale osigurati novčanu potporu za svoje ženske srodnice. Država je nastojala da pravo žene na nasljedstvo ne bude narušeno i njegovu realizaciju obezbjeđivala je putem sudova. Međutim, i pored toga, javljali su se slučajevi uzurpacije prava žene kao nasljednice ili posjednice, koji su rješavani sudskim putem. Iako su imale mogućnost obraćanja sudu lično, žene su se češće obraćale sudu putem svojih muških opunomoćenika, a u toj ulozi susreću se njihovi muževi, očevi, sinovi i braća, ali i druge muške osobe. Razvedene žene ili udovice, posebno one s malodobnom djecom, kao osjetljiva društvena kategorija posebno su se često suočavale s problemima u vezi s očuvanjem svoga nasljedstva. Neke žene bile su svjesne svojih prava, te su se u slučajevima sumnje u legitimnost određenih dešavanja obraćale lokalnom sudu, a po potrebi i dalje, boreći se protiv korumpiranih članova sistema, nekada tražeći pravdu direktno u Carigradu. Često bi bile zaštićene efektivnim pravosuđem, dok neki slučajevi ukazuju pak i na moguću korumpiranost članova sudskog sistema.

O tome da su pojedine žene bile veoma svjesne važnosti postojanja legalnog dokumenta u slučajevima dogovora u vezi s nasljedstvom, poklonom, kupoprodajom, razvodom braka, nagodbom i sl. svjedoče slučajevi žena koje

se sudu obraćaju po navedenim pitanjima. Zakonom je bila zaštićena i žena nemuslimanka, koja se također u slučaju potrebe obraćala šerijatskom sudu.

Doneseni zaključci u određenoj mjeri navode na preispitivanje stereotipa prisutnih u orijentaliziranim diskursima, koji ženu muslimanku na bosansko-hercegovačkom prostoru u "tamnovilajetskom osmanskom periodu" percipiraju i predstavljaju isključivo kao zatvorenu u okvire svoga doma, s ograničenim ili nikakvim pristupom javnoj sferi, pod potpunom kontrolom muških srodnika i bez poznavanja svojih temeljnih prava.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Istanbul, Osmanski arhiv Predsjedništva (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi), Tapu tahrir defterleri, no. 157. Prijevod deftera na bosanski jezik Medžide Selmanović – rukopis u Orijentalnom institutu u Sarajevu.
- Sarajevo, Orijentalni institut, Zbirka OIS ANUBIH 78 (I-III), *Regesta iz sidžila blagajskog šerijatskog suda 1769-1787*, obradio H. Hasandedić, rukopis.

Objavljeni izvori

- *Sidžil blagajskog kadije 1728-1732 (regesta)*, obradio Hivzija Hasandedić. Mostar: Islamski kulturni centar, 2009.
- *Sidžil mostarskog kadije 1632-34*, prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić. Mostar: Prva književna komuna, 1987.
- *Sidžili Mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god./1635-1793. godine (regesta)*, obradio Hivzija Hasandedić. Mostar: Arhiv HNK/Ž, 2011.
- Evlija Čelebi, *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prev. Hazim Šabanović. Sarajevo: Veselin Masleša, 1979.

LITERATURA

Knjige

- Čar-Drnda, Hatidža. *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*. Posebna izdanja XLIII. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014.
- *Geçmişte günümüze şehir ve kadın*, II Cilt, ur. Osman Köse. Samsun: Canık Belediyesi, 2016.
- Husić, Aladin. *Kadiluk Tešanj u drugoj polovini 18. stoljeća: Tešanj, Maglaj i Žepče u svjetlu akata tešanskog suda*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2020.
- *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ur. Amila Buturović and Irvin Cemil Shick. I. B. Tauris, London – New York: Bloomsbury Publishing, 2007.
- *Ottoman Women in Public Space*, ur. Ebru Boyar and Kate Fleet. Leiden; Boston: Brill, 2016.

Članci

- Amedoski, Dragana. "Osmanska žena na Centralnom Balkanu između stereotipa i stvarnosti (16-18.vek)". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVI, br. 1(2018): 119-137.
- Amedoski, Dragana. "Žena u ulozi naslednice u osmansko doba: primer žene muslimanke na Centralnom Balkanu (17-18. vek)". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVII, br. 2 (2019): 325-338.
- Avdić-Hajrović, Selma. "Darežljive Sarajke i njihovi vakufi od osmanskog perioda do danas", u: *Zbornik radova: Vakufi u Bosni i Hercegovini*, ur. Nedim Begović, 145-164. Sarajevo: Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2013.
- Babović, Dželila. "Vakuf Gazi Husrev-begove supruge Šahdidar i razvoj svijesti o društveno korisnom radu u Sarajevu u 16. i početkom 17. stoljeća", u: *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine*, ur. Aladin Husić, 196-217. Sarajevo: Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni Institut, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo, 2022.

- Čar-Drnda, Hatidža. "Društveni i pravni položaj žene muslimanke u osmanskoj Bosni". *Znakovi vremena*, br. 37 (2007): 124–153.
- Filan, Kerima. "Žena i institucija vakufa u osmanskoj Bosni", u: *Zbornik radova: Vakufi u Bosni i Hercegovini*, ur. Nedim Begović, 117–144. Sarajevo: Vakufska direkcija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2013.
- Filan, Kerima. "Women Founders of Pious Endowments in Ottoman Bosnia", u: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ur. Amila Buturović and Irwin Cemil Schick, 99–126. London – New York: I. B. Tauris, 2007.
- Filan, Kerima. "Žene kao vakiflije u ranom dobu osmanske Bosne". *Pregled*, br. 3–4 (2005): 61–80.
- Gerber, Haim. "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600–1700". *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 3 (Nov. 1980): 231–244.
- Husić, Aladin. "Novčani vakufi u Bosni u drugoj polovini 16. stoljeća". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Vol. 18, br. 32 (2011): 35–60.
- Jennings, Ronald C. "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 18, No. 1 (Jan., 1975), 53–114.
- Katić, Tatjana. "'Sirote kudeljnice' i baštinice: Dva tipa hrišćanskih udovičkih domaćinstava u Osmanskom carstvu – na primeru Prizrenskog sandžaka u 16. veku". *Istorijski časopis*, knj. LVIII (2009): 209–229.
- Miović, Vesna. "Per favore della soltana: Moćne osmanske žene i dubrovački diplomati". *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, Vol. 56, br. 1 (2018): 147–197.
- Nametak, Fehim. "Traktat o izrazu čelebi od Hasana Kafije Pruščaka i kasnija upotreba te riječi". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* br. 2–3 (1984): 33–40.
- Popara, Haso. "Tragom popisa ostavine jedne pašinice iz 1727. godine". *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Vol. 21, br. 35 (2014): 51–92.
- Roded, Ruth. "Mainstreaming Middle East Gender Research: Promise od Pit-fall". *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol. 35, No. 1 (Summer 2001): 22.
- Sućeska, Avdo. "Vakufski krediti u Sarajevu prema podacima iz Sidžila sarajevskog kadije iz godine 973, 974. i 975/1564, 65. i 66.". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44–45/1994–95. (1996): 99–132.
- Zarinebaf, Fariba. "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts: Women, Credit and Property in Eigtheenth-Century Istanbul", u: *Across*

the Religious Divide: Women, Property and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800), ur. Jutta Sperling, Ehona Kelly Wray, 224-237. New York: Routledge, 2009.

- Zečević, Selma. "Missing Husbands, Waiting Wives, Bosnian Muftis: Fatwa Texts and the Interpretation of Gendered Presences and Absences in Late Ottoman Bosnia", u: *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History*, ur. Amila Buturović i Irvin Cemil Schick, 335-360. London - New York: I. B. Tauris, 2007.
- Zubčević, Asim. "Knjige i njihovi vlasnici prema kassam defterima Sarajevskog suda 1762.-1787." *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 60 (2011): 431-450.
- Eugenia Kermeli-Ünal. "Words are Magic: Orality in Ottoman society and jurisprudential tradition", u: *Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan Tarihve Edebiyat Yazıları*, ur. Hasan Çolak et al, 53-61. Istanbul: Kebikeç Yayınları, 2016.

Neobjavljeni magistarski radovi

- Uğur, Yunus. "The Ottoman Court Records and the Making of 'Urban History', with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)". Magistarski rad, Boğaziçi University, 2001.

Summary

Women in the public space of the Bosnian Eyalet

In the previous Bosnian historiography that dealt with the topic of women in Bosnia in the Ottoman period and on the basis of sources of Ottoman origin, most was written about women who bequeathed their charitable foundations (waqfs) from their own property, to female heirs, about marriage, divorce, seeking different rights through the court, and then also about legacies left behind by rich women, etc. This paper therefore did not cover that segment of the history of women in Bosnia, but as a preventive measure it presents so far new and insufficiently researched topics and sources from the mentioned period that partially shed light on other aspects of women's life in Bosnia (and Herzegovina) during the period of Ottoman rule (mid-15th-mid-19th century). First of all, the paper focused on the information preserved in primary Ottoman sources that indicate that women were aware of their rights and obligations in the area of inheritance law and that in some recorded cases they took concrete actions to make amends for their violated rights, and won. During the research, the bigger challenge was to find a woman in sources that provide material on the basis of which it is possible to consider various aspects of her life and activities in everyday life.

In the larger urban areas of the Ottoman Empire, women were an active factor in the urban economy. Women owned real estate, engaged in buying and selling, renting real estate, founded small endowments and, in case of need, approached the court. Although they mostly acted on the margins of public events, in the shadow of fathers and husbands, women were still an important, but mostly invisible factor in society. One of the ways in which they had the opportunity and chance to actively participate in the social and economic life of their community was the acquisition and disposal of property through inheritance. As a form of concrete contribution to the development of the wider community, some Muslim women used their wealth to establish a waqf, in accordance with the ethical principles of Islam. The state strove to ensure that a woman's right to inheritance was not violated and ensured its

realization through the courts. However, despite this, there were cases of usurpation of the rights of women as heirs or owners, which were resolved through the courts.

The paper drew attention to those cases when the verdict was in favor of women, but also cases when women's lawsuits were rejected on the same basis. Although they had the possibility to address the court in person, women more often addressed the court through their male proxies, and in this role they meet their husbands, fathers, sons and brothers, as well as other male persons. Divorced women or widows, as a fragile social category, especially often faced problems related to the preservation of their inheritance. Some women were aware of their rights, and in cases of doubt about the legitimacy of certain events, they turned to the local court and, if necessary, continued to fight against corrupt members of the system, sometimes seeking justice directly in Constantinople.

Although the issue of women waqfs in Ottoman Bosnia has been discussed before, on this occasion attention was drawn to the existence of monetary waqfs because there are cases in which women tried to provide financial support for their female relatives through waqfs after their death.

About the fact that certain women were very aware of the importance of the existence of a legal document in cases of agreements regarding inheritance, gifts, sales, divorce, settlements, etc. witness the cases of women who turn to the court on the above-mentioned issues. A non-Muslim woman was also protected by the law, who also turned to the Sharia court in case of need. A woman's determination and awareness of the need to go to court with the aim of enabling the realization of certain rights and claims are also illustrated by the cases of widows, single mothers of minor children turning to the court, with the aim of obtaining permission to use the property that the children inherited from their father. Although there are also cases when a man, usually a relative or a respected member of society, is appointed guardian of the children and the care of their property, the mothers who became guardians were previously declared by the court to be capable of assuming the said duty. In addition, there are also cases of a mother's legal struggle to

be appointed guardian of her children, an aunt's struggle to prevent the marriage of an underage sibling, etc. Data are also provided that give an overview of how much the lists of estates of deceased women, recorded in court protocols – sigils, tell about certain aspects of her daily life, personality, taste in clothing, etc. Notes in kadišijils, in which subjects are most often mentioned only once, provide varied material for other types of research as well, especially some more complicated cases that can be followed on several occasions and through records from several years.

NACIONALIZAM KAO PUT ŽENSKOJ EMANCIPACIJI? VIDLJIVOST I ULOGA ŽENE U BOSNI I HERCEGOVINI U AUSTROUGARSKOM PERIODU PREMA *BOSANSKOJ VILI**

Apstrakt: S obzirom na zanemarene tradicije ženskog djelovanja, pa time i njihove "prirodne" nevidljivosti u kolektivnom pamćenju, rad predstavlja uvid u modele kojim je devetnaestovjekovni nacionalizam kao društveno-politički i kulturološki koncept ipak omogućio žensku vidljivost. U okviru onovremenog nacionalizma, koji je bio sveprisutan i sveprožimajući na prostoru jugoistočne Evrope, te u praksi često poistovijećen s idejom prosvjećivanja naroda, srpska nacionalna zajednica u Bosni i Hercegovini po tom modelu promovisala se putem kulturnih vrijednosti, prvenstveno nacionalne književnosti, potom ideje obrazovanja, ali i kulturno-nacionalnog aktivizma u svim mogućim oblicima. Kako je javna nacionalna identifikacija, i djelovanje u tom pravcu s mobilizacijom svih članova srpske nacionalne zajednice, postala obavezujuća, ona je omogućila ženi izlazak iz anonimnosti. Javni istup žene na stranicama štampe, kanalisan intervencijom urednika i vođen rodoljubivim, ali i nepromjenjivim patrijarhalnim kanonom, omogućio je da se u nacionalno-kulturnoj matrici jasno razaznaju oni pozitivni emancipatorski toposi koji govore o širokoj skali ženskog djelovanja i postepenim modernizacijskim pomacima. U radu su analitički detektovane i imenovane brojne srpske pripovjedačice, književnice i pjesnikinje, saradnice i pretplatnice lista, aktivistkinje nacionalnih manifestacija i udruženja, ugledne dobrotvorke, učiteljice. Konstatovan je i stepen uredničke, odnosno društvene podrške ili osporavanja ženskog udruživanja i školovanja, te je tematizovana

* Naučno istraživanje na temelju kojeg je nastao ovaj rad podržano je sredstvima Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke za 2022. godinu.

poželjna rodna uloga i funkcija žena u nacionalnoj matrici. Aktualizacija postojanja i dometa djelovanja žene u prošlosti čini se smislenom i nužnom kao opominjuća poruka.

Ključne riječi: žena, nacionalizam, emancipacija, *Bosanska vila*, štampa, vidljivost, Austro-Ugarska Monarhija, Bosna i Hercegovina

O terminima i kontekstu

S obzirom na trenutnu uznemirujuću tendenciju uspostavljanja nove konstrukcije kolektivnog pamćenja i brojnih društvenih vrijednosti,¹ čini se neophodnim, između ostalog, dati odgovorno podsjećanje i uvid u ženske prakse u prošlosti, te ukazivati na zanemarene tradicije ženskih djelovanja, njihovih individualnih stvaralačkih i zajedničkih napora kojim su nastojali da uspostave temeljne okvire za kontinuirano društveno prisustvo žene i njeno priznanje. Uprkos tome što ovakav dokumentarni osvrt nužno podsjeća na nešto konačno i u prošlosti završeno i otuđujuće, s obzirom da ide tragom istorijskih izvora i historiografske interpretacije, čini se ipak smislenim pronaći u njegovoj sadržini ne samo obrise životâ nego s njima spoznajno i emotivno uspostaviti stalno prisutnu i opominjuću poveznicu.²

Značaj sticanja saznanja o ženskom djelovanju, praksi i iskustvu ne bi trebao biti upitan, ali je možda još i bitnija spoznaja granicâ ženskog djelovanja. Važno je osvijestiti kako, kada i kojim su metodama one uspostavljane i perpetuirane, te tako postale neupitne, kao i da se nužno treba podsjećati da granice nisu "ništa drugo do sloj istorijskih taloga ranijih praksi i činova koji su vremenom postali prividno prirodni i jedino mislivi."³ Stoga je potrebno raščinjavati sloj po sloj tih taloga službene prošlosti, dominantno maskuline i društveno determinirajuće, te iz tog monopola nad znanjem revitalizovati ona područja iskustva koja će ženu vidjeti kao subjekat, detektovati izvore i modele konstruisanja poželjne slike žene,

¹ Renata Jambrešić-Kirin, *Dom i svijet* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2008), 10.

² Radomir Konstantinović, *Duh umetnosti* (Sarajevo: IKD "University Press" izdanje Magistrat, 2016), 21–25.

³ Adriana Zaharijević, Predrag Krstić, "U čemu je vrlina kritike?", u: Mišel Fuko, Džudit Butler, *Šta je kritika*, ur. Adriana Zaharijević, Predrag Krstić (Novi Sad, Beograd: Akademska knjiga, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018), 29.

te na taj način mijenjati kontinuiranim normama usvojen "ženski odnos spram vlastitog iskustva kao nevažnog, pojedinačnog i individualnog tako i nehistorijsko trajanje u kojemu nema uvida/upisa/obnove nekih znanja."⁴

U to ime potrebno je da "motivacija bilježenja, arhiviranja i 'iskapanja' vlastite povijesti, metodološki slijedi potrebu 'premošćivanja onog prije i poslije', ženskog povezivanja preko granica, te pronalaženja 'kontinuiteta u diskontinuitetu (...)'"⁵

Da bi to bilo moguće, sa istoriografske pozicije potreban je uvid i upoznavanje sa sadržajem zapisanih izvora, tragova i artefakata koji bi vodili razumijevanju bezvremenskog poriva i motiva žena za izlazak u javni prostor i time svojevrsno demonstriranje potrebe da se uvijekovječiji njihovo postojanje, ideje i djelovanje, uprkos eksplicitno ili podrazumijevajuće uspostavljenim granicama, a konstruisanim maskulinom voljom. Emancipacijski naponi žena jednim dijelom trebaju se tražiti u potrebi ljudskog bića za slobodom, tj. slobodnim mišljenjem, odlučivanjem, izražavanjem i djelovanjem, usmjeravanjem vlastitog života u pravcu vođenim istinskom težnjom i vlastitim izborom. Ono o čemu se može samo nagađati jesu modeli emancipacijske prakse, tj. prenošenja i održavanja tih impulsa, izazova i iskustava među ženama, sadržaja i formi narativa, te njihovog generacijskog prenošenja i ujedno odupiranja autoritetu muških članova porodice i patrijarhalne zajednice do vremena kada su se pojavile društvene i tehnološke pretpostavke za javne iskorake.

Međubrojnim misaonim sistemima u kojima se tražio odgovorna iskustvene i teorijske sumnje u mogućnost ostvarenja slobode čovjeka pojavile su se u 19. st. koncepcije s mogućim putokazima ka toj utopijskoj slici. Međutim, uporni i dosljedni put ka političkoj jednakosti i postizanju društvenog ugovora sadrži kontradiktornost, jer se poziva na formalno bespolne jedinice društva, dok je istovremeno prisutna praksa hijerarhijski rodno ustrojenog društva,⁶

⁴ Biljana Kašić, "Subjekt u ženi" (pristupljeno 22. septembra 2021), http://www.zenskestudie.edu.yu/srpski/zenskestudije/zs_11/2004KasicOK.html

⁵ Renata Jambrešić Kirin, "Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije", *Treća* XVII, br. 1-2 (2015): 125.

⁶ Marija Mladenović, "Žene između privatnog i javnog", u: *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam*

odnosno zanemarivanje prisustva ženske polovine čovječanstva. Liberalne tradicije Francuske revolucije i ideje prosvjetiteljstva, značajne zbog kritičkog stava prema dotadašnjoj dogmi, postale su opšti ideološki evropski modeli i stoga posmatrani kao samorazumijevajuće progresivni. Međutim, veoma su diskutabilni po pitanju emancipacije žene i njenih prava,⁷ te s tim u vezi neuvjerljivi po pitanju navodne univerzalnosti utemeljene u *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* 1789. godine.⁸ Ipak, na tom tragu 1869. godine pojavio se esej *Podređenost žena* Džona Stjuarta Mila, zagovornika vrijednosti ljudske slobode i prava pojedinca. Mada se izdvojio kao temeljni teoretski iskaz o nužnosti jednakosti među polovima, prvenstveno kao važan preduslov društvenom napretku, sadržavao je aksiom liberalizma jer je prava predvidio samo za ekonomski nezavisne žene.⁹ Ipak, značaj ovog eseja, proizašlog iz pera rodno povlašćenog člana društvene zajednice, nalazi se u prvi put eksplicitno iskazanom priznanju o neravnopravnosti žena, njihovom podređenom položaju i neekvivalentnom učešću u podjeli društvene dobiti. Važnija činjenica od prethodne jeste da su tu detektovana mjesta koja perpetuiraju neravnopravnost, a to su društvo i njegova konstrukcija rodni uloga proizašlih iz prirodnih razlika i polnih uloga kao zadati i dominantni okvir. On je dodatno ojačao dominantnim prisustvom naučnih teorija o biološkom karakteru razlike među ljudima,¹⁰ te kontinuiranim prisustvom vrijednosti braka i porodice kao mjesta određujuće i najreprezentativnije muške supremacije koja rezultira dualnošću na liniji privatno – javno.

uticao na žene XXI veka, prir. Adriana Zaharijević (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE, 2012), 469.

⁷ Rada Iveković, "Studije o ženi i ženski pokret", *Marksizam u svetu* VIII, br. 8-9 (1981): 14-16. et passim.

⁸ "Džon Landis tvrdi da su žene pokušavale da uđu u javnu sferu tokom Francuske revolucije (...) ali da su uvidele da im je put zaprečen. Republika je izgrađena protiv žena, a ne samo bez njih". Piter Berk, *Istorija i društvena teorija* (Beograd: Equilibrium, 2002), 85. Takav primjer je i Olimpije de Guž, koja je predložila *Deklaraciju prava žena* te iste 1789. godine, ali je zbog tih, ali i drugih političkih stavova završila na giljotini. Simon de Bovoar, *Drugi pol I* (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1982), 154. Vidjeti još: "Olipe de Gouges", *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/gouges/> (pristupljeno 15. novembra 2022).

⁹ Adriana Zaharijević, *Postajanje ženom* (Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010), 102.

¹⁰ Marina Simić, "Kratka skica za pregled razumevanja pojmova rase i roda u zapadnoevropskoj nauci", u: *Neko je rekao feminizam*, 246-259.

Takođe, temeljnu ideju egalitarne pravde i zajedništva kao esencije ljudske prirode donijeli su klasici marksizma sredinom istog vijeka, ali u svojoj kolektivističkoj ideologiji nisu u dovoljnoj mjeri uzeli u obzir žensko oslobođenje, odnosno u njihovom promišljanju nije ni ekonomski ni društveno, pa ni pravno bio istaknut, pa ni vidljiv ženski društveni i pravni subjektivitet.¹¹ To će imati dalekosežne posljedice i po stavove muškog vođstva socijaldemokratije i radničkog pokreta, koji nije mogao nadići strah od konkurencije ženskog angažmana na tržištu radne snage i unutar pokreta.¹²

Riječ je o tome da tradicije emancipatorskih ideja sadržane u različitim koncepcijama uporedno egzistiraju u širokom spektru ideja od onih konzervativnih do liberalnih provenijencija, nespojivih, preklapajućih ili radikalno konfrontirajućih. Emancipatorske tendencije nisu samo teorijskog karaktera, one su prisutne i u folkloru, razumijevanom u najširem smislu, kao obliku narodnog stvaralaštva i načinu društvene komunikacije, ali i transferu poruka i vrijednosti svake zajednice. Dugovremenom ograničenju emancipatorskih tendencija u svim koncepcijama zajednički je i određujući duboki jaz u razumijevanju i življenju javnog i privatnog prostora, odnosno odsustvo afirmacije javnog ženskog govora i izražavanja interesa. Ipak, sve tradicije i njihove razvojne tendencije i domete treba posmatrati u koordinatama određujućih društveno-političkih sistema i njihovih savremenih ideoloških konstrukta.

Za poimanje emancipacije, u smislu kako se ovdje razumijeva, kao prekoračenje granice na liniji zoná privatno – javno najznačajniji društveni konstrukt su diskurzivne prakse devetnaestovjekovnih nacionalizama, koji su bili sveprisutni i sveprožimajući na prostoru jugoistočne Evrope, te u praksi često poistovijećeni s idejom prosvjećivanja naroda. Na prostoru Bosne i Hercegovine svoj zamah dobivaju u vremenu režima Austro-Ugarske Monarhije, odnoseći se prema njemu s različitih pozicija i brzo stečenih iskustava. S Monarhijom su došle brojne promjene na ekonomskom, političkom i društvenom nivou – poput kontrolisanog dotoka kapitala, uvođenja reformi

¹¹ Rosaria Manieri, "Žena i istorijske suprotnosti građanskog društva kod Marxa", 63–90; En Lejn, "Žene u društvu: kritika Fridriha Engelsa", u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky (Beograd: Prosveta, 1983), 184–214.

¹² Sheila Rowbotham, "Feminizam u radikalnom i ranom socijalističkom pokretu", *Marksizam u svetu VIII*, br. 8–9 (1981), 92.

u državni, pravni i društveni sistem, modernizacije institucija, ideologije prosvijećenog apsolutizma itd., što je dovelo do izmjene modela i vrijednosti društvene komunikacije u bosanskohercegovačkom društvu. U tom okviru profilisale su se domaće društvene grupe, izrasle iz ranograđanskih slojeva,¹³ spremne na postepene, ali temeljne društvene promjene.

U tom okviru nacionalno srpsko građanstvo je, obezbijedivši solidnu ekonomsku osnovu, imalo intenciju da u otporu protiv nametnutog režima osigura prostor za djelovanje, kako ekonomsko tako i nacionalno, te da mobilise sve snage vlastite nacionalne zajednice. Iz evropske perspektive gledano, istorijski zakašnjela, ova nacionalna emancipacija bila je nošena nacionalnim valom potaknutim iz susjedne Srbije, a u Bosni i Hercegovini formalizovanim organizovanom mrežom obrazovanih ljudi, tzv. nacionalnih radnika nekih samo dvadesetak godina prije nego što je počela izlaziti *Bosanska vila*. Izgradnja srpske nacionalne zajednice promovisala se kao i svugdje najprije putem kulturnih vrijednosti, prvenstveno nacionalne književnosti, potom ideje obrazovanja, ali i kulturno-nacionalnog aktivizma u svim mogućim oblicima. S jedne strane, na akciju ih je potaklo odsustvo i u pravnom smislu ravnopravnog tretmana Bosne i Hercegovine, tog "corpus separatuma" dvojnoga carstva, njenih institucija i stanovništva.¹⁴ Drugi motiv je temeljen na nejednakom stavu vlasti prema pojedinim narodnim zajednicama, što im je iz njihove vizure bazirane na prosvjetiteljskoj ideji o jednakosti svih, naročito u carstvu prosvijećenog apsolutizma, dalo legitimno pravo na djelovanje, a po uzoru na ostale slovenske narode u Monarhiji,¹⁵ te da preko usmjerenog i postepeno konstruisanog emocionalnog revolta ojačaju kolektivnu nacionalnu svijest i ostvare nacionalnu, a time i političku integraciju srpske nacionalne zajednice.

Nacionalna identifikacija postala je neupitna vrijednost ne samo za već ekonomski ojačalu srpsku tradicionalnu elitu nego i za sasvim stasali srednji društveni sloj za djelovanje, u skromnom opsegu, obrazovan u univerzitetkim centrima Monarhije. U zadanim okolnostima pozivanje na "kulturnu

¹³ Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa. Globalna historija* (Sarajevo: UMHS, 2020), 145.

¹⁴ "Sa stanovišta okupatorske i ekspanzionističke politike monarhije teško bi se moglo reći da su Bosanci tretirani kao ravnopravni član habsburške porodice." Stijn Vervaeke, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2013), 125.

¹⁵ Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 297, et passim.

naciju“, odnosno zajednicu jezika i kulture bilo je dovoljno utemeljenje za pokretanje široke nacionalne akcije, kojoj je cilj bila mobilizacija svih članova nacionalne zajednice.

Sredstva koja su bila na raspolaganju bila su opštim ekonomskom siromaštvom, niskim nivoom prosvijećenosti naroda, prilično ograničena, ali i u razmjeri s opštim stanjem društva poticajna da svoje nacionalno-romantičarske vizije sprovedu u djelo. Po uzoru na razvoj nacionalizma u cijeloj Evropi, on se i u Bosni i Hercegovini pojavio “(...) kao emancipatorska ideologija sa ogromnom sugestivnom i mobilizatorskom moći”.¹⁶

Uprkos zanemarljivom stepenu pismenosti stanovništva i rigidnoj kulturnoj i nacionalnoj politici Monarhije,¹⁷ jedna od najvažnijih platformi u razdoblju jačanja srpskog građanstva, koja je omogućavala propagiranje nacionalnih ideja i vizija, bila je štampa. Potreba formiranja institucija kulturnoga prosvjećivanja u širim razmjerama omogućila je pojavu novinarstva i utilitarne literature. Pisanu riječ svojih obrazovanih nacionalnih prosvjetitelja i njihove poruke o potrebi čuvanja kolektivnih nacionalnih simbola, tradicije, kulture i jezika, formiranju nacionalnih institucija i usvajanju nacionalnih ciljeva nepismeni su upijali posredstvom čitaonica, kafana, prepričavanjem i usvajanjem političkih zadataka i prije formiranja nacionalnih stranaka.

Osnivači *Bosanske vile*, pokrenute decembra 1885. godine, pominjući uzor nacionalne i kulturne akcije, a nalazeći je u češkom književnom krugu, naveli su da se osvajanje naroda vrši “(...) mnogo zgodnijim, ali opasnijim sredstvima – kulturom i knjigom, (...)”,¹⁸ pri čemu se i ženski doprinos pretpostavljao.¹⁹ Drugim riječima, za nacionalnu pobjedu bilo je potrebno najprije osvojiti vlastiti narod.²⁰

¹⁶ Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 240.

¹⁷ Sonja Dujmović, “The eight Power’ in The Introduction to The Great War – A Contribution to the History of Serb Press in Bosnia and Herzegovina”, *Historijska traganja*, br. 17 (2018): 111-129.

¹⁸ “(Češka)”, *Bosanska vila*, 16. decembra 1885, 15.

¹⁹ “Danas hoćemo da istaknemo lijepu jednu pojavu, zauzimanje žena slovačkih za književnost. Ta pojava svake je hvale vrijedna, – jer kad slabiji pol, žene, matere, umiju rodoljubivo da osjećaju, onda će to dati i muškima snage za uspješan rad”. N. Š., “Iz slovenskog svijeta. Književnost slovačka”, *Bosanska vila*, 1. marta 1886, 80.

²⁰ Razumijevanje naroda ogleda se u jednom prikazu novoosnovanog srpskog političkog lista: “[list bi] bio organ mlađeg i naprednijeg kola ljudi, uz koje bi se pridružila sva kuka i motika, a to i jeste pravi

Uvezivanje svakog pripadnika nacionalne zajednice i njegovo potpuno uključivanje u zajednički nacionalni pokret postalo je obavezujuće, pa je na taj način i prisustvo žene dobilo na značaju. U tom smislu analiza prisutnosti žene na stranicama *Bosanske vile*, lista "za zabavu, pouku i književnost", pokušat će osvijetliti njeno uključivanje u kolektivnu nacionalnu akciju, odnosno razloge što je njena vidljivost postala značajna za nacionalnu zajednicu, koja je bila njena funkcija i koje su granice ženskog djelovanja bile uspostavljene, održavane i produbljivane. Pri tome se primarni zadatak rada ne iscrpljuje samo u pokušaju razumijevanja kontekstualizacije uloge žene u vremenu devetnaestovjekovnog nacionalizma, elaboracije njene vidljivosti i funkcionalnosti tada, nego i uvida u dosadašnje vlastito neznanje toliko očiglednih i indikativnih nacionalističkih matrica.

Tradicionalni koncept "nevidljivosti" žena svoje nehotično i postepeno dokinuće doživio je promovisanjem nacionalnih vrijednosti, pri čemu nije nevažan interes tada još nejake srednje klase.²¹ Upravo je ona glavna čitalačka publika, pozicionirana u društvu ne nužno samo ekonomski, nego i u društvenokorisnom smislu – poput činovništva, prosvjetnih radnika, sveštenih lica, uvećana i krugovima omladine. U tom okviru se otvorila mogućnost za pristup žene u javni prostor, da se na talasima modernizacije društva i nacionalizma, nakon dugovremene tradicije prenosa vrijednosti zajednice usmenim putem, promoviše vlastito postojanje i prisutnost.

narod". "Politički listovi", *Bosanska vila*, 30. oktobra 1906, 319.

²¹ Erik Hobsbom, "Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870-1914", u: *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (Beograd: Biblioteka XX vek, 2002), 424, 442.

ВЛАСНИК И УРЕДНИК: НИКОЛА Т. КАШИКОВИЋ САРАЈЛИЈА.

БРОЈ 1.

У САРАЈЕВУ 15. ЈАНУАРА 1890.

ГОДИНА V.

Српска вила.

У освитку зоре рујне,
Гледам слику мојих наја;
Пред-а-мном је њома млада,
Сјајног ока... косе бујне...
Дивна, красна, пуна баја,
Чедо болних нараштаја!

Ал' је сетна бела вила
Ал' се груди болом крећу!
Шта је теби? Речи мила?...
Ох не могу... нећу... нећу!...

„Да ти није врашка сила
Ведро чело котаминила?
„Да те није паност крета,
Из божанског тргла света?“

„Не питај ме мили сине,
Остави ме...
Једина сам српска вила
Која лети овим крајем,
Па се љуби с нараштајем,
С нараштајем рода мила!...
„Ал' су гладне српске груди,
Ал' је српско љубав гладна!
„Мало има добрих људи
Међу које доспех јадно...
А сећаш се оног деба

„Кад је Марко са мном пев'o?
„Кад је са мном спаса'o роба,
„И за њега крв пролева'o?
„А сећаш се оних дана,
„Кад нас етеже бесна сила;
„Кад је било крви, рана,
„Кад е' слобода угасила?
„Ја сам тада лака, чила,
„Српским светом полетила,
„Те соколих срца млада!...
„Моје иже беше: нада!...
„И нада вам живот крепи,
„И нада вам снагу јача!
„О мој роде, роде лепи,
„Доклатно е' брину мача,
„Па си врезу крају мача,
„Свуда био... сауд доспех'o!
„Па не само за те роде,
„Тржино си зран слободе,
„Већ за другог крв си лпо,
„За другог си жртво да'o...
„Па шта доби? Роб си био,
„У жртвом си сању спава'o!
„Место: жала!
„Море жала!
„Место да се жртве цене,

Slika br. 1. Naslovna strana *Bosanske vile* 15. januar 1890. godine

Nastranu je to što su dometi pisane riječi bili veoma ograničeni. Postotak pismenih je sa niskih 3% na početku okupacije Bosne i Hercegovine narastao do ne baš sjajnih 12,16%, odnosno 11,95% nakon četrdeset godina vladanja i prosvjetne politike prosvijećene Monarhije.²² Kada je riječ o ženama, prema popisu iz 1910. godine, 93,35% žena Bosne i Hercegovine bilo je potpuno analfabetno – 95,60% srpsko-pravoslavnih, 99,68% muslimanskih i 85,66% rimokatoličkih.²³ Ipak, u narodnom prosvjećivanju pored malobrojnih škola središnju ulogu po već usvojenom evropskom modelu imala je štampa. Idejnim začetnicima *Bosanske vile* uspjelo je da svojim zalaganjem i elanom utemelje vitalne osnove budućem neprekinutom petnaestodnevnom izlaženju lista u periodu od 1885. do 1914. godine, koji je svojim prisustvom oblikovao svijest o povezanosti srpske nacionalne zajednice, te postao "dragocjena kronika književnih i kulturnih stremljenja srpskog naroda u jednom značajnom razdoblju historije Bosne i Hercegovine."²⁴

Nije nevažno istaknuti da je uloga žena važna u svim kriznim situacijama i vremenima, a ona su bila česta,²⁵ pa je tako za nacionalizam njeno prisustvo, ako ne dodatno oružje, a ono sigurna logistika. Svoje iskustvo za sve moguće nevolje i društvena previranja crpila je iz patrijarhata, integrisanog u sve društvene sisteme, naučena na vještine solidarnosti.

Rodna podjela rada u tradicionalnoj patrijarhalnoj društvenoj organizaciji bila je ekonomska, pravna i etička osnova za dominaciju, ali i "zaštitu", ona je reprezentovala vlast nad subordinirajućom ženskom praksom. Ta patrijarhalna hijerarijska matrica supremacije i moći, koja je tada bila jedino društveno prihvatljiva, s traženim promjenama dovodi se u pitanje, stvara konfuziju između novih zahtjeva i vrijednosti patrijarhalnoga nasljeđa. U *Bosanskoj vili* se vidi kako prodor modernih tokova dovodi do ambivalentnih vrijednosti i

²² Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1972), 15. Razlika u procentima odnosi se na one koje su samo znale čitati.

²³ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* (Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912), LIV, LXII.

²⁴ Muhsin Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1985), 151.

²⁵ "I današnje vrijeme (...) u masi iskušenja, što se sa svih strana na Srpstvo gomilaju i srljaju", "Iz slovenskog svijeta. Književnost srpska i hrvatska", *Bosanska vila*, 16. aprila 1886, 127.

stavova u konstrukciji rodnog identiteta,²⁶ pri čemu se urednička politika ne pokazuje pretjerano fokusiranom na razradu koncepta uloge žene i nove norme njenog društvenog ponašanja. Mada je uredništvo prosvjetiteljski "vlasnik" znanja, koji odlučuje o vrijednostima i pravcima razvoja zajednice, što podrazumijeva voljnu i svjesnu spremnost na vođenje svakog pojedinog člana, kod njega je često odsustvo jasnoće kao lajt-motiva logike prosvjetiteljstva. Rezultat toga na stranicama lista su nekonzistentnost i suprotstavljeni koncepti o funkciji koju žena Srпкиnja treba da ima. Podrazumijevajućoj i tradicijom definisanoj zadaći čuvarice tradicionalnih vrijednosti i nositeljice biološke reprodukcije zajednice pridruženi su novi nacionalni zadaci obrazovane vaspitačice budućih naraštaja, odgovorne za očuvanje institucije braka, porodice, pa time i nacije. Sve te uloge bile su i zahtijevane i obavezujuće, bez eksplicitnog uvođenja javne rasprave o postojećim i novim konvencijama roda i njihovoj komplementarnoj privatnoj i javnoj ulozi. Određujući i sveprisutni patrijarhat, transistorijska kategorija u kojoj je javni prostor rezervisan za muškarce, onaj je neizostavni okvir u kojem se odigrava ovaj proces nacionalne socijalizacije žene, maskirajući stvarnu rodnu hijerarhiju i implicitno je podržavajući nadahnutom i idealizovanom distribucijom ambivalentnih nacionalnih kanona.

Mada se u toj pometnji problematizuje pitanje dometa i razumijevanja usmjerenog, zadatog "prosvjećivanja" zajednice, "pastirskog vođenja", metodom ovladavanja njihovim mišljenjem, govorenjem, pa potom i djelovanjem preko institucije *Bosanske vile*, ipak je važno preispitati do koje mjere jeste ili nije nacionalizam ovog tipa bio emancipatoran za žene. S obzirom na historiografski zanat, praksu, metod, a i navedeno tematiziranje, najviše je pažnje posvećeno kategoriji vidljivosti žene, pruženog prostora u javnosti za učešće u društvenoj komunikaciji, odnosno prihvatanju da žene koje u to vrijeme postepeno idu u pravcu intelektualnog angažmana funkcionišu kao konstitutivni element i nacionalne zajednice i cjelokupnog društva, te na taj način omogućavaju njenu emancipaciju i idu dokinuću njenog kulturnog, institucionalnog i ideološkog isključivanja. Drugačiji pristupi ovom specijalizovanom listu podrazumijevali bi istraživanja ženske

²⁶ Sonja Dujmović, "Između tradicije i modernizacije – *Bosanska vila* u prvoj godini izlaženja (1886)", *Pri-lozi*, br. 35 (2006): 48. et passim.

književne tradicije, književnu analizu i obradu, ali i temeljno znanje teorije i historije književnosti.²⁷

Naravno, vrata javnosti, odnosno saradnje ili prisustva u *Bosanskoj vili* bila su većinom, ali ne i isključivo otvorena za žene obrazovanih, odnosno viših društvenih slojeva, što je često značilo isto, jer je očigledno da su status, pravo, pa posljedično i značenja koja su se pripisivala rodnom statusu razlikovali s obzirom na društveni, ekonomski i kulturni kontekst. Premisa uredništva lista ipak je bila generisanje i reprezentacija društveno poželjne slike žene i njene uloge, aktivne učesnice u nacionalnoj zajednici.

Patrijarhalne matrice vs. vidljivost žene u nacionalnom konceptu

Nakon dugovremene tradicije prenosa vrijednosti zajednice usmenim putem pojava *Bosanske vile* može se promatrati kao poseban društveni i kulturni događaj od izuzetne važnosti za srpsku zajednicu. Ne bi se pritom trebala smatrati iznenađenjem naslovnica prvog objavljenog broja sa slikom netom od vlasti svrgnutog mitropolita, arhimandrita Save Kosanovića,²⁸ čime se simbolično odala počast dotadašnjoj najznačajnijoj prosvjetiteljskoj instituciji koja je u uslovima strane dominacije jedina bila kadra da njeguje svijest o zajednici i brani njene interese.²⁹ Nakon nje, a bez dobro osmišljenog programskog teksta, slijedila je na prvim stranicama pripovijetka "Izmirili se", kako se navodi, "iz varoškog života", koja je bila publikovana u nastavcima. Izbor ove pripovijetke, autora koji nije iz Bosne i Hercegovine Mihaila Đorđevića Prizrenca,³⁰ stalnog saradnika *Vile*, donosi kritiku "civiliziranja" društva i u njoj se između ostalog kaže:

²⁷ Estella Petrić, "Ginokritika: ginocentričnost i suvremena feministička kritika", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28(18), (1988/1889): 259, 266; Biljana Dojčinović-Nešić, *Ginokritika, Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (Beograd: Književno društvo "Sveti Sava", 1993).

²⁸ Arhimandrit Sava Kosanović (1839–1903) osnovno obrazovanje stekao je u manastiru Žitomislići i u Mostaru, bogosloviju je završio 1856. u Beogradu. Bio je učitelj u Mostaru i Sarajevu, a 1866–1872. i upravitelj Srpske muške i ženske osnovne škole i katiheta u Srpskoj realci, a u periodu 1881–1885. godine dabrobosanski mitropolit.

²⁹ Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 142–143.

³⁰ Mihailo Đorđević Prizrenac (1851–1896), "jedan od najstariji novinara i poznatih književnika, saradnik više srpskih listova, a sam je uređivao 'Domaćeg prijatelja' i 'Srpsku riječ', pisac pripovijetki i drama. Od 1894. godine šef presbiroa i urednik službenog lista 'Srpske novine'". "Čitula. Manojlo Đorđević Prizrenac", *Bosanska vila*, 30. jula 1896, 232.

“Vi ste dakle na putu da se “civilizirate”, da postanete ljudi od “svijeta”. Niko nema ništa protiv toga, već se na protiv mora radovati tome iz sveg srca. Samo neka ta “civilizacija” ne dođe kod vas s repom naprijed. To bi bilo grdno zlo. Što učini takova “civilizacijona” naljepa, mnogo je crnje i gore od tuđinske sile i obijesti. Zato se prije svega – učite. I to učite u prvom redu vaše šćeri, da budu dobre žene i prave matere. Jer, ma koliko da će izgledati smiješno, ja ću vam reći:

teško narodu koji nema pravih žena. I žena dobrote, plemenitosti i uzvišenosti, onako od prilike, kao što je naš narod naslikao Jevrosimu majku,³¹ koja svjetuje svoga sina Marka:

‘Bolje ti je izgubiti glavu,

Nego svoju ogriješiti dušu’.

Da ogriješ dušu, – to je ono pravo, što pravi od ljudi neljude, od žena vještice.

Čuvajte dakle vaše žene da ne griješe duše, – strano je kad žena – n i j e ž e n a!

A toga ima dosta međ civilizovanim svijetom – u društvu, u porodici gdje god stanu dvije ž e n e z a j e d n o. To je zlo, koje ruši porodični život i mir; koje zavađa rođake i prijatelje; koje ruši opštinu i – državu. (...) Ugušujte u klici takove izdanke svijeta!³²

Znači, već u prvom tekstu nudi se nekoliko ustaljenih patrijarhalnih obrazaca. Uzor žena jeste ona koja slijedi stroge tradicionalne norme, igra ulogu dobre žene i “prave” majke, što bi značilo osjećajne zaštitnice i simboličkog utočišta. Istovremeno, emocijom prožeto majčinstvo ostavlja u domen privatnog, a u javnosti ga žrtvuje kolektivitetu.

Uvodi se takođe simbolika vještice, žene tako imenovane jer je njen grijeh stupanje u komunikaciju s drugom ženom. Komunikacija u kojoj muška društveno dominantna sila nema pristupa, a ni kontrole predstavlja potencijalnu prijetnju za postojeći sistem. Mogućnost stvaranja paralelnog, rodno određenog i nezavisnog kolektiva, koji u međusobnoj komunikaciji uvećava svoje znanje, stvara osjećaj nesigurnosti, pa je stoga nužno preduprijediti takvu

³¹ Misli se na majku Kraljevića Marka, istorijsku ličnost, suprugu Vukašina Mrnjavčevića, u narodnoj tradiciji zapamćenu kao oličenje morala, pravičnosti i hrišćanskih vrлина.

³² Prizrenac, Đorđe, M., “Izmirili se”, *Bosanska vila*, 16. decembra 1885, 2. (Naglašeni dio teksta preuzet iz izvora – op. a.).

mogućnost pozivom na osudu, progon, pa i egzekuciju. Žene koje su se usudile komunicirati mimo muškog patronata uz diskreditaciju se proglašavaju kršiteljicama društvene norme, neželjenim članicama društva i otpadnicama i ostavljaju se bez društvene potpore. Muška komunikacija konotativno se podrazumijeva, ne dovodi se u pitanje.

Dakle, programska orijentacija govori da se svaka vrsta organizovanog, udruženog djelovanja žena smatra opasnošću za društvo, državu, poredak, odnosno svim postojećim maskulinim domenima. Time se poručuje da postoji prijetnja od potencijalnog redefinisanja rodnog poretka, što bi odgodilo bezuslovnu integraciju zajednice. Uz to, simptomatično je iz pozicije moći autoritativno pozivanje na agresivnu intervenciju u ime operativnog stvaranja jedinstvene zajednice. Takav narativ, izražen u ovom društvenom i istorijskom kontekstu, tokom vremena izlaženja lista bit će ublažen, što ne znači da je podloga za njega nestala.

Ipak, fokus rada će biti na onim pozitivnim emancipatorskim toposima koji govore o vidljivosti žene u nacionalno-kulturnoj matrici, s pretpostavkom i rizikom da ista neće biti iscrpljena, a njena rodna konstrukcija se može sagledavati u sljedećim elementima: izlazak iz anonimnosti pripovjedačica i skupljačica narodne epske i lirske poezije, saradnica, autorica priloga – pjesama, pripovijetki, eseja, autorica prevoda, imenovanje pretplatnica iz Bosne i Hercegovine, a i onih van nje, imenovanje sakupljačica pretplatnika, darovateljki novčanih priloga, angažovanih članica priređivačkih odbora povodom proslava s vjersko-nacionalnim sadržajem kao i učesnica programa, deklamatorica, aktivnih sudionica muzičkih programa, diletantkinja u pozorišnim predstavama. Tu su i "izvrsne" žene, od društvene važnosti – književnice, obrazovane žene prvenstveno Srпкиnje s prostora Monarhije, najveće srpske dobrotvorke, predsjednice ženskih društava, članice uglednih porodica, supruge ustaničkih vođa, supruge i majke saradnika *Bosanske vile*, zaslužne učiteljice i, naravno, srpske kraljice. Ne zaboravljaju se ni one koje su prve u nekoj djelatnosti kročile u javnost. U *Vili* se prati književna produkcija iz okruženja, donose informacije o knjigama autorica, pretežno zbirki pjesama ili pedagoških priručnika, o objavljenim ženskim listovima, kalendarima. Nalazimo informacije o međunarodnim kongresima žena, a

s prvim godinama 20. st. nalazimo česte vanjske poticaje za organizovanje srpskih ženskih udruženja, "putem vjestica" o njihovom formiranju i potom praćenju njihove djelatnosti, pa potom o osnivanju i djelovanju ženskih srpskih udruženja u Bosni i Hercegovini. Više srpske djevojačke škole iz Monarhije često se pominju, donose se izvještaji o njihovom radu, ali i pruža podrška i domaćim višim školama za žensku omladinu. Nadalje, iščitava se iz tekstova i priloga ondašnja svakodnevica žene, ali tu su i malobrojni sadržaji koji govore o otporu prema patrijarhalnom poretku. Jedna od posljednjih vijesti ticala se odlikovanja glavne saradnice i administratorice lista Stojke Kašiković, supruge vlasnika i glavnog urednika Nikole Kašikovića, bez čije angažovanosti, čini se, ne bismo imali šta navesti, a vjerovatno ne bi bilo ni ovog teksta.

S obzirom da nacionalni projekti prve korake čine putem institucija kulturnoga prosvjeđivanja, prvorazrednu ulogu je po evropskom modelu dobila književnost u cjelini. Zato je bilo potrebno da bogatu usmenu baštinu novim medijem učine dostupnom rascjepkanom nacionalnom tijelu. Ovo je bilo moguće na osnovu Vukovom reformom već standardizovanog srpskog jezika. Time je jezik postao dio zajedničke nacionalne kulture i preduvjet prelaska iz konfesionalne u "(...) 'kulturnu naciju', dakle, na zajednicu jezika i kulture".³³ Kao što je škola, riječima teksta iz *Bosanske vile*, služila "kao štit za odbranu narodnosti, vjere, imena, jezika i običaja",³⁴ tako je i književni list bio svojevrsna kolektivna škola koja je njegovala kulturu otpora, odnosno objavljivanjem bogate narodne epske i lirske književnosti postala je vidljiva osnovica za kulturno, pa potom i buduće političko utemeljenje nacije. Ovaj vid aktivnosti nudio je mogućnost legitimnog nacionalnog djelovanja, ali istovremeno i opozicije koja ne izaziva direktnu konfrontaciju s vlastima Monarhije, što nije bila nikakva specifičnost srpskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini budući da se prosvjetiteljstvo, zakašnjelo na prostoru

³³ Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 232.

³⁴ D. B. "Proslava sv. Save u Sarajevu", *Bosanska vila*, 31. januara 1890, 30. Urednik Nikola Kašiković izradio je s Vojislavom Borićem *Bukvar* 1890. godine, koji je do kraja austrougarske uprave imao četiri izdanja. Ipak, prvi pravi *Bukvar za srpske osnovne škole*, "(...) i to novim pravopisom, kojim se tada ni u Srbiji nije pisalo ni štampalo (...)", objavio je "domaći" autor Miloš Mandić zvani Novinar (Bihać, 1843 – Visoko, 1900) 1867. godine. On je autor i *Prve srpske čitanke, Male sveštene istorije* i knjižice *Prva znanja*, štampane 1868. godine u Vilajetskoj štampariji u Sarajevu. "Miloš Mandić", *Bosanska vila*, 15. novembra 1900, 291.

jugoistočne Evrope, razumijevalo kao “nacionalno buđenje”, odnosno nacionalni pokret.³⁵

“Dakle, ono što se u dominantnoj nacionalnoj naraciji čini kao kasan, ali sretan priključak (polu)periferije na europsku historiju, iz postkolonijalne se vizure otkriva kao ‘globalan’, neizvjestan proces političke modernizacije i demokratizacije u kojem su rezultati emancipacijskih pokreta kratkotrajni, a borba subalternih skupina (žena, proletera, manjina, imigranata) za ravnopravnim statusom u društvu uvijek iznova aktualna.”³⁶

U tom cilju *Bosanska vila* pronašla je vlastito poslanje, te gotovo enciklopedistički započela sistematsko prikupljanje i objavljivanje narodne epske i lirske poezije i proze, kao osnove nacionalne književnosti, slažući ih u rubrici “Srpske narodne umotvorine”, uz poslovice, zagonetke, zdravice, pitalice, gatalice i slično. Uredništvo je pozvalo na saradnju sve pismene, obraćajući se u prvom redu sveštenicima i učiteljima, ali i svakom “ko umije da perom vlada” da šalje *Vili* svoje priloge, a čitaocima je dato sljedeće pojašnjenje:

“Iz dosadašnjih brojeva našega lista mogli ste se uvjeriti, da donosimo vrlo malo umjetnih pesama. Ako koju i donesemo, to je rodoljubiva, a ljubavne pjesme ne donosimo nikako, ne bismo voljeli, da se ‘Bosanska vila’ prometne u kakvog ‘Post d’ Amoura’. Najbolje umjetne srpske pjesme nijesu ljepotom svojom do danas dostigle narodne pjesme, pa na što tražiti preko ljeba pogače.”³⁷

Uredništvu su se na početku njihovog rada poetski romantičarski zanosi činili nedostojnim za njihove ciljeve, jer je bilo potrebno zaobići svaki nefunkcionalni individualizam u vrijeme grozničave kolektivne akcije.³⁸ “Umjetna” poezija, koju su percipirali kao “žensku”, senzibilnu i rezonirajuću sa ženskim svijetom, implicirala je slabost, odnosno njen emocionalni sadržaj

³⁵ Čalić, *Jugoistočna Evropa*, 139.

³⁶ Renata Jambrešić Kirin, “Od postkolonijalizma do transnacionalizma”, 126.

³⁷ “G. V. K. u Čajniču”, *Bosanska vila*, 16. juna 1886, 192; “Ako imate što potpunije i ljepše rado ćemo primiti, samo ne zaboravite, da su ljubavne pjesme iz ‘Vile’ isključene”. “Gđica A. B., Lipik.”, *Bosanska vila*, 16. avgusta 1887, 256.

³⁸ “Vaši su osjećaji suviše subjektivni, a da bi mogli zanimati širu publiku, naročito onakovu kao što je ima *Bosanska vila*. Ako izvolite, mi ćemo vam je vratiti, pa nam se možete drugi put čim drugim javiti”. “T. Đ. N. u A.”, *Bosanska vila*, 1. maja 1886, 144.

“neprimjeren” srpskom nacionalnom biću, pa i listu. To ih neće spriječiti da istovremeno brane “ženske” osjećaje kao elemente zakašnjelog vala romantičarske književnosti, ali koristeći ih u momentima odbrane od nasrtaja i pokušaja prisvajanja srpskih narodnih umotvorina, posebno usmene književnosti. “(...) Sve što je srpsko, dužnost nam je braniti. Mi ne možemo dopustiti, da iko puni listove svoje istorije srpskim djelima, prelazeći mukom srpsko ime. ‘Bez muke se pjesma ne ispoja’ – i za nju se hoće junačkih djela ili za lirsku pjesmu zdravo srce, puno nježnog živog osjećaja, kao što je u Srpkinja.”³⁹ Odjednom, izlazak žene u javnost nije sporan, a njene do tada osporavane “otjelotvorene” karakteristike postaju istureno, jednako moćno oružje. Ona u kriznom momentu muškom voljom postaje saborac u otvorenim književnim, odnosno političkim debatama.

Pripovjedačice i sakupljačice, književnice i pjesnikinje

S revnosnom inicijativom i posvećenom organizacijom prikupljanja folklorne tradicije,⁴⁰ a na osnovu pretpostavke o značajnoj rodnoj ulozi žene kao čuvarice kulturno-nacionalnog bića, dogodio se značajan iskorak iz tradicionalne forme pukog pripovijedanja posredstvom novog medija prenosa vrijednosti. U *Bosanskoj vili* došlo je vrlo postepeno do izlaska iz anonimnosti kazivačica i sakupljačica narodnog blaga u rubrici “Srpske narodne umotvorine”, među kojima su “Ženske narodne pjesme” i “Narodne đevojačke pjesme”. S obzirom na potpunu nemogućnost uvida u identitete koji se kriju iza inicijala brojnih priloga u listu, te onih koji malo toga otkrivaju, može se nagađati da su možda “led probile” sakupljačice izvan Bosne i Hercegovine, najprije one anonimne, pa potom i punog imena i prezimena.⁴¹ U *Vili* je prisustvo “domaćih”

³⁹ “Srpsko Akademičko društvo ‘Zora’ izdalo je na narod ovaj poziv: Srpski narode!”, *Bosanska vila*, 16. avgusta 1887, 255.

⁴⁰ Tokom 1887. godine u nastavcima su izlazila “Pitanja za proučavanja naroda”, s dopuštenjem njihovog autora dr. Fridriha S. Krausa, bečkog antropologa, koja su bila vodič za sakupljače narodnoga blaga. Pitanja su već bila objavljena u izdanju antropološkog društva iz Beča i do tada prevedena na italijanski, francuski, holandski i poljski jezik. U *Bosanskoj vili* u 15 brojeva objavljeno je 679 pitanja.

⁴¹ “Aforizmi” Savke J. Subotičke publikovani su u dvanaest nastavaka tokom 1903. godine. Mara Mušovićka, “Istinita priča iz bokeljske prošlosti, od Dionisija Mikovića”, *Bosanska vila*, 30. aprila 1904, 148–150; Mara Samardžićka, “Srpske narodne ženske pjesme iz Nove varoši”, *Bosanska vila*, 15. marta 1903, 94–95; 31. marta 1903, 112; Radojka M. Stefanovićeva iz Požege, “Đevojačka žudnja”, *Bosanska*

žena ozvaničila izvjesna "Srpkinja Sarajka J.",⁴² potom takođe neimenovana žena "(...) čestitoga pope Srbina iz Bosne brata S. N. Davidovića koji nam donese lijepu kitu srpskijeh narodnijeh pjesama (...)",⁴³ te jedina sakupljačica imenovana već u prvom broju Zorka Kršićeva iz Janje,⁴⁴ da bi se tek nakon gotovo dvadeset godina izlaženja lista Milka Kočić iz Banja Luke, supruga književnika i narodnog poslanika Petra Kočića, pojavila kao sakupljačica s punim imenom i prezimenom.⁴⁵ Nju su slijedile četiri sakupljačice narodnih epskih pjesmama 1912. godine: učiteljica Marica Ljubibratić-Perović,⁴⁶ Mila M. Karanović,⁴⁷ supruga Milana Karanovića, sveštenika, etnografa i kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, s kratkim šaljivim narodnim pričama učiteljica Georgina Stojanović, buduća supruga Vasilja Grđića, iz Prijedora,⁴⁸ te Ljeposava V. Obradović.⁴⁹

Nesvakidašnji je primjer kazivačice i sakupljačice narodne epske poezije Sarajke Ane Bugarinović, koja je i za samog urednika bila svojevrsno čudo.⁵⁰ Od nje je "(...) do sada zabilježeno preko 100.000 stihova narodnih pjesama, a pripovjedaka toliko da im ni sami ne znamo računa." *Vila* navodi da je dio tih pjesama poslan "(...) Srpskoj Akademiji za Zbornik, a i druge će se poslati",

vila, 15. marta 1907, 72; "Srpske narodne pesme (Iz požeškog kraja)", *Bosanska vila*, februar i mart 1910, 81; Kristina Đorđević, "Srijemske poskočice", *Bosanska vila*, april 1910, 122; Cana Stefanovićeve iz Kumanova, "Pametani čovjek i ulava žena i ćerka", *Bosanska vila*, oktobar i novembar 1910, 334.

⁴² Srpkinja Sarajka J., "Čelebija Jovo", *Bosanska vila*, 1. januara 1886, 30.

⁴³ Nikola Begović, "Hrvatske narodne pjesme iz Bosne", *Bosanska vila*, 1. septembra 1886, 270-272.

⁴⁴ "Kradljivac Rade", *Bosanska vila*, 16. aprila 1886, 126; "Devet puštenica", *Bosanska vila*, 16. maja 1886, 159.

⁴⁵ "Oj Jovane", *Bosanska vila*, 15. marta 1907, 72.

⁴⁶ "Sarajčice", *Bosanska vila*, 28. februara 1907, 60-61.

⁴⁷ Pjesme pribilježila od guslara slijepca Stevana Majstorovića iz Vedrog Polja kod Bihaća. "Boj u Ljeskovom Klancu", "Rujnica", *Bosanska vila*, 15. marta 1912, 76. Pribilježila od Nikole Repije iz Kridije kod Cazina: "Blago cara Lazara", *Bosanska vila*, 15. aprila 1912, 108-109.

⁴⁸ Priče je čula u Međuvođu. "Narodne priče", "Sudbina", "Mudra djevojka", "Gazda u raju", *Bosanska vila*, 15. januara 1912, 13; "Narodne priče", ["Širet hodža", "Pametani orozi (pjevac)"], *Bosanska vila*, 15. marta 1912, 76-77; "Đavo i njegov pobratim", "Nije svak do kraja budala", *Bosanska vila*, 30. jula 1912, 203.

⁴⁹ "Dijete i đavo", "Zec i lisica", *Bosanska vila*, 30. jula 1912, 203-204.

⁵⁰ "Pjesme je naučila od matere i od strica Vida Đorema Dubljevića. Čitava je porodica na glasu, guslari i pjevači. Priznaćete i sami, da je velika rijetkost naći takoga pjevača (pa još žensko), da ima toliko stihova u glavi i da sve zna od koga je koju pjesmu naučila". Borjanka Trajković, *Nikola T. Kašiković. Život i delo* (Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2006), 167.

što govori o centru sakupljačkog entuzijazma.⁵¹ U tekstu posvećenom Ani Bugarinović povodom njene smrti pomenuto je da je ona bila i pjesnikinja, rodом iz Dobropolja kod Trnova, koja je u Sarajevo došla kao dijete, pa je, ostavši rano udovica i služeći po kućama da bi othranila dvojicu sinova, naučila dobro turski i grčki, mada "(...) čitati i pisati vrlo je malo znala."⁵²

Tada već poznata Jelica Belović-Bernadžikowska (1870–1946), dugogodišnja učiteljica u bosanskohercegovačkim ženskim školama (Ključ, Mostar, Banja Luka, Sarajevo), etnografkinja i osoba renesansnog profila,⁵³ radila je za potrebe pisanja etnografskog leksikona (*Građa za tehnološki rječnik ženskog ručnog rada*), pri čemu je u "(...) prikupljanju građe sudjelovala brojna ekipa sestara po rodu i drugarice po zvanju (...)", kako je sama navela. Ona se uz termine borila i za očuvanje narodnih vezova pred poplavom "metoda s polja, iz tuđine",⁵⁴ ali je sabirala i drugi etnografski materijal.⁵⁵ Kao stalna saradnica Vile donosila je i zapise običaja,⁵⁶ brojne folklorističke studije, prikaze djela pedagoškog sadržaja, prozne tekstove,⁵⁷ prevode i sl.⁵⁸ Zauzvrat, uredništvo je sistematski pratilo i podržavalo njen rad i donosilo preuzete pozitivne prikaze. I ona je, iako respektabilnog opusa i ugleda, objavljivala svoje tekstove pod pseudonimom (Ljuba T. Daničić). Nesumnjivo je da su postojale i one

⁵¹ "Milan Bugarinović", *Bosanska vila*, 28. februara 1902, 80. Zbirku srpskih narodnih ženskih pjesma koju je skupio i zabilježio Milan Bugarinović, sin Ane Bugarinović, slagar, izdali su "(...) njegovi drugovi Srbi tipografi u Sarajevu u korist Tipografskog bolesničkog potpornog društva u Sarajevu". "Sarajke", *Bosanska vila*, 15. i 30. oktobra 1903, 355.

⁵² "Ana Bugarinovića", *Bosanska vila*, 31. januara 1905, 31.

⁵³ Vidjeti: Sonja Dujmović, "Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske 'Sopstvene sobe'", u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918, Zbornik radova*, ur. Zijad Šehić (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011), 481–503.

⁵⁴ Jelica Belovićeva, "Naši narodni vezovi", *Bosanska vila*, 15. oktobra 1906, 297–298; 31. oktobra 1906, 312–313; "Srpski narodni vez i tekstilna ornamentika", *Bosanska vila*, 28. februara 1908, 62–63. Vezove koje je skupljala 20 godina izložila je krajem 1909. godine u Pragu. "Izložba pod naslovom 'Srpska i hrvatska žena'", *Bosanska vila*, 15. novembra 1909, 336.

⁵⁵ Zabilježila od Anđe Kosorićeve iz Šalote kod Ključa. "Kraljica vila", *Bosanska vila*, 30. aprila 1908, 123–124.

⁵⁶ Radi se o običaju iz okoline Ključa kada bi suprug porodilje "dijelio bolove njezine bar prividno jaučući i kukajući u sav glas", te bi babica trebala njega "dvoriti". Jelica Belović Bernadžikowska, "Kuvada", *Bosanska vila*, 15. jula 1908, 202–203.

⁵⁷ Jelica Belovićeva, "Zima u Ključu", *Bosanska vila*, 15. januara 1907, 6.

⁵⁸ Bibliografiju radova vidjeti: "Jelica Belović Bernadžikowska 1870–1946", teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine, <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat/autorke/jelica-belovic-bernadzikowska> (pristupljeno 1. novembra 2021).

sakupljačice koje nisu prihvatane zbog kriterija uredničke politike, a to je prikupljanje do tada nepublikovane narodne poezije.⁵⁹

Na spisku 54 saradnika objavljenom u prvom broju lista nalaze se imena i četiri saradnice: gospođica Mara Odavićeva iz Sarajeva,⁶⁰ učiteljica u Budim-Pešti Vidosava Nastićeva,⁶¹ Jovanka Kraljevića u Sarajevu i već navedena Zorka Kršića. Nije jasno na koji su način one stekle taj status saradnica, da li svojim angažmanom u prikupljanju novih pretplatnika ili zbog svojih priloga listu, budući da su mnogi tekstovi bili nepotpisani. Vremenom se njihov broj uvećavao, jer su do tada, kao svjedokinje odsustva javne platforme za učešće u društvenoj komunikaciji i bez mogućnosti da iz patrijarhalnoga okvira samostalno iskorače, iskoristile mogućnost da se preko neupitne tradicijske vrijednosti i u ime solidarnosti s nacionalnom zajednicom upišu kao društveno angažovane individue. Otvaranje javnog dijaloga s čitateljicama preko rubrike "Odgovori uredništva" govori i o tendenciji da se prizna pravo na javnu prisutnost žene, njenu važnost u zajedničkom nacionalnom projektu, te namjeri da im se stvori osjećaj kako su istovremeno pripadnice većine (nacionalne i zajedničke) i elite (obrazovanih, a time i probranih).⁶²

Zbog takve orijentacije lista, održanih veza, a naročito zbog mnogostruko jače književne i kulturne tradicije, prve autorice lirskih priloga, takođe anonimne, nisu bile s bosanskohercegovačkog prostora.⁶³ Pod punim imenom i prezimenom i svojom "umjetnom poezijom" počele su se pojavljivati razmjerno kasno,⁶⁴ pa čak i ugledna Jelena J. Dimitrijević,⁶⁵ koja je od 1895.

⁵⁹ *Bosanska vila* u odgovoru čitateljici navodi da nastoji "(...) zabilježiti one pjesme, koje čujete iz usta prostoga naroda, prostih ljudi, koji nijesu knjige učili, - a i Vi siguno znate dosta takovih pjesama, kojih nema ni u kakvoj pjesmarici (...)" "Gđi M. T. u D.", *Bosanska vila*, 16. juna 1886, 191.

⁶⁰ "Asan-aga", *Bosanska vila*, 16. decembra 1885, 28; "Gondže Mehmed i Mejra Jauklija", *Bosanska vila*, 16. oktobra 1886, 308.

⁶¹ Vidosava Nastićeva, "Svojoj prijateljici Leposavi J.", *Bosanska vila*, 1. novembra 1886, 323.

⁶² Detlef Klausen, *Granice prosvetiteljstva* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2003), 25.

⁶³ Prve autorice potpisuju samo svoje ime: 1895. - Jelena [Dimitrijević] iz Niša, Ljubica [Popović] iz Zaječara; 1896. - Junija, Katarina iz V., Ljubica iz Kragujevca, Milica iz Graca, Lara iz Beograda, Alijeta; 1897. - Angelina, Katarina; 1898. - Danica, Katarina iz Jagodine; 1902. - Mila, Danica i Jela iz Beograda; 1904. - Krista iz Novog Sada; 1905 - Draginja, Jelena; 1906. - Julija, Brana, Vjera, Kaja iz Kruševca, Jela iz Vel. Kikinde; 1908. - Emilija M.

⁶⁴ Ljubica Stojanovića iz Bele Crkve, "Na te mislim", *Bosanska vila*, 30. aprila 1896, 122.

⁶⁵ Jelena J. Dimitrijević (Kruševac, 1862. - Beograd, 1945), pjesnikinja, književnica, objavila je za svog

godine dobivala najviše prostora, najprije sa svojim pjesmama,⁶⁶ a potom je predstavljena i najdužim uvodnim člankom.⁶⁷ Za njom slijede već renomirane pjesnikinje: Julka Jovica Stratimirović, Katarina Putniković, Darinka Nerandžić, Danica M. Putnik, Lena Stepanović, Jela Spasićka, Milena Miladinović, kao i do tada gotovo nepoznate Zorka Viktorović, Olga K. Rakićeva iz Dubrovnika, Mila Ranković, Kaja Godžićeva, učiteljica u Beloj Vodi, Ljubica Stojanović iz Bele Crkve. Anica Savić se pojavljuje 1910. godine, kao i Danica Marković i Dragica Zoričić, u godini kada je *Vila* svoje dvobroje ili trobroje posvećivala književnosti pojedinih jugoslovenskih zemalja, što je "na mala vrata" prezentovalo postepeno (i teritorijalno) proširivanje srpskog nacionalnog koncepta.

Malobrojnim domaćim pjesnikinjama 1900. godine put je otvorila Milena iz Travnika,⁶⁸ slijedila je Jelena [Ostojić] iz Zvornika 1906.⁶⁹ i Vera iz Mostara iste godine.⁷⁰ Napokon se 1908. godine pod punim imenom i prezimenom oglasila Jela Ostojić⁷¹ s pjesmom "Pjesma jednog sna",⁷² ali je i poslije nastavila objavljivati.⁷³ Anka Topić⁷⁴ po uredništvu izgleda nije zaslužila više prostora od

života 12 knjiga, poznata i po svojim brojnim putopisima (*Pisma iz Soluna*, *Pisma iz Indije*, *Pisma iz Misira*, *Novi svet ili u Americi godinu dana*, *Sedam mora i tri okeana*, *Putem oko sveta*). Kao poliglota (francuski, engleski, ruski, italijanski, grčki, turski) u svojim djelima prekoračuje granice prema "Drugima" (*Pisma iz Niša o haremima*, 1897), zauzima se za promjenu ženske pozicije u društvu, zagovara ideje onovremenog feminizma, djeluje u ženskim društvima. Ana Stjelja, "Tragom srpske književne heroine Jelene J. Dimitrijević", *Vox feminae*, <https://voxfeminae.net/strasne-zene/tragom-srpske-knjizevne-heroine-jelene-j-dimitrijevic/> (pristupljeno 7. augusta 2022).

⁶⁶ Dugogodišnja saradnja započela je s objavljivanjem njenih dviju pjesama. Jelena, "Poruka", "Ime jedno", *Bosanska vila*, 15. jula 1895, 194–195.

⁶⁷ "Jelena Jov. Dimitrijević", *Bosanska vila*, 15. i 30. marta 1899, 57–60.

⁶⁸ Milena, "U spomencu", *Bosanska vila*, 15. februara 1900, 44.

⁶⁹ Jelena, "Refleksije", *Bosanska vila*, 15. oktobra 1906, 291.

⁷⁰ Vera, "Pošljednji listak", *Bosanska vila*, 30. novembra 1906, 337.

⁷¹ Jela Ostojić (Zvornik, 1877. – Sarajevo, 1953) s lirskim i proznim priložima javlja se u brojnim sarajevskim časopisima: *Srpska riječ* (1921), gdje radi i kao administrator 1919–1925, *Novi vijek* (1920), *Književni pregled* (1923); *Gajret* (1924), *Pregled* (1928, 1929), *Jugoslovenska pošta* (1931), *Bratstvo* (1934, 1935), u beogradskom *Ženskom pokretu* (1923, 1931, 1934). Aktivistkinja je u ženskim organizacijama: u Nadzornom odboru *Dobrotvorne zadruge Srpkinja* u D. Tuzli (1907), u *Ženskom pokretu* u Sarajevu stalna je članica i saradnica, a u periodu 1926–1928. i sekretar.

⁷² Jela Ostojić, "Pjesma jednog sna", *Bosanska vila*, 15. juna 1908, 164.

⁷³ Jelena Ostojić, "Duša", *Bosanska vila*, 15. januara 1910, 8; "Boli ...", *Bosanska vila*, 31. maja 1911, 149.

⁷⁴ Anka Topić (Žepče, 1882. – Vitez, 1856) učiteljica u brojnim mjestima (Ščit, Sarajevo, Humac kod Ljubuškog, Mostar, Ravno, Stolac). Mujo Koštić, *Leksikon učitelja i učiteljica osnovnih škola u Sarajevu od 1878. do 1918. godine* (Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2020), 236–237.

onog za informativnu crticu o svojoj pjesničkoj zbirci, mada je prva pjesnikinja iz Bosne i Hercegovine koja je objavila svoju knjigu.⁷⁵

S proznim tekstovima u maniru srpskog književnog realizma⁷⁶ najprisutnije su Danica Bandić⁷⁷ i Milka Grgurova,⁷⁸ književnica i glumica,⁷⁹ koja je na poziv pohodila i Mostar, o čemu je napisala svoje utiske,⁸⁰ zatim Zorka Hovorkova⁸¹ sa svojim ozbiljnim putopisnim priložima i Mila Ranković s pričom publikovanom 1902. u jedanaest nastavaka, te Milena Miladinović s "Pričom iz Stare Srbije i Mačedonije".⁸² Po jedan prilog dale su M. M. Petrovićeva, Krinka Jakšićeva i Adela Milčinović, čiji rad kritika nije pozitivno ocijenila.⁸³

Pojavljaju se autorice i sa dopisničkim priložima poput Jele iz Pirota, Kosare [Cvetković] iz Beograda, nastavnice i upravnice Više ženske škole u Beogradu,⁸⁴ Savke Subotić s prilogom o Dubrovniku i posjeti Lužičkim Srbima, te domaće pripovjedačice A. P. Irbi s utiscima iz Iskije i s plovidbe

⁷⁵ "Izgubljena zvijezda. Prva zbirka pjesama Anke Topičeve, Sarajevo, u vlastitoj nakladi. Štamparija Riste J. Savića", *Bosanska vila*, 30. decembra 1908, 475.

⁷⁶ Svetlana Tomić, *Realizam i stvarnost. Nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive* (Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike, Apollo graphic Production, 2014), passim.

⁷⁷ Danica Bandić (1871–1950), iz porodice posvećene novosadskom pozorištu, kći je glumca i dramskog pisca Laze Telečkog i bratička dramaturga Riste Telečkog. Školovana je učiteljica, autorica dramskih komada i dječije književnosti, nazvana "čika Jovom u prozi". Bila je saradnica *Ženskog sveta* i brojnih književnih listova. "Danica Bandić-Telečki", *Knjiženstvo*, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine, <https://web.archive.org/web/20171114093349/http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/danica-bandic-telecki> (pristupljeno 2. augusta 2022).

⁷⁸ Milka Grgurova-Aleksić (1840–1924), glumica, članica novosadskog, pa beogradskog Narodnog pozorišta, "srpska Sara Bernar", svoje priče je objavljivala u *Ženskom svetu*, *Domaćici* i drugim listovima.

⁷⁹ *Bosanska vila* joj je posvetila poseban tekst, praćen fotografijom. "Milena Grgurova, srpska umjetnica i književnica", *Bosanska vila*, 15. novembra 1896, 329–331.

⁸⁰ Milka Aleksić-Grgurova, "Moj put u Mostar", *Bosanska vila*, 15. i 30. juna 1903, 224.

⁸¹ Zorka Hovorkova (1865–1939), publicistkinja, prevodilac, najveći dio života provela je u Pragu, sarađujući sa piscima i časopisima iz Jugoslavije.

⁸² Ovoj književnici bio je posvećen i poseban tekst, praćen fotografijom. "Milena Miladinović", *Bosanska vila*, 15. i 30. oktobra 1905, 289–291.

⁸³ Augustin Ujević, "Adela Milčinović: Bez sreće", *Bosanska vila*, 15. marta 1913, 78–80.

⁸⁴ Kosara Cvetković (1868–1953), književnica, prevoditeljka, kritičarka i pedagog, objavila je u *Vili* u nastavcima svoju pripovijetku "U dvadeset osmoj" 1895. godine. Ona je bila i prevodilac Čehovljevog opusa, kao i pojedinih romana Dostojevskog. Kašikovići su bili u privatnoj korespondenciji s Kosarom Cvetković, budući da je ona bila sakupljačica pretplate, ali i nastavnica njihove kćeri Tankosave. Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 71, 72, et passim.

Nilom.⁸⁵ Poznata slikarka i jedna od osnivačica *Kola srpskih sestara* Nadežda Petrović oglasila se iz Beograda opširnim izvještajem u pet nastavaka sa četvrte Jugoslovenske izložbe 1912. godine.

Sa zahtjevnijom književnom formom, esejem o funkciji novinarstva, javlja se neočekivano kasno tada veoma ugledna književnica Isidora Sekulić.⁸⁶ U *Vili* objavljuje dio prevoda tada popularnog romana ruskog pisca Mihaila Petroviča Arcibaševa, svoje prozne priloge, prikaz rada književnika Branka Lazarevića, a u predratnoj 1913. godini pripovijetku "Saputnici", koja je izlazila u nastavcima. Takozvanoj "Ratnoj spomenici" *Bosanske vile*, izdatoj 1914. godine u vidu šestobroja na 88 stranica i s novim rješenjem naslovne stranice koju je izradio Ivan Meštrović "iz poštovanja namene ovog broja",⁸⁷ Isidora Sekulić-Stremnicka predaje pripovijetku "Nje može",⁸⁸ romantiziranu sliku iz netom završenih balkanskih ratova, a nju u istom rodoljubivom tonu slijedi Milica Janković.⁸⁹

Čini da je za ugledno uredništvo ovo bilo iznenađujuće,⁹⁰ ta izgleda neočekivana plima autorica i ženska energija u književnosti. U kratkoj informaciji o novoj knjizi književnice Milice Janković, koja je svoju knjigu objavila pod pseudonimom, navest će sljedeće:

"U ovoj godini pojavljuje se u našoj književnosti druga knjiga, čiji je autor žensko. Poslije nedavno izašlih 'Saputnika' Isidore Sekulićeve javlja se Milica Janković (L. Mihajlović) sa svojim 'Ispovestima' koje su većim dijelom

⁸⁵ A. P. Irby, "Iskija u mjesecu junu", *Bosanska vila*, 15. i 30. jula 1905, 208–211; "Trkom po Nilu", *Bosanska vila*, 15. i 30. oktobra 1905, 303–305, 15. novembra 1905, 327–329.

⁸⁶ Isidora Sekulić, "Literatura i žurnalistika", *Bosanska vila*, 15. marta 1911, 65–66.

⁸⁷ "Naš današnji broj donosi, osim toga, i sliku njegova projekta za kosovsku spomenicu.", "Naša naslovna slika", *Bosanska vila*, januar, februar i mart 1914, 83.

⁸⁸ Isidora Sekulić-Stremnicka, "Nje može", *Bosanska vila*, januar, februar i mart 1914, 18–20.

⁸⁹ Milica Janković, "Ćilim", *Bosanska vila*, januar, februar i mart 1914, 20–22.

⁹⁰ Redakcioni odbor tada su činili: Petar Kočić, Aleksa Šantić, Milan Prelog, Jovan Dučić, Dimitrije Mitrinović, Veljko Petrović, Marko Car, Milorad Pavlović, Pera Taletov, a uz Nikolu Kašikovića kao urednik je naveden i dr. Vladimir Ćorović. *Bosanska vila*, 15. januara 1910, 1. Od 1912. godine tu su i Simo Eraković, Sima Pandurević, od 1913. dr. Svet. Stefanović, dr. Jovan Maksimović i Tin Ujević. N. Kašiković angažovanje redakcije objašnjava u pismu Petru Kočiću: "(...) raskrstio sa starim uređivanjem i želja mi je da 'Vila' postane čist i moderan književni list. Od staroga samo sam zadržao rubriku narodnih umotvorina. I saradnici su sad većinom mlađi ljudi, na kojima svijet ostaje". Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 300.

objavljene u Srpskom književnom glasniku. O ovoj interesantnoj pojavi progovorićemo ubrzo opširno.”⁹¹

Obezvređujući prizvuk ove reakcije na žensko autorstvo, na njegov iskorak iz marginalne pozicije, na kreativni čin i stvaralačke rezultate sasvim je dovoljan za razumijevanje kulturne klime. Očigledno je da je za uredništvo “pojava” bila neočekivanog obima, gotovo eksces unutar kulturne tradicije korištene za legitimisanje pozicija, rezervisanih za muške pripadnike kulturno-nacionalnog prostora. Redakcija nije stigla da obrazloži svoj stav zbog nadolazećih ratnih okolnosti svjetskih razmjera.

Imajući u vidu ovakav model kulturne dominacije i svesrdnu “podršku” uredništva, a od 1910. godine sve uglednih članova formiranog redakcionog odbora u koji je Isidora Sekulić primljena tek maja 1914. godine, mora se prosto odati priznanje malobrojnim domaćim autoricama na hrabrosti da izlože u javnost svoje radove i legitimišu svoju vidljivost.⁹² Primjeri poput Ele Kranjčević (1876–1911), koja se predstavila književnim esejom i njime doprinijela upoznavanju domaće kulturne javnosti sa švedskom književnicom dobitnicom Nobelove nagrade,⁹³ Delfe Iv. Ivaničke,⁹⁴ “bosanske gore list”,⁹⁵ koja je dala *Bosanskoj vili* dio svog bolesničkog dnevnika, te Milene Mrazović,⁹⁶ ugledne zbog svoje pozicije i stoga prisutne samo preko pozitivnih ocjena

⁹¹ Milica Janković (L. Mihajlović), “Ispovesti”, *Bosanska vila*, 15. oktobra 1913, 272.

⁹² Malobrojni su primjeri podrške kolega poput: Branko Lazarević, “Žena u našoj modernoj lirici”, *Bosanska vila*, 15. maja 1912, 113–116.

⁹³ Ela Kranjčević, “Selma Legerlef”, *Bosanska vila*, juni i juli 1910, 217–220.

⁹⁴ “Bolesnica. Listići iz dnevnika”, *Bosanska vila*, 30. marta 1905, 82–85.

⁹⁵ Delfa Ivanić (1881–1972) bila je kći hercegovačkog vojvode iz Bosanskohercegovačkog ustanka 1875. godine don Ivana Musića, usvojena i udomljena u Beogradu, gdje je završila Višu žensku školu, te Učiteljsku 1897. Kao učiteljica započela je raditi u Skoplju, gdje je upoznala svog budućeg supruga Ivana Ivanića, koji je podržavao rad *Bosanske vile*. Imala je buran i živopisan život, ispunjen humanitarnim radom, za koji je kao prva žena u Kraljevini SHS dobila medalju *Florens Najtingelj* međunarodnog *Crvenog krsta*. Jedna je od osnivačica *Kola srpskih sestara* u Beogradu 1903, članica *Ženskog pokreta*, stalna saradnica ženskih časopisa.

⁹⁶ Milena Preindlsberger-Mrazović (Bjelovar, 1863. – Beč, 1927). Od 1879. do 1919. živi u Sarajevu. Nakon osnivanja *Bosnische Posta* ona postaje stalna saradnica lista, koji 1889. nasljedstvom preuzima od Eugena Tepfera, te postaje vlasnica i prva ženska glavna urednica i izdavač. Objavila je pet knjiga s temama iz Bosne i Hercegovine na njemačkom jeziku.

svoga pisanja u objavljenim prikazima,⁹⁷ govore ipak o sve većoj prisutnosti ženskog autorstva.⁹⁸

Međutim, nekako ispod društvenog "radara" i javnih polemika, a što nije odlika samo tog vremena, svoj ogromni autorski doprinos žene su dale sa svojim prevodima. U prevodilačkoj književnosti pojavio se prostor slobode da obrazovane autorice ostave tragove svoga angažmana i da tada sebi jednakima, ali i onima u budućnosti opredijeljenim za znanje, pokažu svoju predanost i kredibilitet. Od jedine anonimne Ljubice i njenog prevoda bajke s rumunskog jezika 1897. godine niže se red ženskih prevoda. Danica Maksimčeva objavljuje prevode sa francuskog 1900, Agneza Pečl sa češkog pripovijetku Popelke Bilianove 1903, Kristina M. Đorđević sa mađarskog,⁹⁹ učiteljica Z. S. Mićićeva iz Prokuplja s njemačkog pripovijetku u nastavcima 1904, Stana J. Teodosijevićeva, učiteljice iz Palanke s ruskog pripovijetke Koroljenka i Vladimira Ismailova 1906, Jovanka L. Lontkijević s poljskog pripovijetku Elize Ožeškove, Desanka Iličić s francuskog pripovijetku Pola Fevala i Zorka Hovorkova sa češkog pripovijetku "Ruže Jesenske" 1909. godine, Ruža dr. Vinavera s ruskog pripovijetku Marije Konopicki 1911, kao i Isidora Sekulić Arcibaševa. Zadovoljstvo je utvrditi da je domaća ženska prevodilačka scena jednako iznenađujuća. Vukosava Ivanišević,¹⁰⁰ učiteljica iz Mostara, "po Ljermontovu udesila" je priču "Zarobljenik

⁹⁷ U osvrtu na pripovijetke Milene Mrazović navodi se da su "mahom iz bosanskoga života; Odlikuju se dovoljnom tehničkom vještinom i rado se čitaju. Najnovija pripovijetka jest 'Ašidin k'smet'. Ne može se do duše poreći, da pripovijetke iz bosanskoga života, što ih piše Hrvatica na njemačkom jeziku, dobivaju neki izvjestan, malo neprirodan kolorit, ali svakako su lijep početak". "U podlisku ovdješnjih njemačkih novina 'Bosn. Post'", *Bosanska vila*, 16. maja 1886, 159.

⁹⁸ Petnaest godina ranije, 1895. godine, N. Kašiković pokušao je da sakupi tekstove svih autorica, ali mu to nije uspjelo. O tome je pisao Kosari Cvetković: "(...) Međutim iz Dalmacije i Crne Gore niko nije odgovorio, a (...) rado bih video Srkinje iz sviju negdašnjih zemalja srpskih i ako Bog da budućih. (...) Neću žaliti troška, samo da broj bude što ljepši". Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 433.

⁹⁹ Kristina (Krista) Đorđević (r. Veliki Sent Mikloš, 1879, Ugarska), Učiteljsku školu završila je u Somboru, u Zagrebu položila ispite za "jezičko-historijske skupine predmeta". Dolazi 1909. godine u Ljubinje, pa potom u Sarajevo za učiteljicu ručnog rada u Muslimansku osnovnu žensku školu. Prelazi poslije u Zemaljsku tkaonicu i vezionicu. Prevodila je s mađarskog i njemačkog jezika. Koštić, *Leksikon učitelja i učiteljica*, 62. U popisu saradnika *Bosanske vile* iz 1906. godine pominje se kao učiteljica iz Mostara.

¹⁰⁰ Vukosava Čuković, rođ. Ivanišević, bila je predsjednica *Dobrotvorne zadruge Srkinja* u Mostaru, u okviru koje je osnovana i Ženska radenička škola. Jov. Fil. Ivanišević, "Srpsko-pravoslavno školstvo u Bosni i Hercegovini", *Školski vjesnik*, novembar-decembar 1909, 816.

sa Kavkaza" 1897,¹⁰¹ iste godine kada je došao prvi ženski prevod "sa strane", a Sofija Lazarević, učiteljica iz Sarajeva, prevodi s engleskog kratku priču anonimnog autora 1898.¹⁰² Iznošenje u javnost svog usamljeničkog prevodilačkog rada slijede uglavnom obrazovane žene, članice porodica u kojima se njegovao intelektualni rad, poput Jelene Ćorović,¹⁰³ supruge historičara Vladimira Ćorovića i već pomenute Ele Kranjčević,¹⁰⁴ učiteljice i supruge uglednog pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića, koje prevode poeziju i prozu s francuskog, te Tankosave Kašiković, kćerke urednika *Vile*, koja prevodi s ruskog.¹⁰⁵ Izuzetak u ovom nizu čini Mitra Moračina, o čijem se životu i društvenom angažmanu gotovo ništa ne zna, kao ni o njenom prevodilačkom neuobičajeno velikom opusu za ono vrijeme. Samo naznake svega toga navode da istoriografija prema njoj ima dug i da tek treba pomno istražiti njeno životno iskustvo i borbu za ženska prava. Njeno se ime od 1903. godine pojavljuje na stranicama *Bosanske vile* s prevodom pripovijetke britanske književnice za djecu Florens Montgomeri, potom pripovijetke Gertrude Pejdž, ali i poezija Volta Vitmena, Tomasa L. Pikkoka, Lorda Bajrona i niza drugih pjesnika. Prevod romana za djecu *Mali Lord Fontlroj* od Frensiz H. Barnet i zbirke eseja Ralfa Valda Emersona do sada su njihovi najpoznatiji i najobimniji kreativni doprinosi.¹⁰⁶

¹⁰¹ Ljermontov, "Zarobljenik sa Kavkaza", *Bosanska vila*, 28. februara 1897, 55–56.

¹⁰² "Moć milosrđa", *Bosanska vila*, 30. jula i 15. avgusta 1898, 222–223.

¹⁰³ Jelena Ćorović (1887–1960) školovana je u Beogradu na Višoj ženskoj školi i na Univerzitetu. Nakon udaje za Vladimira Ćorovića živjela je u Sarajevu 1910–1914, a potom, nakon više destinacija, od 1919. godine u Beogradu, gdje je držala i književni salon. Prevodila je s francuskog, engleskog i ruskog jezika, pisala i sarađivala sa više književnih listova u međuratnom periodu. Analizu poezije i prepjev devet rubaija Omara Hajjama izdala je 1932. godine. Za *Bosansku vilu* dala je prevod teksta francuskog vizantologa Šarla Dila ("Život carice u Vizantiji", *Bosanska vila*, 15. maja 1911, 138–139; 31. maja 1911, 153–154; 15. i 30. juna 1911, 178–180; 15. i 30. jula 1911, 205–206), poeziju Šarla Bodlera ("Svako svoju himeru", *Bosanska vila*, 15. aprila 1913, 102; "Pozivi", 30. maja 1913, 151), pripovijetke Anatola Fransa ("Suzana", *Bosanska vila*, 30. septembra 1913, 239) Gi de Mopasana ("Usamljenost", *Bosanska vila*, 30. marta 1913, 86), te prevode manje poznatih autora, poput Ž. M. de Eredija, Joakima de Beleja, Morisa Meterlika, Silija Pridoma.

¹⁰⁴ Ela Kranjčević (Gabrijela, r. Karaj) najveći je dio svoje energije uložila u potporu svoga supruga i očuvanje njegove književne i lične ostavštine. Njen rukopis pod nazivom "Anektote iz života viših činovnika u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave" čuva se u stručnoj biblioteci Narodne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu. Njeni se prevodi mogu naći i u *Školskom vjesniku*.

¹⁰⁵ Njeni prevodi pripovijetki Aleksandra I. Kuprina i Afanasija A. Feta objavljeni su 1913. godine.

¹⁰⁶ Frances H. Burnett, *Mali lord Fontlroj* (Sarajevo: Srpska dioničarska štamparija, 1906), te Ralf Valdo Emerson, *Ogledi* (Sarajevo: Izdanje knjižarnice I. Đ. Đurđević, 1918).

Jednako su impresivni prevodi sa njemačkog Zdenke Marjanović, o kojoj, nažalost, nije bilo moguće ništa više doznati osim onoga što je putem *Bosanske vile* ostavila. Javila se najprije s prevodom pjesme Volta Vitmena 1909. godine iz Beča, zatim 1910. s autorskom pričom, pa potom 1911. sa sugestivnim, stilski dotjeranim i intelektualnim opservacijama nadahnutim prilogom o italijanskoj književnoj sceni.¹⁰⁷ Svoje prevode manje poznatih francuskih pjesnika,¹⁰⁸ ali i njemačkih objavila je iste godine,¹⁰⁹ a prevod eseja Augusta Strindberga "Ljepota i simbolika ljudskog tijela" 1912. godine u nastavcima.

Međutim, nesrazmjerno mnogo prostora na stranicama *Bosanske vile* dobila je Sofija Pupiće-Pletikosić, koja se javlja 1897. godine iz Bihaća kao neko ko je animirao osam novih pretplatnika (a za sedmoricu je poslala i novac), ali je značajnije da joj je omogućeno da u feljtonu, svojevrsnoj "poučnoj" kolumni pod nazivom "Moda", tokom gotovo cijele te godine u 16 nastavaka tematizuje i vrednuje novo oblikovanje i strukturisanje društvenih pojava i odnosa, te ih suprotstavlja tradicionalnim okolnostima u kojima je, kako navodi, srpski narod živio poput "djece prirode". Uvodni tekst "Moda i Smrt" je memento na moralni traktat Đakoma Leopardija, esejiste i pjesnika italijanskog romantizma, pesimističnog poimanja stvarnosti, pisan u formi dijaloga u kome lik Moda naziva Smrt sestrom. Njihov zajednički cilj je da "(...) neprestano razvaljujemo, mijenjamo i raščinjavamo sve stvari na zemlji, - premda u ovoj zadaći, ti ideš jednijem, a ja drugijem putem. (...) Čini mi se, da se nas dvije, jedna od druge, više nećemo rastati (...)".¹¹⁰ Taj moto o simbiozi mode i smrti bit će nadalje misaona vodilja za tekstove Sofije Pupiće-Pletikosić. U tom fonu, pod njenom rigoroznom konzervativnom lupom, pogubne su posljedice besvjesnog prepuštanja modernizacijskim tokovima i njegovim negativnim posljedicama u bosanskohercegovačkom društvu. Na stranicama *Vile*

¹⁰⁷ Valt Vitmen, "Stiže vrijeme", *Bosanska vila*, 30. novembra 1909, 372; Zdenka Marjanović, "Za proljetnje noći", *Bosanska vila*, juni i juli 1910, 197; Zdenka Marjanović, "Književna revolta u Italiji", *Bosanska vila*, 15. i 30. jula 1911, 209-212.

¹⁰⁸ U pitanju su Sili Pridom, Joakim di Belej, Ž. M. de Eredija, Moris Meterlink. "Iz francuske lirike", *Bosanska vila*, 31. maja 1911, 163; 15. i 30. avgusta 1911, 230-231.

¹⁰⁹ Radi se o sljedećim pjesnicima: Arno Holc, Robert Res, Rajnhard Piper, Kristijan Morgenštern, Ernest Šur, Rolf Martens, Georg Štolcenberg. "Iz njemačke savremene lirike", *Bosanska vila*, 15. septembar 1911, 259-260.

¹¹⁰ Sofija Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. februar 1897, 39, 41.

ona komentariše urušavanje tradicionalnih vrijednosti (nipodaštavanje rada¹¹¹), njegove posljedice u društvenoj komunikaciji (društveno otuđenje, transformacija bračnih i porodičnih odnosa, profesionalna konkurencija i opšta pomama za društvenim pozicijama¹¹²), pa time i izmijenjeni ritam svakodnevice (uz poražavajuću prisutnost destruktivnih društvenih igara,¹¹³ pretjeranu konzumaciju alkohola, rasipnost i s tim u vezi sveprisutno zaduživanje), te konačno potpuno urušavanje ljudskosti.¹¹⁴ Citirajući italijanskog književnika Gveracija ("Izopačavati i biti izopačen, misle neki da je civilizacija"), autorica upozorava na moralnu destrukciju koju donosi nekontrolisano prihvatanje i vrednovanje stranih uticaja. Kroz sve tekstove donosi opomene o narušenim patrijarhalnim kanonima u rodnim odnosima, što dovodi do nemorala,¹¹⁵ bolesti,¹¹⁶ neženstva, niske stope nataliteta,¹¹⁷ ali i

¹¹¹ "(...) mjesto toga poštenoga rada i života, moda je uvela običaj: da jedan drugom radi o poniženju; da bližnjega svoga pomrači i poništi što niže ispod sebe, pa da tako on sam ostane svjetliji i viđeniji. Među srestvima, kojima se služe ljudi u tom modinom običaju, najobičnija su: ogovaranje, izmišljanje, klevetanje, podlost, podvale, laži, prevare – i ko bi iskazo sve šta rade opake duše i zli jezici?! (...) Čim je ko pošteniji i vredniji, tim je više gonjen i mučen. Nas uči sveti Inžil: 'ko ti zlo učini, ti mu vrati dobrijem', a mi obratno: 'ko ti dobro čini, gorkijem mu se plaća'". Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 30. maja 1897, 156.

¹¹² "Činovnik je ohol i leden, (...) a mnogi baš ni bogat ni učen, niti šta radi, ni društvu privređuje, no samo za to što je po titulama iz starijih zemana plemić, drži se i misli o sebi, kao da je Gospod njegovo tijelo saznao od kakove druge mase, pa mu udunuo i dušu sa svime drugačiju, nego li ostalom svijetu". Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 30. aprila 1897, 124.

¹¹³ "(...) kao što su: karte, bilijar, šah, domine i t. d. Karte, kad ne bi imale nikakve druge rđave strane, dosta je to, što one ubijaju zdravlje, zbog sjedenja i udisanja nečista kavanskoga vazduha. A kamo potres i nemir duševni, što ga osjeti onaj, koji gubi igru? Kamo kava crna, čaj, špirit, konjak i druga žestoka pića, kojima se truju igrači u času ljutine i dešperata?", Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 30. juna 1897, 187.

¹¹⁴ "Moda je dakle, mjesto rada potrebna i korisna, uvela nerad; mjesto štednje, uvela je raskoš i rasipanje, mjesto poštenja, uvela je nemoral svake ruke i otrovala čovjeku i srce i dušu, jer čovjek čovjeka danas bez razloga mrzi većma, nego zvijer jedan drugu (...)" Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 30. marta 1897, 90.

¹¹⁵ Nasuprot tome Pupiće-Pletikosić nudi idealiziranu komparaciju: "U srpskom narodu u Bosni i Hercegovini, vladala je prokomjerna moralna čistoća, pa se ni znalo nije za tu gospodsku, modernu bolest". Pupiće-Pletikosić, "Radnja i štednja", *Bosanska vila*, 30. juna 1907, 187.

¹¹⁶ "S toga joj se sama priroda gorko sveti u vidu raznih bolesti, kao što su: histerija, nervoznost, anemija, hipokondrija, melahholija, besplodnost i ludilo; unutarjni trulež i spoljašnje rane." Pupiće-Pletikosić, "Moda. Moderni brak", *Bosanska vila*, 15. februara 1902, 56.

¹¹⁷ "Ženidba je isključena, udaja onemogućena; a kao što sam već rekla, u stara prosta vremena, rađalo se po devet tića, devet Jugovića, – a sada je: ili bezrodno, jalovo, ili sve samo ženskinje. Pa kolika

namjenskog "ujalovljenja" po klinikama Monarhije.¹¹⁸ Žena je u tim tekstovima targetirana kao glavni krivac, jer su navedene posljedice rezultat njene sebičnosti i potrošačke orijentacije koja je "bezdana provalija". Posebna meta joj je neprihvatljiva i opasna moda u odijevanju (naročito nošenje midera koji "progoneći oblik tijela po svojoj volji" oduzima zdravlje mladih djevojaka), kao i ovisnost o kozmetičkoj industriji.¹¹⁹ Ona takođe vidi kao sumnjivu i opasnu sklonost čitalačke publike ka romanima, tada veoma popularnom štivu,¹²⁰ ka posjećivanju pozorišta,¹²¹ ali i upražnjavanju drugih oblika razonode, neprikladnim produktima moderne civilizacije.

Pored kritike modnih trendova u njihovoj socijalnoj dimenziji u kolumni su vidljive usput pobrane, nesistematično prezentovane natruhe jedne ozbiljnije teorijske postavke rasne higijene i nacionalne eugenike, uopšte konzervativne ideologije situirane u desničarskim krugovima kulturnih radnika, preuzete iz antropoloških istraživanja tadašnjeg kolonijalizma liberalnih evropskih politika, na koju nisu bili imuni tadašnji "na strani"

briga, kolika li žalost za jadne roditelje?!", Pupiće-Pletikosić, "Moda. Žena i stid njezin", *Bosanska vila*, 31. januara 1900, 26.

¹¹⁸ " (...) pokažite im je, nek vide što su Bosanci i Hercegovci; da oni nijesu prostaci, već jedan dičan narod. Ako im ni to ne bude dosta za uvjerenje, uprite prstom u bečke državne i privatne bolnice, pa izbrojte koliko ih ima! U svakome leži po 200 — 400 gospoja, žena i djevojaka mladijeh. Sve su to žrtve modine. One su, modi služeći, i njoj se klanjajući, kao boginji ljepote i sreće, dospjele u te zavode tužne, đe ih bečki doktori jalove za skupe novce!", Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. septembra 1897, 267.

¹¹⁹ "Koliko imađe djevojaka, što u mladosti svojoj piju sirće, da ubiju rumenu boju u licu. Za što to? Jer je prirodna boja prostačka! Moda ište od djevojke blijedo, sentimentalno lice, kožicu na rukama finiju od hartije bijele. Ima ih pak, koje hotimično gladuju, samo da se ufitilje i ublijede. Pa, kad se to postigne, moda naređuje: farbati i molovati lice, usnice, oči, obrve i ostalo. Ne misli se pritome, da se tijekom otrovima kvari i truje krv kroz kožu, gube zubi, opadaju trepavice i kosa". Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 28. februara 1897, 58.

¹²⁰ "Iskustvom je dokazano: je li djevojka roman uzela u ruke, upropašćena je. (...) Čitanje romana otruje djevojci dušu i srce i mozak i misli i kosti same. Djevojka, koja se tijekom pićem opila, toj više do groba lijeka nema; nju niko više nije u stanju izliječiti. To je onda jedno nesrećno biće na zemlji, u koga su oboljele: i misli i želje, i čežnja i težnje — sve nenaravno i neprirodno. (...) uz nju i sva ostala kućna čeljad njezina: njezin otac, njezina mati, njezin rod i okolica. Žena takova ne živi u realnosti; ona sanja, stvara sebi sreću kakove na svijetu nema, kakova ne postoji. Ona leti po vazduhu; gradi kule na oblaku". Pupiće-Pletikosić, "Moda. Žena i stid njezin", *Bosanska vila*, 31. oktobra 1900, 282.

¹²¹ "Pogledajte samo drugi dan iza koncerta, teatra ili bala, ženski svijet na šetalištu. Kako izgleda? Kako koju pogledaš, odmah vidiš da joj je baška glava, baška tijelo. Ide putem besvjesno". Pupiće-Pletikosić, "Moda. Moderni brak", *Bosanska vila*, 15. marta 1902, 95.

školorani bosanskohercegovački intelektualci.¹²²

U sljedećem podnaslovu kolumne "Moda i zdrav razum" autorica kao suprotnost modi, koja je za nju "crv mozga i srca, prava filoksera porodičnoga spokojsva", navodi uporedo iskonstruisane vrijednosti dičnoga, ali do tada i fizički i moralno zdravog naroda Bosne i Hercegovine. U kojoj mjeri je kod autorice prisutna idealizacija tradicionalnog načina života, do koga nije doprla "trula, moderna civilizacija", pokazuje argumentacija u kojoj daje prednost korištenja prstiju tokom jela, naspram escajga.¹²³

Feljton se nastavlja u 1899. godini sa četiri teksta, pa u 1900. godini sa 14 tekstova objedinjenih podnaslovom "Žena i stid njezin", da bi i cijela 1902. godina bila ispunjena njenim poukama pod naslovom "Moderni brak" u 19 nastavaka. U sličnom maniru se javlja i 1907. godine s tekstom "Radnja i štednja", publikovanom u tri nastavka, gdje u istom tonu osporava validnost i preimućstva koja se nude "modernom čovjeku".¹²⁴ Feljton obiluje pojedinostima o "novotarijama" modernog doba koje su izranjale i nekontrolisano preplavljivale svakodnevicu, te narušavajući tradicionalne društvene obrasce nesumnjivo užasavale savremenike.

Argumentujući svoje protivljenje ovim promjenama, autorica se poziva na niz autoriteta: Jovana Zlatoustog, apostola Pavla, Sveto pismo, ali i na Kanta, Šopenhauera, Miraboja, italijanskog antropologa i psihologa P. Montegaca, švajcarskog pedagoga i reformatora školstva J. Pestalocija, navedene italijanske pjesnike, izvjesnu američku autoricu Alice M. Lamson,¹²⁵ pa i domaćeg katoličkog katiheta i crkvenog apologetu dr. Ivana Dujmušića.¹²⁶

¹²² Esad Zgodić, "Uroš Krulj: Biologija, nacija i politika", *Znakovi vremena* 6, br. 18-19 (zima – proljeće 2003): 127-145.

¹²³ U tekstu se nudi šira argumentacija. Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. septembra 1897, 265.

¹²⁴ Pupiće-Pletikosić, "Radnja i štednja", *Bosanska vila*, 30. maja 1907, 171-172; 30. juna 1907, 187; 15. i 30. jula 1907, 216.

¹²⁵ Alice M. Lamson iznosi "(...) žalosno stanje bračnoga života i odgoj žene u Americi. (...) Kaže nam da žena moderna, bila u Americi ili u Evropi, jeste bijedno i mučeničko stvorenje, a muž koji je uzme, još veće. Tako je odgojila moderna civilizacija, da je ona puna bolesti i tjelesnih i moralnih i tako joj presudila cijeli život, da ga provodi u gorkom mučenju". Pupiće-Pletikosić, "Moda. Moderni brak", *Bosanska vila*, 15. decembra 1902, 429.

¹²⁶ Ivan Dujmušić (1877-1937) bio je srednjoškolski katiheta i urednik lista *Vrhbosna* katoličke Vrhbosanske nadbiskupije.

Ona takođe poziva učitelje i učiteljice da kao prosvjetitelji stanu "sa lučom u ruci, protivu mode".¹²⁷ Uprkos pozivu ona ih smatra nedovoljno sposobnim i moralnim da vaspitaju "najveće narodno blago",¹²⁸ a naročito se okomljuje na učiteljice jer "(...) one nijesu kadre vršiti to zvanje, tako važno u društvu ljudskom."¹²⁹

"Mi znamo da su naše učiteljice, skoro sve, ćeri pomodnijeh matera. Žensko dijete od žene, koju je već moda učinila neoposobnom za poziv majke, – rodi se slabaško, i donese u sebi klicu nervoznosti, malokrvnosti, histerizma i drugih slabosti. (...) U tome okovu, utegnuta, a sjedeći po toliko sati na dan, provede jedno djevojčice godine i godine, dok svrši višu žensku školu i preparandiju. (...) Pa taman, kad je škole svršila – i još malo – već je ostarila i pobabala se. Ubio je mider. Sve je u njoj mrtvo, – ubila škola, pravi aps. Lice joj blijedo, ili žuto; oči utonule u glavu, a modrice ispod očiju govore sa blijedijem usnama i mutnijem pogledom, da tu nema života, da je zrela žetva za modinu sestru – smrt. Takoga zdravlja, kad bi trebalo da učiteljica ide kud na liječenje, stupi ona odmah u školu, da vaspitava mlado ženskinje. (...) Tužna je i žalosna, a gradi se na zor vesela; radi u školi, ali za to što mora, jer nije druge, – a mnoga i ne radi ništa. Usiljava se, premda joj od srca ne ide, – ne zna: ni će bi započela, ni šta bi preduzela, ni kako bi postupala. U duši je nevesela, nešto joj fali, a ne zna šta; ona ne osjeća bolove, jer već od rane mladosti ugnječeni organi utruli su i zamrli, pa ne mogu ni osjećati, – će nema organskog života, tu nema ni bola. Ona dakle vegetira; njoj se čini da je zdrava, a nije."¹³⁰

Ovakav antiprosvjetiteljski i odbojan stav prema učiteljicama ("bolje reći mučiteljice svoje i dječije!") ponovo pokazuje da mizoginiju zastupaju pripadnici različitih ideoloških opredjeljenja, nezavisno od pola. Gotovo neprikrivenom narativu koji poziva na nasilje prethodi diskvalifikacija školovane žene ("Žena školovana nije dijete prirode, ona je umjetno skovana ili fabricirana"). Mizoginija autorice naročito je usmjerena prema ženama nižeg socijalnog statusa,¹³¹

¹²⁷ Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 28. februara 1897, 57.

¹²⁸ "Oh! vi nazovi-školovani, a bez straha Gospodnjega u srcu svome, sakrite se i zastidite se pred lijepim vladanjem i moralom ovijeh neškolovanih!". Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. juna 1897, 169.

¹²⁹ Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. novembra 1897, 329.

¹³⁰ Pupiće-Pletikosić, "Moda i žena kao učiteljica", *Bosanska vila*, 15. oktobra 1897, 296-297.

¹³¹ "Bestidna razvratnost, koju one vode pod krovom svojih gospodara, grozna je i užasna, a još je užasnije što gospodari vide i znaju a moraju trpiti. (...) Moderne sluškinje truju djecu u jednoj porodici

pri čemu se princip isključivanja vrši na svojevrsnoj socijalno-pravnoj hijerarhijskoj ljestvici uprkos tome što je čitav sistem samo posljedica narastajuće liberalne ideologije i industrijskog kapitalizma u povoju. Jalovu borbu s vjetro-njačama i Pletikosičke i urednika pred prodorom eksploatacije ženske radne snage pokazuje i osvrt na konkurs kojim se raspisuje nagrada od 1.000 kruna za "jednu dobru Srpkinja krojačicu", koja bi trebala da otvori radnju u Sarajevu, zaposli više srpskih djevojaka i nauči ih krojenju i šivanju. Zaboravljajući *Prosvjetina* prethodna stipendiranja djevojaka,¹³² ogorčeni urednik komentariše: "Čudimo se odboru 'Prosvjetinu' zašto s modom započinje svoj širi rad. Dok mi donosimo čitave članke protivu mode i njenog upropašćivanja, eto 'Prosvjeta' raspisuje nagradu da se što više i bolje širi, kao da je moda rođena sestra prosvjetina, ili kod nas prosvjeta natraške dolazi".¹³³

Osporavanje pozitivnih iskustava modernizacije društva i apologetski stav prema tradicionalnim patrijarhalnim odnosima bile su vrijednosti duge kolumne kojima je očigledno Sofija Pupiće-Pletikosić ispunila sve kriterije i urednika i društvenog okruženja. Na formalnoj je ravni ta opredjeljenja povezivala izražena briga za porodicu kao ključno mjesto njegovanja vrijednosti nacije, ali i njenog biološkog opstanka. Njeni tekstovi svjedoče o panici pred posljedicama društveno-ekonomskih zahtjeva i evropeizacijom

i moralno i fizično". Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. jula 1897, 201. "Još više sam se iznenadila kad sam čula, da u Zagrebu, gospoda zovu: kelnerice, sobarice, i sluškinje 'gospođicama'. Dakle i sluškinje izjednačene u nošnji i u nazivu sa ćerima prvijeh porodica. (...) Zar se društvene vlasti ne mogoše za vakta postarati, da se i za sluškinje odredi jednaka nošnja, kao što se odredila za druge klase radenika, u raznim industrijama? One bi sa tom nošnjom morale biti zadovoljne, te bi se očuvala od mode, kojoj su za volju pale u bezdan moralne propasti, iz koje ih ne mogu izvaditi: niti predike kurije papine, niti progonstvo policije. (...) Jadni otac dođe kući da se odmori od rada i truda (...) pa nađe ženu đe se kosi sa sluškinjom. (...) a on jadnik, bježi iz toga pakla, bježi u birtiju, ili kavanu, da tu odmora nađe, i proklinje sebe i svoju ženidbu". Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. jula 1897, 201.

¹³² Odboru *Prosvjete* "(...) koji se smilovao i podario nam štipendiju, pružajući nam time prilike, da se dalje izobraziti možemo i stručno spremati za razne pozive u životu. Ova nam je pomoć od slavnoga društva baš onda došla, kada smo mislile, da su nam izgubljene sve nade o daljem našem školovanju. Uz našu najveću zahvalnost molimo slavni odbor, da primi na ovaj način naše obećanje: da ćemo se truditi i nastojati, ne samo neumornim trudom i dobrim napretkom u nauci, nego i primjerenim vladanjem uvijek ćemo se dostojne pokazati ove velike milosti, kojom nas je udostojao slavni odbor srpskog društva 'Prosvjete'. Natalija Kanazarević i Jela Jovanović, svršene učenice IV. razreda srp. više djevojačke škole u Sarajevu". "Javna zahvalnost", *Bosanska vila*, 15. i 31. avgusta 1902, 324.

¹³³ "Nagrada društva *Prosvjete*", *Bosanska vila*, 31. marta 1904, 116–117.

bosanskohercegovačkog društva, a koje su se najviše ogledale u narastajućim društvenim promjenama i izmijenjenoj ulozi žene. Pozivanje na tradicionalne porodične vrijednosti, patrijarhalnu hijerarhiju i ulogu žene kao roditeljice, "prirodne" vaspitačice, njegovateljice uže i šire porodice, s vrijednostima pokornosti, stida, tolerancije i uzmicanja, koje su suprotne tendencijama koje "ubijaju stid u djevojčica i razbuđuju ambiciju u njima kao bolest duševnu", a što vodi "u bezdan moralne propasti", ali i propast "otačestvu i narodu", govori o razumijevanju žene kao nositeljice nacionalne časti, povezane sa čašću nacionalne zajednice. Zahtjev je da se nacionalna zajednica ženskim "stidom" treba očuvati, ali i uspostaviti granicu kolektiviteta, te na taj način ga odbraniti od drugih i time osigurati njegovu zdravu budućnost. O tome govore navodi da je "od sviju ostalih vrlina koje krase ženskinje, najvažnija vrлина stid, jer se na njemu temelji sreća i napredak naroda", zatim: "Žena odlučuje sreću, ili nesreću; napredak, ili propadanje, ne samo pojedinoga čovjeka i pojedine zemlje, već i carstva i čovječanstva"¹³⁴, kao i sljedeći: "Time se kaže: da na ovom svijetu bez žene niti ima dobra ni zla: ni radosti ni nevolje; ni sreće ni nesreće; bez žene nema ni raja ni pakla; bez nje ni doma ni ognjišta; ni roda ni poroda, ni društva; ni naroda, ni države"¹³⁵, čime im se pripisuje odgovornost za opstanak i stabilnost cjelokupnog društvenog poretka.¹³⁶ Stoga Sofija Pupiće-Pletikosić stalno upozorava na opasnost od nadolazećih, po društvo razornih promjena,¹³⁷ te ostavlja za kraj svoju poruku: "Tebi srpski narode Bosne i Hercegovine, namijenjeni su ovi redovi, da se njima koristiš, da poznaš šta je moda i civilizacija u svoj nagoti svojoj, pa da prema tome još

¹³⁴ Pupiće-Pletikosić, "Moda. Žena i stid njezin", *Bosanska vila*, 15. i 30. avgusta 1899, 210.

¹³⁵ Pupiće-Pletikosić, "Moda. Moderni brak", *Bosanska vila*, 15. januara 1902, 13.

¹³⁶ Iznimku za odgovornost autorica čini samo jednom: "Za to dovikujem onijem, što pišu slavo-poje ženi: licemjerci i fariseji, lažete da gajite tako čuvstvo prema ženi iz ikakvih drugih pobuda, do li iz sebičnosti i strasti! (...) kada ste je ovamo u praksi, u životu, snizili ispod životinje što gmiže po blatu. Vi ste ženu obatalili; vi ste je razgolitili; vi ste u njoj ugušili vjeru u Boga, vi ste je izveli iz kuće, iz njezina carstva; vi ste je uvukli u društvo, da je izjednačite sa sobom; vi ste joj dali neograničenu slobodu, ne za njezinu sreću, već radi sebe i svoga uživanja; vi ste je na taj način turnuli u propast, a sa njome i sebe; - vi ste načinili od žene igračku i maskaru". Pupiće-Pletikosić, "Moda. Moderni brak", *Bosanska vila*, 20. januara 1902, 31.

¹³⁷ "Čuvajte se da ne unesete u svoje otačanstvo stranu pokvarenost, pod imenom civilizacije, jer moda i civilizacija nije jedno te isto (...)" Pupiće-Pletikosić, "Moda", *Bosanska vila*, 15. septembra 1897, 267.

bolje znadeš cijeniti i čuvati svetinje domaće i porodične sreće”.¹³⁸

Autorica će 1911. godine pod pseudonimom Safija-hanuma, ali sada iz Sarajeva,¹³⁹ učestvovati u javnoj polemici potaknutoj prosvjetnom anketom Zemaljske vlade i u kojoj je, “braneći” muslimansku ženu, osporavala vrijednosti modernog školstva i obrazovanja.¹⁴⁰ Ona najavljene promjene u školskom sistemu i nove uticaje stranog svijeta i kulture vidi kao kobne po narodnu tradiciju, te još gore, kao “gubljenja životnog sadržaja, cilja i uporišta, a nerijetko i u vidu suočavanja s ambisom nemorala koji je taj svijet donosio.”¹⁴¹

Viđenje civilizacije kao rušiteljice vrijednosti potkrijepljeno je i objavljenom pripovijetkom anonimnog autora, koja donosi sliku društvenih trendova.

“(...) E, kaži mi, vere ti, kako svijet nije pošao naopako? Kud će ti naopačnije, nego kad je svijet pošao za ženama. One hoće da su najstarije, da se njihova najprije samelje. Ako kuda sa čovjekom ide, ona je s desne strane. Ako se u kolima voze, ona je na prvom mjestu. Ako je gdje unići, ona prva ulazi. Ako li je sretnoš na putu, valja da joj ti prvi Boga nazoveš. O današnjoj modi ne mogu brate ni proslaviti. Kad vidim na našim ženama onolike krpe i zakrpe i nekake penjge i pripenjge – ne znam kako vi one đavole zovete – umjesto lijepoga našeg starinskoga odijela, i one na glavama konđe i čitave plastove na mjesto srpskih pletenica, što ‘no se u pjesmama pjevaju, smuti mi se u duši, pa vam ne mogu ništa reći, nego: crn vam obraz i pred Bogom i pred poštenim

¹³⁸ Ovaj dio feljtona iz 1902. godine završava u Livnu. Pupiće-Pletikosić, “Moda. Moderni brak”, *Bosanska vila*, 15. decembra 1902, 455.

¹³⁹ Utisci Jelice Belović Bernadžikovske o Sofiji Pupiće-Pletikosić, supruzi učitelja Glige Pletikosića, koji je napredovao do odlikovanog direktora Trgovačke škole u Sarajevu: “Upoznala sam se lično i sa Sofijom Pupiće-Pletikosić (f. n. – ona mi je prva pisala, videći, da se kadkad potpisujem samo svojim djevojačkim imenom i radoznala za što to činim? To je bio bliži motiv.) Srpkinja, koja je pisala za ‘Bosansku vilu’. Udata za učit. trg. škole – Dalmatinka vatrenih očiju, ali muških crta u licu. Razmeće se sa svojim znanjem, sa onim što čita, govori patetički i slobodno, a tuži se, da i nju i muža vlasti progone. No odkad joj je muž dobio orden od vlade, nije me više došla posjetiti (...).”. Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Fond: Jelica Belović Bernadžikovska, (dalje: O-BJ-86-17), *Memoari*, 382–383.

¹⁴⁰ Više o tome vidjeti: Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)* (Zagreb, Sarajevo: Bošnjaka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, 2017), 60–71, 73–74, 57, 125 et passim. Fatima Žutić, “Sofija Pletikosić, Safija-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* LXXI, br. 7–8 (2009): 651–666.

¹⁴¹ Dejan Đuričković, “Časopis ‘Bosanska vila’ u književnoj i kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine”, *Pregled* LXVIII, br. 10–11 (1978): 1354–1355.

ljudima! Jazuk vam bila srpska vjera i srpsko mlijeko, što opoganiste čistu krv srbinjsku! Pa kakvih li danas još nepravilika nema, Boga mi gristi mi se i govoriti. A što je već zagrdelo, vidio sam jednoga Srpčića, gdje jednu mladu – žena li je cura li je, danas su sve jednake – u ruku ljubi. Em moj junače, pomislio sam, tvoji stari nijesu tako radili (...)¹⁴²

Tekstom se poentira ako ne jednaka krivica muškog kolektiviteta za društveni "sunovrat", a ono svakako njegova slabost, odsustvo energičnosti, što je omogućilo pojavu prikazane porazne javne slike koja jasno odslikava gubitak njegovog autoriteta. Javno posramiti članove istorodne zajednice možda je predstavljalo jedini način i skriveni poziv za uspostavu tradicionalne patrijarhalne moći i njenih rodnih odnosa.

Građenje ženske čitalačke publike

Sama pojava *Bosanske vile* i njeno kontinuirano trajanje omogućili su stvaranje svojevrsnog čitalačkog kolektiviteta koji je mijenjao ne samo kulturni, javni prostor nego je vremenom prijemčivo djelovao za progresivnu prezentaciju obrazovanih žena. Premda su one svoj pristup javnosti dugovale kontrolisanoj intervenciji urednika, vođenoj rodoljubivim, ali i patrijarhalnim kanonom, nesumnjivo je da čitalački auditorijum nije mogao ostati imun na ovo javno promovisanje ženskog znanja, značaja ženskog obrazovanja i društvenog uticaja preko postupene izmjene ustaljenih paradigmi ženske društvene uloge. Zbog toga nije bez značaja napomenuti da se velikim dijelom ženska čitalačka publika regrutovala iz prosvjetnog kadra – učiteljica koje su entuzijazmom i profesionalnom opredijeljenošću bile na strani dobrobiti novih generacija. Učiteljice su bile i prve pretplatnice *Bosanske vile*, čiji se broj stalno uvećavao, što je bilo vidljivo već krajem prve godine

¹⁴² Kritika muškim članovima društva: "A deder ti sad upri prstom u brata Srbina; koji će ti, kad dućan zatvori i posao ostavi pravo kući. Evo ti groš ako mi i jednoga nađeš. Sve se izopačilo; hoću reći civiliziralo. Ko je malo pojačih leđa taj ide pravo u kavanu, pa u bilijar, karte i domine, a malo poslije i po drugim mjestima. Ti već znaš gdje. Ko je brate tanki esnaflija, on čim iz ruke šilo, ja l' iglu, odmah za čašicu, pa vozaj do gluho doba noći, te jedva u prve oroze onako jadan, pjan, nesretan kući, pa uzbuni komšiluk, uzdigni veselu ženu i djecu. Kijamet". "Jetrve. Slika iz Sarajeva", *Bosanska vila*, 1. jula 1886, 193–194.

izdavanja lista,¹⁴³ pa bi brižljivo praćenje popisâ pretplatnika bio način da se utvrdi "domet" *Bosanske vile*, ali i raspon ženskog pretplatničkog kruga. Primjetno je da su u prvoj godini izdavanja pretplatnice s prostora Monarhije zapravo dominirale, prvenstveno iz Hrvatske i Vojvodine,¹⁴⁴ odakle je u Bosnu i Hercegovinu prosvjetnom politikom Monarhije i dolazio brojni nastavni kadar, a s njima i osnivači *Vile* (Božidar Nikašinić, Nikola Šumonja, Stevo Kaluđerčić¹⁴⁵ i Nikola T. Kašiković¹⁴⁶).

¹⁴³ Pretplatnice u prvoj godini izlaženja *Bosanske vile*: Milica Todorovićeve, srpska učiteljica, gđica Danica Ademovićeve, Mis Irbi, Zorka Kršić, Mara Odavić, Hadži Staka Skenderova, Jefta Skarićka – sve iz Sarajeva, tuzlanske gospođice Kaliopa Mavrakis i Julka Peciković, mostarska Milica Brujićeva, učiteljica u srpskoj školi, Narandža Trbuhovićeve, učiteljica iz Brčkog, i njena sugrađanka Emilija L. Radenković, Rada Svilar iz Dervente, Sofija Tanasić iz Doboja, učiteljica Julijana Jovanović i Ana I. Resanović iz Tavnika, Milena Marković pl. Progarskaja iz Glamoča, Rosanda Petrović iz Gračanice, Ljubosava Cvijanović iz Tarčina, Julka Borić iz Lijevna, Anika Marković iz Modriče, Mara S. Rajković iz Bos. Šamca. Pretplatnice van Bosne i Hercegovine su bile: Mileva Vukosavljević, Jelena Grčić i Katica Vuletić iz Zagreba, pet pretplatnica iz Petrinje; Katarina Milošević, Ljuba Bugarinova, Vidosava Slavnić, Josefinom Trbuhović, Zorka Simonović isto toliko iz Slavenskog Broda (Angelina Popovićeve, Kasandra Belovitić, Darinka Tasovčeva, Darinka Kapetanović, Milka Mihajlović), ali je isti broj pretplatnica bio i u Glini (Jelena Slijepčević, Marta Batušić, Anka Grebljanović, Sofija Davidović, Mara Zec), Rada Lukač iz Karlovca, Melanija Vudelja i Mileva Popović iz Topuskog, Julijana K. Lučić iz Iloka, Ankica Rašeta iz Donjeg Lapca, Milka Lazić iz Osijeka, Milka Orlić iz Gospića, Katica Babić iz Varaždina, Melanija Todorović iz Vukovara, Angelina Pauković iz Senja, Zorka Nikolić iz Zemuna. Iz Srbije u Žabarima pretplatnice su: Lepasava Mišićeva, učiteljica, i Živana Tasićeva, Đena Đenisijević iz Pljevalja, Draga Pavlović iz Vršca, Draginja Timić iz Suseka, Emilija Kostić iz Krčedina, Anđelina Petković iz Pančeva, Dina Sedmaković i Marija Đurišićeva iz Sombora. Đorđijana Seferović iz Risna, sa crnogorske obale svojevrsna je predstavnik, te Katica Adamović iz Beča i Persida Pištelić iz Graca. *Bosanska vila*, 16. marta 1886, et passim.

¹⁴⁴ Stevo Kaluđerčić, "Srbi i Srkinje iz Vojvodine učitelji i učiteljice u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Istoriskog društva* XII, sv. 36 (1939): 193–209. Pitomci preparandija u Sremskim Karlovcima i Somboru činili su oformljenu mrežu prijateljstva i saradnje, ostajući u stalnom kontaktu, te su bili istovremeno uporišne tačke za razvoj pretplatničkog potencijala.

¹⁴⁵ Stevo Kaluđerčić (Sombor, 1865. – Sarajevo, 1948), poznati nacionalni radnik, u Sarajevo je stigao i počeo raditi kao učitelj 1883. godine. Bio je dugogodišnji upravitelj Srpske osnovne škole i Više djevojačke škole, a radio je i za Srpsko učiteljsko udruženje. Pored toga niz godina je bio sekretar *Sloge*, horovođa i reditelj diletantske sekcije, a jedno vrijeme bio je i predsjednik sarajevskog *Sokola*. Uredio je s Jefanom Despićem i Muzej stare Srpske pravoslavne crkve.

¹⁴⁶ Nikola Kašiković (Visoko, 1861. – Sarajevo, 1927) nakon gimnazije u Sarajevu završava učiteljsku školu u Somboru. Postavljen je za učitelja Srpske pravoslavne osnovne škole u Sarajevu 1884. Od 1887. jedini je urednik i kasnije i vlasnik *Bosanske vile*. Sultan Abdul Hamid II odlikovao ga je ordenom Medžidije III stepena 1896. Zbog veza sa Srbijom, u koju je često putovao i održavao prisne veze s kulturnim radnicima, osuđen je početkom Prvog svjetskog rata, te robijao četiri godine. Postavljen je za učitelja ponovo u vrijeme Kraljevine 1924, a penzionisan je 1927.

Ipak, podatak o tiražu od 2.900 brojeva 1913. godine čini se impresivnim,¹⁴⁷ od čega je gotovo polovina išla u Beograd kao nacionalni centar i dominantan kao najveće tržište. U narednim godinama čitalaštvo se uvećavalo na nacionalnom prostoru progresijom jednakom jačanju nacionalnog pokreta.¹⁴⁸ Beograd je bio i pretpostavljeno mjesto finansijske potpore listu,¹⁴⁹ naročito među poslovno i finansijski uspješnim Bosancima, među kojima je bio i Ljubomir Krsmanović, trgovac i poznati srpski dobrotvor, ali i prijatelj urednika Kašikovića, koji je godišnje darivao *Vilu* sa 400 kruna.¹⁵⁰

Istovremeno i neke objektivne okolnosti političke prirode išle su na ruku tome da je čitalaštvo traženo van granica Bosne i Hercegovine.¹⁵¹ S jedne strane, nacionalna politika Monarhije, koja je u početku svoje vladavine tražila način da uspostavi kontakt s nacionalnim pokretima u izgradnji i dozvoli osnivanje brojnih nacionalnih institucija, pa i časopisa među njima, izmijenila se utoliko što se pokazalo da se nacionalni zanosi i akcije nisu smanjivali, nego uvećavali, a osnovna nacionalna politika Monarhije – formiranje zemaljskog nacionalizma projektovanog u “bošnjaštvo” nije našla dovoljnog utemeljenja u stvarnosti, odnosno pokazala se potpuno promašenom, zakašnjelom. Kao rezultat te spoznaje taktika vlasti se mijenja i reakcija na srpski nacionalni pokret oblikuje se u formi opresivnog pristupa u raznim vidovima. Na primjeru u malom, u odnosu prema *Bosanskoj vili*, odnosno njenom uredniku Nikoli

¹⁴⁷ U svom svjedočenju Kašiković je naveo da je te 1913. godine imao u Sarajevu 160, u Bosni i Hercegovini 540, Austro-Ugarskoj 400, Crnoj Gori 60, Srbiji 1630, Americi 70, a u ostalim zemljama 40 pretplatnika. Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 322.

¹⁴⁸ Sudskim spisima optužnice protiv urednika *Bosanske vile* Nikole Kašikovića priložen je kao dokaz i adresar pretplatnika lista, gdje su navedene (...) adrese lica i institucija iz Kragujevca, Niša, Pirota, Vranja, Čuprije, Kruševca, Aleksinca, Jagodine, Čačka, Požarevca, Užica i Leskovca koji su radili kao poverenici ‘Bosanske vile’. Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 99.

¹⁴⁹ O dugovima *Bosanskoj vili* N. Kašiković je pisao 1910. godine Petru Kočiću, tada studentu u Beču, i naveo da “u samoj Kraljevini Srbiji ima Vila neskupljene pretplate za ovu godinu 2500 dinara, a u Bosni, Hercegovini i Austro-Ugarskoj 2400 kruna”. Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 315.

¹⁵⁰ “Dobrotvori”, *Bosanska vila*, 15. marta 1905, 80. Krsmanović je Kašikoviću za otkup kuće pozajmio 3.000 forinti, koje je ovaj dijelom vratio, a dio svote mu je bio poklonjen. Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 87.

¹⁵¹ Tokom suđenja Kašiković je naveo razloge za to. “Po Bosni i Hercegovini nijesam u tu svrhu putovao i to zato, jer ako bi došao u koje mjesto odmah bi mi politička vlast odredila policienta da ide sa mnom. To mi se dogodilo u Visokom, Banjojluci i Derventi, te pošto sam vidio, da bez toga biti ne može i da nije nikome milo kada dođem k njemu u pratnji policije, to sam u Bosni i Herc. napustio misao, da kupim pretplatnike”. Ibid., 85.

Kašikoviću, pokazuje se u konačnici takođe bezuspješnom, jer je između ostalog i praktična podrška svakog pojedinca bila značajna za širenje lista.¹⁵²

Bosanska vila nije baš reprezentativan izvor o učiteljicama, budući da je riječ o ambivalentnom stavu uredništva i društva prema njima, ali o njihovom angažovanju i mreži srpskih škola govore i raspisani konkursi, objavljivani obično uoči početka školske godine.¹⁵³ Učiteljice su se u to vrijeme regrutovale iz porodica imućnijih i obrazovanih ljudi, a u institucionalnom smislu iz srpskih ženskih škola, slobodnije formiranih od početka 19. st.¹⁵⁴ Uglavnom su bile finansirane promjenjivim ritmom volje i novčanih sredstava srpsko-pravoslavnih crkveno-školskih opština.¹⁵⁵ U školskoj 1905/06. godini

¹⁵² "Gosp. Dimitrije Dm. Kočović, trgovac iz Sarajeva pretplatio je naš list za 25 srpskih škola. Od tih šaljem 23 u novopazarski sandžak i 2 za srpske škole u Čečavi i Čađavici. Velika hvala i ovome čestitom Srbinu, koji se sjeća srpskih škola. Daj Bože, da se i drugi na nj. ugledaju". "Dobrotvori", *Bosanska vila*, 28. februara 1905, 80.

¹⁵³ U "Stečaju" za jednoga učitelja i dvije učiteljice u D. Tuzli nudila se godišnja "plaća 600 for, a učiteljicama po 400 for". Tražilo se da "(...) imaju biti jedino Srbi, vjere pravoslavne, (...)". Konkurs je potpisao predsjednik srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine Lazo R. Jovanović. "Stečaj", *Bosanska vila*, 20. i 30. jula 1892, 334. Konkursi za učiteljice raspisani su te godine u Sarajevu, Varcar-Vakufu, Bijeljini, Donjoj Tuzli i Mostaru. *Bosanska vila*, 15. jula 1893, 215; 30. jula 1893, 246-247.

¹⁵⁴ "(...)raja u Banjoj Luci zatražila je svojom posredno ovamo podnesenom molbom, da jednoga mualemi-daskalosa imati može. Na molbu te hrišćanske raje dopušta se, da radi poučavanja svoje mladeži mogu imati mualemi-daskalosa po svome običaju. O čemu se i vi Hažime, - Kadija i Muselime - obavješćujete s time, da protiv toga ni s koje strane nije slobodno nasilje činiti, i da tu uredbu za mladež zaštićujete. Ova se bujrunija iz Sarajeva, glavnog mjesta bosanskog vilajeta, hercegovačkog i zborničkog sandžaka i t. d. vama na ruke šalje, da po njoj postupate, a tome protivnog da se klonite. Sarajevo, 15. šabana 1248 (9. juna 1832)". "Odobrenje vilajetske vlade za osnivanje konfesijonalnih škola", *Školski vjesnik*, novembar 1894, 738.

¹⁵⁵ Postoje podaci da je još 1747. godine u Sarajevu postojala Srpsko-pravoslavna ženska osnovna škola, ali koliko je djelovala, nije poznato. Sljedeći podatak seže u 1854. godinu, kada se pominje novoosnovana škola za djevojčice i njena učiteljica Mara Krčedinac, te Ljubica Atanacković do 1861. godine. Opština je školu ponovno otvorila 18. maja 1872. godine, vjerovatno kao protutežu Stakinoj (otvorena 1858) i Mis Irbinoj školi sa 120 učenica. Učiteljice ove škole bile su Persida Jovanović iz Mitrovice od 18. maja 1870. do 20. decembra 1874, Milica Pantelić iz Rume od 1. septembra 1872. do 1. septembra 1873, Draginja Vojinović od 1872. do 1873, Eva Begović od 1873. do 1875, učenica somborske Učiteljske škole Evica Janković (kasnije Sarajevčić) iz Vinkovaca od 1875. do 1879, zatim Mileva Pokrajac, Irina Hadžić Mihajlović, Milica Todorović, Natalija Subotić, Julka Milašinović, Marija Trbojević, Zorka Đurčić, Mara Jakšić, Jelisaveta Duić, Darinka Vasiljević, Mileva Pavković, Milena Drakulić, Stevanija Berčić, Lala Jakšić, Vjera Milašinović, Danica Stanišić (1897). Gospava Lukić i Staka Petrović bile su pomoćne učiteljice 1872. Škola je radila do 1909. godine. Ivanišević, "Srpsko-pravoslavno školstvo", *Školski vjesnik*, avgust-sept. - oktobar 1909, 517-519. Kaluđerčić, *Prvi godišnji izvještaj srpskih osnovnih i Više djevojačke škole u Sarajevu, svršetkom 1898/99. školske godine*, 14-15. U jesen 1866. otvorena je ženska

u 70 srpskih osnovnih škola nastavu je pohađalo 5.230 učenika i to 3.758 dječaka i 1.472 djevojčice, a u Sarajevu je četverorazredna ženska osnovna škola imala četiri učiteljice i 182 učenice. Udio djece koja su išla u školu u Bosni i Hercegovini (13.597) bio je ipak neznatan, budući da je ukupan broj za školu sposobne srpske djece 1909. godine bio gotovo deset puta veći (113.203).¹⁵⁶ Ovom broju potencijalnih čitateljki, regrutovanih osnovnoškolskim obrazovanjem,¹⁵⁷ treba dodati one obrazovane u srpskoj Višoj djevojačkoj školi u Sarajevu, osnovanoj 1890. godine, koju je do 1909. godine pohađalo 452 učenice, ali uspješno završilo svega 159. Školovane djevojke izlazile su i iz građanskih viših djevojačkih škola,¹⁵⁸ osnovanih u Mostaru 1893. godine,¹⁵⁹ a u Banjoj Luci 1898. godine,¹⁶⁰ te iz *Ženske preparandije* u Sarajevu, otvorene 1911. godine.¹⁶¹ Ovim se broj ne iscrpljuje, jer treba uzeti u obzir one koje su u talasu migracije s austrougarskom vlašću došle kao učiteljice, supruge činovnika ili opismenjene u porodičnom ambijentu.

škola i u Mostaru, finansirana priložima ruske carice Marije Aleksandrovne. Kao učiteljice pominju se Marija Perović, rođena Johanson, Milica Ilić i Milka Stanojević. Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1988): 533-534. U Livnu je npr. Ženska škola otvorena 1907. godine, sa 68 učenica i učiteljicom Jelenom N. Borić, suprugom učitelja Pere Borića. Dušan J. Karanjac, "Prilog istoriji školstva u Bosni i Hercegovini. Srpska konfesionalna osnovna škola u Livnu", *Školski vjesnik*, maj 1909, 182-191.

¹⁵⁶ Ivanišević, "Srpsko-pravoslavno školstvo", *Školski vjesnik*, novembar – decembar 1909, 799-800.

¹⁵⁷ Prema kratkom pregledu srpskih osnovnih škola u dabro-bosanskoj arhidijecezi za šk. 1888. bilo je 30 srpskih osnovnih škola sa 1.165 učenika i 524 učenice, svega 1.689 đaka sa 32 učitelja i 9 učiteljica. Prema istom pregledu u toj arhidijecezi bilo je 59 narodnih (komunalnih) osnovnih škola sa 1.675 učenika i 209 učenica pravoslavne vjere, ukupno 1.884. "(...) dakle samih pravoslavnih đaka za 3215 više nego u srpskim školama. Šta ćemo sad da reknemo?! Muške djece srpske pravoslavne vjere ima više u komunalnim školama za 309 i ženske više u srpskim školama za 510." "Dabro-bosanska arhidijeceza", *Bosanska vila*, 15. i 30. juna 1890, 187.

¹⁵⁸ Sonja M. Dujmović, *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1941*. (Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2021), 51.

¹⁵⁹ Na kraju 1913/1914. godine školu je završilo 232 učenice, od kojih 133 srpsko-pravoslavne. *Sedamnaesti godišnji izvještaj narodne Više djevojačke škole i s njom spojenog Djevojačkog odgojilišta u Mostaru* (Mostar: Hrvatska dionička tiskarna, 1914), 23.

¹⁶⁰ Školsku 1910/1911. godinu završilo je 153 učenice, od kojih 62 srpsko-pravoslavne. *Trinaesti godišnji izvještaj Državne više djevojačke škole u Banjoj Luci* (Banja Luka: Tiskara Fon i Grgić/J. S. Wolf/, 1911), 50.

¹⁶¹ Broj učenica u školskoj 1913/1914. godini bio je 166, od čega je 95 srpsko-pravoslavnih. *Treći izvještaj zemaljske ženske preparandije i vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1913./14* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1914), 23.

Nezaobilazno je pomenuti uporedo postojanje jedne privatne škole, sa više kontinuiteta u radu i obrazovanju ženske djece, prve sarajevske Djevojačke osnovne škole Stake Skenderove (1830–1891) otvorene 1858. godine. Nakon dvanaest godina rada ostala je bez neophodnih sredstava,¹⁶² pa je zajedno sa nekoliko učiteljica prešla u zavod velike srpske dobrotvorke Mis Adeline Irbi 1871. godine. Zavod za vaspitanje siromašnog ženskog podmlatka sa sirotištem i osmogodišnjom školom Mis Adelina Irbi (1833–1911) sa svojom prijateljicom T. M. Mekenziјevom otvorila je 1866. godine, a kasnije je pod istim krovom oformljena i Učiteljska škola, koja je tokom svog dugogodišnjeg djelovanja (45 godina),¹⁶³ sve do smrti Mis Irbi, odgajala domaći ženski učiteljski kadar.¹⁶⁴

Tokom svog života i rada u srpskim krugovima ne baš omiljene upraviteljice ženskih škola, prva zbog kritičkog stava prema bogatim srpskim trgovcima esnaflijama,¹⁶⁵ te finansijske podrške osmanske vlasti,¹⁶⁶ a druga zbog objede da promoviše protestantizam, uspjele su u svom poslanju. Njima je ipak u *Bosanskoj vili* izraženo poštovanje objavljivanjem posebnih uvodnih tekstova i fotografija s njihovim likom. Međutim, Staka Skenderova,¹⁶⁷ mada prva

¹⁶² Staka Skenderova školu je vodila do 1870, kada je otišla na hadž, a ostavila učiteljice, svoje prve svršene učenice Anu Karanovu i Koku Đurićevu. *Treći izvještaj zemaljske ženske preparandije i vježbaonice u Sarajevu*, 518. Po drugom izvoru škola je radila do austrougarske okupacije. Vladislav Skarić, "Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka", u: *Izabrana djela*, III, ur. Milosav Popadić (Sarajevo: Veselin Masleša, 1985), 60. Ruska carica Marija Aleksandrovna obezbijedila je novac za osnivanje škole koju je pohađalo "75 učenica, od kojih je veoma malo djece bogatih roditelja". Jedna od učiteljica bila je Jelena Nešković, dovedena iz Beograda. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*, 524, 526.

¹⁶³ U ovom zavodu se npr. 1887. godine školovalo 18 učenica u osnovnoj školi, 9 učenica u školi nazvanoj "Priprema za preparandiju", te 5 učenica u preparandiji koja je trajala tri godine. "Dodatak", *Dabro-bosanski istočnik*, oktobra 1887, 63.

¹⁶⁴ "Mis Irbičin zavod – ženski inštitut, sirotište u Sarajevu", *Školski vjesnik*, novembar – decembar 1909, 819–822.

¹⁶⁵ Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova, *Ljetopisi* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1976), 31.

¹⁶⁶ Sultan Abdul Aziz je 1864. godine Stakinoj školi darovao 5.000 groša, a od sultanije je imala godišnju potporu od 12.000 groša. Kaluđerčić, *Prvi godišnji izvještaj srpskih osnovnih i više djevojačke škole u Sarajevu*, 7.

¹⁶⁷ Vidjeti više, kao i bibliografiju radova o njoj: *Hadži Staka Skenderova i srpska kultura u Bosni i Hercegovini*. Tematski zbornik, ur. Jelena V. Janjić i Biljana Babić (Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, 2017).

žena sa bosanskog prostora koja je objavila svoju knjigu,¹⁶⁸ sâmo pominjanje izgleda da je zaslužila tek *post mortem*, a u tekstu je više prostora dato tome da je "Hadži Gospoja", kako su je zvali, bila "uzor Hrišćanka", da "nikad nije izostajala od crkve", te da je bila "(...) brižna majka, hraniteljka i starateljka za sirote i bolesnike".¹⁶⁹ S druge strane, Mis Adelina Irbi bila je često pominjano ime, kao velikodušna darovateljka dobrovoljnih priloga, članica *Dobrotvorne zadruge Srpkinja Novosatkinja*, odlikovana od srpskog kralja Aleksandra Obrenovića Ordenom Sv. Save II stepena, dobitnica fotografije s vlastoručnim potpisom crnogorskog kneza, kasnijeg kralja Nikole, odlikovana od kralja Petra Ordenom sv. Save I stepena s lentom. Kao jedna od osnivačica, počasna članica i zaštitnica osnovane *Dobrotvorne zadruge Srpkinja* u Sarajevu, za nju se mjesto našlo i u albumu zaslužnih i znamenitih jugoslovenskih žena. Njena slika nije publikovana samo u *Bosanskoj vili*, nego je po njenoj smrti knjižarnica i papirnica Trivka Dudića u Mostaru izdala dopisnice s njenim likom, a po pisanju *Vile* i Savez sjedinjenih Srba "Sloga" u Njujorku je u svom kalendaru objavio njenu fotografiju.¹⁷⁰ To je između ostalog trebalo potvrditi da i u dalekoj tuđini Srbi vrednuju veličinu i značaj njenog angažmana i da može da bude primjer šta znači ženska posvećenost i velikodušnost.¹⁷¹

Međutim, i pored ove posmrtno pohvale prosvjetiteljicama, uz već navedenu sagu Sofije Pupiće-Pletikosić, uredniku dodatnu podršku daju tekstovi poput – "Je li potrebno ženskinju isto obrazovanje kao muškinju" dr. Vojislava Bakića, srpskog pedagoga, profesora i rektora Velike škole u Beogradu.¹⁷² Na retorički postavljeno pitanje "(...) da li su ti i taki zahtevi opravdani, a naročito, da li je to osnovano na *prirodi* ženskoga pola, i da li bi to bilo *korisno* za porodicu, za narod i za čovečanstvo?" slijedio je odgovor kako je "priroda je odredila granicu",

¹⁶⁸ Njena knjiga pod nazivom *Povijest Bosne* objavljena je u Rusiji. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*, 524.

¹⁶⁹ "Hadži Staka Skenderović", *Bosanska vila*, 15. i 31. maja 1891, 159; Aleksa J. Popović, "Staka Skenderova, srpska kaluđerica i učiteljica", *Bosanska vila*, 15. i 31. decembra 1903, 393–395.

¹⁷⁰ "Kalendar Sloga", *Bosanska vila*, 25. februara 1912, 48.

¹⁷¹ O "partikularnom humanizmu" A. Irbi: Edin Radušić, "Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru – univerzalni ili partikularni humanizam?", *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5 (2018): 239–256.

¹⁷² Dr. Vojislav Bakić (1847–1929) bio je tvorac plana, programa i organizacije učiteljskih škola u Srbiji, na čelu Prosvetnog saveta bio je 25 godina i autor je više pedagoških djela.

budući "da je krug umnoga rada, osobito naučnoga, za ženskinje manji", kako su "razlike od česti u telesnoj organizaciji i u fiziološkim radnjama, a od česti u duhovnim osobinama". Dalje autor obrazlaže da je priroda:

"(...)stavila u zadatak muškinju naročito staranje za održavanje individualnoga (ličnoga) života, a ženskinju da se brinu više za održavanje porodičnoga života. Prema tome kao da su i nagoni razvijeni, i to kod muškinja više nagon za održavanje samoga sebe (nagon samoodržanja), t. j. nagon hranjenja i nagon odbrane; a kod ženskinja više nagon socijalni (nagon udruživanja), i to naročito nagon ljubavni (ili polni) i nagon roditeljski (materinski). (...) I telesne i duhovne osobine, kojima se ženskinje odlikuje i razlikuju od muškinja, upućuju ženskinje u kuću i porodicu. Tu je središte za njihov rad i tu one vrše prirodne zadatke svoga života kao domaćice i žene kao matere i vaspitačice svoje dece. (...) a tim potpomažu svoj narod i svoju državu i odužuju svoj dug čovečanstvu."

Imajući u vidu ove postavke, Bakić predlaže da ženska djeca ne treba da uče zajedno s muškom, da djevojčice ne bi trebale da idu u školu nakon navršene 16. godine, a to argumentuje modelom ograničenja školovanja za djevojčice koja se provodi u njemačkim školama, pa apostrofira pitanjem: "A valjda mi Srbi nećemo u tom pogledu prednjačiti obrazovanim narodima?"¹⁷³ Uz pozivanje na evropski autoritet, imputira i biološku, "prirodnu" premisu ["Kad je naukom utvrđeno, da je ženski mozak manji (lakši) nego muški i da je iskustvom dokazano, da učenice teže uče apstraktne nauke (...)"] da bi se dodatno utemeljio, ali i zakamuflirao dominirajući diskriminatorni hijerarhijski rodni odnos, protkan naracijom o razlikama koje se nadopunjuju, a ženu stavljaju u nametnutu subordinirajuću poziciju i ostavljaju bez izbora.

Ne ulazeći u kompleksnost i delikatnost, te obrazloženje samog pojma, očigledno je ovaj tekst na tragu već pomenutih popularnih antropoloških i socioloških koncepata i interpretacija s eugeničkim postavkama, s matricom koja pruža otpor emancipaciji ženskog statusa, što postaje ozbiljan problem obzirom na društvenu poziciju autora koji usvojeni *svoj nauk* širi i na bosanskohercegovački prostor.

¹⁷³ Dr. V. Bakić, "Je li potrebno ženskinju isto obrazovanje kao muškinju", *Bosanska vila*, 25. januara 1896, 8-10.

Dodatnu opasnost za društvo predstavlja, po mišljenju autora, angažovanje učiteljica, jer prema njegovoj prognozi "(...) dobili bismo, pored muškoga još i ženski umni proletarijat te mesto kakve koristi imali bismo i očevidne štete u moralnom pogledu". Mogućnost da se sa podruštvljenjem obrazovanja ugrozi elitni, privilegovani status uskog društvenog kruga koji je do tada imao monopol nad znanjem prouzrokovao je nesigurnosti i strah od gubitka ekskluzivnih pozicija, naročito jer su iskustva iz okruženja govorila o postepenom utemeljenju promjena koje će dovesti do uzmicanja pred modernizacionim pomacima.¹⁷⁴

Uporedo s ovakvim tekstovima, osnivanje već pomenute srpske Više djevojačke škole u Sarajevu praćeno je s budnom pažnjom i podrškom, a akcija prikupljanja sredstava, koja je bila, po pisanju *Bosanske vile*, neopravdano spora s inicijativom i zauzimanjem srpsko-pravoslavne crkveno-školske opštine napokon se pokrenula. Najprije su se istakle supruge "našijeh prvaka trgovaca", u prvom redu Roksanda, udova Riste Besarovića, prvog podnačelnika Sarajeva, s prilogom od 40 "zdravijeh dukata". Njen primjer su slijedile Staka Odovića i Joka udova Đ. Besarovića davši za ovu školu po 10 dukata,¹⁷⁵ a potom i ostale dobrotvorke.

Bosanska vila stalno je pratila rad ostalih škola u okruženju, donoseći i njihove godišnje izvještaje, koji se registruju kao pozitivan trend, te se time pozivaju odgovorni da idu putem primjera drugih zemalja i školuju žensku mladež.¹⁷⁶ U fokusu je bio Viši srpski zavod za djevojke u Beogradu, čija je zadaća bila "(...) da daje učenicama savremeno obrazovanje i vaspitanje u duhu srpske narodnosti i da ih spremi za dobre domaćice",¹⁷⁷ a koje su pohađale kćeri najuglednijih srpskih prvaka (Gligorija Jeftanovića, Vojislava

¹⁷⁴ Situacija u Monarhiji zasigurno nije autoru bila nepoznata. "U austrijskim svenaučističima bilo je prošle godine više ženskinja nego ikada do sada. Kada se uzmu u račun i redovne i privatne učenice, bilo ih je svega 1223. Od tih bijaše redovnih (sa maturom) 347, vanrednih (bez mature) 550, hospitankinja 426." "Ženskinje na sveučilištu", *Bosanska vila*, 15. i 16. avgusta 1906, 254.

¹⁷⁵ "Glas o zauzimanju ovdašnje srpske opštine", *Bosanska vila*, 15. marta 1890, 78; "U br. 5 našega lista javili smo", *Bosanska vila*, 15. maja 1890, 143.

¹⁷⁶ O primjeru školovanja djevojaka u Srbiji: "Srpkinja na vel. školama", *Bosanska vila*, 30. septembra 1893, 310.

¹⁷⁷ "Viši srpski zavod za djevojke", *Bosanska vila*, 15. i 30. oktobra 1903, 356.

Šole).¹⁷⁸ Listu su značajni i pomenuti institut za djevojke na Cetinju, Viša djevojačka škola u Novom Sadu, Viša djevojačka škola u Pančevu, Srpska ženska učiteljska škola u G. Karlovcu, ženska gimnazija u Pragu, Djevojački zavod za vaspitanje u Beču, koji je otvorila sestra slikara Paje Jovanovića, te vezano za Višu djevojačku školu Srpski djevojački internat u Zagrebu. Registrovan je i pokušaj osnivanja Srpske više djevojačke škole u Bijeljini 1906. godine. *Vila* donosi i informaciju o školi za muslimanske djevojčice u dalekom Bakuu u Rusiji.¹⁷⁹

Pored podrške trendu otvaranja škola i zavoda za obrazovanje ženskog podmlatka, koji bi trebao donijeti dobrobit za zajednicu, *Bosanska vila* donosi kritiku prakse zapošljavanja domaćeg školovanog ženskog kadra 1905. godine, što govori o jednoj, bar načelno, razvojnoj liniji u prihvatanju rodne ravnopravnosti.¹⁸⁰

Ženski aktivizam na stranicama *Vile*

Sasvim drugačiji, aktivniji vid podrške list je pružio onim ženama koje su bile angažovane na organizaciji proslava od nacionalno-kulturnog značaja,¹⁸¹ prvenstveno svetosavskih besjeda, koje su se počele organizovati još od 1851. godine u Sarajevu, pa postepeno i u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini.¹⁸²

¹⁷⁸ Pismo upravnice škole Gligoriju Jeftanoviću 27. decembra 1898. HAS, Fond: Jeftanovići (O-J), kut. 5, sign. 1404.

¹⁷⁹ Školu je osnovala carica Aleksandra Teodorovna "u spomen krunisanja carkog para. U školi se predaje: Koran, tatarski i ruski jezik, račun i geometrija. Pored toga naročito se uči ručni rad i gazdinstvo, a sve prema potrebama muhamedanskim. Školovanje traje četiri godine. Škola je internat. Učiteljice su samo muhamedanke". "Ženska ruska muhamedanska škola", *Bosanska vila*, 15. i 31. decembra 1901, 406.

¹⁸⁰ "U novije doba počinje naše ženskinje, pored učiteljske škole, učiti i druge. Ima ih koje su svršile višu trgovačku školu, žensku stručnu školu, konzervatoriju, ali teško dobivaju mjesta kod nas u Bosni i Hercegovini. (...) Čudo nam je da ovako sposobne domaće kćeri ne primaju na poštama, telegrafima, u većim trgovinama i drugim sličnim službama, kao što se to čini po svima naprednim zemljama.", u: "Školovano ženskinje", *Bosanska vila*, 15. avgusta 1905, 240.

¹⁸¹ "I ako pedagogija oštro zabranjuje vaspitačicama da se pletu u javne zabave kao izvršni članovi (akteri, glumci, horovođe, kolovođe) to današnja škola u opšte, počevši od dječice u osnovnoj školi pa do univerze, smatra kao pravu zadaću, da svoju mladež odgoji praktično za te spoljašnje moderne halabuke". Pupić-Pletikosić, "Moda. Žena i stid njezin", *Bosanska vila*, 15. jula 1900, 164.

¹⁸² St. Kaluđerčić, "Značaj i postanak svetosavske besjede u nas Srba", *Bosanska vila*, 1. januara 1886, 26-28; Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*, 204.

O imenima članica u priređivačkim odborima ili aktivnim učesnicama tih priredbi (govornice, deklamatorice, članice horova, u solo izvođenjima ili s muzičkim instrumentima, diletantkinje u predstavama) saznajemo iz programâ svečanosti i zahvalâ za finansijsku potporu uglednim gospođama,¹⁸³ a podrška bi bila tim veća ukoliko bi učešće u priredbama uzele kćeri bogatih sarajevskih trgovaca.¹⁸⁴ Uz izvještaje o programu proslava objavljivala su se u dugačkim spiskovima imena priložnika i iznosi priloga, bez obzira na njihovu visinu,¹⁸⁵ koji su išli u dobrotvorne svrhe – u korist izgradnje srpskih škola, fondova za siromašnije đake srpskih škola, za njihovo odijevanje i obuvanje i školski pribor, srpskim pjevačkim društvima, za potrebne rekvizite srpskim opštinama, ali i *Bosanskoj vili* prilikom proslava njenih godišnjica rada.

Učešće žene u ceremonijama bilo od porodičnog ili kolektivnog značaja, vezane za životne cikluse, od rođenja, krštenja, ulaska u bračnu zajednicu do smrti, pri čemu je njena uloga bila nezaobilazna i krucijalna za zajednicu i u kojoj se čuo njen glas, nije bila nova pojava. Ono što je s nacionalnim proslavama, ritualima novog tipa novo jeste njeno javno oglašavanje i njenom ulogom osnaživanje nacionalne zajednice. Podrška javnom istupanju bila je potpuna i bezrezervna. Djeluje da okupljanje povodom vjersko-nacionalnih proslava postaje u životu nacionalne zajednice nova životna inicijacija, koja se potvrđuje prisustvom, doprinosom i novčanim darom, jedna vrsta kompetitivnosti unutar lokalne zajednice koja je trebala na javnom nivou da pokaže i dodatno stimuliše međuovisnost njenih članova, socijalnu osjetljivost

¹⁸³ "Od strane školskog odbora srpske pravoslavne osnovne škole u Sarajevu, izriče se najtoplija zahvalnost Njezinoj Preuzvišenosti, Visokoblagorodnoj gospođi baronici Vilhemini Nikolić od Rudne, kao predsjednici priređivačkog društva dobrotovornog koncerta na podarenih 250 for. a. a. Za istu svotu nabavljene su cipele, fesovi i čarape, koje su podjeljene siromašnoj djeci ove škole u prisustvu visokorodne gospođe". Sarajevo, 30. decembra 1886. "Javna zahvala", *Bosanska vila*, 1. januara 1886, 31.

¹⁸⁴ U diletantskoj predstavi "Ljubav nije šala" u sklopu Svetosavske besjede učestvovala su gospođice Danka Petrovićeva, Anka H. Ristićeva, Jelka Savićeva, Milica Todorovićeva, a uz njih Mića Despić, gospođa Manika Maljukan i učitelj Božidar Nikašinović. Autor teksta navodi: "(...) nadajmo se, da će se još koji put prilika dati, da i ona i gore navedene gospođice ovim načinom potpomognu opštu srpsku i korisnu stvar, kao prave i rodoljubive Srпкиnje." Besjedu su propratile "(...) ugledne ličnosti, pa i nekoliko najotmenijih predstavnika ovdašnjih Muhamedovaca". "Svetosavska besjeda u Sarajevu izvedena je 14. januara", *Bosanska vila*, 1. februara 1887, 46.

¹⁸⁵ Prilozi su ponekad zaista bili izdašni, pa je prilikom Svetosavske besjede u Mostaru 1888. godine skupljeno 3.047 forinti i 50. novčića. "Iskaz dobrovoljnih priloga primljenije o drugoj svetosavskoj besjedi u Mostaru 1888. g.", *Bosanska vila*, 16. marta 1888, 96.

prema humanitarno ugroženim iz vlastite grupe, da iskaže zajedničke interese i ciljeve zajednice i to javno objelodani, a time pred "drugima" formalno niveliše svaku disharmoniju. Ta nova obavezujuća tradicija uključivanjem svih članova omogućila je ženi izlazak iz anonimnosti, koja je s izmijenjenom podjelom rodni uloga eksplicitno dobila na značaju objavljivanjem svakog segmenta ženskog angažovanja u javnom glasilu, a time i svojevrsno institucionalno priznanje za doprinos. Puni stupci s imenima priložnika prošarani su i onim ženskim i time je moguće detektovati i one sredine u kojima je njihov broj bio prisutniji, što bi moglo govoriti i o otvorenosti ka modernizaciji društva, ovdje shvaćenoj kao socijalni evolucionizam, ali u okviru nacionalnog projekta, a s tim i prihvatanju nove uloge žene u tom kontekstu.

Žene od društvenog ugleda

Postupak legitimizacije društvene vidljivosti žene odvijao se i putem tekstova posvećenih značajnim ženama koje su svoju poziciju stekle na različite načine. U širokoj skali izabranih bile su one plemenite krvi,¹⁸⁶ velike

¹⁸⁶ O supruzi crnogorskog kneza Nikole Petrovića: "Njezino visočanstvo knjeginja Milena", *Bosanska vila*, 15. maja 1896, 137–138; O kćerki pokojnog crnogorskog kneza Danila: "Knjeginja Olga Danilova", *Bosanska vila*, 30. septembra 1896, 296; O habsburškoj carici, supruzi Franje Josipa: "Bog da prosti Caricu i Kraljicu Jelisavetu", *Bosanska vila*, 30. avgusta 1898, 241; O italijanskoj kraljici Jeleni i njenom radu: "Uzvišena talijanska kraljica Jelena ne popušta u svojim srpskim osjećajima. Ona i danas, kao talijanska kraljica gaji na dvoru srpske običaje. Ona je naročito uzela za dvorsku damu Srpkinju, sa kojom će razgovarati srpski. Osim toga stara se kraljica, da se srpski jezik što više raširi u Italiji. U najnovije vrijeme nastoji na tome da se po talijanskim univerzitetima zavede katedra za srpski jezik. Kako novine pišu, uspijeće da to postigne. Slava i hvala kraljici Srpkinji!", "Kraljica Srpkinja", *Bosanska vila*, 15. marta 1902, 99; O supruzi srpskog kralja Aleksandra Obrenovića: "Kraljica Draga", *Bosanska vila*, 15. januara 1903, 1–2. Njen uticaj je više puta pominjan, npr.: "Ukazom Njegovog Veličanstva kralja Srbije Aleksandra I, a na predlog ministra prosvjete, u spomen kraljevog vjenčanja, od 23. jula viša ženska škola u Biogradu zvaće se: 'Viša ženska škola kraljice Drage'". "Viša škola ženska kraljice Drage", *Bosanska vila*, 15. oktobra 1900, 271. "Osim ovih, za koje javismo u prošlom broju, još su odlikovani ovi srpski književnici i umjetnici o prvom rođendanu prve kraljice Srpkinje, srećne supruge Njegova Veličanstva kralja srpskog Aleksandra (...)" "Odlikovani srpski književnici". *Ibid.*, 272. "Za spomen vjenčanja kralja Aleksandra sa kraljicom Dragom započeto je još prošle godine zidanje ginekološke bolnice na zapadnom Vračaru. Ona će nositi ime 'Bolnica kraljice Drage', a biće gotova i osvećena na kraljičin rođendan, 11. septembra". "Bolnica kraljice Drage", *Bosanska vila*, 15. i 30. avgusta 1901, 285. "Srpski kralj Aleksandar ustanovio je na Cvijeti novu zlatnu i srebrenu medalju kraljice Drage za nagrađivanje zaslužnog ženskinja. Medalja ima ovalan oblik prstena sa natpisom za zasluge, a u dnu mašlju sa dvoglavi orlom. U prstenu je monogram kraljice Drage. Nad prstenom je kraljevska kruna a oko lovorov vijenac, čiji se krakovi ukrštavaju ispod mašlje. Medalja se daje ženskinju bez razlike

dobročiniteljke srpskog naroda, one koje su svojom vlastitom djelatnošću zaslužile prostor u javnom glasilu, žene pripadnice uglednih porodica, te one koje su bile bliske saradnicima *Bosanske vile*. Tekstovi o njima pratili su modernu vizuelnu prezentaciju prisustvom fotografije onih koje su prema uredništvu "zavrijedile" svojim djelom prisustvo, i ne samo tekstualno nego i likom.

O srpskim dobrotvorkama govorilo se biranim riječima. Pored plemenite Mis Irbi, čiji je rad pomno praćen, svoje zaslužno mjesto našle su i druge. Jovanka Fufić iz Travnika, rođena Kujundžić, iz poznate trgovačke porodice dobrotvorâ,¹⁸⁷ poklonila je 20.000 kruna za građenje nove srpske škole u tome mjestu,¹⁸⁸ postala je i velika dobrotvorka društva *Prosvjete* darovavši joj 20.000 kruna.¹⁸⁹ Budući da se nikada nije slikala, tekst posvećen njoj i njenoj porodici, koja se obogatila "u ono vrijeme kad se u Spljet preko Kupresa i Lijevna i u Brod na konju moralo ići", ostao je bez fotografije.¹⁹⁰ Zahvalnost ispred *Prosvjete* dobila je gospođa Marija, udova Vase Jakšića iz Dervente, koja je poklonila *Prosvjeti* u Sarajevu i *Privredniku* u Zagrebu 40.128,50 kruna.¹⁹¹ Ana rođ. Kuljanin iz Osijeka kod Sarajeva i njen suprug Marko Dobrojević, trgovac, posjednik i predsjednik srpske opštine u Bos. Krupi najprije su ustanovili dvije stipendije za siromašne đake iz svog mjesta, i to jednu za dječaka i jednu za djevojčicu, sve "dok ne svrše više nauke", a zatim srpskoj opštini darovali

staleža, kao nagrada za zasluge kralju, kraljevskom domu ili državi". "Medalja kraljice Drage", *Bosanska vila*, 30. aprila 1902, 159; "Banja Kraljice Drage", *Bosanska vila*, 15. i 30. novembra 1902, 407.

¹⁸⁷ "U Travniku su skoro preminula dva brata Risto i Gavriilo Fufić. Njihovi našljednici, među kojima je i Niko Fufić, poštujući pokojnike i tumačeći njihove želje i osjećaje, želeći da nad njihovim grobom podignu vječiti spomenik, saglasiše se i ostaše mnoge priloge. Tako darovaše: srpskoj školi u Zenici 6.000 kr, srpskoj školi u Jezeru kod Jajca 3.000 kr, srpskoj školi u Sanskom Mostu 1000 kr; srpskoj školi u Visokom 1000, srpskim školama u Maloj Ruiškoj, Čađavici, Donjem Poplatu i Opličiću svakoj po 500 kr. Za siromašne šegrte iz Bosne i Hercegovine, koji se šalju 'Privredniku' u Zagreb - 1000 kr, srpskoj školi u Travniku 3000 kr. Dakle svega do sada izdato je 23.000 kruna (Sve, sve, ali su zaboravili siromašnu školu u Čečavi kod Tešnja). Slava neka je pokojnicima, a hvala živim našljednicima i od naše strane". "Dobrotvori srpskih škola", *Bosanska vila*, 28. februara 1902, 79.

¹⁸⁸ "Srpska dobrotvorka valjana Srpkinja gđa Jovanka Fufić", *Bosanska vila*, 31. januara 1904, 38.

¹⁸⁹ Interesantno je da je poklon dala uz pogodbu "(...) da se društvo obaveže da će joj do smrti davati 800 kruna godišnje", ali je preminula samo nedjelju dana poslije. Predsjedniku dr. Risti Jeremiću i sekretaru Šćepanu Grdiću ostalo je samo da joj odaju slavu. "Objava", *Bosanska vila*, 28. februara 1904, 80.

¹⁹⁰ Kosta Božić, "Jovanka Fufić rođ. Kujundžić. Srpska dobrotvorka", *Bosanska vila*, 15. maja 1905, 101-103.

¹⁹¹ "Javna zahvala", *Bosanska vila*, 15. i 30. juna 1904, 272.

dvije velike dvospratne kuće s namještajem u vrijednosti 40.000 for. i 2.000 u gotovom, te dali školskom fondu 30.000 for.¹⁹² Marica Smoljanović iz Prače ostavila je "Prosvjeti" četiri kuće, han i livadu u vrijednosti od 30.000 kruna. Daša Savić iz Sarajeva, koja je bila "kći siromašnih roditelja, rodila se i odrasla u sirotinji, pa je cijelog svog života služila po tuđim kućama i velikim trudom i mukom štedila, dok nije uštedila toliko, da je postala prvi dobrotvor naše 'Prosvjete', te njoj je ostavila kuću u vrijednosti 15.000 kruna".¹⁹³ Anđa udova Marinković iz Bos. Kostajnice poklonila je sve svoje nepokretno imanje u vrijednosti od 10.000 srpskoj školi, a time osnovala fond za njeno izdržavanje, "a sebi podigla vječni spomenik, tvrdi i od tuča i od kamena".¹⁹⁴ Pomen su zaslužile i majka srpskog dobrotvora Ljube Krsmanovića, Petra Krsmanović, iz viđenije tuzlanske porodice Bobarevića,¹⁹⁵ Draginja Stanojla Petrovića,¹⁹⁶ Hristina Aničić, majka velikih dobrotvora iz Trsta, Jelena Šola iz Mostara, majka uglednih nacionalnih radnika,¹⁹⁷ Ana udova Miletić za poklon crkvi u Bos. Brodu, te Simeuna Staka Tasovac iz Blažuja, sestra srpskog dobrotvora Riste Radulovića,¹⁹⁸ ali i dvije Vojvođanke.¹⁹⁹

¹⁹² Uz navedeno, Marko Dobrojević se pominje kao priložnik manastiru Gomionici kod Banje Luke i darovatelj 3.000 for. srpskoj školi u Bihaću. Dugačak članak popraćen je zajedničkom slikom supružnika. "Marko Dobrojević, srpski narodni dobrotvor", *Bosanska vila*, 16. juna 1887, 185-188.

¹⁹³ "Daša Savić", *Bosanska vila*, 1-2, 1910, 30-31.

¹⁹⁴ "Srpska dobrotvorka", *Bosanska vila*, 28. februara 1912, 63.

¹⁹⁵ Ljubo Krsmanović *Prosvjeti* u Tuzli ostavio je zemljište u vrijednosti od 30.000 kruna, raznim ustanovama u Bosni 6.500 kr, Hercegovni 3.000, Dalmaciji 2.000, Crnoj Gori 2.000, Hrvatskoj 2.000, St. Srbiji 1.000. "Petra Krsmanović", *Bosanska vila*, 15. februara 1912, 41-44.

¹⁹⁶ Dobrotvorka bosanskohercegovačkog porijekla koja je ostavila 200.000 dinara za osnivanje fonda za školovanje bogoslova. "Draginja Stanojla Petrovića, srpska dobrotvorka", *Bosanska vila*, 30. juna 1898, 177-179.

¹⁹⁷ "Čitule", *Bosanska vila*, 30. jula 1900, 200.

¹⁹⁸ Risto Radulović "(...) koji je ostavio naročiti fond sarajevskoj srpskoj opštini, iz koga su se još za tursko doba izdržavala dva pitomca. U kalendaru *Prosvjeti* u spisku fondova ne vidjesmo fonda Riste Radulovića, a koliko znamo, nema više ni pitomaca iz toga fonda. Nadamo se da će sadašnji crkveno-školski odbor popraviti ovu hotimičnu ili nehotičnu pogrešku dosadašnjih odbora i oživiti Radulovićev fond". "Simeuna Staka Tasovac", *Bosanska vila*, 15. januara 1910, 31.

¹⁹⁹ Tereza Kanjiža, rođ. Čolaković, koja je punih 25 godina nakon smrti muža radila kao poštarica u selu Uljmi sagradila je crkvicu i grobnicu za 8.000 for., dvije kuće ostavila crkvi, "a 70 lanaca zemlje u vrijednosti 20.000 za dvije stipendije srpske iz bivše banatske regimente. Obojica će se spremati za srpske učitelje". "Srpska dobrotvorka", *Bosanska vila*, 15. aprila 1896, 118; Petar B. Nikolin, "Marija Miloša Dimitrijević, srpska narodna dobrotvorka", *Bosanska vila*, 15. septembra 1898, 257-258.

Vjerovatno kao uzor ostalim ženama posebna je pažnja poklonjena onim, koje su svojom javnom djelatnošću zaslužile priznanje i tekstove praćene fotografijom. Pored pjesnikinje Milice Stojadinović Srpkinja,²⁰⁰ što je u duhu lista, značaj je dat Persidi Pinterović, upraviteljici Više ženske škole u Beogradu i predsjednici Ženskog društva,²⁰¹ Sofiji Petrovnoj-Mertvago, dugogodišnjoj upravnici Djevojačkog instituta carice Marije na Cetinju, koji je primao i djevojčice iz Bosne i Hercegovine,²⁰² pa i kćerku urednika *Vile*,²⁰³ pomenutoj saradnici *Bosanske vile* književnici Savki Subotić,²⁰⁴ koja je povodom proslave svog 75. rođendana i 55 godina književnog rada dobila i međunarodno priznanje, jer je bila izabrana za dopisnog člana međunarodnog ženskog saveza u Bostonu, ali i odlikovana Ordenom *Crvenog krsta* drugog stepena od ruskog cara za zasluge prikupljanja pomoći za ruske ranjenike,²⁰⁵ glumici Coci Đorđević, čija je desetogodišnjica rada iskorištena za kratku pozorišnu istoriju i kritiku onovremenog pravca u pozorišnoj umjetnosti.²⁰⁶

Mada je najviše zasluga stekla za dugogodišnji rad u *Bosanskoj vili*, razmjerno svome angažmanu najmanje prostora na stranicama "svoga" lista dobila je Stoja Kašiković (Bos. Čađavica, 1865. – Sarajevo, 1927), supruga vlasnika i urednika Nikole T. Kašikovića, glavni administrator i saradnica lista. O njoj se u *Bosanskoj vili* gotovo ništa ne može naći, osim podatka da ju je srpski kralj

²⁰⁰ "Milica Srpkinja. Priložak njenoj biografiji", *Bosanska vila*, 30. marta 1911, 89–90. *Vila* je pratila i akciju podizanja njenog spomenika, koju je vodila književnica Jelena Dimitrijević, a podržala princeza Jelena. "Spomenik Milici Srpkinji", *Bosanska vila*, 15. decembra 1906, 367.

²⁰¹ "Čitula", *Bosanska vila*, 30. juna 1895, 192; "Persida Pinterovićeve, upraviteljica više ženske škole", *Bosanska vila*, 1. maja 1896, 121–122.

²⁰² Institut je osnovan 1869. godine "iz sredstava ruske carice Marije Aleksandrovne; na njen trošak se i danas izdržava", a već 21 godinu na njegovom čelu je Sofija Petrovna Mertvago. Do 1904. godine bilo je "svega 348 učenica i to iz Crne Gore 158, Dalmacije 114, Bosne i Hercegovine 28, Stare Srbije 5, i iz drugih krajeva 43". "Četrdeseta godišnjica instituta carice Marije na Cetinju", *Bosanska vila*, 30. novembra 1909, 337–339. Zalaganjem N. Kašikovića jedan broj djevojčica iz Bosne i Hercegovine dobio je besplatno školovanje na ovom institutu. Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 50.

²⁰³ "Gđica Sofija Petrovna-Mertvago, upraviteljica djevojačkog instituta carice Marije na Cetinju", *Bosanska vila*, 1. januara 1898, 1–2.

²⁰⁴ Savka Subotić (1834–1918) iz Novog Sada jedna je od osnivačica i prva predsjednica *Kola srpskih sestara* (1903–1905). Bila je supruga književnika i političara Jovana Subotića i sestra političara i književnika Mihaila Polita Desančića.

²⁰⁵ Naslov teksta vjerovatno je štamparska greška. "Sedamdesetistogodišnjica", *Bosanska vila*, 30. novembra 1909, 352; "Odlikovanje", *Bosanska vila*, 15. avgusta 1906, 304.

²⁰⁶ P. S. Taletov, "Coca Đorđevića", *Bosanska vila*, 20. avgusta 1908, 353–354.

Petar Karađorđević prilikom dvadesetpetogodišnjice izlaženja *Vile* odlikovao Ordenom sv. Save IV st., ali i crnogorski kralj "zlatnom medaljom za revnost, kao najvišim ženskim odličjem."²⁰⁷ Istim povodom bračni par dobio je Lovorov vijenac od *Dobrotvorne zadruge Srpkinja* u Sarajevu.²⁰⁸ Regent Aleksandar Karađorđević odlikovao je Stoju Kašiković Obilićevom zlatnom medaljom za iskazanu hrabrost prilikom njegove posjete Sarajevu u jesen 1920. godine.²⁰⁹ Međutim, podatke o radu Stoje Kašiković ostavila je Borjanka Trajković u svojoj knjizi o Nikoli Kašikoviću, njenim poslovima vođenja korespondencije, korekture i redakture i potpunoj brizi za ritam izlaženja *Vile*.²¹⁰ Ostavši siroče tokom ustanka 1875–1878. godine, Stoja je postala štićenica Zavoda mis Adeline Irbi u Pakracu, a potom i u Sarajevu. Nakon što se obrazovala za učiteljicu, sarađivala je u somborskom listu *Golub*. Pošto je postala životna saputnica Nikole T. Kašikovića, posvetila se radu u *Bosanskoj vili*, što je bilo dugo nepoznanica za naučnu javnost. Njene savremenice ipak su prepoznale njen rad, pa je u kalendaru *Srpkinja*, izdatom 1913. godine u Sarajevu, navedeno sljedeće: "Od kad su joj deca odrasla a muž poboljeva, govorilo se, da je gotovo s a v posao oko lista na njezinoj brizi, ma da je uvek bilo dobrih prijatelja, koji su joj u tom radu iskreno pomagali."²¹¹ Jelica Belović-Bernadžikowska vidjela je njenu angažovanost kao subordinirajuću za izgradnju muškog identiteta u javnosti, navodeći u svojim memoarima da je Stoja Kašiković:

"(...) zapravo urednica 'Bos. vile', jer joj je muž prelijen. Ali i ona nije bog zna kako zauzeta za svoj list. Bila sam nekoliko puta kod nje i učinim im za 'Vilu'

²⁰⁷ "Visoka odlikovanja", *Bosanska vila*, 31. oktobra 1911, 320.

²⁰⁸ "Lovorov vijenac", *Bosanska vila*, 15. januara 1912, 15.

²⁰⁹ Iskazana hrabrost odnosila se na njeno držanje na suđenju, na čijoj se završnici, po pisanju *Jugoslovenskog lista*, a koje je prenio beogradski *Balkan*, Stoja držala "ponosom klasičnih junakinja". "I neustrašivo je priznala da je sva revolucionarna korespondencija bila njezina. 'Sve je moje. To sam radila iz idealizma i nacionalnog patriotizma, da pomognem srpskome narodu. Sada je na Vama da sudite i osudite me kako hoćete, ja sam ispunila svoju patriotsku dužnost'". Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 123.

²¹⁰ Knjizi o Nikoli Kašikoviću prethodi tekst autorice koji se odnosi na suđenje Stoji Kašiković i njenom sinu Predragu za veleizdaju tokom I svjetskog rata, kojim je bila osuđena najprije na smrt, a potom pomilovana na deset godina teške robije. Borjanka Trajković, "Stoja Kašiković – nacionalna heroína", *Književne novine* 56, br. 1113–1114, 1115–11116 (1–31. avgust 2004): 8–9.

²¹¹ B. B. (Sarajevo), "Stoja Kašiković", u: *Srpkinja. Njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*, ur. srpske književnice (Sarajevo: Dobrotvorne zadruge Srpkinja u Irigu, Štamparija Pijuković i drug, 1913), 38.

sve što me mole, ali ona ni posjete još nije vratila. (...) Jednoć, kad sam došla k njoj, zatekla sam ju u kuhinji, oko nje pisma i novine, a ona je glavom ležala na stolu i drijemala, u ½ 4 po podne. Na to je došla i Moračina (učiteljica – op.a.) i onda smo čavrljale o književnim prilikama 'Vile' i tu sam opet vidjela, kako Stoja trivializuje svoj književnički posao i mjeri ga samo po onome novcu, koji za 'Vilu' dobivaju. Sama malo čita, malo piše, u većini rukopisa (ako su nečitljivi) i danas ne umije pročitati, ma da je već godište XXIV 'Vilino'. Ona je primitivna već starija (45 godina) ženica, koja još rado šeta, (Ako niko 'Vila' leti po korzu – rugaju se Sarajlije) po 'korzu' i po gradu i živahno govori, ali 'bel esprit' nije (...)." ²¹²

Suviše kritički osvrt Belovićke ipak ne umanjuje svjedočenje o Stojinom, ali i vlastitom iskustvu takve pozicije, u kojoj je ženama udijeljena nejednakost, prepoznajući uvijek iste obrasce gdje je žena uvijek u javnosti i naučnoj opservaciji, pa time i u kolektivnom sjećanju, inferiorna, nepostojeća, što je detaljno izložila u svojim zapisima. ²¹³

To da je Stoja bila jedina žena osuđena na smrt vješanjem u veleizdajničkim procesima tokom I svjetskog rata obrađeno je detaljno i u dovoljnoj mjeri je poklonjena pažnja njenom nacionalnom heroizmu tokom suđenja, zbog čega je dobila Zlatnu medalju za hrabrost i postala "jedna od veoma malenog broja Srпкиnja, koja je dobila ovaj visoki orden", ²¹⁴ ali je još uvijek nepoznata njena tek nagoviještena aktivistička djelatnost kao članice *Dobrotvornog društva Srпкиnja* i sarajevskog *Odbora društva "Kneginja Zorka"*, u čijem je članstvu zapamćena kao "opšte poštovana, neumorna i nesalomiva nacionalna radnica". ²¹⁵

Poneka djelatna učiteljica imala je više sreće da bude zabilježena zbog svog značajnog društvenog rada, uvijek povezivanog s nacionalnom zadaćom, uglavnom povodom godišnjica rada ili nesretnog smrtnog slučaja. ²¹⁶

²¹² HAS, O-BJ-86-17, *Memoari*, 383.

²¹³ Dujmović, "Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske", *passim*.

²¹⁴ "Zlatna medalja za hrabrost", *Srpska riječ*, 23. septembra 1920, 3.

²¹⁵ Đorđe Pejanović u bilješci uz tekst: Stoja N. Kašiković, "Crtice iz života Mis A. P. Irbi", *Prosvjeta*, decembar 1933, 259, prema: Trajković, *Nikola T. Kašiković*, 64–65.

²¹⁶ Nastavnica srpske više djevojačke škole gđica Mileva Simićeva proslavila je skoro 30 god. svoga službovanja. "Tridesetogodišnjica", *Bosanska vila*, 15. i 30. avgusta 1906, 254. Dvije srpske učiteljice iz Banje Luke Ana Drakulić i Sofija Kovačević proslavile su 25 godina rada. "Ovake proslave kod nas

Ženama iz uglednih porodica bila je, čini se, dovoljna samo njihova pripadnost bogatom i uglednom društvenom sloju – poput Sofije Jovanović, supruge uglednog tuzlanskog trgovca Jove Jovanovića, Jovanke udove Petra Pešuta, uglednog trgovca iz Sarajeva, Mare Ivanišević, supruge “vrijednog trgovca, čestitog Srbina i rodoljuba, presjednika srpskog pjevačkog društva Gusle i potpresjednika srpske mostarske banke Riste Ivaniševića”, Konstantine udove T. Petrović,²¹⁷ majke “ovdašnjeg uvaženog građanina i vrlog predsjednika srpsko-pravoslavne opštine u Sarajevu”, Jelke Hadži Trifkovićke, supruge Jakova Hadži Trifkovića i sestre Hadži Makse Despića, Mare Ivaniševićke iz Mostara, rođene Bilić, supruge “vrijednog trgovca, čestitog Srbina i rodoljuba, presjednika srpskog pjevačkog društva ‘Gusle’ i potpresjednika srpske mostarske banke Riste Ivaniševića”, Milke udove Milanović, kćeri Koste Kujundžića itd. U svakoj čitulji nalazila se formulacija “dobra mati, čestita/vrijedna domaćica i valjana/odlična Srpkinja”, što su bile značajne odlike za zajednicu. Nekako je mjesto za sjećanje našla i Jovanka baronica Apel, “supruga poglavara zemlje, konjičkog dženerala i zapovjednika sve vojske preuzvišenog gospodina Jovana barona Apela.”

Prostor su zaslužile i Staka udova Tuta iz Mostara, “mati saradnika i prijatelja” Vile, Milica G. Popovića iz Sanskog Mosta, “majka saradnika pjesnika Jove Popovića”, Stoja Trifković, supruga “našeg vrlog prijatelja i saradnika, čestitog popa Steva Trifkovića protonamjesnika”, kao i Mileva Skarić, rođena

su rijetke i značajne, osobito kad se zna teško i nesnosno stanje srpskih škola i srpskih učitelja”. “Učiteljica dvadesetpetogodišnjica”, *Bosanska vila*, 15. i 30. novembra 1907, 354. Učiteljica iz Bos. Gradiške “prestavila se u cvijetu najljepše mladosti” u 24. godini svoga života. Porijeklom iz Sombora, od 1882. god. radi u srpskoj školi sa mužem, “s kojim je narodila četvero djece”. “I Srpstvo je ljubila, jer za vrijeme srpsko-bugarskog rata zauzela se kod gospođa Gradiščanki i skupila je lijepu svotu novaca, i tri velika sanduka različita odijela, pa su poslali za srpske ranjenike.” “Ljeposava Kostić rođ. Pavković”, *Bosanska vila*, 1. novembra 1887, 336. Jedna od učiteljica, umrla u 23. godini, “završila s odlikom” karlovačku Učiteljsku školu, a potom “posvetivši 4 godine rada nesavršenim žarom, bezgraničnom ljubavlju na oltar srpske prosvjete”, “htjela je sav svoj život i rad njemu posvetiti i u toj ljubavi za podizanje mlade Srpčadi i novoga koljena”, ona se odala “teškom i plemenitom poslu” u Tuzli, Gračanici, Travniku i Visokom. Ali, “se ugasi jedan život, čestite i dobre Srpkinjice a korisne pobornice srpstva i njegove budućnosti”; ostavila je “za sobom muža i troje nejake djece. (...) Lahka joj srpska gruda zemlje bila što je pokriva i gri!” “Anka Kraguljević”, *Bosanska vila*, 15. i 31. decembra 1901, 406.

²¹⁷ Gospođa Petrović, doduše, poklonila je Sabornoj crkvi Hristov grob, napravljen po nacrtu Steve Kaluđerčića, a “pregled izvršio i opravio arhitekt g. Vancaš u ovdašnjoj radionici vještaka kipara Novotnija”. “Ovdašnja nova srpska crkva ukrašena je sa dva lijepa dara”, *Bosanska vila*, 15. aprila 1890, 111.

Šumonja, supruga Vladislava Skarića. Joka Babić, rođena Josipović, imala je više zasluga. Bila je supruga Aćima Babića, tadašnjeg predsjednika Srpskog pjevačkog društva *Sloga*, a poštovanje, kako je rečeno, "se moglo vidjeti i po ovom sjajnom i mnogobrojnom sprovodu, jer sve je pohitalo da oda potonju počast vrloj pokojnici, koja je svima nama dobro poznata, naročito za vrijeme ove borbe, kako je muški branila narodne vođe i svagda držala njihovu stranu, ne gledajući pri tome ni rodbinske veze, ni srodstvo, ni prijateljstvo. Pokojna Joka bijaše među ženskinjem najveće i najoduševljeniji zastupnik narodnih prava". U čemu se sastojalo to "muško" držanje i borba nije, nažalost, zasluga moguće sagledati. S druge strane, Petra Bilbija sa svojim mužem bivšim ustaničkim vođom Ilijom Bilbijom je "dizala ustanak i pune dvije godine krila se po zbje govima i šumama, jer na njenu glavu bijaše raspisana velika ucjena". Poštovanje je zaslužila i iz razloga jer se "rado bavila srpskom knjigom".²¹⁸

Dokaz svoje borbe drugačije vrste pokazala je izvjesna Marija Nikolić, koja je bila te 1903. godine "jedina diplomirana Srpkinja babica u Sarajevu".²¹⁹

Ipak, osim posljednje pomenute, sve nabrojane ugledne žene svoj status u društvu osvjedočen u *Bosanskoj vili* stekle su svojom smrću. Mada se to ne odnosi isključivo na žene, ipak destruktivni, gotovo nekrofilni prizvuk ne može se negirati, kao i to da se čudnim društvenim cinizmom žensko ćutanje sa smrću preoblikuje u relativno besmrtni glas o njenom postojanju, djelovanju i naporima da ostanu ako ne upamćene, a onda zabilježene. Zahvalnice ožalošćene porodice za izjavljena saučešća ponovno u fokus stavljaju društvenu normu u kojoj muškarac i porodica dobiva podršku i društvenu empatiju i "pokriva" trenutni bljesak individuacije žene.

²¹⁸ Petra je bila rođena u Banjoj Luci "od stare srpske kuće Đeklića". Na pogrebu pratilo je mnoštvo svijeta iz Počitelja, Tasovčića, Klepaca i Domanovića, a sahranjena je kod Manastira Žitomišljica. "Petra Bilbija", *Bosanska vila*, 1. maja 1896, 136.

²¹⁹ Ona je završila kurs za babice u Beogradu, a u Sarajevu je imala praksu u Državnoj bolnici i ponovo položila ispit. Svi koji su je trebali mogli su je naći u Ćemaluši ulici br. 32. "Srpkinja babica u Sarajevu", *Bosanska vila*, 15. februara 1903, 59.

O ženskim udruženjima

Podršku početnim koracima i daljoj organizaciji ženskih srpskih udruženja *Bosanska vila* je preuzela po modelu iz Vojvodine. Bliski odnosi uredništva *Vile* i vojvođanskih nacionalnih i kulturnih radnika bili su prisutni sve vrijeme izlaženja lista, pa je već u prvim brojevima aktivnost *Društva Srpkinja Novosatkinja* bio poticaj da se propagira osnivanje sličnih u Bosni i Hercegovini, kao i uputi kritika zbog nemara i neorganizovanosti. Domaćim Srpkinjama se prigovara da su sasvim "zaboravile na Srpstvo", te da su nakon prvobitnog elana posustale čak i u organizovanju Svetosavskih besjeda.²²⁰ Sugerisanje da će se odricanjem žene od "običnih, svakidanih stvari" i angažovanjem u nacionalnom projektu zaslužiti ime naroda²²¹ ide u red onih matrica koje sav teret "spašavanja" srpstva stavlja na ženina leđa.

Poziv na pretplatu novosadskog ženskog udruženja bio je uskoro ponovna prilika ne samo da se podrži njegov rad ("Sva društva ženska, koja danas postoje po raznim srpskim mjestima u Austriji, postala su većinom ugledajući se na Srpkinje novosatkinje") nego da se i iskritikuje indolentnost domaćih Srpkinja.

"Teško nam je, da istinu kažemo, ali sreće i napretka radi, moramo da osudimo njihovu nemarnost. Mi imamo danas u Sarajevu 'Frauen-Ferajn' društvo, koje je svakog priznanja vrijedno. U tome društvu ima i naših Srpkinja. Mi nemamo ništa protiv toga, šta više, nama je još milo, da vidimo naše Srpkinje u takom blagotvornom društvu, ali nas boli i peče, što take Srpkinje ne će da rade na ognjištu svoga naroda, nego na 'poziv' idu da špiluju dame to je onda 'čast'; a kad se sastanu sa svojim drugama, onda ne će, ili nemaju vremena, da se posavjetuju, kako će ljepše i krasnije svoju kuću da kuće i djecu da vaspitanju – nego se onda pretresaju lokalne dnevne novosti i t.d. Ali mi se nadamo, da će na skoro poći na bolje i da će se i naše gospođe prenuti, da će pokrenuti i osnovati ovakva slična društva, kako bi primjer dali i ostalijem Srpkinjama u Bosni."²²²

Smisao se nije vidio u osnaživanju ženskog aktivizma i otvaranju mogućnosti da se čuje ženski glas, nego u jačanju nacionalne integracije, pri čemu je ženska uloga ostala ona uvijek ista, po patrijarhalnoj matrici, da bude roditeljica i vaspitačica nacije:

²²⁰ St. Kaluđerčić, "Značaj i postanak svetosavske besjede u nas Srba", *Bosanska vila*, 1. januara 1886, 27.

²²¹ N. Š. "Lista. Iz slovenskog svijeta", *Bosanska vila*, 1. marta 1886, 80.

²²² "(Srpska književnost)", *Bosanska vila*, 1. aprila 1886, 111.

“Svaki će biti toga uvjerenja, da je taj pokret, najbolji put, da ćemo tim načinom najlakše doći do valjanih srpskih matera i do karakternih Srpkinja. Kamo sreće, da se još mnogo više taka društva podignu, pa da prigrle ovo novorođenče, što će (bar se nadamo) biti zaodenuto čisto srpskim, svetlim ruvom i životom; a da odbace one švapske pfunt-romane i abentajere, jer učeći iz njih, naša ženska mladež neće nikad moći da odrani valjano srpče.”²²³

Za poticaj poslužili su i drugi primjeri ženskih udruženja, poput *Dobrotvorne zadruge Srpkinja Dubrovkinja*, kao i onih iz Velike Kikinde.²²⁴

Kao po matrici, svoj kolektivni rodni identitet žene su slijedom društvenih odnosa i pravnih kanona (jer žene nisu tada imale pravo djelovati kao pravna lica) počele ostvarivati uz podršku tradicionalnih autoriteta, a svoj aktivizam usklađivati sa tom zadatošću. Na prijedlog svojih dušebrižnika Ivana Ivanića, supruga Delfe Ivanić, srpskog diplomate čije se aktivnosti većinom vežu za “neoslobođene srpske zemlje”,²²⁵ a uz pomoć bivšeg mitropolita Save Kosanovića, najprije je početkom 1887. izrađen statut i predat vladi na odobrenje, pa potom je osnovano u Sarajevu na Materice 11. decembra 1888. godine dobrotvorno *Krajcarsko štedovno društvo pravoslavnih Srpkinja u Sarajevu*, u mitropoliji, pod “predsjedanjem visokopreosvešt. mitropolita Đorđa Nikolajevića, a u prisustvu vladinog povjerenika Berkša”. Za prvu predsjednicu izabrana je Jovanka Besarović.²²⁶ Društvo je jedno vrijeme funkcionisalo, da bi nakon

²²³ Ibid., *Bosanska vila*, 1. aprila 1886, 111.

²²⁴ Prilikom proslave podršku su pored *Dobrotvorne zadruge Srpkinja Dubrovkinja* pružile Dubrovkinje plemenitoga roda Mara Natali, rođ. grofica Pucić-Sorgo, Made Gradi, rođ. Poza, Marijana Matijević, Miće Šarić, rođ. Ivelio, Mare Mirošević, rođ. pl. Natali, Rinka Markokna, rođena Kaznačić, Draginja Radoje, rođ. Bašić, Nike Milić, rođ. Podić, Ljubica Pugliesi, rođ. Papi, Teodora Bošković, rođ. Putica. “Gundulićeva proslava u Beču”, *Bosanska vila*, 16. februara 1887, 63–64. Povodom 25-godišnjice *Zadruga Srpkinja* u Velikoj Kikindi na Đurđevdan *Bosanska vila* čestita “ovoj korisnoj srpskoj zadruzi tu slavu, željeli bismo da se i u našim krajevima osnivaju ženske zadruge. Srpkinje u svima većim mjestima, a naročito u Sarajevu, pozvane su da o tome promišljaju”. “Dvadesetpetogodišnjica”, *Bosanska vila*, 30. aprila 1898, 127.

²²⁵ Ivan Ivanić (1867–1935), burnog političkog i nacionalnog života, radio je kao sekretar u konzulatu Kraljevine Srbije u Prištini, kao zamjenik konzula u Skoplju, konzul u Prištini, sekretar poslanstva u Istanbulu, guverner Dračkog okruga 1912, urednik ženskog lista kalendara *Vardar*, srpskog časopisa *Golub* u Istanbulu, te *Carigradskog glasnika*.

²²⁶ “Neka bar Srpkinje učine nešto, što Srbi ne biše kadri (...). Izabrane su “za blagajnicu Mara Đ. Rajkovića, za pregledarkinje računске Savka Đ. Petrovića, Jovanka Šarac i Mara Avdalovića za odborske članice: Mara H. Avakumovića, Ana A. Despića, H. Milka H. Trifkovića, Mara P. Petrovića, Mara Đ. Ilijića

smrti predsjednice Savke Stanišinice i blagajnice, učiteljice Evice Sarajčičke njegov rad zamro, a svoju obnovu je dočekalo tek 1905. godine,²²⁷ te nastavilo rad pod imenom *Dobrotvorna zadruga Srpkinja Sarajevki*. U međuvremenu je *Bosanska vila* popratila osnivanje *Dobrotvorne zadruge Srpkinja Petrovčanki* u Bos. Petrovcu 1903. godine, pa u Prijedoru, Banjoj Luci, Mostaru, Bijeljini, Bos. Šamcu i Donjoj Tuzli, ali i u Zagrebu (osn. 1895), zatim *Srpskog ženskog udruženja* u Beču 1905. i *Kola srpskih sestara* u Čikagu 1906. godine. Vijesti su bile popraćene pominjanjem članica upravnih odbora zadruga, kao i njihovih prvih aktivnosti, najčešće osnivanjem đачkih trpeza i radničkih ženskih škola.

Slično je bilo i sa ženskim časopisima. Najprije su se u *Vili* reklamirali ženski listovi iz Novog Sada (*Ženski svet*, a od 1911. i *Ženski list*), Beograda (*Domaćica* *Ženskog društva* povodom 30-godišnjice izlaženja 1909. i *Vardar*, Kalendar *Kola srpskih sestara*), Zagreba (*Modni svijet*), da bi krajem 1912. godine počeo izlaziti i list *Srpska žena*,²²⁸ organ *Saveza dobrotvornih zadruga Srpkinja za Bosnu i Hercegovinu*.²²⁹

Kao što je čitalaštvo informisano o ženskom aktivizmu u susjedstvu,

i Jefa N. Kraljevića, za perovođu g. Nikola Lalić. Na sljedećoj sjednici je umjesto Mare Đ. Rajković izabrana Savka Stanišinica. (...) Neka bar Srpkinje učine nešto, što Srbi ne biše kadri". Upućen je i poziv za priloge, da bi moglo početi da vrši "svoj blagotvoni i materinski rad". "Ovde će donijeti imena onih koji dosad priložiše društvu: Visokopr. Mitrop. Gosp. Đorđe Nikolajević 50 for. G. Savka D. Jeftanović 20 f., Evica Sarajevčić 10 for, Savka Stanišina 5 f., Jovanka Besarovića 5, Janja V. Durića 3, G. Aleksa Stjepanović učitelj 3, Jovanka Šarac 2, Jelena Lekić 2, Milica Vasić učiteljica 2, Anika R. Obradović 2, Ana A. Despić 1,35, Mara H. Avakumović 1,35 f. Vasilija K. Mirkovića 1,35 f. Joka Pešutova f. 1,35, Mara M. Savića 1,35, Joka J. Savić 1,35, Jelka A. Kreštalice 1". "Krajcarsko štedovno društvo pravoslavnih Srpkinja u Sarajevu", *Dabro-bosanski istočnik*, decembra 1889, 95.

²²⁷ "Srpkinje u Sarajevu neće da ostanu postidne iza svojih sestara u ostalom Srpstvu. Za to se dogovoriše, te sazvaše u 'Srpskoj besjedi' glavnu skupštinu 10. februara. Na toj skupštini bijaše se skupilo oko 90 koje žena, koje djevojaka. Tu se posavjetovaše i za sada obnoviše 'Srpsko Krajcarsko društvo' u Sarajevu i izabraše društveni odbor. Pretsjednica je odbora gospođa Jelena Samardžija, tajnik g. Kosta Majkić, a blagajnik gđa Danica Knežević. Revizori: gđica Stevanka Borčićeva i gđica Ljubica Latas. U odboru su: gđa Mara Mandićka, gđa Danica Popovićka, gđa Olga Dimitrijevička, gđa Persa Krečićka, gđa Sofija Raca i gđa Ana Bokonjička. Društvo namjerava preraditi pravila i stvoriti 'Zadrugu Srpkinja Sarajevki', koja će se brinuti o osnivanju srpskog sirotišta za Bosnu i Hercegovinu". "Obnovljeno Srpsko krajcarsko društvo", *Bosanska vila*, 28. februara 1905, 64.

²²⁸ Prijedlog za pokretanje lista dala je učiteljica iz Livna Milka Košić nekoliko godina ranije. "Predlog Srpkinjama u Bosni i Hercegovini", *Bosanska vila*, 30. aprila 1908, 192.

²²⁹ Urednik je bio Svetozar T. Zrnić, upravnik Saveza. "Srpska žena", *Bosanska vila*, 15. i 30. novembra 1912, 304.

Bosanska vila nastoji donositi i vijesti o radu međunarodne ženske scene, o održanim kongresima, njihovim programima i učesnicama (npr. Kongres međunarodnog saveza ženskih društava u Briselu 1902, u Lisabonu 1907, u Berlinu 1909. godine, te nekoliko njih 1908. godine: Kongres italijanskih žena u Torinu, Slovenski kongres žena u Pragu 1908, Kongres ruskih žena u Petrogradu itd.).

Protivrječne poruke o školovanju, njenim benefitima i "negativnim" posljedicama, razumljive iz perspektive prosvjetiteljske intencije s jedne strane i težnje za kontrolisanjem rodne uloge žene i njene funkcije u nacionalnom pokretu, ipak su dovele do novih kulturnih koordinata, voljno ili nevoljno usvajanje modernizacijskih konstrukcija, te vidljivosti široke skale djelovanja žena koja su neizbježno vodila izmjeni društvene datosti.

Tematizacija rodne uloge žene

Sobzirom na književni karakter lista, kroz književne forme, ali i informativne crtice *Bosanska vila* prenosila je društvena očekivanja i vrijednosti koje žena treba očuvati.

Krunska simbolika vile, čije list i nosi ime, mitološkog bića koje pored ostalih značenja nosi ekskluzivnost njenog prisustva, u čije se ženske ruke s povjerenjem predala nacionalna misija, ali koja i jamči posvećenost onima kojima je ta privilegija data, jer njen glas "mogu razumeti samo oni, koji su pušteni, da uđu njihovo društvo", te njene u epskim pjesmama posvećenosti bolesnim, ranjenim i ljudima u nevolji, posestrime junaka (poput kraljevića Marka),²³⁰ pomajke i odgojiteljice djece,²³¹ bila je izabrana od osnivača sa svjesnom namjerom. "Vila daje onome, koga pobratimi, snagu i ljepotu, a u kritičnim časovima i sam mu dolazi u pomoć. Vila je, kako narod veli, bogougodno stvorenje."²³² Vile dobrih namjera ipak, po narodnom vjerovanju, uvijek oduzimaju snagu i s pravoga puta skreću odvažne junake i sve one koji im se na neki način nađu na putu, budući da ponašanje žene, vezano za

²³⁰ Luj Leže, *Slovenska mitologija* (Beograd: Grafos, 1984), 143-144.

²³¹ Sreten Petrović, *Srpska mitologija u verovanju, običajima i ritualu* (Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2004), 209.

²³² Osman A. Đikić, "Narodne praznovjerice u Hercegovini", *Zora*, 1. februara 1899, 71.

magijske rituale ozdravljenja, kreira istovremeno dualitet djelovanja,²³³ iz čega između ostalog proističu i protivrječnosti u predstavljanju ženskog lika na stranicama lista.

Dominantna slika žene, bilo iz poslovice, pitalica, zagonetki i slično, kao i izabranih narodnih bajki ili pripovijetki koje tretiraju narav žene, njene namjere i svakodnevicu govori da je njen karakter uglavnom nestalan, reakcije neočekivane, a karakter zloćudan. "Zlo uvijek dolazi od žene", "Nevjerna žena", "Najmlađa, najlukavija", "Zla žena", "Djevojačka kletva", "Arsuz đevojka", "Prokleta Jerina", "Opaka žena", "Žena je veći đavo od đavola", samo su neki od naslova predočenih književnih formi. Ona i nije mogla biti drugačija u ovim ključnim mizogenim mitološkim predstavama s obzirom na ženino navedeno porijeklo.²³⁴ Antologija ženskog zla, vezanog za posjedovanje znanja i natprirodnoga umijeća, izražava oprez i upozorenje da je rizično svako odsustvo kontrole nad ženskim djelovanjem. Iskre otpora i preuzimanje muške rodne uloge, čije su karakteristike poželjne i cijenjene, a u kojima nema pokajanja kažnjava se smrću.²³⁵ Stigmatizacija i kazna uvijek idu zajedno i dovode se do kraja da se osuda ženskog djelovanja, suprotno društvenom očekivanju, ne bi dovela u pitanje.

Međutim, svijet binarnosti stalno je prisutan. Iz kolumne "Srpske narodne umotvorine", sve manjeg obima nakon ulaska u 20. stoljeće, moguće je iščitati žensku svakodnevicu, koja pored čestih i poželjnih patrijarhalnih modela rodne uloge nudi uvid i u žensko djelovanje koje ruši stereotipe ovog društvenog konstrukta i u kojima se pojavljuje kao biće volje i djelovanja u tom tradicionalnom vremenu. Ono se najčešće pojavljuje kao odgovor na izbor

²³³ Stevo Trivković, "Vračanja i gatanja u okolici Sarajevskoj", *Bosanska vila*, 1. januara 1886, 329–332. Svakako vidjeti doktorsku tezu: Francesca Bihet, *The History of Fairies in the Folklore Society 1878–1945*. https://www.academia.edu/44171178/Fairies_and_Folklore_The_History_of_Fairies_in_the_Folklore_Society_1878_1945_by_Francesca_Bihet (pristupljeno 15. novembra 2022).

²³⁴ "(...) Isah pejgamber, onda reče: 'Neka tako i ostané', i tako ostadoše tri vrste žena. One dobre, to su one, koje su postale od čovjeka, one brbljave, to su one, koje su postale od kuje, a one bezobrazne, to su one koje su postale od krmače". Pribilježio u Lastvi kod Rame Jerkovića Stevan Kravljaja. "Kako su postale dobre, a kako zle žene", *Bosanska vila*, 31. januara 1900, 29–30.

²³⁵ Zapisao u Višegradu 1888. Zaharije Bogdanović. "Odmetnik Ajkuna", *Bosanska vila*, 16. januara 1889, 27–29; 1. februara 1889, 44–45. Pribilježio Ljubo N. Vlačić, "Neposlušna Mara", *Bosanska vila*, 15. maja 1895, 141.

životnog partnera i ulaska u instituciju braka,²³⁶ kada se lukavstvo ili korištenje praznovjerja najčešće pokazuje kao jedini izlaz u momentu najvećeg društvenog pritiska i najznačajnije odluke pojedinca i porodice.

Stoga je neočekivana, mada se za znalce narodne književnosti to vjerovatno ne može reći, tematizacija i problematizacija preplitanja rodni uloga u narodnim pripovijetkama, pri čemu je tom čudnom preobražaju uvijek uzrok neka porodična nesreća, prokletstvo, prisustvo zlih sila ili nemio događaj. Ponekad se uvodi razrješenje, i to sa sretnim završetkom, društvenim prihvaćanjem, kada se uključe poželjni i cijenjeni muški atributi hrabrosti i upornosti, pri čemu glavnu ulogu opet ima zmija, arhetipska predstava zla, ali i čuvarica ognjišta.²³⁷ Očevidno je da usmena književnost svjedoči o stalnoj prisutnosti "budi Bog s nama" osoba, onih što su "izvan svijeta" i što pokušavaju da se inkorporiraju u društvo, a čija se pojavnost u tom vremenu razumijeva i kao posljedica lošeg vaspitanja.²³⁸

"Otac je drži kao mušku glavu, - a mati čini što stari hoće. (...) živi kako joj se hoće u njenom hataru, (...) Pa da vidite i jeste ta Živana bila neko čudo od djevojke. Bila vam je što no riječ, očina i majčina 'maza' (...) sa dječacima se igra, odsjekla si kosu jer 'da je u ženska duga kosa, a kratka pamet' (...) Živana je rasla kao tica na grani. Mogla je da radi šta je htjela i kako je htjela. Švrljala je po šumi i polju, skakala je, trčala kao jelenče, mogla je da zaturi tešku sjekiru i da podigne teški jaram, kao da su te stvari lake kao preslica. Rekla da će se udati ako bude htjela."²³⁹

²³⁶ "Dobar odgovor", "Djevojka mami momka u kolo", "Kletva nevjestina", "Djevojka bi voljela momka no starca", "Braća udaju sestru za sunce". "Ženske narodne pjesme s Glasinca. Iz zbirke R. J. Čajkanovića", *Bosanska vila*, 1. novembra 1886, 332-333. "Ali Maro, ne moremo mi 'vako do vijeka; - niti ja mogu bečarovati, ni ti dješovati; znaš što vele naši: djevojka je na Drini ćuprija". "Ako i jesu druge, ja nijesam. Ne prodajem se nikom za robinju, niti kupujem za pare bečara; ko je voljan da me srcu uzme i ja ću mu srce dati". "Na Trojčin-dan. Crta iz prošlog života u Sarajevu", *Bosanska vila*, 1. novembra 1886, 323.

²³⁷ Narodnu pripovijetku priložio N. T. K, Sarajevo (Nikola T. Kašiković), "Djevojka postala muško", *Bosanska vila*, 16. decembra 1885, 9-11.

²³⁸ "Šta bi se postiglo takim muškobanastim vaspitanjem? Ko voli muškobanu? Taka djevojka steče neke muške osobine, koje su od sumnjive vrednosti za nju (n. pr. jaču telesnu snagu i veću slobodu pri kretanju u društvu; ali izgubi neke važne ženske osobine, koje se ne mogu ničim naknaditi (n.pr. nežnosti i ljupkost, smernosti stidljivost)", "Dr. V. Bakić, Je li potrebno ženskinju isto obrazovanje kao muškinju", *Bosanska vila*, 25. januara 1896, 10.

²³⁹ Pripovijetka je predložena bez završetka, mada je najavljen njen nastavak. M. Đorđević-Prizrenac, "Muškobana", *Bosanska vila*, 1. avgusta 1886, 225-229.

Idealna uloga žene promovisana je tokom nacionalnih i vjerskih okupljanja, respektovana i glorifikovana u nacionalnom imaginariju, koja slijede epSKU, ali i predočenu umjetničku poeziju, unutar koje se ističu poželjni motivi ženskog žrtvovanja (sestrinskog,²⁴⁰ supruge ili kćerke), neprestana i bezuvjetna podrška, a generalna orijentacija je očuvanje institucije braka i kult održanja domaćinstva po svaku cijenu. "Srpska djevojka, srpska ljuba i srpska majka", određenih karakteristika,²⁴¹ čuvajući nacionalnu čistoću,²⁴² gradacija je poželjnih ženskih uloga u kojem majka zauzima nadmoćnu poziciju sveroditeljke i svehraniteljke nacije, poistovijećene s neaktivnošću, pasivnošću i poslušnošću, a u daljoj elaboraciji poprima prostorno značenje, na

²⁴⁰ "Čuješ li, mila sele / Taj zveket od handžara / Vidiš li, kako brat ti / Dušmana svoga para? / Spravljaš li melem blagi / Za ranu tvoga brata? / Da li te možda groza / Od rana teških hvata? (...) Nježna ručica tvoja / Na bratsku glavu meće: / 'Evo ti, brate, Vjenca, / Sestra te njime kiti, / Jer ti si za dom mili / Išao krvcu liti' / Gle druge sele tamo / I ona u boj hiti. / U ruci mač joj oštar, / A hrabrost srce kiti. / Pa kud će 'nako žurno, / Oće li krv da lije / S dušmanom kletim zar će / I ona da se bije?! / Ode joj brat, da tamo / Dušmane ljute kosi. Mač mu se oštri slomi; / Ona mu drugi nosi, / Pa mač mu ljuti daje, / A pjesmu laku vije: / 'O blago seji, kad joj / Brat za dom krvcu lije.' / Oh pjevaj, mila sele, / Ilovor-vijence pleti / I nosi u boj mača, / Ta čin je to ti sveti. / A blago rodu, koji / Takove kćeri ima / Njima se dičit može, / Ko pravim sinovima." Božidar, "Srpkinja", *Bosanska vila*, 10. aprila 1892, 146.

²⁴¹ O ulozi žene u srpskim narodnim pjesmama govorio je na Svetosavskoj besjedi 1900. g. u D. Tuzli Milan J. Maksimović. "Najljepši cvijetak što krasi grudi srp. djevojke, osim njene ljepote, jeste još i stid i ponos narodni. (...) Ljubav prema svojoj domovini, svome narodu, ponos djevojački sačuvaće taj cvijetak, da ga crv ne podgrize. I tu karakternu crtu pridaje nar. pjesma srpskoj djevojci. Ostati vjeran svojoj kolijevci, svome narodu, ponositi se njegovijem imenom, krasi svakoga čovjeka, a kamo li tako lijepu i stidljivu djevojku!". "Srpska djevojka, srpska ljuba i srpska majka", *Bosanska vila*, 15. januara 1907, 9.

"Ali kao što srp. majka zna žaliti i zaštićavati svoje čedo, ona zna i žrtvovati svoje dijete na oltar opšte sreće. Kad se junak na vojnu sprema, majka mu kuva brašnjenice. (...) Jugovića majka. Kao ono Špartanka što je kazala svome čedu: 'ako ti je kratak mač, a ti korači bliže!' tako i majka Jugovića šalje svojijeh devet sinova u boj na Kosovo. Nijedan se ne vraća, (...)". "Srpska djevojka, srpska ljuba i srpska majka", *Bosanska vila*, 15. februara 1907, 43.

²⁴² "Samo takva djevojka može ljubiti samo Srbina. Sve će zapostavi svome srpskom vojnu. Kad je prose age i begovi obriču joj učiniti je gospođom, da je služe sluga i sluškinje, srpska djevojka im mudro odgovara:

'Vlahinja sam, prilika ti nisam,
Već ti traži za sebe Turkinju,
ja sam cura davno neprošena,

Isprošena u kršne Kotare za sokola Smiljanić Iliju'. "Srpska djevojka, srpska ljuba i srpska majka", *Bosanska vila*, 31. januara 1907, 2. "Daj ti, bože, dobru sreću / I zakrilje od sviha zala! - Al da j' živa tvoja majka, / Grozno bi se zaplakala." Zmajevan, "U svatovi jedne Srpkinja, koja polazala za tuđina", *Bosanska vila*, 16. maja 1889, 1.

određenoj zemlji, odnosno teritoriji.²⁴³

Očuvanje porodičnog doma, pa time i nacionalne zajednice pothranjivala je nužnost skromne i štedljive domaćice i one čiji se neplaćeni rad podrazumijeva. Raskoš ženskog nakita bila je slika vlasništva nad ženom i istovremeno količine bogatstva oca, pa supruga, odnosno porodice, roda, staleža i slika za čije sticanje ženi nije pripisivana nikakva zasluga, ali zato za njegov gubitak jeste, krivica je bila u potpunosti njena.²⁴⁴

Podsjećanja radi, svim ovdje pomenutim ženama i onima koje su ostale bezglasne i stoga nezabilježene i nevidljive, svim koje su se bezrazložno osjećale krivima zbog vlastitih iskoraka velikih ili malih, koje su procjenjivale vlastitu hrabrost i snagu u okviru društveno-političkih datosti, ideologija i patrijarhalnih matrica, koje su iskušavale lojalnost prema vlastitim ciljevima i ideji samoostvarenja, te živjele za svoje ideale, svima njima idu zasluge za ovaj tekst.

²⁴³ Lasta S. Đapović, "Zemlja u ritualima i verovanjima Srba", (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1994), 108.

²⁴⁴ " (...) kako su nekada naše domaćice bile vrijedne. Pored toga što su u kući cijeli domazluk same vodile, obični su im poslovi bili ovi: bez su tkale, lan prele, pamuk prepredale, a često su i mobu činile, gdje su se stare žene skupljale, pa zajedno lan redile grebenima. (...) U ono se vrijeme nije ni na odiele mnogo trošilo. Kad se koja uda običaj je bio, da joj čovjek sreže po jednu veliku čurdiju sa velikom jakom i širokim pervazom samurovim. Ta bi čurdija koštala deset do dvadeset dukata, česarskijeh i to bi joj bila vječita gazda. Jednu anteriju nosila je po dvadeset godina, a papuče po pet godina. Ako je koja imala kavaji jemeniju od čita stambolska, to bi već bilo nešto osobito. No mnogo se gledalo na to, koliko koja ima bisera i nakita od dukata i to od rušpija po tri velika dukta na prsima. U neke bila bi ispod vrata gužva od bisera, u kojoj je bivalo najmanje deset do petnajest miskana (niza) bisera. I tepeluk na glavi bio je od dukata; tako isto bilo je dukata po pletenici i po čelu. Kaldermdizija sva od dukata pripela bi se od uva do uva, a donji bi kraj do pasa dostigao. Oko pasa imale su pafte od bisera, koje su vrijedile po četrdeset dukata; a prstenje sa dragim kamenjem bilo je jedno do drugog na prstima. Bilo je žena, da im je vrijedio vas đevair (nakit) do hiljadu dukata, jer je samo po jedna belenzuka po pedeset dukata vrijedila. Milina bi bila pogledati to bogatstvo, kad bi se žene sastale; onda bi žene brojile koliko ima pletenica i tepeluka sa dukatima i poslije bi pripovijedale: 'seko, kako da nije bio velik i nakićen sastanak, kada je bilo samih tepeluka dvadeset i šest, a pletenica dvadeset i osam. (...) A gdje je sada sveto bogatstvo i kuda se potroši u kratko vrijeme? Ni vatra sprži, ni hrsuz ukrade, ni lopov ote. Samo se čudi, da od tog đevaira nema danas ni deseti dio. Sve to ode po mojoj pameti, na modu današnjih fistana, kojih se na godinu promijeni po petnajest; a gdje je tek pet, pest šešira i tunika i midera, rukavica i šta ti ja znam. Eto, tu ti je naše dobro leglo!'" Jovo H. Besarović, "Iz prošlosti sarajevske i bosanske", *Bosanska vila*, 16. marta 1886, 90.

Zaključak

U vremenu kraja 19. i početkom 20. st. u patrijarhalnom sistemu pojavile su se neke vidljive pukotine, prouzrokovane jednim postepenim, narastajućim i nezaustavljivim procesom izmjene svijeta, njegovim novim karakteristikama i vrijednostima. Tada je s dolaskom Austro-Ugarske Bosna i Hercegovina postala dijelom naprednijeg, razvijenijeg svijeta, odlukom velikih sila. Iz tog civilizacijskog susreta, koji je katkad ličio na sudar, a koji je nosio odlike modernizacije, ne samo proizvodnje i eksploatacije resursa i radne snage nego u društveno-političkom smislu prouzrokovao korjenite promjene, proistekao je krešendo nacionalnih pokreta. Racionalnost svojstvena nacionalnoj eliti u nastajanju potakla ju je na praktično djelovanje, a iracionalnost nacionalne ideologije ohrabrila nacionalne kulturne radnike da u duhu vremena od tradicionalnog, romantičarskog zanosa za očuvanja baštine i početaka proučavanja kulturne i nacionalne prošlosti zakorače u društveno-nacionalni angažman. On je započet potvrđivanjem tradicije samostalne nacionalne kulture i jezika, a nastavio se propagiranjem obrazovanja, čime bi nacionalni pokret bio dodatno ojačan. Tehnološki napredak omogućio im je u javnoj sferi širenje pisane riječi medijem štampe, a time je značajnu funkciju nacionalnog prosvjećivanja zadobila književnost u cjelini. Ona je pored široko rasprostranjene i već prisutne usmene tradicije promovisala distribuciju romantizirajuće patrijarhalne matrice, te dodatno potvrđivala idealnu ulogu žene koja je konstantno pasivna, "iracionalna" i subordinirajuća muškoj "racionalnoj" akciji.

Međutim, neophodnost mobilizacije svih članova nacionalne zajednice i njihovo umrežavanje u cilju izgradnje nacije i jačanja njihove međusobne i formalne i emocionalne povezanosti, te solidnija integracija nacionalnog kolektiviteta i njegova institucionalna izgradnja vodili su javnom uključivanju žene u zajednički prostor nacionalne socijalizacije. Dakle, ne voljom bosanskohercegovačkog društva, niti osnivača i urednika *Bosanske vile*, "lista za zabavu, pouku i književnost", nego slijedom motiva formiranja nacionalnog kolektiviteta, žena biva izmještena iz isključivo patrijarhatu namijenjene privatne sfere u sada dostupni javni prostor, u kome dobiva nove funkcije. Pored roditeljice, njegovateljice i vaspitačice nacionalnog podmlatka, ona svojim znanjem postaje čuvarica ugleda i dostojanstva nacionalnog tijela.

U radu je ipak fokus na pozitivnim emancipatorskim toposima koji govore o vidljivosti žene u nacionalno-kulturnoj matrici, a na stranicama *Bosanske vile*, gdje je nakon dugovremene usmene književne tradicije žena imenovana kao pripovjedačica, sakupljačica usmene narodne književnosti, autorica književnih djela, prevodilac, angažovana članica nacionalnih društava, obrazovana aktivistica ženskih udruženja, učiteljica, dobrotvorka itd.

Postavlja se pitanje mogućnosti izbora žene u takvim okolnostima i njene reakcije u već unaprijed zadatoj funkciji, gdje se njena uloga dodatno multiplicirala. Prepoznajući nužnost prihvatanja obrasca po kome žena radi na dobrobiti zajednice, a muškarac i na javnom samopotvrđivanju, ona će u neočekivanom pravcu reartikulisati zadatost i svojim uložnim vremenom, obrazovanjem, znanjem, kreativnošću upotrijebiti ponuđene prednosti vidljivosti kao metode opstanka i vlastite emancipacije, iskoristiti svoje snage na način koji je tada postao moguć, ostaviti svjedočanstvo vlastitih napora i od tada imenovana svjesno ili nesvjesno ostaviti poziv svojim sljedbenicama da uvijek iskoriste vlastite potencijale u cilju samopotvrđivanja vlastitih izbora, ciljeva i organizacije vlastitog života.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo (HAS)
 - Fond: Jeftanovići (O-J)
 - Fond: Jelica Belović Bernadžikowska, (O-BJ-86-17), *Memoari*

Objavljeni izvori

- *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sarajevo: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1912.
- *Srpkinja. Njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas*, ur. srpske književnice, Sarajevo: Naklada Dobrotvorne zadruge *Srpkinja u Irigu*, Štamparija Pijuković i drug., 1913.

- Kaluđerčić, Stevo. *Prvi godišnji izvještaj srpskih osnovnih i Više djevojačke škole u Sarajevu, svršetkom 1898/99. školske godine*. Sarajevo: Prva srpska štamparija Riste J. Savića i druga. 1899.
- *Trinaesti godišnji izvještaj Državne više djevojačke škole u Banjoj Luci*. Banja Luka: Tiskara Fon i Grgić (J. S. Wolf), 1911.
- *Treći izvještaj zemaljske ženske preparandije i vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1913./14.* Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1914.
- *Sedamnaesti godišnji izvještaj narodne Više djevojačke škole i s njom spojenog Djevojačkog odgojilišta u Mostaru*. Mostar: Hrvatska dionička tiskarna, 1914.

Štampa

- *Bosanska vila*, Sarajevo, 1885–1914.
- *Dabro-bosanski istočnik*, Sarajevo, 1887, 1889, 1890.
- *Prosvjeta*, Sarajevo, 1933.
- *Srpska riječ*, Sarajevo, 1920.
- *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1894, 1909.
- *Zora*, Mostar, 1899.

LITERATURA

Knjige

- Berk, Piter. *Istorija i društvena teorija*. Beograd: Equilibrium, 2002.
- Burnett, Frances, H. *Mali lord Fontleroj*. Sarajevo: Srpska dioničarska štamparija, 1906.
- Čalić, Mari-Žanin. *Jugoistočna Evropa. Globalna historija*. Sarajevo: UMHS, 2020.
- Čokorilo, Prokopije, Joanikije Pamučina, Staka Skenderova. *Ljetopisi*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1976.
- De Bovoar, Simon. *Drugi pol I*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1982.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. *Ginokritika. Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo "Sveti Sava", 1993.
- Dujmović, Sonja M. *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878-1941*. Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2021.

- Emerson, Valdo, Ralf. *Ogledi*. Sarajevo: Izdanje knjižarnice I. Đ. Đurđević, 1918.
- *Hadži Staka Skenderova i srpska kultura u Bosni i Hercegovini*. Tematski zbornik, ur. Jelena V. Janjić i Biljana Babić. Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, 2017.
- Jahić, Adnan. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*. Zagreb, Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, 2017.
- Jambrešić-Kirin, Renata. *Dom i svijet*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.
- Klausen, Detlef. *Granice prosvetiteljstva*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2003.
- Konstantinović, Radomir. *Duh umetnosti*. Sarajevo: IKD "University Press", izdanje Magistrat, 2016.
- Koštić, Mujo. *Leksikon učitelja i učiteljica osnovnih škola u Sarajevu od 1878. do 1918. godine*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2020.
- Leže, Luj. *Slovenska mitologija*. Beograd: Grafos, 1984.
- Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
- Petrović, Sreten. *Srpska mitologija u verovanju, običajima i ritualu*. Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2004.
- Rizvić, Muhsin. *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985.
- Tepić, Ibrahim. *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1988.
- Trajković, Borjanka. *Nikola T. Kašiković. Život i delo*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2006.
- Vervaet, Stijn. *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2013.
- Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010.
- Tomić, Svetlana. *Realizam i Stvarnost. Nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Fakultet za strane jezike Alfa univerziteta, 2014.

Članci

- Dujmović, Sonja. "Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske 'Sopstvene sobe'", u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, ur. Zijad Šehić, 481-503. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.
- Dujmović, Sonja. "The eight Power' in The Introduction to The Great War - A Contribution to the History of Serb Press in Bosnia and Herzegovina". *Historijska traganja*, br. 17 (2018): 111-129.
- Dujmović, Sonja. "Između tradicije i modernizacije - Bosanska vila u prvoj godini izlaženja (1886)". *Prilozi*, br. 35 (2006): 45-59.
- Đuričković, Dejan. "Časopis 'Bosanska vila' u književnoj i kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine". *Pregled*, br. 10-11 (1978): 1354-1355.
- Hobsbom, Erik. "Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870-1914", u: *Izmišljanje tradicije*, ur. Erik Hobsbom, Terens Rejndžer, 383-448. Beograd: Biblioteka XX vek, 2002.
- Iveković, Rada. "Studije o ženi i ženski pokret". *Marksizam u svetu*, br. 8-9 (1981): 5-48.
- Stevo Kaluđerčić. "Srbi i Srпкиnje iz Vojvodine učitelji i učiteljice u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Istoriskog društva XII*, sv. 36 (1939): 193-209.
- Lejn, En. "Žene u društvu: kritika Fridriha Engelsa", u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 184-214. Beograd: Prosveta, 1983.
- Maneri, Rosaria. "Žena i istorijske suprotnosti građanskog društva kod Marxa", u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 63-90. Beograd: Prosveta, 1983.
- Mladenović, Marija. "Žene između privatnog i javnog", u: *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, prir. Adriana Zaharijević, 466-481. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll - Ured u BiH, Fondacija CURE, Sarajevo: 2012.
- Radušić, Edin. "Bosanci u Miss Irbynoj djelatnosti u javnom prostoru - univerzalni ili partikularni humanizam?". *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* br. 1 (2018): 239-256.
- Rowbotham, Sheila. "Feminizam u radikalnom i ranom socijalističkom pokretu". *Marksizam u svetu* br. 8-9 (1981): 91-99.
- Simić, Marina. "Kratka skica za pregled razumevanja pojmova rase i roda u zapadnoevropskoj nauci", u: *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam*

- uticao na žene XXI veka*, prir. Adriana Zaharijević, 246–259. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH, Fondacija CURE, Sarajevo: 2012.
- Skarić, Vladislav. "Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka", u: *Izabrana djela*, III, ur. Milosav Popadić, 27–71. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985.
 - Trajković, Borjanka. "Stoja Kašiković – nacionalna heroína". *Književne novine*, br. 1113–1114, 1115–1116 (2004): 8–9.
 - Zaharijević, Adriana, Predrag Krstić. "U čemu je vrlina kritike?", u: Mišel Fuko, Džudit Butler. *Šta je kritika*, ur. Adriana Zaharijević, Predrag Krstić, 7–34. Novi Sad, Beograd: Akademska knjiga, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.
 - Zgodić, Esad. "Uroš Krulj: Biologija, nacija i politika". *Znakovi vremena*, br. 18–19 (2003): 127–145.
 - Jambrešić Kirin, Renata. "Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije". *Treća*, br. 1–2, (2015): 117–128.
 - Petrić, Estella. "Ginokritika: ginocentričnost i suvremena feministička kritika". *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (18), (1988/1889): 259–266.
 - Žutić, Fatima. "Sofija Pletikosić, Safijja-hanum i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke". *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* LXXI, br. 7–8 (2009): 651–666.

Neobjavljene doktorske disertacije

- Đapović, Lasta S. "Zemlja u ritualima i verovanjima Srba." Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1994.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- Bihet, Francesce. The History of Fairies in the Folklore Society 1878–1945, https://www.academia.edu/44171178/Fairies_and_Folklore_The_History_of_Fairies_in_the_Folklore_Society_1878_1945_by_Francesca_Bihet (pristupljeno 15. novembra 2022).
- Kašić, Biljana. "Subjekt u ženi", http://www.zenskestudie.edu.yu/srpski/zenske_studije/zs_11/2004KasicOK.html (pristupljeno 26. septembra 2021).
- Stjelja, Ana. "Tragom srpske književne heroíne Jelene J. Dimitrijević". *Vox feminae*, <https://voxfeminae.net/strasne-zene/tragom-srpske-knjizevne-heroine-jelene-j-dimitrijevic/> (pristupljeno 7. augusta 2022).

- “Jelica Belović Bernadžikowska 1870–1946.” *Knjiženstvo*, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine, <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/en/authors/jelica-belovic-bernadzikowska> (pristupljeno 5. augusta 2022).
- “Danica Bandić-Telečki.” *Knjiženstvo*, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine, <https://web.archive.org/web/20171114093349/http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/danica-bandic-telecki> (pristupljeno 9. augusta 2022).
- “Olimpe de Gouges”, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/gouges/> (pristupljeno 15. novembra 2022).

Summary

Nationalism as a path towards the emancipation of women? The visibility and the role of women in Bosnia and Herzegovina during the period of Austro-Hungarian administration according to the paper *Bosanska vila*

At the turn of the twentieth century certain visible fractures began appearing in the patriarchal system which were caused by a gradual, increasing and unstoppable process of global change, within a world which acquired new features and new values. In that time, with the arrival of the Austro-Hungarian Monarchy, according to the decision of the Great Powers, Bosnia and Herzegovina became a part of an advanced, more developed world. From that civilizational meeting, which sometimes resembled a clash, but which bore the hallmarks of modernization, not only of production and exploitation of resources and working power, but also caused deep changes in a social and political sense, arose a crescendo of national movements. The rationality inherent in the burgeoning national elite inspired it to practical action, while the irrationality of national ideology encouraged the national workers to step into socially national engagement in the spirit of the times from a traditional and romantic enthusiasm for the preservation of heritage towards the beginning of researching of the cultural and national past. The process began with the confirmation of the tradition of an independent national culture and language, and was continued with the propagation of education through which the national movement was supposed to be strengthened even further. The technological advancement allowed them to spread the written word in the public domain through the medium of the printing press, and this allowed literature as a whole to acquire an important role in national education. Along with the already widespread oral tradition, literature promoted the distribution of the romantic patriarchal matrix and further confirmed the ideal role of the woman which was supposed to be constantly passive, "irrational" and subordinated to the male "rational" action.

However, the necessity to mobilize all members of the national community and to include them in a network with the goal of constructing the nation and strengthening of their mutual, formal and emotional interconnectedness, integrating and institutionally building up the national collective, led towards the public inclusion of women into the common space of national socialization. Therefore, not through the will of the Bosnian and Herzegovinian society, nor through the will of the founder and editor of the *Bosanska vila*, "a paper for fun, education and literature", but with the sequence of motives for the formation of the national collective, the woman was relocated from the private sphere, intended for her exclusively by the patriarchy, into the now available public space in which she received new roles. Apart from being a parent, guardian and educator of the national youth, with her knowledge she became the keeper of the reputation and dignity of the national body.

The paper focuses on the positive emancipatory *topoi* which talk about the visibility of women in the national and cultural matrix, on the pages of the *Bosanska vila*, where, after a long standing oral literary tradition the woman was named as a storyteller, gatherer of oral popular literature, the author of literary works, translator, engaged member of national associations, educated activist of women's associations, teacher, humanitarian, etc.

It is debatable whether the woman had a choice in such circumstances and one may pose the question of her reaction to the function which she had been assigned beforehand, and in which her role was additionally multiplied. Recognizing the necessity of accepting a pattern according to which the woman works for the good of the community, while the man works on the public self-confirmation, she will in an unexpected way rearticulate the assignment by investing time, education, knowledge and creativity. She will thus use the offered advantages of visibility as methods of survival and her own emancipation, thereby applying her powers in a way that then became possible, she will leave a testimony of her own efforts, consciously or unconsciously, also leave an invitation to her followers to always use their potential with the goal of self-confirming their own choices, aims and organization of their own lives.

NOVA ŽENSKA ORGANIZACIJA – SAVEZ ŽENSKIH DRUŠTAVA BOSNE I HERCEGOVINE (1953–1961)*

Apstrakt: Pitanje ravnopravnosti žene u novom socijalističkom društvu, čiji su kreatori stremili ostvarenju ideala besklasnog i pravednog društva, u kojem će svi biti jednaki, posmatrano je kao klasno pitanje koje može biti riješeno samo u okvirima socijalističkog društveno-političkog i ekonomskog razvoja. Socijalistička emancipacija u pravnom smislu ogledala se u donošenju ustavnih i zakonskih odredbi kojima su izjednačena prava žena i muškaraca. U ovom radu predstaviti ću djelatnost ženske organizacije koja je naslijedila Antifašistički front žena 1953. godine, Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine, čiji se rad i značaj u dosadašnjoj historiografiji, ali i u širim istraživanjima potpuno zanemarivao. Kroz detaljnu analizu postojeće literature i brojnih izvora, objavljenih i neobjavljenih, pokušat ću dati pregled osnivanja, organizacije i djelatnosti SŽD-a u periodu njegovog sedmogodišnjeg rada. Tokom ovog razdoblja, uslijed sveobuhvatne društveno-političke i samoupravne transformacije društva, oblikovao se i rad ove ženske organizacije, ali i položaj i pitanje ravnopravnosti žene u društvu.

Ključne riječi: ženske organizacije, AFŽ, SŽD, KDAŽ, Komisija za rad sa ženama SSRN, Bosna i Hercegovina, emancipacija, komuna, stambene zajednice, samoupravljanje.

Uvod – o literaturi i dosadašnjim istraživanjima o ovoj temi

U okviru domaće, bosanskohercegovačke, ali i šire regionalne historiografije istraživanja i radovi o historiji žena uopće, a posebno u socijalizmu, predstavljaju još uvijek izuzetak, a ne pravilo. Od sredine 1980-ih

* Naučno istraživanje na temelju kojeg je nastao ovaj rad podržano je sredstvima Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke za 2022. godinu.

godina do danas pionirski rad Lydie Sklevicky, sociologinje, koja je istraživala historiju Antifašističkog fronta žena (AFŽ) i pitanje emancipacije žena u NR Hrvatskoj u razdoblju od 1945. do 1953. godine¹ jedan je od fundamentalnih radova o ovoj temi. Historijskih istraživanja na ovu temu do tada nije bilo, dominirale su publikacije memoarskog i dokumentarnog karaktera, temeljene najčešće na faktografiji koja je bila snažno ideološki obojena. Većinu tih publikacija pokrenule su i podržale ženske organizacije, najprije AFŽ, kasnije Savez ženskih društava (SŽD), odnosno Konferencija za društvenu aktivnost žena (KDAŽ) pri SSSRN, koja ju je naslijedila. Neke od njih su štampane u izdanjima ženskih organizacija, dok su kasnije publikacije, iz 1970-ih, uglavnom organizovane i priređivane u naučnim, institucionalnim okvirima kroz republičke institute za historiju, samim time bile su i ideološki obojene.²

Sredinom 1990-ih godina u Beogradu je iz štampe izašla i knjiga autorice Nede Božinović pod naslovom "Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX stoljeću". Ova knjiga predstavlja poseban doprinos u istraživanju ženske historije u socijalizmu, jer je autorica bila direktna sudionica NOR-a, a poslije rata je obavljala brojne političke funkcije. U knjizi je u drugom dijelu opisala i period socijalističke transformacije položaja žene, s tim da je temu pratila uglavnom kroz pravni aspekt promjene položaja žena i kroz djelovanje najprije AFŽ-a,

¹ Radovi Lydie Sklevicky, koja je preminula 1990. godine i nije uspjela završiti svoja istraživanja, posthumno su objavljeni u knjizi koju je priredila Dunja Rihtman Auguštin: *Lydia Sklevicky, Konji, žene i ratovi*, ur. Dunja Rihtman Auguštin (Zagreb: Ženska infoteka, 1996).

² U razdoblju 1960-ih i prve polovine 1970-ih mogu se izdvojiti sljedeća izdanja, a treba napomenuti da je u njihovom nastanku značajnu ulogu odigrala Konferencija za društvenu aktivnost žena, pri SSRN, organizacija koja je naslijedila Savez ženskih društava, odnosno AFŽ. *Borbeni put žena Jugoslavije*, ur. Dušanka Kovačević (Beograd: Leksikografski zavod Sveznanje, 1972); *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi* (Zagreb: Glavni savez ženskih društava Hrvatske, 1955); *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1919-1945*. (Titograd: Glavni odbor Saveza ženskih društava Crne Gore, 1960). Druga knjiga skoro istog naslova izdata je 1969. godine od strane Istorijskog instituta: *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945*. (Titograd: Istorijski institut, 1969); *Žene Srbije u NOB-u* (Beograd: Republička konferencija SSSRNJ, Nolit, 1975); *Zbornik na dokumenti za učestvoto na ženite od Makedonija vo Narodnoosloboditelnata vojna i revolucijata 1941-1945*. (Skopje: Institut za nacionalnu istoriju, 1976); *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 1976). Više o ovome vidjeti u: Mira Kolar-Dimitrijević, "Najnovije knjige o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u", *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 9, br. 3 (1977): 127-131. Premda Mira Kolar Dimitrijević, autorica članka, ne spominje zbornik *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju I, II i III* (Ljubljana: Zavod Borec, 1970), važno je napomenuti da je ova publikacija objavljena početkom 1970-ih. U njoj su sumirani dokumenti, članci i sjećanja o učešću žena u NOB-u za vrijeme Drugog svjetskog rata.

a kasnije i drugih ženskih organizacija koje su je naslijedile. Ipak, ovom knjigom autorica je ponudila historijski pregled ženskog djelovanja u Srbiji, ali i u Jugoslaviji tokom socijalističkog razdoblja, što je možda i prvi takav pokušaj u historiografiji do tada, zbog čega je vrijedan spomena.³

Kada je u pitanju bosanskohercegovačka historiografija, možemo reći da je još 1980-ih godina pionirski rad i istraživanje o položaju žene u ranosocijalističkom razdoblju napravila Senija Milišić (Penava), istraživačica u Institutu za istoriju u Sarajevu, svojim magistarskim radom pod naslovom "Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947-1952".⁴ Rad je odbranjen na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu u martu 1987. godine, a u njemu je akcent stavljen na pitanje skidanja zara i feredže kao na jedan od prijelomnih događaja kada je u pitanju položaj muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu posebnost kulturno-historijskog, vjerskog i nacionalnog karaktera te republike. Rezultate i istraživanja o ovoj temi autorica je objavila u nekoliko radova.⁵

Pored spomenutih radova u prethodne dvije decenije doprinos bosanskohercegovačke historiografije istraživanjima o historiji žena, napose historiji

³ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd: devedesetčetvrta, 1996).

⁴ Senija Milišić (Penava), "Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947-1952." (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 1987).

⁵ "Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini" iz 1981. godine prvi je rad u kojem Senija Milišić (Penava) sumirala izvore i literaturu za spomenutu temu za razdoblje od 1878. do 1980. godine, kada je članak objavljen. U zborniku *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji* 1988. godine objavila je rad "Organizacija antifašističkog fronta žena" u koautorstvu sa Marijom Divčić, u kojem je opisana djelatnost AFŽ-a u poslijeratnom Sarajevu, kao i proces skidanja zara i feredže u gradu. Tokom 1990-ih autorica je objavila dva rada pod sličnim nazivom "Emancipacija muslimanske žene u BiH", koji predstavlja izlaganje sa skupa "Tragom bosanskohercegovačke prošlosti – o urbanom biću BiH" iz marta 1995. godine, nakon čega je uslijedio i izvorni naučni rad objavljen u časopisu *Prilozi* Instituta za historiju u Sarajevu pod naslovom "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini" (1999). U ovome radu autorica je sumirala svoja istraživanja o temi položaja muslimanske žene u Bosni i Hercegovini, s posebnim akcentom na proces skidanja zara i feredže. Vidjeti: Senija Penava, "Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, br. 18, (1981): 273-284; Marija Divčić, Senija Milišić, "Organizacija Antifašističkog fronta žena", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, knj. 2, ur. Miodrag Čanković (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1988), 295-315; Senija Milišić, "Emancipacija muslimanske žene u BiH", u: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, ur. Boris Nilević, Maja Mažar Numankadić (Sarajevo: Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju, 1996), 137-145; Senija Milišić, "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini", *Prilozi*, br. 28 (1999): 225-242.

žena u socijalističkom periodu, i dalje je skroman. O ovoj temi pisala je još jedna istraživačica iz Instituta za historiju Vera Katz u radu objavljenom u časopisu *Prilozi* iz 2011. godine pod naslovom "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942-1953."⁶ Autorica u ovom radu daje pregled promjene društvenog života žene u Bosni i Hercegovini u svjetlu izmjene pravne regulative, ali i kroz analizu realnih prilika na terenu u zemlji.

Ono što je evidentno kada je u pitanju istraživanje i pisanje o ženskoj historiji u okviru bosanskohercegovačke historiografije jeste da je skoro potpuno izostao institucionalni angažman kod istraživanja ovih tema, naprimjer, kroz individualne projekte, magistarske ili doktorske radove. Vrijedno je spomenuti da je 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu odbranjen i završni diplomski rad pod naslovom "Žena u socijalizmu u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine prema časopisu *Nova žena*" studentice Emire Muhić.⁷ Premda je riječ o diplomskom radu koji kao forma ima svoja ograničenja, autorica je uložila veliki napor i ponudila zanimljiv pregled o položaju žene na osnovu pisanja ženskog časopisa *Nova žena*, koji je izdavala najprije AFŽ, a kasnije SŽD, odnosno KDAŽ sve do 1971. godine.

Nešto recentnije izdanje je i knjiga sociologinje Elvire Islamović iz 2018. godine pod naslovom *Žene u povijesti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, koja je zapravo proširena doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu, na Odsjeku za sociologiju Univerziteta u Sarajevu 2009. godine.⁸

Poseban doprinos razumijevanju muslimanskog ženskog pitanja u BiH svojom knjigom dao je i Adnan Jahić. U ovoj iznimno obimnoj studiji, koja je obuhvatila vremenski period od aneksije 1908. godine do donošenja Zakona

⁶Vera Katz, "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942-1953.", *Prilozi*, br. 40 (2011): 135-155.

⁷Emira Muhić, "Žena u socijalizmu u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine prema časopisu *Nova žena*" (završni diplomski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2012).

⁸U deset tematskih poglavlja autorica je predstavila neka od važnih pitanja za razumijevanje položaja i uloge žene u bosanskohercegovačkom društvu u 20. stoljeću, koje je obilježeno brojnim društveno-političkim i ideološkim promjenama. Iako ovakav sintetski pristup nekoj temi, a posebno temi historije žena, koja je u historiografiji dobila malo prostora, ima brojna ograničenja, ova knjiga je od velikog značaja. Autorica je obradila različite teme kroz historijski zadate hronološke okvire, a upravo je razdoblje socijalizma posvetila značajnu pažnju, referirajući se osim brojne literature i na veliki broj novih izvora. Vidjeti: Elvira Islamović, *Žene u povijesti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću* (Zagreb: KDBH Preporod, 2018).

o zabrani nošenja zara i feredže 1950. godine, Jahić je predstavio položaj muslimanske žene u okvirima novog socijalističkog društva u posebnom poglavlju pod naslovom "Revolucija i emancipacija".⁹

Značajan doprinos istraživanju historije žena u Bosni i Hercegovini dali su pojedinačni naponi i angažmani žena i ženskih udruženja koji su dijelom podržani od nevladinih organizacija.¹⁰ Jedan od značajnijih je i projekat "Šta je nama naša borba dala?", koji je realiziralo Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena iz Sarajeva. U okviru ovog projekta pokrenut je *online* arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije na kojem su pohranjeni brojni arhivski dokumenti, objavljeni izvori kao i razne publikacije važne i vrijedne za istraživanje historije žena, posebno za ranosocijalistički period, jer je arhivska građa koja je prikupljena i digitalizovana vezana za djelovanje Antifašističkog fronta žena do 1953. godine. Ova građa je do tada bila sklonjena u arhivskim depoima, nedostupna i nesređena.¹¹ Drugi dio ovog projekta predstavlja zbornik radova *AFŽ između mita i zaborava*, koji je objavljen 2016. godine. Ovaj zbornik, osim što je sam po sebi značajan prilog za historiju žena i razumijevanje ženskog pokreta u prvim poslijeratnim godinama, ima posebnu vrijednost jer se u okviru spomenutih radova otvaraju nove teme i pristupi u razumijevanju djelatnosti AFŽ-a, naprimjer, kroz analizu biografija nekih od ključnih ženskih figura tog vremena, ali i istraživanje i interpretaciju položaja žene/učiteljice kao jedne od važnih karika u procesu izgradnje novog socijalističkog društva i novog socijalističkog čovjeka. Ovaj

⁹ Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*, *Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb; Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo; Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, Zagreb, 2017), 427-498.

¹⁰ Takve su publikacije naprimjer: Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture* (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija CURE, 2013); Aida Spahić et al., *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (Sarajevo: Sarajevski otvoreni Centar i Fondacija CURE, 2014); *100 žena - 100 ulica po ženama. Leksikon o ženama koje su pomjerile granice u svojim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, ur. Gorica Ivić, Jasmina Čaušević, Selma Hadžihalilović (Sarajevo - Bijeljina - Tuzla: ZFD, Fondacija "Lara" Bijeljina, Udruženje "HO Horizont" Tuzla, 2021).

¹¹ "Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije", Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, <https://www.afzarhiv.org/>

zbornik je važan i zbog toga jer naglašava indolentnu politiku države prema ženi i AFŽ-u.¹²

Novijeg datuma je i rad historičarke Ivane Pantelić iz 2021. godine *"Nova žena, emancipatorski diskurs u časopisima Nova žena i Žena danas od 1945. do 1955. godine"*, u kojem autorica komparativnim pristupom analize sadržaja dvaju spomenutih časopisa, saveznog i republičkog značaja, ukazuje na posebnosti emancipatorskog diskursa u njima.¹³

Fokus istraživačica, u regionu i šire, uglavnom je bio usmjeren na razdoblje Drugog svjetskog rata, učešće žena u NOR-u i ranosocijalističko razdoblje, najdalje do 1953. godine, i to uglavnom kroz prizmu djelatnosti AFŽ-a (1942-1953). To je uzrok a ujedno i posljedica stvaranja široko prihvaćenog mišljenja da je prestanak djelovanja AFŽ-a označio i kraj borbe za emancipaciju žena u socijalizmu. Nedostatak historijskih istraživanja o djelovanju i načinu rada ženskih organizacija poslije 1953. godine doprinio je širenju tih stavova. Ipak, novija istraživanja, koja su obuhvatala i razdoblje nakon prestanka rada AFŽ-a, otvorila su prostor za drugačije sagledavanje ovog problema. Chiara Bonfiglioli svojom doktorskom disertacijom iz 2012. godine otvorila je ovo pitanje. Komparativnim istraživanjem o djelovanju ženskih organizacija u Italiji i Jugoslaviji za vrijeme od 1945. do 1957. godine probila je vremensku barijeru istraživanja, obuhvativši djelatnost SŽD-a, koji je naslijedio AFŽ. U svome radu Chiara Bonfiglioli predstavila je, na osnovu opsežnih istraživanja, nešto drugačiji pogled o prijelaznom razdoblju ženskog organiziranog djelovanja na prostoru socijalističke Jugoslavije. Ona smatra da se raspad AFŽ-a, kao pitanje koje nije istraženo od strane historičara

¹² U zborniku je objavljeno pet radova koji se bave širokim rasponom tema od interpretacije položaja žena u AFŽ-u kroz analizu pojedinačnih biografija aktivistkinja (Chiara Bonfiglioli), ulogom i položajem figure učiteljice u prvim godinama izgradnje novog socijalističkog društva (Ajla Demiragić), predstavljanjem žene kroz analizu emancipatorskog diskursa časopisa *Nova žena* (Danijela Majstović), stvaranjem AFŽ-a kroz analizu socijalističkog dispozitiva čiji je zadatak da usmjerava i organizira nove radne, političke i proizvodne odnose (Boriša Mraović) te "alternativnom historijom AFŽ-a" (Tijana Okić). *AFŽ – između mita i zaborava*, ur. Andreja Dugandžić, Tijana Okić (Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, 2016).

¹³ Ivana Pantelić, *"Nova žena, emancipatorski diskurs u časopisima Nova žena i Žena danas od 1945. do 1955. godine"*, *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti – zbornik radova*, ur. Sedad Bešlija (Sarajevo: Institut za historiju UNSA, 2021), 171-193.

i historičarki, ne treba interpretirati kao kraj ženskog organizovanja u Jugoslaviji, već se treba objasniti koji su to politički i historijski razlozi raspada ove organizacije.¹⁴

Korak dalje u interpretaciji pitanja emancipacije žene u socijalizmu i njenog položaja u društvu napravila je Ljiljana Burcar u knjizi *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija društva*, koja je prvobitno objavljena na slovenskom 2015. godine, a prevedena na hrvatski 2020. godine.¹⁵ Autorica smatra da raspuštanjem AFŽ-a ne samo da nije došlo do napuštanja emancipacijskih politika u socijalističkoj Jugoslaviji već suprotno, došlo je do "njihove systemske ugradnje i dovršenje nadgradnje" kroz ženske organizacije SŽD-a i kasnije KDAŽ-a. Ovakvim djelovanjem omogućeno je institucionalno rješavanje ženskih pitanja, mišljenja je autorica.¹⁶

Ostaje činjenica da je i u okviru skromne naučne produkcije o historiji žena i njihovoj emancipaciji u socijalizmu najveći fokus bio usmjeren na razdoblje i djelatnost AFŽ-a, dok je period nakon toga skoro u potpunosti zanemaren, kako od domaćih tako i od stranih istraživača.¹⁷ Još dugo će se voditi polemike zašto je to tako, ali ono što je sigurno jeste da se ne može ignorisati i zanemariti djelatnost ženskih organizacija koje su i nakon 1953. godine nastavile djelovati i aktivno raditi na rješavanju brojnih ženskih pitanja i problema u socijalističkom društvu.

¹⁴ Chiara Bonfiglioli, "Revolutionary networks. Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1957)." (doktorska disertacija, University of Utrecht, 2012), 198, 199, 204.

¹⁵ Ljiljana Burcar, *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija društva* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2020). Slovensko izdanje nosi naslov: *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija družbe*. (Ljubljana: Založba Sophia, 2015).

¹⁶ Burcar, *Restauracija kapitalizma*, 130, 131.

¹⁷ Izuzetak je master rad Jelene Tešije, koji je odbranjen na Odsjeku rodni studija. U njemu autorica raspravlja o novoj ženskoj organizaciji SŽD-a Hrvatske kroz analizu skupštinskih materijala SŽD-a iz 1957, 1958 i 1960. godine. Jelena Tešija, "The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953-1961" (master rad, Central European University, Budapest, 2014). Treba spomenuti i članak koji je objavila autorica Lea Horvat, u kojem ona razmatra pitanje kućanskih poslova i organizacije domaćinstva u periodu od sredine 1950-ih do početka 1960-ih godina u svjetlu politike institucionalne organizacije domaćinstva, odnosno "podruštvljavanja funkcija domaćinstva". Kroz ovo pitanje autorica sagledava i ulogu i doprinos SŽD-a u kreiranju i realizaciji ove politike. Vidjeti: Lea Horvat, "Od 'doživotnog strogog zatvora' do kućanskih poslova 'bez velikog napora'", u: *Kontinuiteti i inovacije*, ur. Anita Buhin i Tina Filipović (Zagreb – Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2021), 29-53.

Cilj ovog rada je da na osnovu arhivskih izvora, štampe i statističke građe pokušamo objasniti djelatnost SŽD-a BiH, njegovu organizaciju u odnosu na pravno proklamovani položaj žene u društvu, ali i stvarno stanje koje je vladalo na terenu. Emancipatorski diskurs socijalističkih vlasti o ravnopravnosti žena i muškaraca, o ekonomskoj, društvenoj i političkoj "jednakosti" žena sagledat ću u kontekstu općih društveno-političkih prilika u zemlji koje su uzdrmale rad ženskih organizacija sredinom 1950-ih godina. Arhivska građa o radu SŽD-a BiH koja je pohranjena u Arhivu Bosne i Hercegovine, u fondu SSRN BiH, nesređena je i nepotpuna. Osim arhivske građe izvor na osnovu kojeg pratim rad organizacije SŽD-a u BiH je i časopis *Nova žena*.¹⁸ Uz arhivske izvore i štampu tu su i brojni objavljeni izvori, izvještaji i stenogrami sa sjednica i konferencija SŽD-a, KDAŽ-a, SSRN-a i SKJ. Objavljeni izvori posebno su važni jer nisam imala priliku da pregledam građu SŽD-a Jugoslavije, SSRN-a Jugoslavije, kao ni dokumente iz arhive SKJ koji su važni za razumijevanje i osvjetljavanje rada ove organizacije kao i ključnih momenata njenog osnivanja i transformacije.

Žene u socijalizmu – *de iure*!

Završetak Drugog svjetskog rata označio je početak nove faze političkih i društveno-ekonomskih odnosa na ovim prostorima. U procesu sveukupne društvene transformacije tog vremena koja je bila u skladu s ideološkim stremljenjima socijalističkih vlasti koje su težile idealu besklasnog i pravednog društva, u kojem će svi biti jednaki, uspostavljeni su i novi odnosi rodne ravnopravnosti u kojima su u formalno-pravnom smislu izjednačena prava žena i muškaraca. Ipak, jugoslavensko društvo ostalo je i dalje opterećeno bremenom zaostalih agrarno-patrijarhalnih odnosa koji su

¹⁸ *Nova žena* je časopis koji je bio i zvanično glasilo AFŽ-a, te je nakon prestanka objavljivanja u martu 1953. godine nastavio redovno izlaziti od maja 1954. sve do 1971. godine najprije kao glasilo SŽD-a, a od 1961. godine KDAŽ-a BiH. Kao zvanični časopis ženske organizacije donosio je brojne informacije o njenom radu na terenu, ali i sve druge važne informacije o radu drugih organizacija, o savjetovanjima, sastancima i kongresima na kojima se raspravljalo o "ženskom pitanju" i problemima vezanim za ženu, porodicu i domaćinstvo. Ovaj časopis bio je namijenjen ženama kao platforma za rad ženske organizacije i brojnih društava koja su djelovala u skadu sa proklamovanom ideološko-političkom matricom tog vremena; na taj način je učestvovao u stvaranju i oblikovanju javnog diskursa o ženi tog vremena.

oblikovali svakodnevni život većine stanovnika u zemlji. Prema popisu iz 1948. godine, u Jugoslaviji udio agrarnog stanovništva bio je čak 67%, a u Bosni i Hercegovini 77,3%.¹⁹ Usljed ovakvih prilika teško i sporo su se mijenjali već stoljećima duboko ukorijenjeni patrijarhalni obrasci življenja, te je suštinska promjena položaja žene u društvu i aplikacija novih pravnih odnosa tekla sporo i uz brojne otpore.

Pravni položaj žena definiran je najprije Ustavom FNRJ iz 1946. godine, tačnije članom 24, glava 5, gdje stoji:

„Žene su ravnopravne s muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. / Zajednak rad žene imaju pravo na jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. / Država naročito štiti interese matere i djeteta osnivanjem porodilišta, dječijih domova i obdaništa i pravom matere na plaćeno odsustvo pre i posle porođaja.“²⁰

Iste odredbe prenijete su i u Ustav NR BiH (31. 12. 1946). Nakon donošenja Ustava sistemskim usvajanjem niza drugih zakona, naprimjer Osnovnog zakona o braku, Zakona o priznavanju punovažnosti brakova zaključenih prije 9. maja 1946. godine, Zakona o imovinskim odnosima bračnih drugova, Osnovnog zakona o starateljstvu, Osnovnog zakona o odnosima roditelja i dece, Uredbe o plaćenim odsustvima za trudnice, Zakona o socijalnom osiguranju, Zakona o usvojenju, kao i brojnim drugim zakonskim formama, reguliran je položaj žene u novom društvu, u privatnoj i javnoj sferi života. Proces normativnog regulisanja odnosa između žena i muškaraca zaokružen je 1955. godine donošenjem Zakona o nasljeđivanju.²¹

Specifikum bosanskohercegovačkog društva, kada je u pitanju položaj žena, bio je i njegova raznolika vjersko-nacionalna struktura stanovništva. Pitanje položaja muslimanske žene u prvim godinama nove vlasti bilo je

¹⁹ Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina 1945-1953. godine* (Sarajevo: Tešanj, 2000), 82.

²⁰ Ustav FNRJ, glava 5, Prava i dužnosti građana, član 24, Službeni list FNRJ, br. 22, Beograd, 1946, prema: Vera Katz, „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942-1953.“, 146.

²¹ Detaljnije o svemu vidjeti u: Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 157-159; Vera Gudac-Dodić, „Položaj žene u Srbiji (1945-2000)“, u: *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, ur. Latinka Perović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006), 36-42; Katz, „O društvenom položaju žene“, 146-148.

stalno aktuelno. Socijalističke vlasti nastojale su dokinuti način života snažno određen vjerskim i tradicionalnim obilježjima. Stoga su u prvim godinama poslije rata provedene brojne akcije s ciljem skidanja zara i feredže, a glavni nosilac tih akcija bila je organizacija žena AFŽ-a. Aktivizam na terenu, zborovi, predavanja i sastanci imali su tek polovične rezultate, koliko zbog duboko ukorijenjenih patrijarhalnih shvatanja, toliko i zbog nerazumijevanja vlasti na koji način pristupiti rješavanju ovog pitanja.²² U konačnici, rez je napravljen donošenjem Zakona o zabrani nošenja zara i feredže u oktobru 1950. godine. Ovim činom, barem u pravnom smislu, prekinuti su tradicionalni "okovi" koji su predstavljali prepreku za emancipaciju muslimanskih žena u socijalističkom društvu, ali je istovremeno duboko uzdrmana njihova već dobro "poznata" svakodnevnica življenja.²³

U pravnom smislu emancipacija žena u socijalističkoj Jugoslaviji, a time i u Bosni i Hercegovini, obilježena je i donošenjem zakona koji regulišu prava žene da odlučuje o svom reproduktivnom zdravlju. Legislativa kojom se uređivalo ovo pitanje prošla je tokom 1950-ih i 1960-ih godina nekoliko faza. Sve do 1951. godine na snazi je bila zabrana abortusa, odnosno sve do donošenja Uredbe o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja (1952), kojom su utvrđeni medicinski i zdravstveno-socijalni razlozi pod kojim je bilo moguće u određenim uslovima izvršiti abortus. Početkom 1960-ih reproduktivna prava proširena su i ojačana donošenjem nove Uredbe o uslovima i postupku za dopuštanje pobačaja (1960), kojom su uslovi za odobravanje abortusa preciznije definirani, posebno oni socijalne prirode. Odluke su donosile prvostepene i drugostepene komisije pri zdravstvenim ustanovama. Konačno, abortus je potpuno liberalizovan 1969. godine donošenjem Opšteg zakona o prekidu trudnoće, u kojem su navedene sve indikacije za prekid trudnoće uključujući i one individualne. Ovo pravo postalo je i ustavna kategorija članom 191. Ustava SFRJ iz 1974. godine, kojim je utvrđeno sljedeće: "Pravo je čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju

²² Chiara Bonfiglioli ističe kako je velika slabost kampanje za skidanje zara i feredže bila i činjenica da su žene koje vode kampanju među muslimankama najčešće bile Srkinje ili Hrvatice, što je stvaralo rizik za porast etničkih tenzija. Bonfiglioli, "Revolutionary networks", 195.

²³ Detaljnije vidjeti kod: Milišić, "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini", 427-498; Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 492-498.

djece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja”.²⁴

Preobražaj društva u praksi se nije odvijao željenim tokom, barem ne onako kako je zamišljeno od strane Partije u novim društveno-političkim prilikama koje su bile jasno uokvirene definisanim pravnim normama, propisima i ustavnim načelima. Siromašno, slabo obrazovano, dominantno agrarno stanovništvo nije se moglo dovoljno brzo adaptirati i prihvatiti novouspostavljenu stvarnost, barem ne onu koja je duboko zadirala i u privatnu sferu života s ciljem da prekine višestoljetne tradicionalne i patrijarhalne obrasce življenja. Upravo u takvim okolnostima između zvanične emancipatorske politike novih vlasti i široko rasprostranjenih zaostalih patrijarhalnih obrazaca življenja i razmišljanja generirale su se brojne kontradiktornosti u svakodnevnom životu stanovništva, a posebno žena u socijalističkoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini.

Raspuštanje AFŽ-a i osnivanje SŽD-a

Glavni nosilac promjene položaja žena u novouspostavljenoj državi bila je AFŽ. Kroz svoje aktivnosti u ratu, a naročito u prvim poslijeratnim godinama ova ženska organizacija je aktivno djelovala s ciljem promjene položaja žena u novom socijalističkom društvu. Nerijetko je upravo AFŽ bila ključni faktor u tumačenju i približavanju novih pravnih odredbi, ali i društvenih vrijednosti ženama. Ona je djelovala kao spona između novouspostavljene vlasti, novog idejno-političkog sistema i žena. U jedanaestogodišnjem radu, od osnivanja 1942. godine pa do raspuštanja organizacije 1953. godine, prošla je nekoliko organizacionih faza.²⁵ Svojim aktivnostima bila je usmjerena na rad sa

²⁴ Vida Tomšić, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije* (Beograd: NIRO Jugoslovenska stvarnost – OOUR Jugoslovenski pogledi, 1981), 144–148; Gudac-Dodić, “Položaj žene u Srbiji (1945–2000)”, 40–44. U nekoliko radova o ovome je detaljno pisala historičarka Ivana Dobrivojević. Vidjeti: Ivana Dobrivojević, “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974.”, *Istorija 20 veka*, br. 2 (2016): 83–98; Ivana Dobrivojević Tomić, “Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974”, *Istorija 20. veka XXXVI*, br. 1 (2018): 119–132; Ivana Dobrivojević Tomić, “Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991)”, *Prispevki za novejšo zgodovino LVIX*, br. 3 (2019): 113–130; Ivana Dobrivojević Tomić, “Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXVII*, br. 2 (2019): 309–323.

²⁵ Lydia Sklevicky u svom istraživanju historije AFŽ-a prepoznala je četiri osnovne organizacione faze u

ženama kroz podsticanje njihovog obrazovanja i zapošljavanja, organizacijom humanitarnog rada, političkog rada, rada s djecom i slično. Treba naglasiti da AFŽ, iako je imala određeni oblik autonomije, naročito za vrijeme rata, nije bila "u potpunosti samostalna",²⁶ odnosno "autonomna" organizacija, već je politiku svoga rada prilagođavala partijskim direktivama.²⁷ Ova ženska organizacija smatrala se "neophodnim korakom" u rješavanju ženskog pitanja s obzirom na zaostalost i potčinjenost "ženskih masa", premda je to bilo u suprotnosti s marksističkom pretpostavkom da se žensko pitanje može posmatrati samo kao pitanje društvene zajednice u cijelosti, a ne kao pitanje koje će rješavati jedna posebna organizacija.²⁸

Zahvaljujući svome radu, čvrstoj organizacionoj strukturi i političkoj snazi koja se temeljila, između ostalog, i na tekovinama narodnooslobodilačke borbe i njenom značaju tokom Drugog svjetskog rata, AFŽ je bila pokretač promjena i realna snaga u rješavanju ženskog pitanja tokom jedne decenije svoga djelovanja.²⁹ Upravo zbog toga ovaj dio ženske povijesti privukao je pažnju istraživačica i bio predmet istraživanja brojnih studija. Pitanje u kojem se uglavnom sve istraživačice slažu jeste da se od početka 1950-ih godina može pratiti jasna tendencija slabljenja AFŽ-a. U posljednjim godinama djelovanja početni entuzijazam je polako opadao, a u praksi se bilježila ne samo stagnacija već i nazadak u pokušaju rješavanja brojnih "ženskih pitanja". Revolucionarni naboj u prvim poslijeratnim godinama, na čijim krilima žensko pitanje i položaj žene uopće u društvu ali i privredi biva neprestano afirmiran i ogleda se u stalnom porastu obrazovanih žena, njihovom zapošljavanju i aktivnom društveno-političkom angažmanu, početkom 1950-ih zamijenila

radu ovog društva: ratni period AFŽ-a (1942-1945), odgojni model AFŽ-a (1945-1947), direktivni model AFŽ-a (1948-1949) i dualistički model prijelazne faze (1949-1953). Detaljnije u: Sklevicky, *Konji, žene i ratovi*, 115-138.

²⁶ Burcar, *Restauracija kapitalizma*, 123.

²⁷ "AFŽ za razliku od mnogih ženskih organizacija u svetu, nije od svojih početaka bila organizacija za borbu za ženska prava, već je nastala kao instrument progresivnih snaga pod rukovodstvom Komunističke partije u borbi za nacionalna, demokratska i socijalna prava naroda Jugoslavije". Vida Tomšić, "Mjesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa", IV kongres AFŽ 1953. Beograd, preuzeto od: Bonfiglioli, "Revolutionary networks", 13.

²⁸ Bonfiglioli, "Revolutionary networks", 197.

²⁹ Gordana Stojaković, "Antifašistički front žena Jugoslavije", u: *Ciklus tribina: Rod i levica* (Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar, 2012), 16.

je postepena stagnacija položaja žena. Istovremeno, slika žene u javnom diskursu se mijenja, što pokazuju i istraživanja ženske štampe iz tog razdoblja. Dominantni ideal žene "drugarice", "borkinje", "heroja" i "udarnice" postepeno zamjenjuje okretanje ka "klasičnim ženskim vrednostima", a "kult ljepote, kultura odevanja i modne aktuelnosti" ponovo se revitalizuju.³⁰

Konačno, u oktobru 1953. godine na Četvrtom kongresu AFŽ-a dolazi do raspuštanja ove organizacije. Ova faza u literaturi predstavljena je vrlo često kao kraj organizovanog djelovanja žena i početak procesa repatrijarhalizacije društva, čak se, prema nekim radikalnijim stavovima, radilo o kraju procesa emancipacije žena u socijalizmu. Chiara Bonfiglioli svojim istraživanjima koja su obuhvatila ovaj period, ali i period nakon toga, ukazala je na važnost sagledavanja ovog događaja u širem kontekstu općih društvenih i političkih prilika u zemlji. Istakla je potrebu da se "princip autonomije"³¹ treba preispitati, te da se prestanak rada AFŽ-a mora sagledati u punom historijskom kontekstu. Raspuštanje AFŽ-a i njegovu transformaciju u Savez ženskih društava (SŽD) Bonfiglioli sagledava u svjetlu politike decentralizacije i uvođenja sistema samoupravljanja. Pri tome ona ne zanemaruje činjenicu da je u socijalističkom društvu od početka 1950-ih došlo do očigledne stagnacije u procesu emancipacije žena. Također, navodi da su mnoge članice AFŽ-a izvještavale u to vrijeme na sastancima i kongresima "o rascjepu između zvaničnog diskursa o jednakosti žena koji je promovisala partija na federalnom nivou i ravnodušnosti ili čak otvorenu odbojnost prema društvenim promjenama koju su pružale partijske vlasti na lokalnom nivou".³² Proces decentralizacije

³⁰ Gudac-Dodić, "Položaj žene u Srbiji (1945-2000)", 65, 66; Stojaković, "Antifašistički front žena Jugoslavije", 32-37.

³¹ "Princip autonomije" odnosno djelovanja autonomne ženske organizacije veliki broj istraživačica koristio je prilikom evaluacije ženskog aktivizma u državama socijalističkog sistema. Drugi talas feministkinja doprinio je širenju shvatanja da je pojam "autonomije" mjerilo "uspješnog rada na ženskom pitanju". Ovakav stav, koji je široko rasprostranjen, onemogućavao je da se pitanje ženskog djelovanja i organiziranja u socijalističkim državama sagleda u širim okvirima, odnosno ograničavao je historijsko razumijevanje ovog pitanja. Chiara Bonfiglioli je među prvima skrenula pažnju na ovo pitanje, a o ovome su nešto više pisale, između ostalih, i Jelena Tešija kao i Ljiljana Burcar. Više vidjeti kod: Bonfiglioli, "Revolutionary networks", 26; Tešija, "The End of the AFŽ", 11-18; Burcar, *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija društva*, 121-131.

³² "(...) denounced the gap between the official discourse on woman's equality promoted by the party at a Federal level and the indifference or overt hostility towards social changes manifested by local

nije zaobišao ni AFŽ. Najprije je otpušteno profesionalno osoblje³³, a onda je sama organizacija AFŽ-a raspuštena, odnosno transformirana u Savez ženskih društava (SŽD). Bonfiglioli, koja je analizirala dokumente i zapise sa IV kongresa AFŽ-a, zaključila je da se iz izlaganja Vide Tomšić, ključne figure AFŽ-a, ali i ostalih delegatkinja, može vidjeti kako su one smatrale da je "samoraspuštanje" AFŽ-a "logičan korak u integraciji i mobilizaciji žena unutar novog sistema samoupravljanja".³⁴

Prestanak rada AFŽ-a i formiranje nove ženske organizacije SŽD-a na IV kongresu AFŽ-a Vida Tomšić je obrazlagala riječima da bi "postojanje posebne ženske organizacije značilo 'odvajanje žena iz našeg zajedničkog političkog života' i shvatanje da se 'za ostvarenje prava žena one moraju same boriti protiv ostalog društva'".³⁵

Novoformirana ženska organizacija, koju su činila ranije osnovana ženska društva, ali i veliki broj novih, trebala je biti strukturirana po sličnom principu vertikalne hijerarhije koja je podrazumijevala postojanje savezne, republičkih i pokrajinskih, sreskih i općinskih organizacija. Ključna razlika bila je u tome da su ženska društva u svojim aktivnostima bila samostalna, odnosno da nisu imala jedinstven program rada kao što je to bio slučaj u AFŽ-u, niti posebna pravila o načinu rada. To se opravdavalo činjenicom da društvima treba ostaviti slobodu organizovanja poslova u skladu s potrebama sredine u kojima ona djeluju. Prema novom konceptu rada, koji je utvrđen Rezolucijom o radu SŽD-a, ona su trebala da:

"razviju što veću aktivnost na svim problemima koji se tiču žena, majki i djece, prema uslovima kraja i potrebama žena, bilo učešćem u postojećim društvima i organizacijama, bilo osnivanjem novih društava kroz koja će se

party authorities". Bonfiglioli, "Revolutionary networks", 200.

³³ Do 1950. godine pri AFŽ-u je radilo oko hiljadu plaćenih profesionalaca, kao i određeni broj administrativnog osoblja. Nakon razmatranja efikasnosti rada od strane CK KPJ 1950. godine zahtijevana je reorganizacija rada, što je značilo otpuštanje profesionalnih zaposlenika unutar ove organizacije. Bonfiglioli, "Revolutionary networks", 197, 198.

³⁴ Ibidem, 203.

³⁵ Vida Tomšić, *Žena danas*, 112, 1953, 10, prema: Gordana Stojaković, "Vida Tomšić – zašto je ukinut AFŽ", u: *Jugoslavija – zašto i kako: Zašto i kako se baviti Jugoslavijom, da li su nam potrebne (post) jugoslovenske studije i zašto?*, ur. Ildik Erdei, Branislav Dimitrijević i Tatomir Toroman (Beograd: Muzej Jugoslavije, 2019), 162.

najlakše pomoći kulturno-prosvetnom i zdravstvenom prosvjećivanju žena, uzdizanju njihove lične kulture, njihove stručne spreme, poboljšanju uslova života u kući, pomoći u domaćinstvu i materinstvu, u upoznavanju njihovih prava – jednom reči u svim oblicima koji će sa svoje strane doprineti menjanju shvatanja o ženi i njenoj ulozi, života njene porodice a time i čitavog društva (...).³⁶

Način rada federalnog, republičkih i pokrajinskih SŽD-a organizovan je kroz održavanje savjetovanja i konferencija na kojima su rješavani pojedini problemi i to uz saradnju sa raznim društvenim i stručnim organizacijama i ustanovama, kao naprimjer sa Higijenskim institutom, Odjeljenjem za ishranu Akademije nauka, Zavodom za unapređenje domaćinstva, Crvenim krstom, Sekcijama žena zadrugarki, Stalnom konferencijom gradova, Sindikatom i slično.³⁷ Paralelno sa osnivanjem SŽD-a pri odborima SSRN-a osnivaju se i Komisije za rad sa ženama koje su bile zadužene za politički rad među ženama.³⁸

Nova ženska organizacija koja je naslijedila AFŽ, ustrojena po vertikalnom principu, ali istovremeno i snažno decentralizovana, bez jasno utvrđenih pravila i smjernica za rad, nije mogla odgovoriti i suočiti se sa svim problemima koji su nastupili nakon toga. Ženska društva koja su se po slobodnoj volji i potrebi organizirala na nivou lokalnih zajednica trebala su djelovati u skladu s potrebama "žena, majki i djece" i svoj rad prilagoditi sredini u kojoj su osnovana. Problemi koji su već godinama unazad *nagrizali* rad ženskih organizacija u ovom procesu doživjeli su svoju kulminaciju. To je na koncu, zahvaljujući decentralizaciji i reorganizaciji cjelokupnog ženskog rada u zemlji, uslijed već prisutnog trenda opadanja društveno-političkog angažmana žena, rezultirao nesnalaženjem i zastojem u radu ove organizacije, naročito u prvim godinama njenog rada.

³⁶ Konferencija žena Jugoslavije, Zagreb, 19, 20. i 21. april 1961. Izvještaj Saveza ženskih društava Jugoslavije (Beograd: SŽD Jugoslavije), 68, 69.

³⁷ Ibidem, 70.

³⁸ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 171.

Osnivanje i organizacija SŽD-a Bosne i Hercegovine

Osnivačka skupština republičke organizacije SŽD-a Bosne i Hercegovine održana je 12. i 13. marta 1954. godine, nekoliko mjeseci nakon osnivanja SŽD-a Jugoslavije. U stenogramu sa ove skupštine, koji je sastavljen tek 1957. godine,³⁹ zabilježeno je učešće delegatkinja iz svih dijelova Bosne i Hercegovine. Kako je navela Dušanka Kovačević u uvodnom obraćanju na skupštini, ovaj događaj je planiran puno ranije kao Kongres žena Bosne i Hercegovine, koji se nakon IV kongresa AFŽ-a pretvorio u osnivačku skupštinu SŽD-a BiH. Skupštini je ispred SSRN BiH prisustvovao i Džemal Bijedić.⁴⁰

Najprije je formirano radno predsjedništvo Skupštine SŽD-a⁴¹, a kao predsjedavajuća Skupštine izabrana je Olga Marasović. Na sjednici je diskutovano o brojnim pitanjima koja su otvorena nakon izlaganja Dušanke Kovačević s referatom pod naslovom "O radu ženskih društava i zadacima

³⁹ Stenogram skupštine SŽD-a BiH od 12. i 13. marta 1954. godine sačuvan je u Arhivu BiH, u fondu SSRN BiH. Ova građa je nesređena i nepotpuna. Naime, kutija u kojoj se nalaze dokumenti o radu SŽD-a sadrži dokumente koji hronološki obuhvataju period od 1957. do 1961. godine i koji su nasumično porredani. U okviru ove građe nalazi se i spomenuti stenogram, na kojem je navedeno da je Osnivačka skupština SŽD-a održana 12. i 13. marta 1953. godine, a isti datum se navodi kroz cijeli dokument, te da je dokument sastavljen 1957. godine. Stenogram je veoma detaljno sačinjen, s podacima o učesnicama, mjestima iz kojih dolaze, sadržajem i indeksom diskutantica. U dokumentu je problematičan datum održavanja Osnivačke skupštine, koji nije korespondirao s ostalim poznatim datumima i događajima na koje se referiraju članice i učesnice ove skupštine u govorima koje stenogram prenosi. Konkretno, pozivaju se na IV kongres AFŽ-a, koji je održan u oktobru 1953. godine; prema tome, osnivanje SŽD-a BiH u martu 1953. godine nije bilo moguće jer je tada još uvijek postojala i djelovala AFŽ. Istovremeno, u dnevnim novinama *Borbi* i *Oslobođenju* od 13. i 14. marta 1954. godine donijete su vijesti o održavanju Osnivačke skupštine SŽD-a BiH, što potvrđuje da je društvo osnovano 1954. godine, te da je u prethodno spomenutom stenogramu napravljena greška, najvjerovatnije jer je štampan tek tri godine poslije, 1957. godine. Dalje ću navoditi kako je zabilježeno u dokumentu, 12. i 13. mart 1953. godine. Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (dalje SSRN BiH), Savez ženskih društava (SŽD), nesređena građa, Stenogram osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953); "Problemi žene, majke i djeteta – sadržaj rada ženskih društava. Osnivačka skupština Saveza ženskih društava". *Oslobođenje*, 13. mart 1954. 3; "Pomoć radnoj ženi – osnovni zadatak ženskih društava. Osnovan Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine", *Oslobođenje*, 14. mart 1954, 4; "U Sarajevu počela osnivačka skupština Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine", *Borba*, 13. mart 1954. 4; "Osnovan Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine", *Borba*, 14. mart 1954. 3.

⁴⁰ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953).

⁴¹ Radno predsjedništvo činile su: Dušanka Kovačević, Olga Marasović, Milka Čaldarović, Viktorija Glavaš, Zora Sučić, Rista Duka i Mevlida Delić.

pred njima". Na kraju sjednice izabran je Republički odbor SŽD-a BiH, koji je imao 32 članice s prostora cijele BiH uz obrazloženje da to ne mogu i ne smiju biti samo drugarice iz Sarajeva, jer "Odbor treba da objedinjava čitav teren". Za predsjednicu SŽD-a BiH izabrana je Milka Čaldarović.⁴²

U uvodnom obraćanju svojim referatom Dušanka Kovačević se osvrnula i na razloge ukidanja AFŽ-a, ali i potrebu organiziranja nove ženske organizacije, kao i njene ciljeve i zadatke. Podsjetila je na činjenicu da je na IV kongresu AFŽ-a donijeta odluka o raspuštanju organizacije na osnovu zaključaka koji su tada utvrđeni i istakla da je "pitanje daljeg razvitka ravnopravnosti žene i njenog punog društvenog oslobođenja naglašeno kao društveno pitanje kojim se ne mogu baviti i rješavati ih ženske političke organizacije nego čitavo društvo". Na osnovu toga donijete su odluke i na IV kongresu AFŽ-a "da bi postojanje jedne takve sveobuhvatne i centralizovane organizacije sa izrazito političkim karakterom bilo u neskladu sa potrebom da se žene sve više uključuju sa ostalim radnim ljudima u razne forme samoupravljanja i preko društvenih organizacija u društveni život". Dalje, Kovačević u svom referatu ističe kako je postojanje takve organizacije "otupljivalo borbu za razvijanje ravnopravnih odnosa između muškaraca i žena, a isto tako smanjivalo odgovornost svih društvenih faktora za pravilno rješavanje pitanja koja se odnose na ženu". Istakla je važnost ekonomske emancipacije žena, odnosno njihovog zapošljavanja, ali i potrebu za većim društvenim angažmanom žena u cilju rješavanja ženskih problema. Navela je da se ove promjene donose u relaciji s općim društveno-političkim orijentiranjem ka procesu samoupravljanja, te je u skladu s tim na IV kongresu AFŽ-a preporučeno da se stvaraju posebna društva žena koja bi se organizovala prema problemima koja postoje u određenoj sredini a tiču se žena.⁴³ U spomenutom referatu Dušanka Kovačević je naglasila da su ciljevi i zadaci ženskih društava usmjereni ka rješavanju problema žena kako na selu tako i u gradu, posebno zaposlenih. Ovim izlaganjem

⁴² Čaldarović Milka, Basta Savka, Sujoldžić Fadila, Smailbegović Maida, Delić Mevlida, Glavaš Viktorija, Manojlović Nada, Krpić Mica, Bašić Jovanka, Erak Danica, Mitrov Mara, Trišić Cica, Knežević Stana, Vrhovac Mica, Kovačević Dušanka, Marasović Olga, Bajalica Mila, dr. Ilić Dragana, Vučehić Danica, Babić Vera, dr. Živanović Maša, Pucar Nevenka, Marjanović Sida, Koštan Desa, Umičević Zaga, Numić Raza, Brkić Zora, Radić Mara, Muidović Zehra, Hihin Dragica, Čović Jovanka, Hamović Vasilija.

⁴³ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), 7-10.

potvrđena je namjera da ženske organizacije u Bosni i Hercegovini nastavljaju pratiti glavne odluke donijete na IV kongresu AFŽ-a, koje su bile u skladu s novim kursom društveno-političkog upravljanja u Jugoslaviji.⁴⁴

SŽD BiH jedna je od prvih organizacija koja je osnovana na republičkom nivou nakon što je AFŽ-e raspuštena, što je posebno interesantno ako se ima u vidu da je uslijed nedovoljno definiranog načina djelovanja novoosnovane organizacije na saveznom nivou došlo do zastoja u formiranju organizacija SŽD-a na ostalim nivoima.⁴⁵ Naprimjer, u NR Srbiji, po navodima Nede Božinović, neposredno poslije skupštine o osnivanju SŽD-a Jugoslavije formiran je najprije Inicijativni odbor SŽD-a Srbije, dok je Osnivačka skupština SŽD-a Srbije održana tek u martu 1955. godine. Za to vrijeme Inicijativni odbor oslanjao se na bivše organizacije AFŽ-a u općinama, kao i u srezovima, ranije osnovana ženska društva, ali i neka nova, dok je osnivanje ženskih društava u narednom periodu teklo puno sporije nego što je očekivano. Također, Božinović navodi da u Vojvodini nije bilo sreskih SŽD-ova, već su djelovala pojedina društva i komisije za rad sa ženama pri SSRN-u, dok su, s druge strane, na Kosovu djelovali i SŽD i komisije za žene pri SSRN-u jer "su smatrali da im je ženska organizacija potrebna, jer tamo samo žene mogu okupiti žene, a još uvijek mogu da deluju samo na pitanjima elementarne kulture".⁴⁶ Osnivačka skupština SŽD-a Slovenije održana je u decembru 1955. godine,⁴⁷ dok je u NR Hrvatskoj, kako navodi Jelena Tešija, do osnivanja organizacije došlo još kasnije. Osnivačka skupština održana je tek 1957. godine, tri godine po osnivanju savezne organizacije SŽD-a, i na njoj je formiran Glavni odbor, te su utvrđeni osnovni pravci djelovanja, prije svega kroz pomoć radnim porodicama i za rješavanje problema u vezi s poslovima u domaćinstvu koji opterećuju zaposlenu ženu.⁴⁸

Evidentno je da se raspuštanje AFŽ-a i uspostavljanje novog oblika organizovanja žena nije odvijalo zamišljenim tokom. Ova odluka, koja je

⁴⁴ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), 7-10.

⁴⁵ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 172.

⁴⁶ Ibidem, 172.

⁴⁷ Bosa Cvetić, "Zašto nam je potrebna posebna ženska organizacija", *Nova žena*, februar 1956, 1.

⁴⁸ Tešija, "The End of the AFŽ", 45.

bila posljedica društveno-političke reforme tog vremena, imala je ozbiljne konsekvence po ženske organizacije. Neke od reakcija na ovaj događaj zabilježene su i na Osnivačkoj skupštini SŽD-a Bosne i Hercegovine, a prenosile su ih pojedine delegatkinje. Isticalo se kako su postojali brojni problemi i nedoumice nakon ukidanja AFŽ-a, te da osnivanje novih ženskih društava nije teklo onako kako je to zamišljeno i predloženo na IV kongresu u oktobru 1953. godine.

Dušanka Kovačević u uvodnom referatu skrenula je pažnju na to da u BiH djeluje veliki broj ženskih društava za različita pitanja, od kojih su mnoga osnovana puno ranije. Ipak, u nekim srezovima, navodi Kovačević, uopće nije osnovano nijedno društvo, što je bilo posebno izraženo u Hercegovini. Ona je istaknula kako su pojedine delegatkinje iz srezova očekivale da Glavni odbor treba ponuditi objašnjenja i uputstva za rad, te dalje navodi: "Svatilo se izgleda, da ukidanje AFŽ-a kao čvrste, centralizovane organizacije, znači približavanje kraju svakog organizovanog rada, labavljenja društvene brige i odgovornosti za razvijanje ravnopravnosti žena."⁴⁹

Delegatkinja Cica Trišić iz Bijeljine istakla je da se u njihovom srezu, uprkos brojnim uspjesima u radu ženskih organizacija, nakon ukidanja AFŽ-a i osnivanja SŽD-a proširilo mišljenje da "žene ne treba više da dolaze na sastanke Socijalističkog saveza, da ne treba da se opterećuju, da im je dovoljna kuća i sl. Vladalo je neko mišljenje da žene ne treba da izlaze van kuće."⁵⁰

Nepostojanje jasnih smjernica o načinu daljeg rada i organizovanja nakon prestanka rada AFŽ-a stvaralo je probleme u realizaciji rada ženskih društava na terenu. Zabilježeni su slučajevi da žene u pojedinim mjestima nastavljaju raditi po staroj praksi AFŽ-a. Delegatkinja iz Doboja istakla je: "Mi imamo jedno društvo ali tu se pokazala stara praksa AFŽ-a jer društvo ima 2.000 članova i nekako ide putem AFŽ-a (...)"⁵¹

Tokom rasprava na Osnivačkoj skupštini SŽD-a BiH rukovodeće žene AFŽ-a, a sada i SŽD-a, poput Olge Marasović, u svojim izlaganjima pokušale

⁴⁹ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), Referat Dušanke Kovačević, 14.

⁵⁰ Ibidem, delegatkinja Cica Trišić, Bijeljina, 37.

⁵¹ Ibidem, delegatkinja iz Doboja, 43.

su približiti ostalim učesnicama novi koncept društvenog organizovanja žena. Marasović je tom prilikom upozoravala da ne treba ići na "stvaranje ženskih društava po svaku cijenu da time zamijenimo AFŽ-e", već je potrebno "vidjeti kakvi se problemi javljaju i prema tome, onda stvarati ženska društva, koja mogu da rade."⁵² Neke od prisutnih delegatkinja postavljale su pitanja da li će biti ustanovljena neka pravila rada koja će se odnositi na sva društva, članstva i članarine, knjižice i slično. Iz toga se moglo zaključiti da je u organizaciji i novim planovima za mnoge od njih bilo puno nejasnoća. Dušanka Kovačević je odgovarala na ova pitanja, navodeći da su takve odluke stvar samih društava te da se donošenje pravila ne očekuje jer bi to značilo "uniformisanje tih društava".⁵³

Ispred savezne organizacije SŽD-a na Osnivačkoj skupštini SŽD-a BiH prisustvovala je Mara Radić, koja je tom prilikom skrenula pažnju na potrebu održavanja novog pravca u organiziranju ženskog rada prema uputama koje su utvrđene na IV kongresu u oktobru 1953. godine. Ukazala je na pojavu organiziranja po principu AFŽ-a i istakla:

"(...) u pojedinim krajevima počelo se ponovo na stvaranje jedinstvene organizacije žena koje bi imale drugo ime ali bi u suštini bile ista. To znači da odluke IV Kongresa nisu shvaćene. Sadržaj rada AFŽ-a se izgubio ali postoji tendencija da se stvari ponovo centrališu da se stvori jedinstvena organizacija od Beograda do dolje u srezu."⁵⁴

Radić je podsjetila kako su slični problemi zabilježeni i u Sloveniji i Hrvatskoj, gdje su u prvi plan stavljena organizaciona pitanja, te se nastojalo formirati društva po svaku cijenu, pri čemu se nije vodilo računa o sadržaju rada tih društava i "čitavom pitanju prišlo se formalistički".⁵⁵ Ona navodi još da je cilj organiziranja ovih društava bio "da okupljamo žene kojima je AFŽ bio dosadan i to smo ovim riješile jer smo uključile te žene". No, ona se pita "Da li su ta društva izvršila zadatak?" aludirajući time da nisu ostvarila postavljeni

⁵² ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), Olga Marasović, 95.

⁵³ Ibidem, Dušanka Kovačević, 109.

⁵⁴ Ibidem, Mara Radić, 100.

⁵⁵ Ibidem, 100, 101.

cilj, a sve zbog pojave negativnih tendencija. Društva su, navodi ona, "počela da stvaraju neka svoja materijalna sredstva pa im je to postao i cilj. Počela su da daju čajanke, zabave itd. Toga je bilo i u Bosni i Hercegovini a i u Hrvatskoj, a to nama ne treba, i to nije Kongres⁵⁶ postavio."⁵⁷

Ove rasprave bile su jasan pokazatelj o tome kakva je situacija nastupila na terenu nakon raspuštanja AFŽ-a 1953. godine. Dugogodišnji rad ove organizacije, legitimitet koji je baštinila nije se mogao jednostavno dokinuti. S druge strane, nepostojanje jasnih pravila i smjernica za rad nove organizacije, te široko postavljene i definisane ciljeve rada dodatno su zbunjivali žene i usporavali formiranje novih organizacija. Ovo stanje bilo je i posljedica nepostojanja administrativnog aparata ove organizacije. SŽD je osnovana na principu dobrovoljnog rada, s ciljem "likvidacije profesionalizma" i isključivanja mogućnosti "administrativnog i centralizovanog rukovođenja". U okviru Centralnog i Glavnog odbora SŽD-a radili su po jedan ili dva zaposlena administrativna radnika, dok su u sreskim savezima i društvima u općinama djelovali bez profesionalnih radnika.⁵⁸

Uspostavljanje rada novih ženskih društava teklo je sporo i neravnomjerno. Većina društava osnivala se u gradskim sredinama, dok je na selima i slabije razvijenim sredinama u Bosni i Hercegovini taj proces tekao puno sporije. To je i na Osnivačkoj skupštini SŽD-a BiH istaknuto kao najveća slabost nove organizacije. Razlog tome leži u činjenici da je većina obrazovanih i kompetentnih žena za obavljanje i organizaciju tih poslova živjela u gradovima. Dušanka Kovačević je u svom referatu potcrtala važnost rada sa ženama sa sela, ali i delikatnost tog pitanja. Naglasila je da ni AFŽ uprkos ogromnom iskustvu u radu nije uvijek uspijevala ostvariti veće rezultate u aktivnostima sa ženama na selu. Planovi da ženska društva iz gradova prošire svoju djelatnost na

⁵⁶ Misli se na IV Kongres AFŽ-a iz 1953. godine.

⁵⁷ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), Mara Radić, 101, 102. Kraću zabilješku o organizovanju "čajanke i zabave" od strane pojedinih članica društava s ciljem da se prikupe finansijska sredstva prenosi i Lea Horvat u citatu iz Zapisnika Upravnog odbora Ženskih društava Jugoslavije od 6. 3. 1954. godine, koji je održan neposredno prije Osnivačke skupštine SŽD-a BiH. Lea Horvat, "Od 'doživotnog' strogog zatvora do kućanskih poslova 'bez velikog napora'", 37.

⁵⁸ *Konferencija žena Jugoslavije*, Zagreb, 19, 20. i 21. april 1961. Izvještaj Saveza ženskih društava Jugoslavije, 71.

okolna sela nisu bili realni, smatra ona, posebno ako su te akcije organizovala novija društva s neiskusnim članicama.⁵⁹ Vladalo je i izvjesno nepovjerenje prema novom obliku rada ženskih organizacija jer je ukidanje AFŽ-a, naročito na selima, shvaćeno kao napuštanje žena. Neda Božinović navodi kako su u selima žene često negodovala i žalile se nekada rukovodećim strukturama AFŽ-a "što ukidoste naš AFŽ". Bilo je i reakcija muškaraca koji su poručivali ženama "dosta je vašeg bilo!", "gotovo je gotovo!", "nema više!".⁶⁰ Činjenica da su uslovi širom BiH bili dosta složeni, te da je sredinom 1950-ih, deset godina nakon rata, prema procjenama bilo 200.000 domaćinstava s ognjištem, kao najprimitivnijim oblikom načina života, dodatno je otežavala rad.⁶¹

O tome da je bilo određenih nedoumica i sumnji u potrebu postojanja "posebne ženske organizacije" govore i sljedeći zapisi sa stranica časopisa *Nova žena* i *Žena danas*⁶². Naime, u časopisu *Žena danas* od januara 1955. godine štampano je izlaganje Olge Marasović pod naslovom "Iz diskusije o radu ženskih društava", u kojem ona govori o radu SŽD-a BiH, ali i o nekim "negativnim pojavama". Osvrnula se posebno na "navode" o postojanju malograđanštine u radu ženskih organizacija, te navela kako su neke ocjene o tome prestroge:

"Njih sigurno ima ali takve pojave ne karakterišu samo ženske organizacije. (...) Ja znam situaciju u Sarajevu kod književnika, likovnih umjetnika, učitelja, fiskulturnih i sportskih organizacija, pa nikome tamo ne pada na pamet da radi takvih pojava ukine organizaciju. Treba samo postaviti pitanje borbe protiv malograđanskih pojava i to u okviru postojećih organizacija."⁶³

Ono što je posebno zanimljivo jeste i činjenica da se Marasović osvrnula i na druga pitanja koja su okarakterisana kao negativna, kao što je organizovanje novih društava po principu rada AFŽ-a, ali kroz tu diskusiju može se vidjeti da ona opravdava i potrebu postojanja društva, njihove organizacije i djelovanja:

"Čini mi se u ocjeni nekih drugarica da ima nešto što se meni ne sviđa. Govori se kao negativno da su pojedina društva stari AFŽ-e. Pa u tome nije ništa

⁵⁹ ABIH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), Referat Dušanke Kovačević, 12.

⁶⁰ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 170.

⁶¹ "200 hiljada domaćinstava još se služe ognjištima", *Nova žena*, septembar 1955, 17.

⁶² *Žena danas* bio je časopis AFŽ-a Jugoslavije, a kasnije SŽD-a Jugoslavije.

⁶³ Olga Marasović, "Iz diskusije o radu ženskih društava", *Žena danas*, januar 1955, 5.

strašno. AFŽ-e je odigrao vrlo veliku ulogu u društvenom aktiviziranju žena. Sve što smo radili preko AFŽ-a bilo je dobro i korisno za one uslove. Sad treba ići dalje. Kakvu fizionomiju će imati ženska društva, sigurno zavisi i od Glavnog odbora SŽD, i zbog toga mislim da Glavni odbor mora da postoji. U srezu mora da postoji Savez kada postoji više ženskih društava; a da li treba da postoji jedno ili više ženskih društava, to je stvar ocjene naših drugarica u srezu i Socijalističkog saveza.”⁶⁴

Da su rasprave nastavljene i kasnije, svjedoči i obraćanje Bose Cvetić, ispred SŽD-a Jugoslavije na Osnivačkoj skupštini SŽD-a Slovenije u decembru 1955. godine, a koje donosi *Nova žena* u februarском izdanju časopisa 1956. godine pod naslovom “Zašto nam je potrebna posebna ženska organizacija”.⁶⁵ Ona se tom prilikom najprije osvrnula na pitanje transformacije AFŽ-a u SŽD, koji je opisala kao “put prilagođavanja naše organizacije opštem društvenom razvoju”. U organizacionom smislu ovu promjenu okarakterisala je kao prelazak “iz jedne dosta čvrste, vertikalno povezane organizacije, na novi tip organizacije – stabilne u organizacionom pogledu – uže po formi (...) više nije bilo cjelishodno postavljati (stvarati) čvrstu organizaciju, jer to nije odgovaralo ni potrebama žene, ni potrebama zajednice”. Liberalnost u organizovanju nove ženske organizacije, smatra ona, pokrenula je diskusije o tome “da li je uopšte potrebna naša organizacija – SŽD”. Dalje, obraćajući se skupu u Ljubljani, rekla je: “Možda se ovo ne odnosi na vašu Republiku, ali je toga bilo u nekim republikama, što se prenijelo i na srezove, pa mislim da nije suviše nešto o tome reći”.⁶⁶

U periodu sedmogodišnjeg djelovanja SŽD-a u Bosni i Hercegovini osniva ju se sreske i općinske organizacije SŽD-a koje su objedinjavale rad pojedinih ženskih društava u lokalnim zajednicama. Na osnovu izvještaja iz 1960. godine u BiH je djelovalo 290 ženskih društava koja su okupljala 35.000 žena, i to uglavnom u gradovima. Na selima su najčešće organizirani aktivni žena i bilo ih je 110, kao i 125 sekcija za različita pitanja prosvjećivanja žena na selu.⁶⁷

⁶⁴ Olga Marasović, “Iz diskusije o radu ženskih društava”, *Žena danas*, januar 1955, 5.

⁶⁵ Bosa Cvetić, “Zašto nam je potrebna posebna ženska organizacija”, *Nova žena*, februar 1956, 1.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ “Sve više žena u odborima i članstvu Socijalističkog saveza”, *Nova žena*, juli/august 1960, 1; “Živa aktivnost Saveza ženskih društava”, *Nova žena*, septembar 1960, 1.

Forma rada sa ženama bili su tečajevi, domaćićki i prosvjetni, predavanja i seminari. Ove aktivnosti najčešće su provođene u saradnji sa drugim organima i organizacijama zbog potrebe uključivanja stručnog kadra. S obzirom da je jedna od djelatnosti SŽD-a bio i rad na osmišljavanju i realizaciji koncepta "socijalizacije kućnog rada", odnosno rješavanje pitanja dvostruke opterećenosti zaposlene žene kroz "institucionalizaciju" poslova iz domaćinstva otvaranjem servisa i razvijanjem društvene ishrane, o čemu će više govora biti u drugom dijelu ovog rada, jedna od ključnih ustanova za saradnju bio je Zavod za unapređenje domaćinstva. Ova institucija formirana je 1954. godine u okviru Savjeta za kulturu NR BiH, a s ciljem da "sistematski radi i stručno usmjerava rad na podizanju domaćinstva".⁶⁸ Rad Zavoda bio je odgojni i savjetodavni u četiri glavne oblasti: ishrana, odijevanje, stanovanje i ekonomika domaćinstva. Radio je kroz tečajeve i seminare, ali i na izdavačkoj djelatnosti.⁶⁹ Savez ženskih društava je u saradnji sa Zavodom organizovao 1.386 domaćićkih i poljoprivrednih tečajeva za 34.030 polaznica, kao i 831 kraći seminar.⁷⁰ Nije zanemariva izdavačka djelatnost Zavoda, koji je pored redovnog štampanja časopisa *Domaćinstvo* u periodu do 1960. godine objavio 33 pojedinačna izdanja raznih publikacija (brošura, priručnika, biltena i slično). Pored republičkog djelovali su i regionalni centri Zavoda za unapređenje domaćinstva, čiji je rad bio usmjeren ka preciznijem definiranju potreba lokalnih sredina. Koncem 1950-ih djelovalo je ukupno devet centara za unapređenje domaćinstva pri srezovima u BiH.⁷¹

Decentralizacija "ženskog pitanja" ogledala se u postojanju drugih tijela koja su se u praksi bavila istim problemima žena kao i SŽD. To su organizacije koje su aktivno radile na "ženskim pitanjima i problemima" kao što su *Društvo prijatelji djece*, *Crveni križ* i *Sekcija žena zadrugarki*. Međutim, iako je bilo zamišljeno da ove organizacije sarađuju, na terenu su se javljali brojni problemi. U pojedinim mjestima shvatilo se da je nužno osnivanje nove ženske organizacije, bez obzira na potrebe te lokalne zajednice za određenom vrstom ženskog aktivizma o nekom pitanju ili problemu. Stoga, dešavalo se da se osnivaju

⁶⁸ ABIH, SSRN BiH, SŽD, Izvještaj o radu Zavoda za unapređenje domaćinstva BiH, 20. 10. 1959.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ "Živa aktivnost Saveza ženskih društava", *Nova žena*, septembar 1960, 1.

⁷¹ ABIH, SSRN BiH, SŽD, Izvještaj o radu Zavoda za unapređenje domaćinstva BiH, 20. 10. 1959.

društva koja su u svojim ciljevima i zadacima imala slične postavke kao već postojeće organizacije. To je, po riječima Mare Radić iz SŽD-a Jugoslavije, dovelo "do podvojenosti među ženama, počele su svađe među ženama i pričanje kako jedne drugima uzimaju sektor rada, članove i slično."⁷²

Djelatnost SŽD-a BiH

Ključne teze koje su iznijete na IV kongresu u oktobru 1953. godine prilikom ukidanja AFŽ-a bile su da je postojanje "centralizovane", "jednoobrazne" i "političke" organizacije kakva je AFŽ predstavljalo "kočnicu za rad među ženama".⁷³ Milovan Đilas je tom prilikom, kao član Politbiroa CK KPJ, istakao da:

"svako političko izdvajanje žena, štaviše – svaka posebna politička ženska aktivnost, postale su smetnja u ostvarenju i ravnopravnosti i aktivnosti. (...) Prirodno je stvaranje saveza ženskih organizacija najrazličitijih vrsta, umjesto jedne polupolitičke i polucentralizovane organizacije kakav je bio AFŽ."⁷⁴

U prethodnom dijelu rada već sam ukazala na to kako su Rezolucijom SŽD-a, koja je usvojena 1953. godine, zadaci organizacije definirani široko, i prije svega usmjereni ka rješavanju društvenih problema žena. Politički i društveni rad žena bio je podijeljen između SŽD-a i Komisije za rad sa ženama pri SSRN. Posao Komisije bio je da proučava položaj žene u društvu i postavlja pred SSRN određena politička, ali i druga pitanja o položaju žene i preko različitih organa pokreće inicijative za njihovo rješavanje. S druge strane, organizacije su imale operativne zadatke, trebale su preko društava na terenu raditi na konkretnim problemima koje žene imaju u svakodnevnom životu, a čije je krajnje izvršenje trebalo doprinijeti realizaciji programa SSRN-a.⁷⁵

⁷² ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), Mara Radić, 101.

⁷³ "Kao jednoobrazna organizacija u izvjesnom smislu AFŽ-e je postao kočnica za rad među ženama, pa su nužne promene u organizaciji samih žena, kao i u organizaciji i formama političkog rada među njima." Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 167.

⁷⁴ Milovan Đilas, "Pozdravna reč na kongresu", *Zora*, 1953, br. 89-90, 1. Prenijela Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 168, napomena 1.

⁷⁵ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Informacija o Savezu ženskih društava Jugoslavije, 1959; Dušanka Kovačević, "Centar brige za zaposlenu ženu, za porodicu, za nove odnose u društvu jeste komuna", *Nova žena*, august/septembar 1956, 1-3.

Rezolucijom SŽD-a istaknuto je još kako je potrebno da se žene aktivno uključe u sve organe društvenog samoupravljanja, a posebno u komune, te da je to jedan od ključnih načina za ostvarivanje njihove ravnopravnosti. Dalje se navodi:

“Stvar ženske ravnopravnosti zajedničko je društveno pitanje, to je pitanje borbe svih snaga socijalizma koju predvodi Savez komunista i Socijalistički savez radnog naroda, nosilac socijalističkog vaspitanja masa. Političko vaspitanje žena treba još u većoj mjeri sprovesti putem najraznovrsnijih metoda u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda (...).⁷⁶

Provodeći u praksu ove odredbe, SŽD BiH angažovala se na razvijanju brojnih službi u općinama koje su imale za cilj da pomognu ženi, posebno zaposlenoj ženi i “porodici radnih ljudi”. Aktivnosti tokom prve dvije godine rada bile su usmjerene na široki prosvjetni rad, opće zdravstveno i domaćičko prosvjeđivanje žene, organizovanje servisa za čuvanje djece, društvenu ishranu i slično. Organizacija i rad ženskih društava, kao i poslovi koje su trebala obavljati, bili su uslovljeni i činjenicom da je bosanskohercegovačko društvo sredinom 1950-ih godina bilo još uvijek dominantno agrarno, s velikim brojem nepismenog stanovništva, posebno žena. Prema statističkim podacima, 1948. godine od ukupnog broja nepismenih osoba u NR BiH 59,3% činile su žene. Ovaj procenat se nije znatnije izmijenio ni u narednom periodu, pa je 1953. godine iznosio 57%, a 1961. godine bilo je 47% nepismenih žena.⁷⁷

S obzirom da se društva najprije osnivaju u gradovima, prije svega zbog postojanja potrebne infrastrukture za njihov rad, ali i zbog toga što su u gradovima djelovale obrazovane strukture žena koje su mogle iznijeti ove zadatke, fokus rada bio je usmjeren prema potrebama i problemima zaposlene žene. Uslijed intenzivne industrijalizacije i urbanizacije priliv stanovništva u gradove bio je veliki, a u njima je bila skoncentrisana i većina zaposlenih žena u to vrijeme. Naprimjer, 1956. godine od ukupnog broja

⁷⁶ Konferencija žena Jugoslavije, Zagreb, 19. 20. i 21. april 1961. Izvještaj Saveza ženskih društava Jugoslavije, 68.

⁷⁷ Bosna i Hercegovina bila je jedna od republika s najvećim procentom nepismenih žena u federaciji. Primjera radi, u NR Sloveniji, prema popisu stanovništva iz 1948, procenat nepismenih žena bio je 2,5%, 1953. godine 2,8%, a 1961. 1,9%. *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*. Statistički bilten (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964), 12.

zaposlenih u Republici njih 56.000 ili 17,6% su žene, od čega je u Sarajevu bilo 17.700 hiljada ili 22% od ukupnog broja zaposlenih žena. U Zenici je 5.600 zaposlenih žena, a potom dolaze drugi veći urbani i industrijski centri kao što su Banja Luka, Mostar i Tuzla. Najveći procenat zaposlenih žena bio je od 19 do 30 godina starosti, odnosno u dobi kada su najčešće stupale u bračne odnose i dobijale djecu.⁷⁸ Osim pitanja općeg obrazovanja i prosvjećivanja žena, usljed porasta broja zaposlenosti, otvaralo se i pitanje njihove opterećenosti, na poslu i u domaćinstvu. Milka Čaldarović, jedna od najistaknutijih predstavnica ženske organizacije, u referatu koji je izložila na savjetovanju o porodičnim odnosima, a koje je prenijela *Nova žena*, u novembru 1955. godine osvrnula se i na pitanje zaposlene žene, kao i na odnose u porodici. Tom prilikom ona je navela:

“Neravnopravnost u porodici osjeća od svih najviše žena. Na prvom mjestu njeno zapošljavanje rađa probleme u porodici, rađa probleme u ličnim odnosima muža i žene (...) malo porodica uspeva srećno da prebrodi onu krizu koju za porodicu predstavlja rad žene izvan kuće. (...) U porodici, u kojoj je muškarac kao muž po svojim shvatanjima i postupcima još i despot, stanje je daleko teže (...) Tu nema govora o ženinom ravnopravnosti u krugu kuće, tu se može govoriti o tragediji ženinog potčinjenog položaja”.⁷⁹

O problemima i izazovima sa kojima se suočavaju zaposlene žene tih godina vrlo često se pisalo na stranicama *Nove žene*. U rješavanje ovog pitanja uključivali su se sindikati i njihovi predstavnici. Tako je Jovanka Čović, narodna poslanica i potpredsjednica Mjesnog vijeća Saveza sindikata u Sarajevu, govorila o “poteškoćama majke-radnice”. Ona je navela kako svi problemi zaposlenih žena proizlaze iz “nesređenih prilika u porodici”⁸⁰. Na ove probleme ukazivalo se i na Kongresu sindikata tokom 1955. godine. Na stranicama *Nove žene* iz juna 1955. godine u izvještaju sa Kongresa navodi se da je konstatovano kako sve poslove u domaćinstvu uglavnom i dalje obavlja žena, te da su uprkos pozitivnim pravnim odredbama koje su regulisale položaj “žene kao radnice” i dalje otvorena mnoga pitanja “s kojima se ona

⁷⁸ “Broj dječijih ustanova ne odgovara broju zaposlenih žena u BiH”, *Nova žena*, oktobar 1956, 1.

⁷⁹ Milka Čaldarović, “U porodičnim odnosima ima najviše negativnih ostataka prošlosti...”. *Nova žena*, decembar 1955, 2.

⁸⁰ “U čemu su poteškoće”, *Nova žena*, maj 1955, 9.

bori kao žena i majka". Problemi radne žene nisu "u preduzeću ili ustanovi već u njenoj porodici i domaćinstvu. Najteži problemi su u kući". Kao neka od rješenja za pomoć radnoj ženi predlažu se: otvaranje vrtića, društvena ishrana, skraćivanje radnog vremena za žene i slično. Pri tome se naglašava da su ove mjere puno izvjesnije nego očekivanje da se mijenjaju "odjednom odnosi između muških i ženskih poslova".⁸¹

Sindikata je uglavnom detektovao probleme radne žene, ali SŽD je nastojao ponuditi i neka rješenja. Tako je na savjetovanju SŽD-a BiH u januaru 1956. godine bilo riječi o školskim kuhinjama kao vidu pomoći porodicama u kojima su oba roditelja zaposlena. Drugi dio savjetovanja bio je posvećen radu centara za unapređenje domaćinstva za koje je naglašeno da im je jedan od osnovnih ciljeva, u operativnom radu, podrška za osnivanje servisa za uslužne djelatnosti.⁸² Ovi prijedlozi uvršteni su u program rada SŽD-a za 1956. godinu.⁸³

Pitanje osnivanja uslužnih servisa, koji bi predstavljali pomoć ženi i radnoj porodici, aktualizirano je i u narednom periodu. Tim povodom je i SŽD Jugoslavije održao savjetovanje o uslužnim radionicama početkom 1956. godine u Beogradu. Noseći referat za ovo savjetovanje pripremile su predstavnice SŽD-a Srbije, gdje je ovaj oblik usluga do tada bio najrazvijeniji. Na savjetovanju je ukazano na brojne probleme u radu ovih servisa, nepostojanje zakonskih propisa koji bi olakšali njihov rad, problema u saradnji s lokalnim organima vlasti i slično. Posebno je istaknuto:

"Pitanje rasterećenja žene od poslova u kući postavlja se danas u prvi plan kao političko pitanje da bi ženska radna snaga postala produktivnija na radu i da bi mogla da izdrži konkurenciju sa muškom radnom snagom, što je jedino moguće ostvariti kroz pomoć koju pružaju servisi za usluge."⁸⁴

U Srbiji je početkom 1956. godine djelovalo 8 uslužnih servisa, u Sloveniji 4, u Hrvatskoj 1, i to u Zagrebu, a u BiH nije bilo nijednog uslužnog servisa, već samo preduzeće *Higijena*, koje je radilo isključivo pranje rublja i čišćenje stanova.⁸⁵

⁸¹"Više brige za probleme zaposlenih žena", *Nova žena*, juni 1955, 1, 2.

⁸²"Školske kuhinje koje djeci pružaju pun obrok", *Nova žena*, mart 1956, 6.

⁸³"Program rada Saveza ženskih društava za 1956. godinu", *Nova žena*, mart 1956, 7.

⁸⁴"Servisi za usluge su velika pomoć zaposlenoj ženi", *Žena danas*, mart 1956, 5.

⁸⁵"Sa savjetovanja o uslužnim radionicama", *Nova žena*, mart 1956, 23; "Servisi za usluge su velika

Pored servisa i problema društvene ishrane, raspravljalo se i o problemu brige za djecu, odnosno o nedostatku dječijih ustanova za čuvanje – obdaništa i jaslica. Prema podacima 1956. godine, u Republici je bilo 11 obdaništa kapaciteta 627 djece, dok je dječijih jaslica bilo tek 4, i to po jedne u Sarajevu, Banjoj Luci, Travniku i Zenici.⁸⁶ U pitanju organizacije vrtića i njihovog osnivanja, naprimjer, puno bolja situacija bila je koncem 1940-ih i početkom 1950-ih godina, kada je krajem 1951. godine u BiH bilo 33 vrtića. Prelaskom na samofinansiranje ovih ustanova veliki broj njih je prestao s radom.⁸⁷ Postojeći vrtići tokom 1956. godine svojim kapacitetima najmanje su bili podrška radničkim porodicama, jer je anketom utvrđeno da je od ukupnog broja djece tek 25% radničke, a čak 57% iz službeničkih porodica.⁸⁸

Rad sa ženama na selu odvijao se puno sporije i uz brojne otežavajuće okolnosti koje su bile posljedica zaostalosti bosanskohercegovačkog društva, prvenstveno agrarne strukture njegovog stanovništva i niske stope obrazovanosti. O zaostalosti društva, naročito na selima, i problemima s kojima se susreću aktivistice na terenu govorilo se i na Osnivačkoj skupštini SŽD-a 1954. godine. Delegatkinja iz Viteza kod Travnika ukazala je na težak položaj žene u toj sredini riječima: "Naš seljak će prije kravu odvesti veterinaru nego što će odvesti ženu ljekaru da je pregleda jer kaže: 'Zašto da mi ljekar gleda ženu'".⁸⁹ Mera Haudović, jedna od aktivistica koja se obratila prisutnima na Skupštini, iznijela je primjere s kojima se susretala tokom obilaska sela u Bosni i Hercegovini; govorila je i o postojanju trgovine ženama: "Recimo, ima pomoć zaposlenoj ženi", *Žena danas*, mart 1956, 5.

⁸⁶ "Broj dječijih ustanova ne odgovara broju zaposlenih žena u BiH", *Nova žena*, oktobar 1956, 1, 2.

⁸⁷ Nagli pad broja vrtića zabilježen je od početka 1952. godine, jer je u novembru 1951. godine donijeta odluka o dječijem doplatku u iznosu od 1.300 dinara u novcu i 1.700 dinara u industrijskim bonovima. Po donošenju ovog uputstva uveden je i novi način plaćanja u ovim ustanovama po kojem su roditelji trebali da plaćaju 1.000 dinara mjesečno, a sve troškove preko 2.000 dinara država. Ovo je bilo destimulirajuće za rad vrtića i mnogi su odlučili da ispišu djecu iz ovih ustanova, te nakon toga veliki broj njih prestaje s radom. Roditelji djecu ostavljaju kod kuće ili šalju rodbini na selo. Vrtići se zatvaraju u velikim tvornicama kao što su Tvornica duhana Sarajevo, Tvornica sode u Lukavcu, preduzeće "Tito" u Vogošći, u Pošti u Sarajevu i slično. ABIH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), 24, 25; Gudac Dodić, "Položaj žene u Srbiji (1945-2000)", 97, 98.

⁸⁸ "Broj dječijih ustanova ne odgovara broju zaposlenih žena u BiH", *Nova žena*, oktobar 1956, 1, 2.

⁸⁹ ABIH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), 47.

srezova gdje ženu prodaju za 10 do 15.000 dinara i jednostavno čovjek dođe uveče i kaže ženi: 'Hajde, ti si sad tuđa žena'. Onda je ovaj proda drugome itd."⁹⁰ O ovom problemu govorila je i Dušanka Kovačević na proširenom sastanku SSRN BiH u aprilu 1956. godine na kojem se raspravljalo o društveno-političkoj aktivnosti pred izbore, a posebno o društveno-političkoj aktivnosti žena. Tom prilikom Kovačević je istakla da, osim procentualno slabe zastupljenosti žena, postoje i drugi problemi koji ukazuju na postojanje konzervativizma koji usporava društveni napredak žena: "Kada je riječ o konzervativizmu u tom pogledu, ja bih taj konzervativizam tražila u Krajini, gdje se žene i danas prodaju i kupuju."⁹¹ Ovi primjeri svjedoče da i deceniju nakon što je uspostavljena pravno proklamovana jednakost žena u pojedinim krajevima zemlje one ne samo da ne uživaju ta prava već se ona krše na najgrublji način.

Skromna društveno-politička aktivnost sa ženama na selu poslije 1953. godine skoro da je potpuno zamrla, o čemu svjedoče i novinski članci, ali i izvještaji s terena.⁹² U raspravama sa plenuma SŽD-a u Mostarskom srezu delegatkinje iz pojedinih općina govorile su o izuzetno teškim i zaostalim prilikama u nekim općinama i selima. U općini Prozor, prema navodima, u okolnim selima nije bilo aktivnosti: "Od osnivanja ženskih društava prestao nam je svaki organizovani rad na terenu".⁹³ Drugi primjer je iz Čitluka. Prema riječima članice ženskog društva Štefice Muse, postojale su brojne negativne pojave koje su otežavale rad ne samo ženskih društava već i ostalih društveno-političkih organizacija. Govorila je o slaboj posjećenosti svih predavanja koja su

⁹⁰ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), 70.

⁹¹ "U našem društveno-političkom životu uočava se nedovoljno učešće žena", *Nova žena*, maj 1956, 4, 5.

⁹² Autorica jednog članka u *Novoj ženi* u kojem se piše o tome kako organizovati rad sa ženama na selu pita se koji su to razlozi slabog rada na selu: "Da li su to samo stara nazadna shvatanja o ženi koja su preovladala na selu ili je na to utjecalo izrugivanje pojedinih neprijatelja naše današnjice?", D. Begić, "Koje forme rada za seosku ženu?", *Nova žena*, novembar 1955, 2. Na savjetovanjima sreskih društava u Mostaru 1955. godine ističe se kako u pojedinim srezovima u Hercegovini nisu osnovane ženske organizacije kao ni ženska društva ili aktivni. U srezu Livno u pojedinim selima nakon prestanka rada AFŽ-a u izvještajima s konca 1956. godine stoji kako je rad među ženama potpuno zamro. "Naša savjetovanja...i naše akcije – Sarajevo, Mostar", *Nova žena*, juli/august 1955, 25; "Istaknuta potreba većeg učešća žena u društvenom upravljanju", *Nova žena*, oktobar 1956, 16, 17.

⁹³ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Zapisnik sa proširenog plenuma ženskih društava za srez Mostar (27. oktobar 1959), 5.

organizovana u njihovoj općini. No, jedno predavanje bilo je izuzetak, a kasnije se ispostavilo da je stanovništvu predavanje preporučio lokalni fratar koji je čuo da će govoriti doktor: "Pošto je fratar rekao svi su došli".⁹⁴

Rad sa ženama na selu odvijao se najčešće u saradnji sa sekcijama žena zadrugarki⁹⁵, ali i kroz posebna društva žena koja su radila uglavnom po starim metodama koje je još AFŽ razvila, kroz čitalačke grupe, sijela i slično. Zbog toga je osnivanje aktiva SŽD-a na selima bio izuzetno prihvatljiva i preporučena forma rada u ovim slučajevima. Saradnja SŽD-a i sekcija žena zadrugarki odvijala se na način da su ženska društva djelovala kao inicijator i mobilizator određenih aktivnosti.⁹⁶

Nedostatak kvalificiranog kadra na selima otežavao je rad ženskih društava. Osim toga, postojale su znatne regionalne razlike unutar Bosne i Hercegovine. Naprimjer, društvo "Savremena žena" iz Zenice još 1956. godine proširilo je aktivnosti na selu u vidu tečajeva za domaćinstvo, ličnu higijenu i higijenu kuće s ciljem unapređenja zaostalog načina života. Cilj je bio ukinuti ognjište i uputiti domaćinstva na korištenje štednjaka kao zdravijega, ali i ekonomičnijeg i praktičnijeg načina življenja.⁹⁷ Borba protiv ognjišta bila je važan dio akcije rada na selima u kojoj su značajnu ulogu imali ljekari i učitelji. Neke ankete koje su provodila ženska društva pokazale su da nisu uvijek

⁹⁴ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Zapisnik sa proširenog plenuma ženskih društava za srez Mostar (27. oktobar 1959), 7.

⁹⁵ Sekcije žena zadrugarki okupljale su žene na selima pri zemljoradničkim zadrugama. U prvim godinama njihova aktivnost bila je usmjerena na domaćičke tečajeve i stručno osposobljavanje žena. Od sredine 1950-ih godina rad ovih sekcija se unapređuje i kroz sklapanje ugovora za proizvodnju posebnih vrsta voća i povrća, uzgoja životinja i slično. Njihov cilj je bio uključivanje žena u društvenu proizvodnju, ali i u rad kroz organe društvenog upravljanja i narodne vlasti. Djelatnost se stalno širila, te su 1956. godine radile u 92 srezu pri 1.250 zadruga, te su okupljale preko 10.000 žena. *Konferencija žena Jugoslavije*, Zagreb, 19. 20. i 21. april 1961. Izvještaj Saveza ženskih društava Jugoslavije, 81, 82.

⁹⁶ "Tako u nekim krajevima ni metod, a ni sadržaj rada nije mnogo izmenjen od onoga kako je to svojevremeno radio AFŽ, što je doprinelo da su se pod novim imenom stvorile organizacije bivšeg AFŽ. Ovo naročito važi za selo gdje se još uvek ide na takve forme rada sa ženama kao što su sijelo, razgovori i čitalačke grupe sa ženama (izvještaj iz Bosne, Srbije, Makedonije). Neke sreske organizacije stvaraju odbore i aktive žena po selima, osećajući potrebu rada na selu, a s društvima teže prodiru". Dalje se još navodi: "U materijalima nekih republika (Srbija, Bosna, Makedonija), navodi se da su zaostale krajeve, s obzirom na opšti nivo prosvetćenosti i potreba tih krajeva i najniže forme rada vanredno korisne". ABiH, SSRN BiH, SŽD, Informacija o radu SŽD Jugoslavije, 1959.

⁹⁷ "Društvo 'Savremena žena' proširuje svoje aktivnosti na selo", *Nova žena*, juni 1955, 8, 9.

loši materijalni uslovi bili razlog opstanka ognjišta, jer su pojedina seoska domaćinstva imala prihode kojima "bi mogli da iz temelja obnove i urede svoju kuću".⁹⁸ U maju 1957. godine u novinskim izvještajima iz sela u okolini Breze navodi se kako se u nekim seoskim kućama mogu vidjeti radioaparati, štednjaci, kreveti i slično.⁹⁹

Zabilježeni su i drugi problemi na selima, naprimjer, na Sreskoj konferenciji SK u Banjoj Luci govorilo se o dešavanjima iz sela Dobrnja, gdje je jedan član Školskog odbora tražio da se donese odluka da ženska djeca ne moraju pohađati školu.¹⁰⁰ Inače, procenat djece koja nisu pohađala školu, a posebno na selima sredinom 1950-ih, bio je izuzetno visok. Prema podacima iz 1955. godine, koji su iznijeti na stranicama *Nove žene*, a na osnovu izvještaja Savjeta za prosvjetu i kulturu BiH, 46.689 djece koja su dorasla za osnovnu školu nije pohađalo nastavu jer čak u 602 školska područja nije bilo izgrađenih škola. Među tom djecom bio je izvjestan broj one koja nisu pohađala školu iako su živjela u područjima gdje postoji škola, te se ti slučajevi najčešće odnose upravo na žensku djecu. Naprimjer: "U banjalučkom srezu 247 učenica i 150 učenika ne pohađaju školu. U Kotor Varoši upisano je svega 35.7% ženske djece, a u Prači (Rogatica) od 193 upisana učenika ima svega 49 učenika. U šestogodišnjoj školi Gerzovo (Mrkonjić Grad) ima 192 učenika, od toga svega 57 učenica. U srezu Teslić upisano je svega 30.3% ženske djece".¹⁰¹

SŽD BiH je od osnivanja, uprkos brojnim organizacionim problemima i nedoumicama oko načina rada, provodila brojne aktivnosti na terenu kroz rad pojedinih društava, ali i u saradnji s ostalim organizacijama. Ipak, pitanje društveno-političke neaktivnosti žena ostalo je i dalje jedno od najaktuelnijih pitanja, a o tome svjedoče statistike, ali i stalni izvještaji s terena. Na ovo je ukazano na Plenumu CK SKBiH u januaru 1956. godine od strane Cvijetina Mijatovića Maje, organizacionog sekretara CK SKBiH. Mijatović je skrenuo pažnju na nizak procenat žena u članstvu SK BiH, kojih je 1956. godine bilo 1.533, odnosno 15,8% od ukupnog broja članova. Istakao je da:

⁹⁸ "200 hiljada domaćinstava još se služe ognjištima", *Nova žena*, septembar 1955, 3.

⁹⁹ L.J. K. "Preobražaj sela i naša štampa", *Nova žena*, maj 1957, 9, 21.

¹⁰⁰ "Komunisti su najpozvaniji da se bore za nove odnose u porodici - aktuelne teme", *Nova žena*, juli 1956, 10.

¹⁰¹ "Još uvijek veliki procenat ženske djece na selu ne pohađa školu", *Nova žena*, juli 1955, 22.

“podaci o brojnom stanju i primanju žena u Savez komunista govore o zapuštenosti mnogih naših organizacija (...) ovi podaci svjedoče da naše osnovne organizacije, pa i rukovodstva podliježu konzervativizmu i malograđanskim predrasudama i ‘zaboravljajući’ na potrebu jačeg i upornijeg rada sa ženama (...)”¹⁰²

O istom pitanju raspravljalo se nekoliko mjeseci kasnije, u aprilu 1956. godine, na sastanku SSSRN BiH. Tom prilikom o ovom problemu govorila je Dušanka Kovačević, članica Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine i predsjednica Komisije za rad sa ženama pri SSRN BiH. Kovačević je istakla da su statistike koje pokazuju slabo učešće relativne, te da je angažman žena još manji od onoga kako ga statistike prikazuju. Ona smatra da su te brojke toliko loše da “bi čovjek mogao da kaže da mi zapravo više i nemamo nekog kursa u borbi za ravnopravnost žena, za njihovo društveno učešće itd.”. Dalje navodi da nije važno pitanje da li su žene društveno aktivne ili ne, već “čime smo mi obezbijedili ženi da bude društveno aktivna”.¹⁰³

O nedovoljnoj zastupljenosti žena u organima vlasti govore i statistički podaci. U Narodnoj skupštini NR BiH 1953. godine od 196 poslanika samo 8 su bile žene, a 1957. godine od 217 poslanika samo je 12 žena. U narodnim odborima općina i gradskih općina za 1952. godinu od 8.728 poslanika samo 104 poslanika bile su žene, a 1957. godine u narodnim odborima općina od 9.688 poslanika 340 njih su bile žene.¹⁰⁴

U januaru 1956. godine, na inicijativu Komisije za rad sa ženama SSRN BiH i SŽD, održan je politički seminar za aktivistkinje ženskih društava. Okosnica rasprave na ovom seminaru bilo je pitanje dvostruke opterećenosti žene i kako to utječe na njezino društveno-političko (ne)angažiranje. Vera Krstić, predsjednica Sreske organizacije SŽD-a Sarajeva, istakla je kako rješenje ovog problema leži u prenošenju kućanskih poslova u oblast društvene proizvodnje. Predsjednica SŽD BiH Milka Čaldarović tom prilikom istakla je da se o ravnopravnosti žene ne može govoriti ako se ne radi na njezinom

¹⁰² “Bilješke sa plenuma CK SK BiH”, *Nova žena*, mart 1955, 4.

¹⁰³ “U našem društveno-političkom životu uočava se nedovoljno učešće žena”, *Nova žena*, maj 1956, 4.

¹⁰⁴ Godine 1945. u Skupštini NR BiH od 155 poslanika samo je 8 žena, a 1950. od 270 njih 15 poslanika bile su žene. *Statistički godišnjak SR BiH 1969*. (Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1969), 33.

“rasterećenju u domaćinstvu i brizi o djeci”. Ona dalje navodi kako je to bio osnovni fokus rada ženskih organizacija, prvenstveno kroz predavanja i putem štampe, dok će prava pomoć doći tek u institucionalnom obliku otvaranjem jaslica i obdaništa, dječijih domova, servisa i slično. Čaldarović je potcrtala da društveno-političke organizacije, koje zanemaruju rad na rješavanju položaja žena u društvu “guraju ženske organizacije u okvire buržoasko-liberalnih ženskih pokreta, feminističkih organizacija i slično”.¹⁰⁵ Ova konstatacija bila je u skladu sa socijalističkom politikom rješavanja ženskog pitanja isključivo kroz društvene i političke organizacije, kojoj su se priklanjale i rukovodeće žene iz ženskih organizacija. Chiara Bonfiglioli u radu o Vidi Tomšić ovakvu politiku rukovodećih žena u socijalizmu objasnila je riječima: “evidentno je da se radi o spoju marksističkog pristupa i onoga što bismo danas mogli opisati kao institucionalnu agendu *rodne mejnstrimizacije*”.¹⁰⁶

Izvjestaji o radu pojedinih sreskih društava i njihovih općinskih organizacija s konca 1950-ih potvrđuju tezu o slaboj aktivnosti žena na društveno-političkom planu. U izvještaju o radu Sreskog saveza ženskih društava Mostara od 1955. do 1958. godine navodi se kako rad kroz ženske organizacije na društvenim pitanjima, koja su okupljala veliki broj žena u raznim aktivnostima, nije smatran društveno-političkim radom, te se kritikuje Socijalistički savez što ovu vrstu rada nije iskoristio za politički rad sa ženama. Smatralo se: “To je razlog da oživljavaju stara shvatanja o ženi, o njenoj funkciji u društvu tj. da je ona manje vrijedna i sposobna kao društveni radnik, da je njeno mjesto u kući, domaćinstvu, briga o djeci itd.”. Dalje se navodi kako su razlozi tome bile i aktivnosti ženskih društava koje su isključivo fokusirane na organizovanje domaćičkih tečajeva i prosvjećivanje žena kojima je “cilj samo učiti ženu kako će kuhati, lijepo i praktično uređivati stan i brinuti o djeci”. Ipak, u nastavku se ističe da su te aktivnosti organizovane s ciljem da se ženama omogući i veće učesće u društveno-političkom životu, te da su u svom radu podbacili i organi

¹⁰⁵ “Borba za ravnopravne odnose žena u društvu ne smije biti stvar samih žena”, *Nova žena*, januar 1957, 10, 11, 14, 15.

¹⁰⁶ “(...) it is clear that she combined a Marxist approach with what could be defined today as a ‘gender mainstreaming’ institutional agenda.” Chiara Bonfiglioli, “On Vida Tomšić, Marxist Feminism, and Agency”, *Aspasia*, 10 (2016): 146. Prevod članka dostupan: Chiara Bonfiglioli, “O Vidi Tomšić, marksističkom feminizmu i djelovanju”, prev. Karolina Hrga na *Slobodni Filozofski*, <http://slobodnifilozofski.com/2016/03/chiara-bonfiglioli-o-vidi-tomsic.html> (preuzeto 20. novembra 2022).

Socijalističkog saveza, koji to pitanje nisu dovoljno ozbiljno shvatili.¹⁰⁷

Prvih nekoliko godina rada SŽD-a proteklo je u rješavanju organizacionih i praktičnih pitanja funkcioniranja organizacije. Aktivnosti koje su provođene često nisu imale željeni učinak i ovisile su više o ličnom angažmanu aktivistica i njihovih kompetencija nego o sistemskim mogućnostima. Modeli rada prilagođavali su se stanju na terenu, a problemi su sporo detektovani. Stoga nije iznenađujuće što se na Petom plenumu Saveznog odbora SSRN Jugoslavije, koji je održan na Brionima 18. i 19. aprila 1957. godine, posebno razmatrao društveni položaj žene u jugoslavenskom društvu. U dvama referatima koji su izloženi, Dobrivoja Radosavljevića pod naslovom "Dalji rad na poboljšanju društvenog položaja žena" i Edvarda Kardelja "O položaju žene u našem društvu", predstavljen je društveno-politički položaj žene u svjetlu trenutnog preobražaja samoupravnog socijalističkog društva u Jugoslaviji. Na plenumu je zaključeno da osnovni problem neravnopravnosti žene ne leži u njenom pravnom ili političkom položaju, već u "ekonomskoj nerazvijenosti" i "nerazvijenosti društvenog standarda", u položaju porodice i postojanju još uvijek raširenih konzervativnih i malograđanskih shvatanja i predrasuda. Rješenje problema neravnopravnog položaja žene u društvu može se ostvariti kroz promjenu položaja porodice, odnosno izgradnjom sistema za pomoć domaćinstvima i kroz društvenu brigu o djeci. U tom procesu najvažniju ulogu trebaju imati komune (općine) i stambene zajednice. Stambene zajednice, prema riječima Edvarda Kardelja, trebaju postati "proširena porodica" u okviru koje će se stvoriti "tehnička baza koja će osloboditi ženu od poslova u kućanstvu i omogućiti joj da se zaposli i uključi u društveni život". Ovim pitanjem, na kraju je zaključeno, ne treba da se bave samo ženske organizacije, već sve političke organizacije, a u prvom redu Socijalistički savez.¹⁰⁸

Odmah nakon plenuma Saveznog odbora SSRN Jugoslavije u BiH održan je sastanak republičkog Socijalističkog saveza, ali i Saveza ženskih društava. Član izvršnog odbora SSRN-a BiH Rade Jakšić o ovom pitanju za *Novu ženu* izjavio je kako je u prethodnom periodu bilo izvjesnih slabosti u radu

¹⁰⁷ ABIH, SSRN BiH, SŽD, Analiza o radu sreskog Saveza ženskih društava Mostar od 1955. do konca 1958. godine.

¹⁰⁸ V *plenum Saveznog odbora SSRNJ* (Beograd: Kultura, 1957).

društveno-političkih organizacija i ženskih organizacija, te da su analize koje je Socijalistički savez provodio pred izbore narodnih odbora pokazale nisku zastupljenost žena u ovim organima. Jakšić navodi:

“Analiza je pokazala u tom pogledu vrlo loše stanje. Ja se pitam: zašto nigdje nema ni jedne [sic!] žene u opštinskom odboru? Kada sam pitao pojedine drugove o ovim stvarima, oni jednostavno kažu: ‘neće narod da bira žene’. Ovi slučajevi govore o tome da ćemo morati preko političkih i društvenih organizacija svim snagama da se borimo protiv ovih shvatanja.”¹⁰⁹

Odredbe koje su usvojene na Petom plenumu SSRNJ uvrštene su i u Program SKJ koji je donijet nakon VII kongresa SKJ, koji je održan 22–26. aprila 1958. godine u Ljubljani. O pitanju položaja žene i njenoj ravnopravnosti u ovom dokumentu govori se u okviru dvaju poglavlja – *Položaj porodice*¹¹⁰ i *Problemi ravnopravnosti žena*¹¹¹. Ovim programom još jednom su potvrđene teze postavljene na Petom plenumu SSRN Jugoslavije kako su problemi ravnopravnosti žene u Jugoslaviji posljedica “ekonomske nerazvijenosti”, “primitivizma”, “religioznih shvatanja” i “drugih konzervativnih predrasuda”. Naglašeno je kako je proces industrijalizacije društva zaoštrio društveni konflikt između uloge žene “u društvu i domaćinstvu”, a rješenje ovog “konflikta” leži u “podruštvljavanju službi namenjenih potrebama domaćinstva”. Ključnu ulogu u realizaciji ovih zadataka imaju “organi društvenog upravljanja u komunama”, a posebno “stambene zajednice”.¹¹² Porodicu je potrebno “osloboditi” od tereta “tehnički zaostalog domaćinstva”, a važno je voditi računa o pitanju “društvene brige za djecu” s ciljem “vaspitanja” koje im porodica pruža, a “naročito ako je majka zaposlena”.¹¹³

Pitanje ravnopravnosti žena u socijalističkom društvu posmatrano je kao klasno pitanje, te se smatralo da se ono može riješiti kao društveno pitanje u okviru društveno-političkih organizacija. Programom SKJ iz 1958. definisane

¹⁰⁹ “Za rad ženskih društava danas postoji veći interes u komuni”, *Nova žena*, august – septembar 1957, 13.

¹¹⁰ Ovo poglavlje čini dio devete glave Programa SKJ “Privredna, socijalna i prosvetna politika”, VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije (Beograd: Kultura, 1958), 363–365.

¹¹¹ Ovo poglavlje čini dio desete glave Programa SKJ “Društvena uloga i idejne osnove Saveza komunista Jugoslavije”. Ibidem, 387, 388.

¹¹² Ibidem, 387, 388.

¹¹³ Ibidem, 363–365.

su osnovne značajke “socijalističkog društva” i novog “socijalističkog čovjeka”,¹¹⁴ pa s tim u vezi i socijalističke porodice i žene. U njemu je jasno određeno da je pitanje ženske ravnopravnosti pitanje socijalističkog samoupravnog društva. Smatrali su da je rješavanje društvenog konflikta koji je proizišao iz novih društveno-ekonomskih odnosa bilo moguće ostvariti samo uz pomoć države, razvijanjem materijalne i tehničke baze, sistemom podrške porodici i ženi, odnosno socijalizacijom porodičnih funkcija. Država je trebala preuzeti brigu o domaćinstvu, djeci i drugim porodičnim poslovima preko svojih osnovnih ćelija samoupravljanja, komuna i stambenih zajednica koje su trebale biti platforma za realizaciju ove ideje. Tek po “oslobađanju” žene socijalizacijom funkcija porodice stvorili bi se uslovi da ona preuzme puno učešće u društvenom i političkom životu zemlje. Ovakav pristup “ženskom pitanju” otvorio je rasprave o potrebi postojanja posebne ženske organizacije.

Rad SŽD-a nakon 1958. godine

U referatu na Petom plenumu SSRN Jugoslavije Edvard Kardelj je naglasio kako je stambena zajednica “najvažnija karika” u rješavanju problema društvenog položaja žene. Istakao je kako je “stambena zajednica ustvari proširena porodica, u tom smislu što se u okviru stambene zajednice postepeno stvara tehnička baza koja će u osnovi osloboditi ženu od poslova u kućanstvu i omogućiti joj da se zaposli i uključi u društveni život”.¹¹⁵ Ovi stavovi potvrđeni su i Programom SKJ iz 1958. godine.¹¹⁶

Već u aprilskom broju *Nove žene* 1957. godine donosi se dio referata Lidije Šentjurg, potpredsjednice Savezne narodne skupštine, s predavanja o stambenim zajednicama koje je organizovao Sreski odbor SŽD-a Sarajeva. Tom prilikom ona je istakla, pozivajući se na diskusiju Edvarda Kardelja o rezoluciji o principima novog zakona o stanovima iz januara 1957. godine, da

¹¹⁴ Igor Duda, “Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika”, u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda (Zagreb – Pula: Srednja Europa, 2017), 5–23.

¹¹⁵ *V plenum Saveznog odbora SSRNJ*, Referat Edvarda Kardelja “O položaju žene u našem društvu”.

¹¹⁶ “U konkretnom rešavanju tih zadataka važnu ulogu igraju organi društvenog upravljanja u komunama, naročito stambene zajednice, kao i društvene organizacije.” u: *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije*, 388.

će stambene zajednice predstavljati osnovu za rješavanje problema porodice, zaštite majke i djeteta, zaštite zaposlene žene, dok će ženske organizacije predstavljati glavnu ulogu u konkretizaciji tih planova. Također je istakla da raniji pokušaji da se ovi problemi, posebno zaposlenih žena, riješe u okviru preduzeća nisu rezultirali uspjehom zbog organizacionih i finansijskih problema.¹¹⁷

Zaključke Petog plenuma SSSRN Jugoslavije iz aprila 1957. godine odmah netom komentarisala je i Bosa Cvetić, predsjednica SŽD-a Jugoslavije, u intervjuu za *Borbu* u maju 1957. godine, a koji je prenijela *Nova žena*. Tom prilikom ona je govorila o svim zadacima koje su ženska društva provodila, a u cilju poboljšanja položaja žene i njenog rasterećivanja od obaveza u domaćinstvu kroz otvaranje društvenih servisa i dječijih ustanova. Na pitanje "Kakvi će biti konkretni oblici aktivnosti ženskih društava u stanbenim zajednicama?" ona je odgovorila: "U daljem razvitku jedino je pravilno da se žene više uključe u sve organe komuna, a naročito u stambene zajednice, koje će pitanje niza komunalnih službi neposredno rješavati".¹¹⁸

Nakon toga održan je i plenum Glavnog odbora SŽD-a BiH na kojem se diskutovalo o zaključcima koji su donijeti na Petom plenumu SSSRN Jugoslavije. Glavni odbor SŽD-a BiH razmatrao je sve oblike pomoći zaposlenoj ženi: pitanje društvene ishrane, brige o djeci, otvaranje uslužnih servisa i slično. Milka Čaldarović, predsjednica SŽD-a BiH, tom prilikom je konstatovala da se rad SŽD-a na svim nivoima treba usmjeriti u skladu sa zadacima koji su utvrđeni na Petom plenumu u cilju "rješavanja problema zaposlene žene".¹¹⁹ Postojala je realna potreba da SŽD reaguje na promjene koje su nastupile, jer je to donekle otvaralo i pitanje potrebe njihovog rada i postojanja. Na istom plenumu obratila se i Bosa Cvetić, predsjednica SŽD-a Jugoslavije, te je govorila o položaju i aktivnosti SŽD-a u odnosu na nove funkcije stambenih zajednica. Ona je istakla da ove promjene ne umanjuju značaj rada SŽD-a i navela je:

¹¹⁷ "Stanbene zajednice pretstavljat će realnu osnovu za razvijanje svih oblika pomoći ženi i porodici", *Nova žena*, april 1958, 2, 3.

¹¹⁸ "O zadacima ženskih društava na daljem poboljšanju položaja žene", *Nova žena*, juni 1957, 3.

¹¹⁹ "Naši dalji zadaci", *Nova žena*, juli 1957, 2-4.

“Zato pretpostavka da je danas manje potrebna aktivnost u ženskim društvima, nego što je to do sada bio slučaj, nema nikakvog osnova. Pogotovo danas, kada imamo na pomolu jedan novi oblik života komune, kada se spremamo na to da, u okvirima stambene zajednice, razvijamo razne oblike društvenog upravljanja, bilo bi veoma štetno ako bi ženska društva u svojoj aktivnosti zatajila. Naprotiv, sada treba sa još više snage i sistema produžiti rad i to na konkretnim pitanjima (...) kako nam se nebi desilo da, iz neke bojazni od toga da ćemo izolovati žene i zatvoriti ih u okvire ženskih društava, postanemo neaktivni.”¹²⁰

Odluke Petog plenuma SSRN i Rezolucije o osnovnim principima stambenog zakonodavstva¹²¹ Savezne narodne skupštine iz iste godine, koja je postavila i osnovne zakonske principe za funkcionisanje stambenih zajednica na širim društvenim osnovama, a sve s ciljem rješavanja problema društvenog položaja žene i problema porodice, otvorile su mogućnosti i za aktivniji rad Zavoda za unapređenje domaćinstva i njegovih regionalnih centara. Uz SŽD, Zavod i centri predstavljali su osnovnu platformu za organizaciju svih vrsta društvenih servisa.¹²² Pokrenute su brojne akcije širom zemlje s ciljem organizovanja stambenih zajednica u novim uslovima. Provođene su i posebne ankete među ženama o tome šta one misle na kojim pitanjima najviše treba da se angažuju stambene zajednice u lokalnim sredinama. Ono što je bilo najevidentnije iz tih anketa jeste da su žene insistirale na otvaranju ustanova brige za djecu, tek nakon toga navodile su servise, praonice, restorane

¹²⁰ “Naša aktivnost i stambene zajednice”, *Nova žena*, august/septembar 1957, 4.

¹²¹ O pitanju i karakteru stambenih zajednica, o njihovom širem društvenom značaju posebno za porodicu raspravljalo se najprije 1956. godine u Ljubljani na Prvom opštejugoslovenskom savjetovanju o stambenoj izgradnji i stanovanju. Stambene zajednice do tada su funkcionirale po Uredbi o upravljanju stambenim zgradama koja je donijeta 1953, a dopunjena 1954. godine. Ovom uredbom utvrđeno je da su stambene zajednice isključivo zadužene za staranje o stambenim zgradama pomažući kućnim savjetima u organizovanju stambenih uprava. Poseban poticaj za dalji razvitak djelokruga rada ovih organizacionih jedinica bila je Rezolucija Savezne narodne skupštine iz februara 1957. godine o osnovnim principima stambenog zakonodavstva s ciljem da ona postane “samoupravna stambena zajednica naselja”. Na Petom plenumu SSRNJ, a kasnije i Programom SKJ 1958. godine, dodatno su definisane djelatnosti stambene zajednice. Pravni osnov za djelatnost novih stambenih zajednica sve do 1959. godine bila je Uredba iz 1953. godine, kada je donijet Opšti zakon o stambenim zajednicama koji je Savezna narodna skupština usvojila 1959. godine. Više: Rajko Rajić, Branko Nedović, *Šta je stambena zajednica* (Beograd: Kultura, 1960).

¹²² L. L., “U ovu godinu ulazimo sa mnogo planova i pripremljenih akcija”, *Nova žena*, januar 1959, 4.

društvene ishrane i slično.¹²³ U praksi, prema pisanju *Nove žene*, u kojoj se često izvještava o ovim aktivnostima na terenu, vidi se da je fokus rada i dalje bio na organizaciji uslužnih servisa, praonica i društvenih menzi, a znatno manje na otvaranju obdaništa i jaslica, jer su te djelatnosti predstavljale veći finansijski i organizacioni izazov.¹²⁴

Promociju koncepta socijalizacije kućnog rada, ali i novog koncepta življenja i stanovanja, napravio je SŽD Jugoslavije u saradnji sa Savezom sindikata Jugoslavije, te Koordinacionim odborom za "Porodicu i domaćinstvo" kroz organizaciju izložbe pod nazivom "Porodica i domaćinstvo", koja se održala u tri navrata – 1957, 1958. i 1960. godine u Zagrebu.¹²⁵ Cilj ovih izložbi bio je podizanje životnog standarda radnih ljudi prezentacijom tehnike, namještaja, uslužnih servisa zapravo svih noviteta potrebnih za modernizaciju domaćinstva s punim naglaskom na promociju socijalizacije kućnog rada. O politici institucionalnog promoviranja vizije domaćinstva sredinom 1950-ih godina, kroz pitanje organizacije nastave domaćinstva u školama i fokusiranja kolektivnog domaćinstva kao pandana individualnom domaćinstvu, pisala je i Lea Horvat u svome radu o ovoj temi. Tom prilikom istakla je jednu veoma zanimljivu izjavu Pepce Kardelj, predsjednice Organizacionog odbora izložbe "Porodica i domaćinstvo", u kojoj je ona jasno iznijela poziciju SŽD-a prema socijalizaciji poslova u porodici sljedećim riječima:

"Mi nismo za to da na ovom Velesajmu demonstriramo sa stvarima koje ulepšavaju život jedne kuće, privatne kuće, nego hoćemo da pokažemo da je nama cilj da industrijaliziramo naše domaćinstvo, da što više izbacimo iz kuće van. To je nama cilj. Ne da propagiramo za male strojeve, koji će samo strogo služiti jednoj porodici, nego da što više bude propagande za dječije kuhinje, menze, zajedničke kuhinje itd."¹²⁶

¹²³ "Predlažemo stanbenoj zajednici", *Nova žena*, april 1958, 4, 5.

¹²⁴ L. L., "Prvi rezultati zajedničke aktivnosti", *Nova žena*, septembar 1959, 2, 3.

¹²⁵ Na projektu izrade ove izložbe učestvovali su i: Zavod za unapređenje domaćinstva, Društvo "Prijetelja djece", Ugostiteljska i trgovačka komora, Udruženje arhitekata i slično. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 179.

¹²⁶ Citat preuzet iz: Lea Horvat, "Od 'doživotnog' strogog zatvora do kućanskih poslova 'bez velikog napora'", 37.

Ova izjava evidentno ukazuje da je cilj ove politike bio podruštvljavanje, odnosno kolektivizacija funkcija domaćinstva kroz razvoj servisnih usluga koje bi zamijenile funkcije individualnog domaćinstva. Uprkos ogromnoj promociji servisa i servisnih usluga na izložbi 1957. godine, u anketi koja je napravljena među posjetiocima većina je i dalje bila zainteresirana za kućanske aparate u vlastitom domaćinstvu.¹²⁷

U izvještaju s prve izložbe koji donosi *Nova žena*, glasilo SŽD-a, navodi se: "Žene se zadržavaju najviše pred štandovima u kojima se demonstrira rad raznih servisa za pomoć zaposlenoj ženi". Vrlo slikovito je opisan ulaz na izložbu gdje je bila okačena parola "Podizanje životnog standarda radnih ljudi", što je bila jedna od ključnih teza u referatu Edvarda Kardelja sa Petog plenuma SSRNJ 1957. godine. Ova parola bila je "Smještena između slika koje pokazuju našu zaostalu ženu u zaru, kraj dimljivog ognjišta, prepuštenu primitivizmu, praznovjerju i zaostalosti, i najmodernijih aparata i uređaja koji će radnoj ženi Jugoslavije svjesnoj svoje društvene uloge obezbjediti bolji i ugodniji život".¹²⁸

Fotografija 1. Sa izložbe "Porodica i domaćinstvo" 1957.¹²⁹

¹²⁷ Lea Horvat, "Od 'doživotnog' strogog zatvora do kućanskih poslova 'bez velikog napora'", 42.

¹²⁸ "Domaćinstvo i porodica 1957", *Nova žena*, oktobar 1957, 5.

¹²⁹ *Porodica i domaćinstvo* – list saveznog organizacionog odbora "Porodica i domaćinstvo", god. I, br. 1, novembar 1959.

Fotografija br. 2. Predsjednik Republike Josip Broz Tito sa predsjednikom i članovima Saveznog organizacionog odbora na izložbi "Porodica i domaćinstvo" 1957.¹³⁰

Druga izložba koja je organizirana u oktobru 1958. godine na Zagrebačkom velesajmu isplanirana je detaljnije i ponudila je još više konkretnog sadržaja. Parola izložbe bila je "Stanbena zajednica – udružena porodica".¹³¹ Na izložbi "prikazani su najvažniji elementi društvene brige za porodicu; koji će u potpunosti rasteretiti i osloboditi ženu mnoštva kućanskih poslova prenoseći ih na stambenu zajednicu ili zajednicu preduzeća". Pripremljena je posebna maketa novog naselja u kojoj je predstavljen izgled lokalne zajednice u skladu s potrebama porodice.¹³² Treća izložba organizovana je u proljeće 1960. godine, također na Zagrebačkom velesajmu pod motom "Vama, vašoj porodici, vašem domu, vašoj djeci, vašim svakodnevnim potrebama, vašem radu i odmoru". Izložba je posvećena Josipu Brozu Titu, koji je ujedno bio i pokrovitelj ove izložbe.

¹³⁰ *Porodica i domaćinstvo*, god. I, br. 1, novembar 1959.

¹³¹ "Kako i gdje organizovati pomoć porodici", *Nova žena*, oktobar 1958, 6, 7.

¹³² L. L., "Čovjekove potrebe i želje", *Nova žena*, novembar 1958, 13.

Fotografija br. 4. U ime Saveznog izvršnog vijeća međunarodni proljetni zagrebački velesajam i izložbu "Porodica i domaćinstvo 1960" zvanično je otvorio Hasan Brkić.¹³⁴

Kako bi se ova izložba dodatno popularizirala i problematika stambenih zajednica približila što većem broju ljudi, nakon nje organizovana je tokom juna 1959. godine posebna manifestacija "Mjesec porodice i domaćinstva". Tom prilikom dio izložbe je modificiran i pretvoren u pokretnu izložbu "Stanbena zajednica", koja je trebala obići 25 jugoslavenskih gradova. Njen cilj bio je da kroz tri izložena eksponata predstavi razvoj urbanizma u svijetu i u Jugoslaviji, idealno riješeno stanovanje u stambenoj zajednici za 5.000 stanovnika i kroz prikaze u slici jedan dan u životu radne porodice u stambenoj zajednici na primjerima iz Zagreba, Ljubljane, Beograda i Sarajeva.¹³⁵

Rad SŽD-a nakon Petog plenuma i VII kongresa SKJ 1958. godine odvijao se u svjetlu novih odluka o potrebi socijalizacije poslova porodice u "novim" stambenim zajednicama i kroz dalji proces samoupravljanja s ciljem jačanja uloge općina u svim oblastima društveno-političkog života u zemlji. Ženska društva radila su na osnivanju servisa pri stambenim zajednicama, prikupljala su podatke i usmjeravala rad u skladu s potrebama lokalne

¹³⁴ *Porodica i domaćinstvo*, god II, br. 6, 1960, 3.

¹³⁵ Nikica Bunčić, "Sa pokretnom izložbom 'Porodica i domaćinstvo' kroz našu zemlju", *Nova žena*, septembar 1959, 8.

zajednice. Propitivanje potrebe njihovog rada u novim prilikama nije prestalo, uprkos izjavama rukovodećih žena SŽD-a neposredno nakon Petog plenuma, o kojima je ranije bilo riječi. Prema pisanju Nede Božinović, Komisija za rad sa ženama SSRN Jugoslavije sastavila je 1959. godine poseban elaborat "Društveni položaj žene", u kojem je predloženo ukidanje SŽD-a. Naime, ovim izvještajem, kako navodi Neda Božinović, predloženo je da se svi problemi koji se tiču ravnopravnosti žena prenesu na institucije socijalističkog sistema, mjesne i općinske odbore narodne vlasti i stambene zajednice, kao i na druge društveno-političke organizacije, Sindikate, SSSRN i slično. Istaknuto je da samo bez posredovanja žene mogu rješavati svoje probleme tako što bi se uključile direktno u rad organa društvenog upravljanja, a time u ekonomski, politički i društveni život općine. Komisije za rad sa ženama, koje su trebale biti mješovite, odnosno sastavljene od žena, ali i muškaraca, pratile bi rad svih organa po pitanjima problema žena. Prijedlog iznijet u ovom izvještaju bio je da se prekine veza između ženskih društava na terenu, a da se na saveznom nivou i na nivou republika zadrže samo odbori žena, odnosno Centralni odbor Jugoslavije i centralni odbori pojedinih republika, koji bi pokretali inicijative za savjetovanje ili konferencije o važnim pitanjima o položaju žena.¹³⁶

Osim u ovom izvještaju Komisije za rad sa ženama SSRN, rasprave o potrebi postojanja SŽD-a zabilježene su i ranije. Na osnovu zapisnika sa sastanka SŽD-a Jugoslavije od 23. decembra 1958. godine, koji je organizovan u cilju pripreme Konferencije žena Jugoslavije, pokrenuta je rasprava o Tezama o radu SŽD-a, koje je sastavila Komisija za rad sa ženama SSRN-a i koje su poslate na razmatranje republičkim i pokrajinskim organizacijama SŽD-a. Na sastanku je zabilježena diskusija o tumačenju ovih teza kao o prijedlogu za ukidanje SŽD-a, na što su reagovalе predstavnice pojedinih republičkih organizacija na kojima su one razmatrane. U tezama je, koliko se može zaključiti na osnovu zapisnika, a prema riječima Milke Kufrin, razmatrano mjesto SŽD-a u "današnjim uslovima" razvitka, te je u tom kontekstu predloženo da SŽD "ne treba da bude samo rukovodstvo ženskim

¹³⁶ "Društveni položaj žene", izvještaj o problemima društvenog položaja žene kod nas i o zadacima SSRN i društvenih organizacija, Beograd 13. novembra 1959, preuzeto od: Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 182, napomena 1. Navedeno je da je izvještaj u posjedu autorice.

društvima, već široko telo kao naprimjer Stalna konferencija gradova. U koliko u pojedinim krajevima zasebna ženska organizacija nije potrebna, ne treba ni da postoji. Međutim, SŽD nije samo za zaostale krajeve". Suprotne stavove imala je Milka Čaldarović ispred SŽD-a BiH, koja je istakla da ove teze nisu prihvaćene od strane "drugarica i drugova", te je navela da postoje "otvorena pitanja", ali da je "protiv organizacionih izmjena, jer bi one ukočile rad i stvorile zabunu". Istakla je da i dalje postoji potreba za rad SŽD-a, te je ove teze ocijenila kao perspektivu, ali "daleku perspektivu". Ona je otišla korak dalje te je rad komisija za žene ocijenila kao "smetnju" jer se one postavljaju "kao rukovodstvo SŽD". Bosa Cvetić, kao predsjednica SŽD-a Jugoslavije, na istom sastanku istakla je kako je organizacija SŽD-a svoj rad "prilagođavala uslovima na terenu", ali je također podvukla da je potrebno rad prilagoditi i novim uslovima, prije svega odlukama Petog plenuma i VII kongresa SKJ, odnosno razvitku stambenih zajednica.¹³⁷

Kada se uzmu u obzir ove rasprave, nije iznenađujuće da je Komisija za rad sa ženama donijela izvještaj o kojem je govorila Neda Božinović. Ali, također, nije iznenađujuće da su se njemu suprotstavili, prema njenim riječima, pojedini republički odbori SŽD-a i Savezni odbor SŽD-a, kao i pojedine žene u komisijama pri SSSRN-u. Božinović navodi kako je ova struja žena smatrala da:

"Ne dovodeći u pitanje ni 'klasni pristup', ni društveni karakter položaja žene, ni vodeću ulogu SKJ u borbi za promenu tog položaja, ova struja je zastupala mišljenje da je i ukidanje AFŽ – umjesto njegove reorganizacije – bilo preuranjeno, da su posebne ženske organizacije neophodne, da ih treba učvrstiti, negovati saradnju sa drugim organizacijama i ojačati veze ženskih društava sa njihovim republičkim, odnosno saveznim centralnim odborima."¹³⁸

Kao argumente za svoje stavove one su navodile, prema riječima Božinović, da je rješavanje problema žena u porodici i društvu tek na početku, da su stara patrijarhalna shvatanja još uvijek prisutna u porodicama i na selima i

¹³⁷ ABiH, SSRN BiH, SŽD, Zapisnik sa sastanka održanog u Savezu ženskih društava Jugoslavije 23. XII 1958. godine.

¹³⁸ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 183.

u gradovima, pa čak i među članovima, ali i vodećim kadrovima SK i SSRN. Ukidanje ženske organizacije u ovoj početnoj fazi rada imalo bi "dalekosežne negativne posljedice za žene", navodi se u tekstu.¹³⁹

Neda Božinović zaključila je kako su ova shvatanja, koja su u nekim tijelima okarakterisana kao "konzervativna", pa čak i "feministička zastranjivanja", djelomično i uvažena od strane predsjedništva SSRN, pa je na koncu odlučeno da se umjesto Saveza ženskih društava formira Konferencija za društvenu aktivnost žena, što je, prema njenim riječima, "bio korak dalje u ukidanju samostalnih ženskih organizacija".¹⁴⁰

Konferencija žena Jugoslavije održana je 19-21. aprila 1961. godine u Zagrebu i na njoj je zvanično formirana Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije. Za predsjednicu konferencije izabrana je Latinka Perović¹⁴¹ i donijeta su Pravila o radu ove organizacije. Bosa Cvetić, predsjednica SŽD-a Jugoslavije, na obraćanju na konferenciji istakla je sljedeće:

"Savez ženskih društava razvijao je rad na temelju odluka IV kongresa Antifašističkog fronta žena, i izgrađujući metod rada na principima saradnje sa svim društvenim institucijama zainteresovanim za položaj i probleme žene, prešao je okvire organizacije sa stalnim članovima i društvima organizaciono povezanim sa centrom. Isticanjem uloge Saveza komunista i Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije kao usmjeravajuće društveno-političke snage, nameće potrebu još veće aktivnosti svih društvenih organizacija i na traženja novih organizacionih mogućnosti za njihov rad. (...) S obzirom na stepen do koga je došlo u sagledavanju pitanja u vezi sa položajem i aktivnošću žena u društvu, a imajući u vidu mogućnost i potrebu da im se u novim uslovima sa više strana priđe, nacrtom pravila koja će biti podneta ovoj Konferenciji predviđaju se zadaci i daje predlog za naziv buduće organizacije."

Ubrzo nakon ove konferencije već na prvoj sjednici ukinute su Komisije za rad sa ženama pri SSRN, te je i rad KDAŽ-a više integriran u aktivnosti SSRN.¹⁴² Prema pisanju Nede Božinović, od 1961. do 1965. godine Konferencija

¹³⁹ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 183.

¹⁴⁰ Ibidem, 184.

¹⁴¹ "Izabrano je pretседništvo Konferencije za društvenu aktivnost žena", *Žena danas*, juni 1961, 9.

¹⁴² *Izveštaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (april 1961-januar 1965. godine)* (Beograd: KDAŽ, 1965), 4.

je imala "još neke elemente posebnog organizovanja žena", te je nakon toga transformirana u pomoćno tijelo SSRN.

Ovim činom prestala je postojati organizacija Saveza ženskih društava i započela je nova faza u radu na "ženskom pitanju" u socijalističkoj Jugoslaviji. Ženska društva na terenu nisu ukinuta, neka od njih su nastavila raditi, dok je većina prestala s radom. KDAŽ je, prema pravilima koja su usvojena o njenom radu, organizovana u republikama i pokrajinama. Republička konferencija za društvenu aktivnost žena BiH održana je 8. i 9. decembra 1961. godine, i na njoj je, pored predstavnika društvenih i političkih organizacija, učestvovala i Latinka Perović ispred Savezne organizacije KDAŽ. Za novu predsjednicu KDAŽ BiH izabrana je Desa Koštan.¹⁴³

Fotografija br. 5. Sa Osnivačke skupštine Konferencije za društvenu aktivnost žena BiH, 8. i 9. decembra 1961.¹⁴⁴

¹⁴³ "U Sarajevu je 8. i 9. decembra održana Konferencija za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine", *Nova žena*, januar 1962, 2-8.

¹⁴⁴ *Nova žena*, januar 1962, 1.

Zaključak

Ženske organizacije u socijalističkom društvu imale su važnu ulogu u provođenju emancipacijske politike među ženama. Socijalistička emancipacija žena oblikovana je po ideološkim principima prema kojima je pitanje ravnopravnosti posmatrano kao društveno pitanje koje se ne može i ne treba rješavati u okviru posebne ženske organizacije. S obzirom da je položaj žene u novim društveno-političkim prilikama poslije Drugog svjetskog rata bio uslovljen naslijeđenim zaostalim, tradicionalnim i patrijarhalnim načinom razmišljanja, posebna ženska organizacija bila je nužna faza u rješavanju pitanja i problema žena u društvu. Antifašistički front žena, organizacija koja je osnovana u ratnim okolnostima 1942. godine, nastavila je djelovati i poslije rata na okupljanju žena i rješavanju njihovih problema. Isticalo se kako to nije "izolovana feministička organizacija"¹⁴⁵, već posebna organizacija koja je svoj rad prilagođavala direktivama Partije u cilju uspostavljanja i učvršćivanja nove vlasti. Cilj je bio da se žene socijaliziraju u skladu s ideološkim postulatima novog društva, da se potakne njihov izlazak u javnu sferu i da se žena aktivira kao radna snaga u obnovi društva.

Reformom cjelokupnog društveno-političkog sistema socijalističke Jugoslavije, u skladu s proklamovanom politikom samoupravljanja, 1953. godine na IV kongresu AFŽ-a ova ženska organizacija raspuštena je uz obrazloženje da za rješenje ženskog pitanja nije potrebna posebna, "centralizovana", "jednoobrazna", "politička" organizacija. Ovim činom završena je prva faza u historiji socijalističke emancipacije žena. Organizacija koja je osnovana na istom kongresu, Savez ženskih društava, formirana je u skladu s novim društveno-političkim kursom u zemlji.

Uprkos pozitivnim pravnim odredbama koje su ženama u socijalizmu *de iure* garantovale punu društvenu, političku i ekonomsku jednakost, patrijarhalni obrasci življenja, koji su se još uvijek snažno manifestovali u svakodnevnom životu stanovništva, usporavali su ove procese. Višegodišnji rad AFŽ-a ostvario je značajne rezultate na terenu, ali promjene u praksi odvijale su se sporo, možemo reći da su doživjele i izvjesnu regresiju. U takvim prilikama

¹⁴⁵ Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji*, 161.

promjena kursa u načinu rješavanja pitanja problema ravnopravnosti žena u socijalizmu dodatno je usporila ove procese. Nova ženska organizacija Savez ženskih društava, koja je trebala djelovati kroz osnivanje novih ženskih društava na terenu s ciljem usmjeravanja njihovog rada prema potrebama lokalne zajednice, snažno decentralizovana, ali ipak vertikalno ustrojena, bez posebnih pravila rada, u prvim godinama nije ostvarila očekivane rezultate. Za neke republičke organizacije SŽD-a bilo je potrebno čak i do tri godine da se formiraju. Paralelno, uz SŽD, djelovale su i Komisije za rad sa ženama pri SSRN-u, koje su bile zadužene za politički rad sa ženama.

Bosanskohercegovačka organizacija SŽD-a u takvim prilikama organizovala se brzo, nekoliko mjeseci nakon IV kongresa i raspuštanja AFŽ-a, i započela brojne aktivnosti. Ipak, njen rad bio je obilježen činjenicom da je društvo u BiH bilo, uprkos brojnim akcijama, i dalje veoma zaostalo. Dominirala je poljoprivredna struktura stanovništva, kao i veliki broj nepismenih, posebno žena. Nazadak u primjeni emancipacijske prakse na terenu na prostoru čitave Jugoslavije ostavio je posljedice i na rad SŽD-a BiH. Društveni problemi žene koji su proizlazili iz sveukupne transformacije društva, usljed ubrzane industrijalizacije i urbanizacije, samo su dodatno usložnjavali rad ženskih društava. Intenzivne migracije stanovništva u gradove koje su kao rezultat imale, između ostalog, i povećanje broja zaposlenih žena otvarale su pitanje i njihove dvostruke opterećenosti u odnosu na obaveze na poslu i u domaćinstvu. Rad sa ženama na selu naročito se sporo odvijao. U gradu su aktivnosti bile intenzivnije jer je to prvenstveno omogućavala razvijena infrastruktura, ali i kvalifikovani kadar za rad sa ženama.

Iako u organizacionom smislu nije bila ustrojena kao čvrsta centralizovana organizacija poput AFŽ-a, SŽD je u svome radu, posebno u najzaostalijim dijelovima zemlje, pribjegavala metodama rada stare organizacije. Kompas u radu predstavljale su također partijske direktive, kao i politika koju je predlagao Socijalistički savez. Smjernice iz 1953. godine o radu SŽD-a na pitanjima iz društvenog i svakodnevnog života žena vrlo brzo su prevaziđene, jer su iskustva na terenu zahtijevala i sveukupni angažman s ciljem animiranja žena za veće učešće u ukupnom društveno-političkom životu. Odluke donijete na Petom plenumu SSRN Jugoslavije u aprilu 1957. godine i Program SKJ iz

1958. godine, koji je usvojen na VII kongresu SKJ, kao rješenje savremenih problema žene 1950-ih godina, njenog dvostrukog opterećenja, ponajprije vide u "socijalizaciji porodičnih funkcija". Ovi dokumenti dalje su razvijali i politiku provođenja samoupravljanja, prema kojoj bi komune i stambene zajednice trebale svojim funkcijama da prerastu u "udružene porodice".

Nakon što je spomenutim dokumentima redefinisana uloga stambenih zajednica kroz niz novih društvenih funkcija koje su trebale obavljati, postepeno se otvaralo i pitanje potrebe postojanja posebne ženske organizacije za rješavanje problema žena. Rasprave su vođene u SŽD-u u nekoliko navrata, a iz izjava rukovodećih žena s konca 1950-ih godina može se vidjeti da su one imale potrebu da pravdaju rad ove organizacije. Na Konferenciji žena Jugoslavije, koja je održana u aprilu 1961. godine u Zagrebu, zvanično je objavljen kraj rada SŽD-a. Kako je Bosa Cvetić u svome izlaganju navela, došlo je do novog stepena u "sagledavanju pitanja u vezi sa položajem i aktivnošću žena". Nova ženska organizacija dobila je pravila kojima su jasno utvrđeni njeni zadaci, metode rada, ali i organizaciona struktura. Bilo je predviđeno da se KDAŽ organizuje, osim saveznog, i na republičkim, pokrajinskim i općinskim nivoima. Nakon izvjesnog vremena ukinute su komisije za društveni rad sa ženama pri SSRN-u Jugoslavije i uspostavljen je neposredan kontakt u saradnji između SSRN-a i KDAŽ-a. Novoformirana organizacija – Konferencija za društvenu aktivnost žena označila je kraj jedne i početak nove faze u društvenom organizovanju žena u socijalističkoj Jugoslaviji.

Rad SŽD-a bio je značajan, uprkos očiglednim slabostima, prije svega u organizacionom smislu. Reorganizacijom i prerastanjem SŽD-a u KDAŽ formirana je nova ženska organizacija koja je bila čvrsto strukturirana i čiji je rad bio jasno utvrđen Pravilima o radu, koja su donijeta po osnivanju. Na taj način, u organizacionom smislu, bila je bliža AFŽ-u nego SŽD. Ipak, spajanjem s Komisijom za rad sa ženama pri SSRN-u i rad KDAŽ-a čvršće je integriran uz Socijalistički savez, ali, prema riječima Nede Božinović, još uvijek je imala "elemente posebnog organizovanja žena", barem sve do 1965. godine, kada je transformirana u pomoćno tijelo SSRN-a. No, ovo pitanje ostaje otvoreno za neka buduća istraživanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine, Savez ženskih društava (1953–1961)

Objavljeni izvori

- *Izveštaj o radu Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (april 1961–januar 1965. godine)*. Beograd: KDAŽ, 1965.
- *Konferencija žena Jugoslavije*, Zagreb, 19, 20. i 21. april 1961. Beograd: Savez ženskih društava Jugoslavije, 1961.
- Rajić, Rajko, Branko Nedović. *Šta je stanbena zajednica*. Beograd: Kultura, 1960.
- *Statistički godišnjak SR BiH 1969*. Sarajevo. Republički zavod za statistiku, 1969.
- *V plenum Saveznog odbora SSRNJ*. Beograd: Kultura, 1957.
- *VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Kultura, 1958.
- *Žena u društvu i privredi Jugoslavije – Statistički bilten*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964.

Štampa

- *Borba*, Sarajevo, 1954.
- *Nova žena*, Sarajevo – list Saveza ženskih društava BiH, 1954–1962.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1954.
- *Porodica i domaćinstvo*, Beograd – Zagreb – list Saveznog organizacionog odbora "Porodica i domaćinstvo", 1959, 1960.
- *Žena danas*, Beograd – list Saveza ženskih društava Jugoslavije, 1954–1961.

LITERATURA

Knjige

- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: devedeset-četvrta, 1996.
- Burcar, Ljiljana. *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija društva*. Zagreb:

- Institut za etnologiju i folkloristiku, 2020.
- Dugandžić, Andreja, Tijana Okić (ur.). *AFŽ – između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, 2016.
 - Islamović, Elvira. *Žene u povijesti Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*. Zagreb: KDBH Preporod, 2018.
 - Ivić, Gorica, Jasmina Čaušević, Selma Hadžihalilović (ur.). *100 žena – 100 ulica po ženama. Leksikon o ženama koje su pomjerile granice u svojim zajednicama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Bijeljina – Tuzla: ZFD, Fondacija "Lara" Bijeljina, Udruženje "HO Horizont" Tuzla, 2021.
 - Jahić, Adnan. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950), Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb; Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo; Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, Zagreb, 2017.
 - Kamberović, Husnija. *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina 1945-1953. godine*. Sarajevo: Tešanj, 2000.
 - Kovačević, Dušanka (ur.). *Borbeni put žena Jugoslavije*. Beograd: Leksikografski zavod Sveznanje, 1972.
 - Popov-Momčinović, Zlatiborka. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija CURE, 2013.
 - Sklevicky, Lydia. *Konji, žene i ratovi*, ur. Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
 - *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju I, II i III*. Ljubljana: Zavod Borec, 1970.
 - Spahić, Aida et al. *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni Centar i Fondacija CURE, 2014.
 - Tomšić, Vida. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*. Beograd: NIRO Jugoslovenska stvarnost – OOUR Jugoslovenski pogledi, 1981.
 - *Zbornik na dokumenti za učestvoto na ženite od Makedonija vo Narodnoosloboditelna vojna i revolucijata 1941-1945*. Skopje: Institut za nacionalnu istoriju, 1976.
 - *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1976.
 - *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945*. Titograd: Istorijski institut, 1969.

- *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1919-1945*. Titograd: Glavni odbor Saveza ženskih društava Crne Gore, 1960.
- *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Glavni savez ženskih društava Hrvatske, 1955.
- *Žene Srbije u NOB-u*. Beograd: Republička konferencija SSSRNJ, Nolit, 1975.

Članci

- Divčić, Marija, Senija Milišić. "Organizacija Antifašističkog fronta žena", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, knj. 2, ur. Miodrag Čanković, 295–315. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1988.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. "Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i re-produktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXVII, br. 2 (2019): 309–323.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. "Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918-1991)". *Prispevki za novejšo zgodovino* LVIX, br. 3 (2019): 113–130.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. "Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945-1974". *Istorija 20. veka* XXXVI, br. 1 (2018): 119–132.
- Dobrivojević, Ivana. "Planiranje porodice u Jugoslavije 1945-1974". *Istorija 20 veka*, br. 2 (2016): 83–98.
- Duda, Igor. "Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika", u: *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, ur. Igor Duda, 5–23. Zagreb –Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2017.
- Gudac-Dodić, Vera. "Položaj žene u Srbiji (1945-2000)", u: *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, ur. Latinka Perović, 33–130. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006.
- Horvat, Lea. "Od 'doživotnog' strogog zatvora do kućanskih poslova 'bez velikog napora'", u: *Kontinuiteti i inovacije*, ur. Anita Buhin i Tina Filipović, 29–53. Zagreb – Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2021.
- Katz, Vera. "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942-1953.". *Prilozi* br. 40, (2011): 135–155.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. "Najnovije knjige o sudjelovanju žena u radničkom pokretu i NOB-u". *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 9, br. 3 (1977): 127–131.

- Milišić, Senija. "Emancipacija muslimanske žene u BiH", u: *Urbano biće Bosne i Hercegovine*, ur. Boris Nilević, Maja Mažar Numankadić, 137–145. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju, 1996.
- Milišić, Senija. "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* br. 28 (1999): 225–242.
- Pantelić Ivana. "Nova žena, emancipatorski diskurs u časopisima *Nova žena* i *Žena danas* od 1945. do 1955. godine", u: *Prijelomne godine bosanskohercegovačke prošlosti – zbornik radova*, ur. Sedad Bešlija, 171–193. Sarajevo: Institut za historiju UNSA, 2021.
- Penava, Senija. "Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini". *Prilozi* br. 18, (1981): 273–284.
- Stojaković, Gordana. "Vida Tomšić – zašto je ukinut AFŽ", u: *Jugoslavija – zašto i kako: Zašto i kako se baviti Jugoslavijom, da li su nam potrebene (post) jugoslovenske studije i zašto?*, ur. Ildik Erdei, Branislav Dimitrijević, Tatomir Toroman, 149–174. Beograd: Muzej Jugoslavije, 2019.
- Stojaković, Gordana. "Antifašistički front žena Jugoslavije", u: *Ciklus tribina: Rod i levica*, 13–39. Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar, 2012.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi

- Bonfiglioli, Chiara. "Revolutionary networks. Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945–1957)." Doktorska disertacija, University of Utrecht, 2012.
- Milišić (Penava), Senija. "Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947–1952.". Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 1987.
- Muhić, Emira. "Žena u socijalizmu u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine prema časopisu *Nova žena*". Završni diplomski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2012.
- Tešija, Jelena. "The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953–1961". Master rad, Central European University Budapest, 2014.

Sadržaj sa www. (World Wide Web)

- “Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije”, Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, <https://www.afzarhiv.org/>
- Chiara Bonfiglioli, “O Vidi Tomšić, marksističkom feminizmu i djelovanju”, prev. Karolina Hrga, na *Slobodni Filozofski*, <http://slobodnifilozofski.com/2016/03/chiara-bonfiglioli-o-vidi-tomsic.html> (pristupljeno 20. novembra 2022).

Summary

New women's organization – Union of Women's Societies of Bosnia and Herzegovina (1953–1961)

The issue of women's equality in the new socialist society is viewed as a class issue that can only be resolved within the framework of socialist socio-political and economic development. The adoption of constitutional and legal provisions that equalized the rights of women and men was one of the most important outcomes of the process of emancipation initiated in this society. Women's organizations in the socialist society played an important role in implementing the emancipation policy among women. Since the position of women in the new socio-political circumstances after the Second World War was still strongly determined by the inherited, backward, traditional and patriarchal way of thinking, women's organization was a necessary stage in resolving the issues and problems of women. The Anti-Fascist Women's Front (Anitfašistički front žena – AFŽ), the organization that was founded in 1942 and wartime circumstances, continued to work, to gather women after the war, and to resolve their problems. The entire socio-political system of Yugoslavia was reformed in 1953 and restructured in accordance with the proclaimed policy of self-management. Due to this process, AFŽ was dissolved and a new women's organization, the Union of Women's Societies (Savez ženskih društava – SŽD), was formed. Its work and significance, both in historiography and wider research, has been so far completely neglected. The new women's organization, strongly decentralized but with preserved vertical structure and without specific rules that would regulate its work, had numerous difficulties in its functioning, especially in the first years after its foundation. Guidelines, given by the Party and the Socialist Alliance of Working People (Socijalistički savez radnog naroda – SSRN) directed work of the organization according to the policy of "socialization of domestic work", initiated in the late 1950s. Numerous problems in the work of this organization, in 1961 and after seven years of its poor activity, resulted in its reorganization and transformation into the Conference for the Social Activity of Women (Konferencija za društvenu

aktivnost žena - KDAŽ). The new organization was firmly structured and its work was precisely defined by the new rules adopted upon its foundation. The significance of these changes can be properly valued only through the further research.

OD USTUPAKA MUŠKE ULJUDNOSTI DO KNJIŽEVNOPOVIJESNE OBLITERACIJE ŽENSKINJA BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI PREMA RIZOMATSKIM STUKTURAMA KNJIŽEVNE (PRI)POVIJESTI "ODOZDO"

Apstrakt: Na temelju feminističke kritike tradicionalnog ustroja književne povijesti i revizije književnosti u radu se analizira prva sistematska studija u Bosni i Hercegovini u kojoj je prikazan nastanak i razvoj muslimanske, odnosno bošnjačke književnosti u austrougarskom periodu (1887–1918). Nastoji se ukazati na problem androcentričnog prikaza preporodnog kulturnog i književnog života bosanskohercegovačkih muslimana. Podupirući patrijarhalne ideološke vrijednosti vladajuće društvene skupine, Muhsin Rizvić u svom prikazu posve zanemaruje tzv. muslimansko žensko pitanje, te izostavljanjem prikaza ženskog književnog stvaralaštva oduzima predstavljачku funkciju tekstovima prvih bošnjačkih spisateljica u okviru moderne bošnjačke književnosti. U radu se ukazuje na neke od posljedica zanemarivanja njihovog angažmana i književnog opusa unutar specifičnih oblika društvenog i institucionalnog života.

Ključne riječi: povijest književnosti, bošnjačka književnost austrougarskog perioda (1887–1918), nacionalni književni kanon, feministička književna kritika, Muhsin Rizvić, Nafija Sarajlić, Šefika Nesterin Bjelevac, Hatidža Đikić.

Uvodne napomene

Iako je prošlo već više od četrdeset godina od kada su objavljene prve studije i radovi u kojima se žene "skriveno od povijesti"¹ otkrivaju i istražuju, a u okrilju

¹Usp. Sheila Rowbotham, *Hidden from History: 300 years of Women's Oppression and the Fight Against It* (London: Pluto Press, 1973); *Liberating women's history: Theoretical and critical essays*, ur. Berenice A. Carroll (Illinois: University of Illinois Press, 1976); *A heritage of her own: Toward a new social history*

znanosti o književnosti nastao veliki broj ženskih povijesti književnosti², na prostoru nekadašnje Jugoslavije još su uvijek prisutne prakse sistematskog zanemarivanja i isključivanja žena kao pripadnica tzv. najbrojnije manjinske skupine. Na problem slabe zastupljenosti spisateljica u povijesnim prikazima književnosti glavnoga toka na prostoru bivše Jugoslavije³ od druge polovine 1990-ih godina ukazale su mnoge teoretičarke i povjesničarke književnosti feminističke orijentacije. Sustavno ignoriranje i prešućivanje⁴ književnica i njihovog opusa dovelo je, pored ostalog, do uspostavljanja i osnaživanja isključivo muške književne tradicije i proizvodnje književnih velikana čija se djela tretiraju kao temeljne poluge u procesu izgradnje književne povijesti zajednice. Pored toga, kako naglašava Svetlana Tomić, brisanje i zanemarivanje književnica stvara "nasilne konstrukcije oficijelnih književnih istorija" koje ujedno "zaustavljaju veze prenosa nasljeđa među naraštajima

of American women, ur. Nancy F. Cott i Elizabeth H. Pleck (New York: Simon and Schuster, 1979). Na prostoru bivše Jugoslavije Lydia Sklevicky među prvima propituje mogućnosti utemeljenja historije žena u SFRJ već od sredine 80-ih godina. Vidjeti: *Konji, žene, ratovi*, prir. Dunja Rihtman-Auguštin (Zagreb: Ženska infoteka, 1996); *U.S. Women's History: Untangling the Threads of Sisterhood*, ur. Leslie Brown, Jacqueline Castledine i Anne Valk (New Jersey: Rutgers University Press, 2017).

² Istraživanja ženske književne tradicije u SAD pokreću se krajem 70-ih, tako da danas postoji veliki broj ženskih povijesti književnosti. Veliki evropski projekt rekonstrukcije mreže ženske književnosti pokrenut je u Holandiji u okviru programa COST, kao akcija IS090, koji je rezultirao kreiranjem evropske baze podataka pod naslovom *Women Writers in History*. Usp. Tatjana Jovanović, "Kulturalna relevantnost: književna istorija i ženski kanon u srpskoj književnosti", *Liceum* XXIII, br.18(2017): 79–97.

³ Ovdje navodim samo nekoliko takvih povijesnih prikaza. U *Panorami hrvatske književnosti XX stoljeća*, ur. Vlatko Pavletić (Zagreb: Stvarnost, 1965), samo jednoj književnici, Ivani Brlić-Mažuranić, posvećen je detaljniji prikaz, dok su ostale samo spomenute. U studiji Ive Frangešića *Povijest hrvatske književnosti* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1987) uvrštene su, pak, samo četiri književnice: Dragojla Jarnević, Ivana Brlić-Mažuranić, Jagoda Truhelka i Vesna Parun. Slične primjere možemo pronaći i u okviru povijesnih prikaza srpske književnosti. U zasigurno najutjecajnijem djelu Jovana Skerlića, *Istorija srpske književnosti na univerzitetu* (Beograd: Izdanje knjižare S. V. Cvijanović 1912) uvršteno je samo pet književnica: Milica Stojadinović Srpkinja, Danica Marković, Jelena Dimitrijević, Isidora Sekulić i Milica Janković. Premda u Sloveniji središnja književna zbirka *Sabраних djela slovenačkih pjesnika i pisaca* izlazi redovito još od 1946. godine, Zofka Kveder bit će prva uvrštena književnica, i to tek 2005. godine.

⁴ Zanemarivanje ili ispuštanje književnica uglavnom se opravdavallo estetskim i kulturološkim kriterijima selekcije. Književnice su, u većini slučajeva, bile predstavljene kao autorice manjeg umjetničkog značaja ili je njihov opus kategoriziran kao drugorazredna, laka i/ili popularna forma književnosti ili kao književnost nedostatka. Kako je istaknula Rita Felski, djela autorica nerijetko su proglašavana "izvedenim ili sekundarnim, minornim a ne univerzalnim, stvorena po drugima, a ne djelima koja njih autoriziraju". Rita Felski, *Literature after feminism* (Chicago: University of Chicago Press, 2003), 58.

studentske i učeničke populacije(...)istovremeno blokirajući ne baš tako malu ni beznačajnu žensku interpretativnu zajednicu koja je mogla intervenisati svojim drugačijim pogledima.”⁵

Kritizirajući dominantne književnopovijesne *metapriče*⁶ i tvorbu androcentričnih književnih kanona, mnoge su znanstvenice istovremeno radile na ispisivanju povijesti ženske “vlastite književnosti”,⁷ prevrednovanju ženskog autorstva, ali i na kritičkom propitivanju složenih procesa kanonizacije, izazovima periodizacije i klasifikacije književnih rodova u svjetlu rodne problematike.⁸

Metodološko polazište ovog rada, u čijoj je osnovi kritički osvrt na problem stvaranja književnopovijesnog prikaza razvoja moderne bošnjačke književnosti iz kojeg su u potpunosti izostavljene žene, temelji se na postavkama koje su nastale u okrilju gore spomenute feminističke književne kritike i teorija roda. Preciznije, metodološki okvir rada oslanja se, s jedne

⁵ Svetlana Tomić, “Studije srpske književnosti: mit o urođjavanju višeg obrazovanja” u: *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju. Koncepti, prakse i izazovi*, ur. Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević (Novi Sad: Akademski knjiga, 2019), 190–191.

⁶ Općenito o različitim koncepcijama suvremene povijesti književnosti vidjeti više u: Marko Juvan, *Nauka o književnosti u rekonstrukciji* (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 56–88.

⁷ Primjerice, veliki projekat *Knjiženstvo*, koji je Biljana Dojčinović zajedno sa suradnicima pokrenula u Srbiji. Više o projektu vidjeti na internet-stranici: *Teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine – Knjiženstvo*, <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat> (pristupljeno 20. septembra 2022).

⁸ Pored ostalih: Silvija Borovnik, *Pišejo ženske drugače?* (Ljubljana: Mihelač, 1995); Jasna Koteska, Ilija Bogoevski, *Makedonsko žensko pismo: teorija, istorija i opis* (Skopje: Makedonska knjiga 2002); Biljana Dojčinović-Nešić, “Nit(i) ili pomeranje preko granica kanonizovane prošlosti”, u: *Teorije i politike roda. Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*, ur. Tatjana Rosić (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008), 47–52; Jelena Petrović, “Žensko autorstvo između dva svetska rata: prilog književnoj antropologiji roda”, u: *Teorije i politike roda. Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*, ur. Tatjana Rosić (Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008), 67–81; Dunja Detoni Dujmić, *Ljepša polovina književnosti* (Zagreb: Matica hrvatska, 1998); Slavica Garonja-Radovanac, *Žena u srpskoj književnosti* (Novi Sad: Dnevnik, 2010); Lada Čale Feldman i Ana Tomljenović, *Uvod u feminističku književnu kritiku* (Zagreb: Leykam, 2012); *Feminističke kritičke intervencije. Pogled na naslijeđe, dekoloniziranje, prelaženja*, ur. Biljana Kašić et al. (Zagreb: Centar za ženske studije, 2013); Ivana Latković, “Tri frajle kavaljera Kanona (Žensko autorstvo u prevrednovanjima književnog kanona nakon 2000. godine)”, *Književna smotra* Vol. 50, br. 187 (1) (2018): 125–132; Svetlana Tomić, *Slavne i ignorisane: Ka kritičkoj kulturi pamćenja* (Belgrade: Alfa BK Univerzitet, 2018); Jelena Petrović, *Women's authorship in interwar Yugoslavia: The politics of love and struggle* (New York: Springer, 2018).

strane, na ginokritička istraživanja,⁹ prevrednovanja književnog kanona, kritike tradicionalnog ustroja književne povijesti i revizije književnosti. S druge strane, ovaj tekst se nadovezuje na one feminističke radove u kojima se propituje (zlo)upotreba žena u procesima tvorbe kulturnih simbola nacionalnog identiteta i *imaginiranja* nacionalnog zajedništva i nacionalne kulture¹⁰, istovremeno ukazujući na heterogenost ženskih identiteta i važnost diferencijacije ženskog iskustva. Najprije u okviru postkolonijalne kritike i teorije stajališta, a kasnije i u teoriji interseksionalnosti, ukazano je na nužnost propitivanja povijesno-političkih, društvenih, ekonomskih, ali i tradicijskih, vjerskih i drugih svjetonazorskih obrazaca, koji su utjecali na oblikovanje ženskoga iskustva, te načine i mogućnosti njihovog djelovanja.

Ovaj rad zamišljen je kao književnopovijesni *supplément*¹¹ – *crtica*¹², koja nudi prilog o marginalnoj skupini bošnjačkih književnica s početka 20. stoljeća čiji su objavljeni književni prvenci tretirani kao početni, te samim time i neuspjeli (ili nedovoljno uspješni) pokušaji. U tom smislu ovaj rad bi se mogao smjestiti u one projekte ispisivanja malih povijesti *odozdo* iz perspektive *neuspješnih* marginaliziranih književnica.

Povjesničarka Amila Kasumović navodi nekoliko razloga zbog kojih je bavljenje poviješću marginalnih važno. Najprije, takva istraživanja pokazuju naličje sustava moći, ali nam govore i o samom karakteru društva, te istovremeno osiguravaju proces demokratizacije povijesti, ali i proces njene humanizacije.¹³ No, osim povijesnih istraživanja marginaliziranih skupina

⁹ Detaljnije o ginokritici vidjeti: Biljana Dojčinović-Nešić, "Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije", *Ženske studije* 5–6 (1996): 63–85.

¹⁰ U prvom redu na studiju Nire Yuval-Davis, *Rod i nacija* (Zagreb: Ženska infoteka, 2004) i na studiju Renate Jambrešić Kirin, *Dom i svijet* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2008).

¹¹ Valja ih shvatiti na tragu deridijanske ideje podrivanja, dodatka koji je ujedno i višak koji destabilizira monolitne povijesne predodžbe. Usp. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 71.

¹² I prva bošnjačka književnica Nafija Sarajlić svoje kraće prozne zapise žanrovski je odredila kao crtice. Ta "minorna" književna forma često se ubraja u ženske žanrove, budući da su ih uglavnom pisale žene. Zbog teških materijalnih uvjeta i višestrukog opterećenja književnice su nerijetko bile primorane da koriste kraće prozne ili pjesničke forme. I danas je ta forma široko zastupljena, kako u polju ženske književne produkcije u BiH tako, evo, i u polju znanstvenoistraživačkog djelovanja žena.

¹³ Amila Kasumović, "Povijest marginalnih i 'neuspješnih': zašto nam je potrebna?", u: *Na margini povijesti*, ur. Amir Duranović (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, 2018): 32–33.

Kasumović pledira da se poseban fokus usmjeri na one marginalizirane pojedince ili skupine koje se mogu odrediti i kao neuspješni, odnosno čiji je "neuspjeh bio nevažan i neinteresantan i njihovim savremeniciima, i kasnije povjesničarima, te im je, posljedično tome, posvećeno vrlo malo historiografskih radova."¹⁴ Ujedno, Kasumović naglašava da se onima koji se bave poviješću marginalnih skupina i stvaraju mikropovijesti ili povijest *odozdo* zamjera ideološka pristrasnost, pa se tako, primjerice, rodnoj i feminističkoj povijesti zamjera *iskrivljenost* znanja zbog ideologije.¹⁵

Ovakvim prigovorima suprotstavljam tumačenje ideologije i (ne)primjerenih znanstvenih metoda koje je ponudio ugledni teoretičar kulture Terry Eagleton:

"(...) 'ideologija' nije ništa drugo nego veza, spona ili neksus između diskursâ i moći. Kad to shvatimo, pitanje teorije i metode zacijelo će nam se pokazati u drugom svjetlu. Shvatit ćemo da nije važno hoćemo li krenuti od ovog ili onog teorijskog ili metodološkog problema, već da je važno krenuti od onoga što želimo postići a tek zatim odabrati najprikladniju teoriju i metodu za ostvarenje željenog cilja. Odluka o strateškom cilju ispitivanja neće predodrediti najpovoljniju metodu i predmet, jer predmet – to jest ono što smo naumili ispitati – uvelike ovisi o praktičnim prilikama. (...) Ma kakvim se akademskim proučavanjem bavili, birat ćemo predmete i metode koji nam se čine najvažnijim, a sud o njihovoj važnosti bit će uvjetovan zbrojem naših vjerovanja i interesa koji vuku korijene iz praktičnih oblika našeg društvenog života. Radikalni kritičari se u tom pogledu ne razlikuju od drugih, osim što vjeruju da postoji niz društveno važnijih problema, koje većina ljudi zasad još ne prihvaća. Zato takve kritičare obično odbacuju kao 'ideološke'. 'Ideološkim' uvijek nazivamo interese drugih ljudi, ali ne i vlastite interese."¹⁶

Kroz analizu prve sistematske studije *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887.-1918.*, u kojoj je povjesničar i kritičar književnosti Muhsin Rizvić prikazao nastanak i razvoj muslimanske, odnosno bošnjačke književnosti u BiH, naglašava se problem androcentričnog prikaza preporodnog kulturnog i književnog života jedne zajednice. Naime, ovim

¹⁴ Kasumović, "Povijest marginalnih", 33.

¹⁵ Isto, 42.

¹⁶ Terry Eagleton, *Književna teorija*, prev. Mia Pervan-Plavec (Zagreb: SNL, 1987), 138.

velikim projektom (re)konstrukcije kulturnog života, svojevrsnim *ljetopisom književnog života*, koji je ponudio prikaz razvoja moderne književnosti bošnjačkog naroda na *raskršću*, stvorena je još jedna *kulturna pripovijest*¹⁷ o prepородu duhovnog života nacije isključivo iz *pera* književnika.

U radu se ukazuje na posljedice (iz)ostavljanja tih prvih *pismenih*¹⁸ muslimanki koje su se odvažile da publiciraju svoje radove ili da u javnim glasilima objave svoje stavove o pitanjima koja su na fundamentalan način oblikovala kulturni i intelektualni život bosanskohercegovačkih muslimana koncem 19. i početkom 20. st., poput pitanja o pravu na školovanje, ali i poželjnim vrstama znanja za mlade muslimanke. Kao što su se te prve spisateljice izgubile u *divljim zonama*¹⁹, i naredne generacije književnica uglavnom će se tretirati kao *minorne* pojave osuđene na prostor književne margine²⁰ i bez mogućnosti uspostavljanja *majčinske* genealogije. Štaviše,

¹⁷ Nav. prema: Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 64. Enver Kazaz tvrdi da je u slučaju Rizvićevog bavljenja bošnjačkom književnošću "glavni junak te književnopovijesne naracije nacija i njen identitet, pri čemu se taj junak realizira kao puki zbroj pisaca i djela, kojemu se pridružuje načelo kontinuiteta u realiziranju nacionalnog identiteta kao osnovne funkcije književnosti." Enver Kazaz, "Terminološka zbrka (Bosanskohercegovačka književna historija i studij književnosti u raljama političkih ideologija)", *Razlika/Différance*, br. 2 (2001): 65.

¹⁸ Ovdje se ne misli toliko na samu sposobnost pisanja i čitanja, već, kako je ukazao John Guillory, pismenost treba razumijevati kao složeni društveni fenomen koji podrazumijeva usvajanje vještine kritičkog upravljanja procesom pisanja i čitanja što se vezuje uz pitanja kako se i u kojim društvenim okolnostima i uvjetima piše i čita, odnosno ko ima pravo/dozvolu da piše i čita, šta se čita i na koji način. Up. John Guillory, *Cultural capital: The problem of literary canon formation* (Chicago: University of Chicago Press, 1993), 15–18.

¹⁹ Nirman Moranjak-Bamburać, "Nevolje s kanonizacijom", *Sarajevske sveske*, br. 8–9 (2005): 53.

²⁰ Na opasnosti dugotrajne marginalizacije i redukcije znanja o književnicama ukazala je i poljska slavistica Magdalena Koh. U studiji posvećenoj prikazu razvoja ženske književnosti u Srbiji Koh naglašava da: "(...) situacija kada nešto funkcioniše na obodima, a mehanizam marginalizacije onoga što je novo i ne uklapa se u status quo, može samo u početnoj fazi da bude element diskvalifikacije. Pogled spolja, dakle s periferije, stvara mogućnost izoštrenije perspektive na ono što je u središtu i kritičnijeg uvida u ono što je u centru. Time, takođe, nastaje šansa da se iznova sagledaju i prevrednuju navodno poznate/priznate pojave. Ali u takvoj situaciji postoji, naravno, i ozbiljna pretnja, koju nikako ne treba potcenjivati. Mislim pre svega na opasnost od trajne marginalizacije. Što duže opstaju na periferiji, naročito stariji pisci, to je po njih štetnije, jer im preči potpuni zaborav. Po prirodi stvari, ono što je nekad davno utvrđeno kao centralno, katkad i po sili inercije, privlači pažnju i često nailazi na nekritičko odobravanje potomaka, bez ikakve verifikacije. A ono što je nekada bilo marginalizovano, godinama i s naporom, ako uopšte, ostvaruje priznanje, ili pak retko postaje predmet inspirativnih ili čak spektakularnih polemika o novim vrednostima. Retko kad biva podvrgnuto reviziji (novom pogledu), ponovnom razmatranju, novoj, odvažnoj klasifikaciji." Magdalena Koh, *Kada sazremo kao*

od početka 20. stoljeća, kada su mlade muslimanke počele objavljivati svoje prve književne radove u periodici, pa sve do danas niti jedna spisateljica nije postala profesionalna književnica koja bi se pisanjem mogla izdržavati.

Ajša Zahirović 1985. godine objavila je knjigu čija je svrha bila, kako je navela autorica, "da se prvi put na jednom mjestu osvijetle vrijednosti poetskog stvaranja i stvaralaštva žena Bosne i Hercegovine", a želja joj je bila da izborom uvrštene poezije u panoramski pregled "izbrišemo prašinu vremena, da izvučemo iz nemara i zaborava poetsku riječ žena".²¹ Početkom novog milenija, dakle, sedamnaest godina nakon objavljivanja knjige Ajše Zahirović, književni i kulturni teoretičar Nedžad Ibrahimović, u tada tek pokrenutom tuzlanskom časopisu *Razlika/Différance* naveo je da se kod nas žensko pismo i nadalje tretira kao rubno.²² U istom broju Nirman Moranjak-Bamburać je, pak, istaknula da ne postoji niti jedan dobar razlog da se u emancipacijske projekte naše književnosti ne uvrste imena suvremenih književnica poput Feride Duraković, Jasmine Musabegović, Ljubice Ostojić ili Mubere Pašić.²³ Premda će od tada stasati nova generacija književnih i kulturnih teoretičara/teoretičarki²⁴ koja će raditi na afirmaciji i valorizaciji djela suvremenih bh. književnica, do danas ipak nije nastala niti jedna sustavna studija povijesti ženske književnosti u Bosni i Hercegovini.

Naglašavajući da je književnost povijesno varijabilna kulturna ali i društvena institucija kojoj dinamiku ne određuju isključivo imanentna svojstva teksta ili estetska načela, već i akademske prakse čitanja koje su uvjetovane svojim institucionalnim profilom i znanstveno-predavačkom reprodukcijom, feminističke teoretičarke Lada Čale Feldman i Ana Tomljenović smatraju da je iznimno važno da se feministička kritika usmjeri upravo na propitivanje te institucije i insistiranje da se umjetnost mora opirati svakoj ideologiji, pa

kultura: stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku 20. veka. (kanon – žanr – rod), prev. Jelena Jelić (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 20.

²¹ Ajša Zahirović, *Od stiha do pjesme (Poezija žena Bosne i Hercegovine)*, (Tuzla: IGTR "Univerzal" OOUR izdavačka djelatnost, 1985), 11.

²² Nedžad Ibrahimović, "Crtice o identitetima i studijama književnosti", *Razlika/Différance*, br. 2 (2002), 14.

²³ Nirman Moranjak-Bamburać, "Bosanski duh i aveti postmodernizma", *Razlika/Différance*, br. 2 (2002), 44.

²⁴ Pored ostalih, poput Nirman Moranjak-Bamburać, Anise Avdagić, Edise Gazetić, Damira Arsenijevića, Ajle Demiragić, Vildane Pečenković, Maje Abadžije, Bjanke Alajbegović, Zlatana Delića, Ivana Šunjića.

samim time i patrijarhalnoj.²⁵

Analizirajući Rizvićevu studiju koja je, pored ostalog, podupirala patrijarhalne ideološke vrijednosti vladajuće društvene skupine tako što je posve zanemarila žensko pitanje i oduzela predstavljačku funkciju tekstovima autorica u okviru moderne bošnjačke književnosti, u radu se propituje književnost kao institucija, odnosno vrednovanje književnosti kao društvenog čina²⁶, te se ukazuje na neke od posljedica ovog sustavnog negativnog vredovanja njihovog anagažmana i doprinosa.

Od "gluhog doba" do (pre)poroda književnog života Muslimana [Bošnjaka] u Bosni i Hercegovini: rodna analiza i feministička interpretacija povijesnog prikaza razvoja bošnjačke književnosti u djelu Muhsina Rizvića

Prof. dr. Muhsin Rizvić (1930–1994) ubraja se među najznačajnije i najutjecajnije povjesničare i kritičare književnosti u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 20. stoljeća.²⁷ Njegovo svestrano bavljenje književnim i kulturnim

²⁵ Feldman, Tomljenović, *Uvod u feminističku književnu kritiku*, 21–22.

²⁶ Kako navodi Marina Potrka, vrednovanje nije isključivo posljedica esencije, biti nekoga djela ili, s druge strane, osobitog izbora, već je vrednovanje i društveni čin i pitanje društvenog pregovaranja. Tako vrijednost "nastaje kao interaktivan odnos između klasifikacije nekog djela i funkcije koja se od njega očekuje". Marina Potrka, *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. St.* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2008), 40.

²⁷ Muhsin Rizvić doktorirao je 1971. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje će potom, na prijedlog prof. Midhata Begića, biti angažiran kao profesor na Katedri južnoslavenskih književnosti. Radio je i u Institutu za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu, a bio je i urednik biografsko-bibliografskog leksikona jugoslavenskih pisaca i član komisije za izradu historije književnosti BiH pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH. Pored toga, bio je i član upravnih odbora nekih od najznačajnijih znanstvenih institucija u Sarajevu kao što su Institut za jezik i književnost, Orijentalni institut, Muzej književnosti BiH. Napisao je veliki broj radova, među kojima se izdvajaju: *Iznad i ispod teksta: ogledi i kritike* (Sarajevo: Svjetlost, 1969), 13–14; *Behar: književno-istorijska monografija* (Sarajevo: Svjetlost, 1971); *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, Djela*, XLVI/1–2 (Sarajevo: ANUBiH, 1973); *Interpretacije iz romantizma* (Sarajevo: Zavod za udžbenike, 1976); *Interpretacije iz romantizma II* (Sarajevo: Svjetlost, 1984); *Bosanskohercegovačke književne studije* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1980); *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata I–III* (Sarajevo: Svjetlost, 1980); *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1980); *Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne* (Tuzla: Univerzal, 1986); *Između Vuka i Gaja* (Sarajevo: Oslobođenje, 1989). Posmrtno su mu objavljena djela *Panorama bošnjačke književnosti* (Sarajevo: NIP Ljiljan, 1994) i *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu* (Sarajevo: Ljiljan, 1995).

temama iz BiH ima, prema riječima Muhidina Džanke:

“(...) utemeljivački institucionalni i eruditski karakter budući da se kontinuirano i sustavno bavio temeljnim bibliografskim i dokumentarističkim istraživanjima, proučavanjem pozitivističkih činjenica iz književnoga života u Bosni i Hercegovini tokom austrougarskoga i međuratnog perioda; kritičkom analizom djela i pisaca iz srpskoga i hrvatskoga romantizma; studioznim istraživanjima reprezentativnih bosanskohercegovačkih i jugoslavenskih pisaca i njihovih književnih djela nastalih uglavnom u prvoj polovici 20. stoljeća; komparativističkim, interliterarnim i interkulturalnim studijama iz bosnistike i serbo-kroatistike; izučavanjem folklorističkih tema unutar usmeno-književne bosnistike; esejističkim i kritičko-analitičkim osvjetljenjima književnih djela iz recentne književno-kritičke produkcije u BiH i Jugoslaviji (1960.-1990.); pisanjem znanstvenih i kritičkih recenzija, prikaza i osvrtu.”²⁸

Kao što je naznačeno u uvodu, u okviru ovog rada odabrala sam da fokus analize primarno usmjerim na studiju naslovljenu *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887.-1918*,²⁹ koja predstavlja 2. izdanje knjige što je prvobitno izašla u dva toma 1973. pod naslovom *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*.³⁰ Ova studija predstavlja prerađenu doktorsku disertaciju koju je Rizvić odbranio 1971. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i za koju je 1975. godine dobio republičku *27-julsku nagradu*.

U tom djelu predstavljeni su rezultati višegodišnjeg rada na stvaranju cjelovitog prikaza početaka i razvoja moderne bošnjačke književnosti³¹ u okviru bosanskohercegovačke književnosti.³² Bitno je istaknuti i da je Muhsin

²⁸ Muhidin Džanko, “Na raskršćima bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti (kritičko-historiografsko djelo Muhsina Rizvića)”, u: Muhsin Rizvić, *Književne studije* (Sarajevo: BZK Preporod, 2005), 5-61.

²⁹ Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, (Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice BiH, 1990).

³⁰ U izdanju Akademije nauka i umjetnosti BiH, *Djela*, XLVI/1-2 (Sarajevo, 1973).

³¹ Na ovu studiju naslonit će se i Rizvićeva studija o fenomenima književnoga života u BiH između dva svjetska rata. [*Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata* (I-III, 1980)]

³² Bitno je naglasiti da se bošnjačka književnost razvijala i na prostoru Sandžaka, odnosno Srbije i Crne Gore, a od 1990-ih i u okviru tzv. književnosti dijaspore. Tvrdnje iskazane u ovom radu odnose se samo na znanstveni i kulturni prostor BiH.

Rizvić napisao opsežnu monografiju o časopisu *Behar*³³, a sudjelovao je i kao stručni saradnik Instituta za književnost prilikom izrada bibliografija ostalih časopisa i listova za književnost koji su izlazili u austrougarskom periodu. Izvan svake sumnje, Rizvićev znanstveni interes za istraživanje književnih časopisa i listova u austrougarskom periodu jasno svjedoči da je prepoznao važnu ulogu časopisa i njihov doprinos razvoju moderne književnosti na tlu BiH. O značaju časopisa koji su izlazili u tom periodu nedavno je, povodom obljetnice časopisa *Novi Izraz*, Enver Kazaz istaknuo da:

“(...) uloga časopisa naročito bila značajna u malim književnostima, kakve su one na južnoslavenskom govornom području, i to posebno u devetnaestom i tokom dvadesetog stoljeća, gotovo sve do njegovog kraja. Središnja mjesta književnog života, časopisi su tokom devetnaestog stoljeća suočili južnoslavenski govorni prostor sa evropskim književnim kretanjima, a onda ga uključili i u šira, svjetska književna zbivanja. Zato su oni mjesto susreta jezika i njihovih kultura, a časopisna srž niče upravo iz bogatstva tog susreta. To podrazumijeva da časopis nije samo poliloški topos književnosti, nego i interkulturni, pa se u njemu identitet susreće s mnoštvom alteriteta, čime se omogućuje njegovo stalno (re)konstruiranje u kulturnim praksama. Nezamisliva bez časopisa kao svog rodnog mjesta, književnost i nauka o njoj upravo u časopisu potvrđuju svoju društvenu funkciju, ali se i formiraju u svojoj estetskoj, ontološkoj, etičkoj i metafizičkoj dimenziji.”³⁴

Upravo će Rizvićeva eksplikacija vlastite teorije proučavanja *književnog života* koji je, kako je vjerovao, pohranjen prije svega u serijskim publikacijama, odnosno časopisima, godišnjacima, almanasima, kalendarima, biti jedan od razloga i kriterija selekcije. U tom smislu polazišne osnove njegovog istraživanja donekle se zasnivaju na sličnim istraživačkim premisama kao i ginokritička istraživanja, ali i mikropovijesti *odozdo*. Svjestan da se bošnjačka književnost razvija kao forma književnosti malog naroda koji zauzima specifičnu poziciju koju je Begić odredio kao *raskršće*, Rizvić naglašava da:

³³ Muhsin Rizvić, *Behar: književno-istorijska monografija*.

³⁴ Enver Kazaz, “Rađanje i smrt časopisne tradicije”, *Novi Izraz*, br. 81-82 (2021): 119-20.

“(...) istorija književnosti nije samo pregled čiste literature, filtrirane i apstrahirane od svojih izvora i okolnosti svoga stvaralačkog uobličavanja, niti povezivanje vrhunskih djela i njihovih autora u kronološki niz koji bi da otkrije specifične kvalitete njihovog umjetničkog kontinuiteta ili mehanizme poetičko-idejnog smjenjivanja i suprotstavljanja. Istorija književnosti je i *ljetopis književnog života*, obezgraničenog u odnosu prema filozofiji, kulturi, civilizaciji i njihovim egzistencijalnim projekcijama, a u starijim razdobljima i konkretnije usmjerenog prema pismenosti, narodnoj tradiciji i narodnom životu u *njegovom širokom rasponu od dnevne socijalne potrebe do politike*. Za stvaranje takve istorije književnosti koja bi ujedno bila i stvaralačka nadgradnja i rezultat studijskog izdvajanja i uopštavanja relativnih činjenica književnog života, *neophodno je u okvir proučavanja uzeti i male pisce, one koji su svoju afirmaciju stekli na stranicama časopisa, u zabavnom dijelu pučkih kalendara ili u feljtonima nekog lista u jednom kratkom razdoblju ili čak u jednom trenutku toka literature*, zatim ugasnuti zajedno sa novim brojem ili novim godištem, ne prevazivši nikad više slog njegovih stranica, i bili zaboravljeni i pregaženi bujicom novih svježih imena.” (kurzivom istaknula A. D.)³⁵

U takvoj perspektivi, u specifičnoj povijesti književnosti koja je i *ljetopis književnog života* i pregled opusa *malih pisaca*, otvorila se prilika da se u široko koncipiranom povijesnom prikazu obuhvate i *male žene* koje su se *latile pera*. Štoviše, intenzitet rasprava koje su se vodile u publicistici tog vremena oko pitanja obrazovanja i kulturnog uzdizanja muslimanki u Bosni i Hercegovini morale su biti dovoljan razlog da se detaljnije opiše i njihov književni angažman, tim prije što je osnovna intencija studije bila da ponudi široki prikaz kulturnog života zajednice od *dnevne socijalne potrebe do politike*. Ipak, unatoč takvom inkluzivnom metodološkom pristupu, kako ću pokazati u nastavku rada, žene su u ovoj studiji upadljivo odsutne.

Studija Muhsina Rizvića zamišljena je kao prikaz književnog života bosanskohercegovačkih muslimana u periodu austrougarske vladavine. Odabравši relativno kratko književno razdoblje, Rizvić je kombinirao različite kriterije periodizacije, odijelivši književnu produkciju tog vremena na četiri faze: gluho doba u književnom stvaranju (1878–1882); doba književnog

³⁵ Muhsin Rizvić, *Iznad i ispod teksta: ogledi i kritike*, 13–14.

bosanstva (1883–1897); doba književne polarizacije (1894–1905); doba vlastitih književnih listova i izdanja.³⁶

Bitno je istaknuti da je ova studija, kao i ostali istraživački poduhvati Muhsina Rizvića, doživjela zavidnu književnokritičku recepciju. Upravo kontinuirana pozornost i kritički fokus na njegov znanstvenoistraživački rad još je jedan razlog zbog kojeg će ovo djelo imati veliki utjecaj na kasnije procese tvorbe kulturnog pamćenja zajednice.³⁷

Najprije, bitno je istaknuti da se koncem 19. i u prvim desetljećima 20. st. na prostoru Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom odvijaju velike društveno-ekonomske promjene koje će utjecati na razvoj kulture i intenziviranje preporodnih aktivnosti u polju književnosti, odnosno nacionalnih književnih tradicija. Dolazi do procvata periodike u kojoj se nastoje promovirati ali i kritički propitivati okolnosti modernizacije te evropeizacije i *kultivacije* različitih etničkih i vjerskih skupina. Ovi procesi nužno su doveli i do promjene odnosa prema ženama i postupnog *propuštanja* žena u javni i kulturni život. Štaviše, dok je i na progresivnom Zapadu još uvijek bilo neuobičajeno da žena može biti novinarka, u Bosni i Hercegovini Milena Mrazović³⁸ ne samo

³⁶ Vidjeti "Poetika bošnjačke književnosti", u: Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, 36, 40.

³⁷ Književnokritičku recepciju Rizvićevog opusa detaljno je predstavila Erna Murić, koja, pored ostalog, navodi da se "stiče opći dojam da, iako je sama autorova ličnost sa jačanjem nacionalnih polemika (...) trpila određene pritiske ideološke prirode, recenzije koje su pratile objavljivanje Rizvićevih knjiga bile su u svojoj ocjeni blagonaklone i neskriveno oduševljene impozantnošću naučne akribije uložene u proučavanje bosanskohercegovačke književne povijesti. Kritika je pozdravljala svako novo Rizvićevo raskrivanje vela sa zamagljene prošlosti književno-kulturnih dešavanja u Bosni i Hercegovini i hvalila njegovu sposobnost da se iz načelno distancirane historiografske kritike prenese u esejističko reflektiranje 'estetskih suština', pri čemu je do izražaja dolazio čitalac profiliranog ukusa i bogate osobne enciklopedije". U prikazu se autorica osvrnula i na negativnu kritiku Rizvićevog opusa iz 80-ih godina (Husein Tahmišić i Pero Šimunović), kao i onu nastalu iz "pozicija radikalnog poststrukturalističkog književnohistorijskog revizionizma" (Enver Kazaz, Nedžad Ibrahimović, Tarik Haverić). Usp. Erna Murić, "Između krajnosti: Kritički identitet Muhsina Rizvića u optici metakritike", u: *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, ur. Ernad Osmić i Emina Osmić Hajdarević (Brčko: BZK "Preporod", 2017), 169–184.

³⁸ Osim što se smatra prvom novinarkom u BiH, Milena Preindlsberger-Mrazović bila je i plodna spisateljica. Svoju prvu zbirku novela *Selam* objavila je 1893, a iste godine je o vlastitom trošku izdala i pjesnička djela fra Grge Martića. Bila je i među prvim osnivačicama Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Potom je u Innsbrodu 1900. objavila knjigu *Bosnisches Skizzenbuch*, a pet godina kasnije i *Bosnische Volksmärchen*. Napisala je i vodič *Bosnische Ostbahn* 1908. godine te *Bosnisches Skizzenbuch* 1909. Vidi: Milena Mrazović, *Bosanske narodne bajke* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2009), 5–11. O angažmanu i

da djeluje kao novinarka već 1884. godine postaje i prva žena vlasnica i urednica lista *Bosnische Post*.³⁹ Pored toga, već 1891. godine jedna *domaća* žena – Stoja Kašiković postat će urednica važnog časopisa *Bosanska vila*.⁴⁰

Kada je riječ o procesima emancipacije i profesionalnog osnaživanja žena u tom periodu, bitno je istaknuti da su postojale velike razlike među pripadnicama različitih konfesija koje su živjele na prostoru BiH, ali i među ženama različitih klasnih grupa. U tom pogledu upravo su muslimanke nerijetko navođene kao one koje imaju najviše izazova i problema po pitanju ostvarivanja prava na obrazovanje i profesionalno usavršavanje s jedne strane, dok su muslimanke srednjeg i nižeg staleža bile u posebno nepovoljnom položaju po pitanju ostvarivanja prava na rad, socijalnu zaštitu i skrb.

Početkom 20. stoljeća vode se vrlo burne rasprave između malog broja naprednih intelektualaca i konzervativnih vjerskih krugova u pogledu potrebe školovanja muslimanki.⁴¹ No, tek će se od 1908. godine pokrenuti otvorene rasprave i polemike o tom pitanju. U listu *Bošnjak* te godine traži se da se društvo napokon počne baviti pitanjem naobrazbe *muslimanskog ženskinja* zato što će u protivnom mlade djevojke biti osuđene na siromaštvo i moralne izazove.⁴² Dvije godine kasnije u istom listu objavljeni su kritički osvrti polaznica ženskih ruždija. Jedna od njih, koja je svoj apel potpisala pseudonimom Ruždijanka, naglasila je da su žene ovisne i nemoćne da zaustave svoje nazadovanje za koje su odgovorni njihovi roditelji i skrbnici.⁴³ Iste godine, pod uredništvom Osmar-

doprinosu Milene Mrazović vidjeti više u: Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadow, Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia* (Budapest: Central European University Press, 2000) i Biljana Panić Babić, Milena Karpatović i Sanja Ljubišić, *Banja Luka – znamenite žene u istoriji grada* (Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka RS, 2014), 66–71.

³⁹ Usp. Salko Šarić, "Dvije zaboravljene gospođe. Milena Preindlsberger-Mrazović i Jelica Belović Bernadzikowska, *Austrijska književnost*", Most, god. XXIX, br. 173 (april 2004): 28–31.

⁴⁰ Od 1892. Stojin suprug Nikola Kašiković postaje vlasnik časopisa, pa će od tada Stoja Kašiković obavljati i poslove korekture i recenzije, a zajedno sa Stevom Kaluđerčićem bit će zadužena i za administraciju lista. Nav. prema: Panić Babić, Karpatović i Ljubišić, *Banja Luka – znamenite žene u istoriji grada*, 6.

⁴¹ Vidjeti detaljnije o ovoj raspravi: Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908.–1950.)*, (Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, 2017), 35–129.

⁴² Nav. prema: Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 49.

⁴³ Ruždijanka, "O pitanju prosvjete našeg ženskinja", *Bošnjak* XX, br. 10, 1910, 2, nav. prema: Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 51, napomena 88.

na Đikića, i u *Gajretu* je najzastupljenija tema bila obrazovanje muslimanskog ženskinja. U *Musavatu* se također otvorilo ovo pitanje, pa se u jednom od objavljenih tekstova ukazalo na to kako je nazadak bosanskih muslimana uvjetovan kulturnim zaostajanjem muslimanke kao majke i odgajateljice.⁴⁴

Nakon rasprava koje su se vodile na sjednicama Vakufsko-mearifskog sabora od 1909. do 1911. godine, te nakon što je napokon "Bosanskohercegovački sabor izrazio opredjeljenje da se pruži veći institucionalni oslonac obrazovanju muslimanke"⁴⁵, Zemaljska vlada u Sarajevu odlučila je da produženi trogodišnji tečaj pri Muslimanskoj osnovnoj djevojačkoj školi transformira u višu djevojačku školu,⁴⁶ odnosno da se osnuje Muslimanska ženska preparandija, u kojoj bi se obrazovale buduće učiteljice muslimanke.⁴⁷ Naravno, ni pokretanje ove više djevojačke škole neće proći bez rasprava o tome koju vrstu znanja i vještine muslimanke trebaju usvajati u toj školi. Preparandija će biti otvorena 9. augusta 1913. godine, prema planovima i programima koji su važili za sve srednje škole. No, Edhem Mulabdić, u svojstvu okružnog školskog nadzornika, pomno je pregledao popis nastavne literature i sačinio detaljan popis tekstova koji se moraju ukloniti ili korigirati iz nastavnog sadržaja, budući da je bio neprihvatljiv za muslimanke. I premda je Mulabdić bio jedan od rijetkih intelektualaca tog vremena koji je zagovarao obrazovanje ženske muslimanske djece,⁴⁸

⁴⁴"Naobrazba muslimanske ženskinje", *Musavat* VI, br. 9, 1911, 3. nav. prema: Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 60, napomena 114.

⁴⁵Isto, 79.

⁴⁶Mina Kujović navodi da zbog pokrivanja i tradicije muslimanske djevojčice nisu pohađale djevojačke petorazredne škole koje su otvorene u Sarajevu, Mostaru i Banjoj Luci već 1897. Za njih je, po navodu Kujović, "1894. godine, u Sarajevu otvoren trogodišnji kurs, na kome su se muslimanske djevojčice od 7 do 14 godina učile čitanju, latiničnom pismu, računu i ženskom ručnom radu. Ovaj kurs je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1897. godine, promijenila u Muslimansku djevojačku osnovnu školu". Mina Kujović, "Ko su bile nastavnice u Muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894–1918).", *Novi Muallim* 6, br. 21(2005): 48–49. O uspostavi i radu ovih škola vidjeti više u: Mina Kujović, "Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894–1925)", *Novi muallim* 41, br. 11(2010): 72–79.

⁴⁷Nav. prema: Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 79.

⁴⁸Mina Kujović navodi: "Edhem Mulabdić je bio veliki propagator da se muslimanske djevojke školuju. Kad je Ulema-medžlis 1911. godine odbila prijedlog Zemaljske vlade (koji je uradio sa Hodžić Hasanom) da se otvori za njih preparandija (učiteljska škola), razočaran je napustio rad u prosvjetnoj anketi. Ponovo je 1917. predlagao izmjene u načinu školovanja muslimanki, ali je sve išlo tako sporo i mukotrpno. Jedan dopis Zemaljskoj vladi u kojem objašnjava zbog čega je puno učenica neocijenjeno i zbog čega izostaju završava konstatacijom da je zaista teško objasniti otpor pa i nebrigu za školovanje djece,

nije bilo dvojbe da se emancipacija mora odvijati unutar jasnog patrijarhalnog okvira i bez narušavanja islamskog identiteta koji se brižno njegovao, no su-deći prema popisu dozvoljene lektire, isključivo u okviru ženskog odgoja. Tako je, pored ostalog, Mulabdić sugerirao da se iz nastavnog programa za djevojke izuzmu i tekstovi o Danteu Alighieriju i Djevici Orleanskoj.⁴⁹

Upravo neke od učenica ruždija i polaznice trogodišnjeg tečaja, a potom Preparandije postat će prve učiteljice, ali i autorice koje su svoje književne priloge objavljivale u književnim časopisima i listovima tog vremena. I baš za njihove skromne i nevješte priloge u Rizvićevoj studiji neće biti mjesta.

Umjesto toga, spomenutom okružnom školskom nadzorniku i istaknutom književniku i intelektualcu Edhemu Mulabdiću, koji je smatrao da *njegove i njihove ženskinje* ipak ne bi trebale da čitaju Dantea, a posebice da ne pronalaze inspiraciju u revolucionarnoj Djevici Orleanskoj,⁵⁰ posvetit će zasebno poglavlje studije, baš kao što će jedno poglavlje posvetiti prikazu književnog stvaralaštva dr. Safvet-bega Bašagića, osobe koja se kao zastupnik Muslimanskog saborskog kluba na saborskom zasjedanju nije javno pobunila protiv zahtjeva većine iz kluba da se muslimanska ženska djeca moraju izuzeti od nove odluke o obaveznom upisu djece u osnovne škole.⁵¹

naročito ženske kod velikog dijela bosansko-hercegovačkih muslimana". Kujović, "Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola", 78, napomena 34.

⁴⁹ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 105–106.

⁵⁰ Možemo pretpostaviti da su barem neke od polaznica škole o Jeanne d'Arc, kao i drugim velikim ženama povijesti mogle čitati barem u nadahnutim stihovima Muse Čazima Čatića iz ciklusa *O ženi*, koji je objavljen 1912. i koji, po mišljenju Rizvića, "predstavlja formiranje pjesnikovog mita o ženi (...) pred ženom pjesnik zastaje zadivljeno kao pred *simbolom vitalnosti* u kome se manifestira sama iskonska priroda, njena stalnost i neuništivost". Ipak, Rizvić ne propušta priliku da istakne kako ovu koncepciju snage i vitalnosti pjesnik "koriguje (...) i humano dopunjava jedna suprotna misao: koliko je ženâ, unatoč svojim izvanrednim i izuzetnim osobinama, ipak ostalo ženama, saglasnim svojoj prirodi. U sonetu Astarta Čatić pokazuje klonače jedne žene pred snagom muškosti, dobrovoljno prihvatanje potčinjavanja kao posljedice pokreta strasti u njoj". Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 349.

⁵¹ Usp. Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 58. U zvaničnom zapisniku sa sjednice navedeno je da je jedino dr. Hamdija Karamehmedović glasao protiv, dok se prema navodu Hamdije Karamehmedovića navode četiri zastupnika koja su glasala protiv, među kojima je naveden i dr. Bašagić. U svakom slučaju, na toj sjednici niko osim zastupnika Steve Kaluđerića nije javno branio pravo muslimanskih djevojčica na obavezno osnovno obrazovanje. Nav. prema: Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 58.

Već na temelju kvantitativne brojčane analize udjela žena (književnica, znanstvenica i majki književnika) u Registru imena⁵² Rizvićeve studije, te brojčane analize znakova koji su im posvećeni, jasno je da su žene u bošnjačkoj književnosti predstavljene kao anomalija i izuzetak. Naime, u ovoj opsežnoj studiji, koja je u svom prvom izdanju objavljena u dva toma, a u drugom izdanju se proteže na 544 stranice, navedene su tek tri književnice, uz vrlo uprošteno navođenje njihovih objavljenih radova. S druge strane, u nekoliko navrata navode se imena književnica na koje su se osvrnuli književnici koje predstavlja Rizvić. U dva slučaja navedena su imena majki književnika, najvjerojatnije zato što su obojica imala isto ime i prezime.⁵³ U studiji se mogu pronaći još tri ženska imena autorica na čije se znanstvene radove Rizvić referira. Na temelju ove bazične brojčane analize može se, bez ikakvog pretjerivanja, ustvrditi da su kriteriji izbora i ideološki obzor Rizvićeve studije pristrasni i, barem iz rodne perspektive, krajnje problematični.

Naime, trudeći se da popiše, istraži i obradi radove čak i "onih malih pisaca, koji su djelovali samo u jednom toku literature", Rizvić se nužno susretao i s imenima književnica od Habibe Rizvanbegović-Stojčević i Atife Pandžić, Nafije Zildžić do Nafije Sarajlić, Hasnije Vahide Berberović, Šefike Nesterin Bjelevac i Hatidže Đikić. Istražujući periodiku i sudjelujući u izradi bibliografija časopisa, znao je i šta su, kada i gdje objavljivale. O stvaralaštvu tih *malih pisaca* Rizvić nije smatrao da treba ponuditi išta više od dva kratka osvrtu od nekoliko riječi o osnovnim, uglavnom žanrovskim odlikama njihove književnosti.

Književnica kojoj je Rizvić poklonio najviše pažnje je Nafija (rođena Hadžikarić)⁵⁴ Sarajlić. I premda je njena književna karijera potrajala samo nekoliko godina,⁵⁵ u tom kratkom periodu objavljivala je poeziju i prozne

⁵² Od 832 imena navedena u Registru samo je 11 ženskih imena.

⁵³ Navodi se da je S. Avdo Karabegović rođen u Modriči 1878. i da mu se majka zvala Fatima Mustajbegović, dok se drugom Avdi Karabegoviću, koji se također rodio u Modriči 1878. godine, majka zvala Nefa Đulbegović. Usp. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 161, 166.

⁵⁴ U većini izvora navodi se ovo prezime, premda Mina Kujović u svom radu, navodeći imena i prezimena učenica koje su se 1902. godine upisale na produženi tečaj, kao Nafijino prezime navodi Karić. Usp. Kujović, "Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola", 75.

⁵⁵ Osim što će književni opus Nafije Sarajlić dugo vremena biti posve zanemaren, i njen osobni život i razlozi zbog kojih se povukla iz javnosti, te zašto je nakon udaje odustala od pisanja i profesionalne karijere učiteljice bili su dugo nepoznati. Zlatan Delić, koji se bavio istraživanjem književne ostavštine

crstice. Svoj prvi rad objavila je u listu *Zeman* 1912. godine, a njene *Teme* bit će objavljene u *Biseru* zahvaljujući i podršci tadašnjeg glavnog urednika, pjesnika Muse Ćazima Ćatića. Nastojanja ovog književnika i urednika da objavi radove mladih književnica i tako doprinese osnaživanju i boljoj vidljivosti žena u društvu⁵⁶, u kasnijim književnopovijesnim revizijama, bit će predstavljena kao nastojanje "da afirmira žensko pero pa objavljuje stihove jedne pod imenom i tri pjesnikinje pod pseudonimom. Sve ove pjesme svojim književnim dometom samo su *ustupak muške uljudnosti*, kao što je to donekle i poezija još četiri Bošnjakinje prije Prvog svjetskog rata, objavljena na stranicama Gajreta."⁵⁷

U primjerenijem tonu, uočavajući neke posebnosti u njenom pismu, na *Teme* Nafije Sarajlić osvrnut će se Zdenko Lešić u *Pripovjedačkoj Bosni*. Upravo će njegovo pronicljivo zapažanje da su *Teme* "najčešće politematske i da se u njima obično govori više nego o jednoj stvari ili se o jednoj stvari govori na više nego na jednom nivou"⁵⁸ biti vrlo podsticajno za Anisu Avdagić, koja će ponuditi uvjerljivu interpretaciju crtica ove književnice.⁵⁹

No, u Rizvićevom prikazu Nafija Sarajlić bit će tek usputno spomenuta. Najprije se u popisu autora/-ica mlađe generacije koji/-e su svoje radove objavljivali/-e u *Biseru* spominje Nafija Sarajlić, a uz njeno ime navodi se datum rođenja i smrti.⁶⁰ U nastavku studije navodi se pored imena književnika početnika koji su objavljivali u *Beharu* i *Gajretu* i Rizvićev komentar kako je "u tom nizu efemernih književnih imena značajan trag ostavila samo

zaboravljenih bh. književnica, otkrio je, pored ostalog, da je Nafija Sarajlić samo godinu dana radila kao učiteljica, te da je potom karijeru okončala na zahtjev muža, uglednog književnika Šemsudina Sarajlića, koji je smatrao da je prioritet pravilan odgoj njihove djece. Ovu informaciju Delić je dobio od Nedarete Sarajlić, kćerke Nafije Sarajlić. Nav. prema: <https://azra.ba teme/55935/nafija-sarajlic-knjizevnica-intelektualka-borac-za-prava-zena-muskarcu-se-ne-ustaje-pa-makar-bilo-dijete/> (pristupljeno 25. septembra 2022).

⁵⁶ Pored ove uredničke geste potpore, Ćatić je objavio i ciklus pjesama *O ženi*, te je s arapskog preveo djelo Muhameda Ferida Vedžda *Muslimanska žena* (Mostar: Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija, 1915).

⁵⁷ Emina Memija, "Medaljoni života Nafije Sarajlić", u: Šemsudin Sarajlić, *Iz bosanske romantike; Nafija Sarajlić, Teme*, prir. Emina Memija i Fahrudin Rizvanbegović (Sarajevo: Preporod, 1997), 249.

⁵⁸ Zdenko Lešić, *Pripovjedačka Bosna II, pripovjedači do 1918*. (Sarajevo: Institut za književnost, 1991), 315.

⁵⁹ Vidjeti više u: Anisa Avdagić, *Narativni pregovori* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2014), 62–84.

⁶⁰ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 253.

Nafija Sarajlić.⁶¹ O tome kakav je njen trag, po čemu i koliko je značajan ne doznajemo ništa. Potom će, pišući o prozi etičko-didaktičkog karaktera koja je objavljivana u *Biseru*, Rizvić navesti kako se toj skupini pridružila "sa serijom moralističkih crtica pod nazivom *Teme* i Nafija Sarajlić, kao novo ime muslimanske književnice".⁶² O *Temama* je Rizvić još napisao kako se u njima:

"(...) miješaju etičko-sentimentalni i didaktički motivi sa motivima svakodnevnog društvenog života, a u svemu se osjeća pozitivističko nasljeđe prethodne muslimanske proze, kao i prisustvo prosvjetiteljsko-ekonomskih koncepcija Šemsudina Sarajlića."⁶³

Ovo je ujedno i najduži osvrt na prozne crtice Nafije Sarajlić. Još dva puta *Teme* će biti navedene prilikom nabiranja, no posljednji i svakako najznakovitiji put Rizvić će ovu književnicu spomenuti u okviru prikaza stvaralaštva Šemsudina Sarajlića. Tek ovdje doznajemo da je Nafija Sarajlić bila njegova supruga, jer Rizvić navodi da je svoje shvatanje književnosti Šemsudin Sarajlić "istakao na dva mjesta, direktno u Napomeni za Abdul-Hak-Hamitovu dramu *Kći Indije*, i indirektno, preko *svoje žene* Nafije Sarajlić, koja je u uvodnom poglavlju svog prozno-didaktičkog ciklusa *Teme* iznijela jedan dijalog s njim o zadatku, svrsi i oblicima kazivanja."⁶⁴

Zahvaljujući ovoj studiji prva moderna spisateljica bošnjačke književnosti bit će zabilježena kao ona koja se istaknula u okviru efemerne skupine početnika, a njeno *pismo* bit će relevantno samo u mjeri u kojoj je poslužilo kao *prostor* upisivanja i pohranjivanja umne besjede o književnosti iz pera jednog književnika.

Drugi, još kraći spomen na književnice u Rizićevoj studiji pronalazimo u dijelu u kojem nudi pregled književnih priloga iz *Gajreta*. I dok, primjerice, pomno analizira erotsku poeziju Muse Ćazima Ćatića i razotkriva "početnu tačku erotike" glavne junakinje Minke u istoimenom romanu Abdurezaka Hifzi Bjelavca, koji "daleko dublje prodire u dušu svojih ženskih negoli

⁶¹ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 264.

⁶² Isto, 266.

⁶³ Isto, 266.

⁶⁴ Isto, 504.

muških likova⁶⁵, Rizvić tek usputno nabraja i objavljene pjesme književnica. Tretirajući njihovu poeziju kao *poseban kuriozitet*, piše:

“(...) Hatidže Đikićeve, koja pored budničko-podsticajnih stihova sa ideologijom ženskog prosvjećivanja i društvene emancipacije piše i sentimentalno-platonsku ljubavnu liriku, poeziju u svemu blisku srpskim romantičarskim standardima, za razliku od stihova Vahide koji su izrasli iz sarajlićevske primijenjene rodoljubno-etičke lirike objavljene u Beharu, zatim poezije Šefike Nesterin Bjelevac, slične privatne i društvene tematike samo nešto poetski virtuoznije od poezije prvih dviju pjesnikinja, te lirika melankoličnih i kobnih simbola i ličnog otuđenja *nepoznate pjesnikinje* koja se potpisuje pseudonimom P. K. Fatima, nadilazeći također po senzibilitetu i slobodnom stihu *Hatidžu* i *Vahidu*.”⁶⁶ (kurzivom istaknula A. D.)

Pored imena Hatidže Đikić, Rizvić upućuje i na tekst o Hatidži Đikić objavljen u *Glasu Slovenaca, Hrvata i Srba* 1/1918. Isto tako upućuje i na tekst Hamdije Kreševljakovića o Šefiki Nesterin Bjelevac objavljen u *Novostima* 1927. godine.

Na temelju navedenih izvora može se zaključiti da su ove književnice u periodu u kojem su djelovale ipak privukle svojim radovima pozornost tadašnje kritike i da je njihovo pismo izazvalo reakciju javnosti, te da su samim time ipak utjecale na oblikovanje kulturnog prostora tog vremena.

Pored toga, Šefika (rođ. Alihodžić) Bjelevac Nesterin bila je zanimljiva i po tome što je objavila kratke komentare na društvena zbivanja u formi eseja,⁶⁷ a zajedno s Husnijom Berberović bila je suosnivačica društva *Osvitanje*, čiji je osnovni zadatak bio zbrinjavanje nezaposlenih muslimanki.

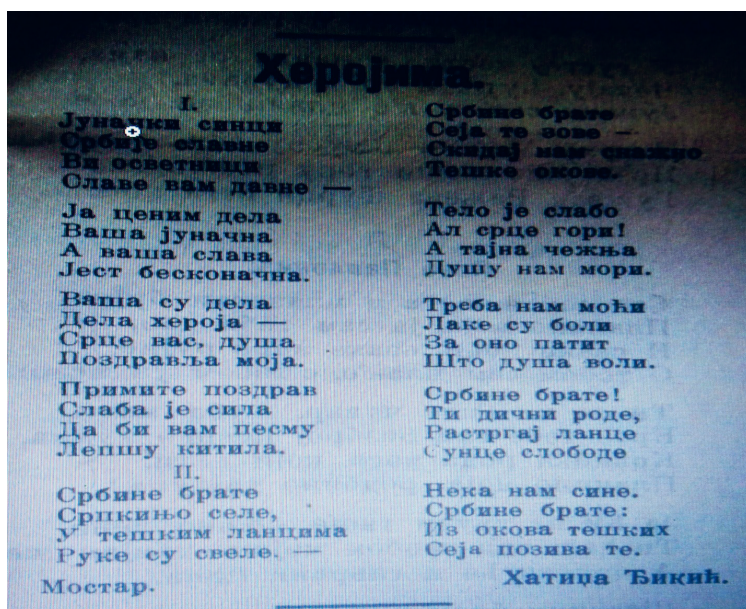
⁶⁵ Isto, 525.

⁶⁶ Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, 238. Ovdje je bitno istaknuti da, osim što ih oslovljava po imenu, ovaj pokušaj komparacije kroz koju procjenjuje domete njihove poezije je simptomatičan, jer ona koja nadilazi ostale jeste *nepoznata pjesnikinja* koja piše pod pseudonimom.

⁶⁷ Vidjeti Šefika Bjelevac, “Odgoj i škola”, *Biser*, br. 12, 1913, 274; “Na razvalinama dvora Alipaše Rizvanbegovića”, *Biser*, br. 17-18, 1913, 280-1; “Idu dani”, *Biser*, br. 5, 1913, 83; “Ljubavi”, *Biser*, br. 10, 1914, 213. Usp. “Biser (1912-1914; 1918)”, u: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine*. Tom IV, ur. Staniša Tutnjevć (Sarajevo, Institut za književnost, 1991): 327-354. Napomena: putem digitalne biblioteke Gazi Husrev-begove biblioteke moguće je ostvariti pristup sadržaju svih brojeva lista *Biser*.

No, u nastavku rada posebno ću se osvrnuti na drugu pjesnikinju, koju je u prilogu Rizvić uveo kao Hatidžu Đikićevu, naglašavajući, u duhu naše usmene epsko-lirske tradicije, da je ona *od uglednog plemena (roda)* Đikića. I dok su Nafija Sarajlić i Šefika Bjelevac tek udajom za ugledne književnike dobile priliku da se nađu u društvu odabranom, Hatidža je bila sestra slavnoga književnika Osmana Đikića, čiji književni opus, kao muslimanskog pjesnika srpske orijentacije, Rizvić vrlo iscrpno predstavlja u zasebnom potpoglavlju studije. Budući da je sestra pod neupitnim utjecajem poetike Osmana Đikića, o njoj i njenom stvaralaštvu kao da nije ni potrebno napisati ništa više od onih nekoliko uproštenih žanrovskih odrednica.

Rođena u Mostaru 1889. godine, Hatidža Đikić doživjet će istu tragičnu sudbinu kao i njen brat – da vrlo mlada umre od tuberkuloze. Stihove je počela pisati vrlo rano, a kao i ostale spomenute književnice, svoje prve radove objavila je u *Beharu* i *Gajretu*. No, ono što ovu književnicu čini posebnom jeste to što je zbog njene pjesme "Herojima", objavljene 5. 4. 1914. godine u *Srpskoj riječi* u Sarajevu, zabranjeno cijelo izdanje lista, a protiv nje, zajedno s urednicima lista, državni tužilac podigao je optužnicu za *zločinstvo bune* za koje je po tadašnjim zakonima bila predviđena kazna od šest mjeseci do tri godine *teške tamnice*.⁶⁸

⁶⁸ Nav. prema: Zahirović, *Od stiha do pjesme*, 91.

U pjesmi "Heroji" Hatidža Đikić pozdravlja junačke sinove Srbije i poziva ih da joj kao sestri skinu teške okove kako bi svima sinulo sunce slobode. I dok su stihovi poput ovih olako brisani iz književnog pamćenja zajednice uz pojašnjenje da su epigonski, nevješti, te da nemaju osobitu književnu vrijednost, a one koje su ih pisale vrlo brzo padale u zaborav, dotle su ne samo stihovi pjesnika već i razne anegdote iz njihovih života lako pronalazile svoje mjesto u istim tim povijesnim prikazima. Otuda svjedočimo različitim paradoksima, pa tako i onom da će jedna druga Osmanu Đikiću bliska žena, njegova supruga, ostati upamćena i zbog siline ljubavi koju je pjesnik prema njoj osjećao,⁶⁹ dok će njegova sestra, minorna pjesnikinja, biti posve izbrisana iz kolektivnog, a potom i kulturnog pamćenja zajednice.

No, brisanje ove književnice veliki je gubitak za cijelu zajednicu, a posebno za buduće generacije žena. Njena poezija "Herojima" vrijedan je *spomenik* vremenu u kojem su mlade muslimanke kroz medij književnosti počele uvježbavati i svoj politički neposluh, a ne samo slati pozive da se i žene oslobode višestoljetnih okova. Samo dvadeset dvije godine nakon smrti Hatidže Đikić stasat će nova generacija Mostarki koje će se u velikom broju okupiti na gradskoj tržnici Tepa, protestirajući protiv gladi i oskudice,

⁶⁹ Ljubav između Osmana Đikića i glumice Zorke Topalović, koja je krunisana brakom u Beču 1905. godine, ostat će zapamćena u prvom redu zahvaljujući stihovima Đikićeve pjesme *Djaurko mila*, koja će se kasnije izvoditi kao sevdalinka. U novom mileniju Milenko Mišo Marić napisat će priču "Podsjetnik na Ljubav. Đaurko mila", dostupna na: http://old.barikada.com/vremeplov/mostarenje/2009-11_15_djaurko_mila.php (pristupljeno 14. oktobra 2022), a dramaturginja Selma Dizdar-Cerović napisala je poetsku dramu "Đaurko moja", koja je, u režiji Kaće Dorić, uvrštena u repertoar Narodnog pozorišta Mostar od 2019. godine. U dominantnim interpretacijama ove ljubavi prvenstveno se veliča hrabrost mladog, slobodoumnog muslimanskog intelektualca i književnika Osmana Đikića, koji se, usprkos vladajućim običajima i pritisku zajednice, oženio djevojkom druge vjere i iz druge zemlje (đaurkom). Međutim, ovakve interpretacije posve zanemaruju činjenicu da nove slobode i prava koja uživaju mladi muslimani poput Đikića, pravo da se školuju, slobodno putuju u inozemstvo i biraju za saputnice žene koje će im biti ne samo fizički već i intelektualno privlačne nisu osigurana i mladim muslimankama. Naprotiv, one ostaju zarobljene unutar tradicije i vjere kao njene jedine čuvarice. Stoga je važno otvoriti mogućnost i za drugačije interpretacije ove ljubavne priče, polazeći od toga da za mlade muslimanke tog vremena pejorativna odrednica *đaurka* ne konotira samo ženu druge vjere i strankinju, već i ženu koja je dobila priliku da se obrazuje i emancipira. Primjerice, apelirajući da se muslimanskim djevojkama osigura pravo na školovanje, neimenovana Ruždijanka na stranicama lista *Bošnjak* (1908), pored ostalog tvrdi da "momci u sarajevskim, mostarskim, banjalučkim i mahalama drugih gradova ne žene se, 'nego ljubakaju sa ženskinjem drugih vjera', koje su im privlačnije od domaćih cura jer su 'više inteligencije'". Nav. prema: Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 50.

zahtijevajući repu zvanu Viktorija, po kojoj će njihova *operacija* dobiti ime. Prosvjedi su se okončali tek nakon intervencije tadašnje žandarmerije. Bilo je potrebno svega dvadeset godina, i jedna gradska biblioteka čitaonica, Muslimanska narodna biblioteka,⁷⁰ da se formira nova generacija borbenih žena koje više nisu tražile pomoć od braće, već su lance pokidale svojim golim rukama tokom NOB-a. No, njihova revolucija, zahvaljujući kasnijim povijesnim rekonstrukcijama, postat će još jedna ženska izgubljena revolucija,⁷¹ baš kao što se prije toga izgubila poezija mlade buntovne muslimanske pjesnikinje na početku "kratkog" stoljeća.

Tu malu književnopovijesnu anegdotu o slučaju kada ženski stihovi pokrenu sudske procese nije trebalo sačuvati, tačnije, trebalo ju je prešutjeti, jer je očigledno kako u vremenu socijalizma, kada Rizvićeva studija nastaje, tako i danas žene koje žele biti politički punoljetne i promovirati svoje političke svjetonazore nisu mogle biti primjeri *poželjnog modela ženskosti*.

Svaka studija, pa tako i Rizvićeva, nastala je, bez ikakve dvojbe, i kao produkt povijesnog pritiska, društveno-političkih okolnosti. No, usprkos kontekstu nastanka, ona je ipak ponajprije rezultat svjesnih autorskih odluka i izbora. Premda zamišljena kao povijesni prikaz razvoja kulturnog, odnosno književnog života jedne zajednice, težnja i ambicija ove studije bila je znatno veća. Njome je Rizvić nastojao predstaviti, pa makar to bilo i preko *slapova* kulturne ponornice, duhovnu tradiciju Muslimana (Bošnjaka) i njihovu kulturnu specifičnost, te da doprinese velikom projektu kulturne *izgradnje* (ili dovršavanja procesa izgradnje) nacije.

Kao što sam pokazala u analizi, žene su u njegovoj re-konstrukciji duhovne tradicije ostale posve zanemarene i prešućene. No, kako cilj ovog rada nije bio da ponudi još jedan kritički osvrt na metodološke ili druge propuste studije uglednog povjesničara književnosti Muhsina Rizvića, niti da dovodi u pitanje njegov uistinu značajan doprinos razvoju povijesnih istraživanja književnosti u BiH, ovdje se ograničavam na propitivanje ove studije kao

⁷⁰ O radu žena u okviru ove biblioteke vidjeti više u: Ajla Demiragić i Arijana Bajrić, "Značaj narodnih biblioteka u procesima emancipacije i osnaživanja žena na primjeru rada Muslimanske narodne biblioteke u Mostaru u periodu od 1936. do 1941. godine", *Bosniaca*, 24 (2019): 88–94.

⁷¹ Vidjeti više u: *Zbornik radova "Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava"*, ur. Andrea Dugandžić i Tijana Okić (Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, 2018).

naracije o naciji. Važno je promišljati o razlozima zbog kojih se (tiha) patnja i borba bosanskohercegovačkih muslimanki s početka 20. stoljeća da se nakon višestoljetnog uvježbavanja vrline *šutljivosti*⁷² opismene, javno progovore i emancipiraju posve zanemarila u okviru nastanka velikog projekta *izgradnje/nadogradnje* književno-kulturnog identiteta bošnjačke nacije u prvoj polovini 70-ih godina 20. st.

Dakle, imajući u vidu da je ovim utemeljiteljskim književnopovijesnim istraživanjem Muhsin Rizvić pokrenuo veliki projekt *kulturne izgradnje* nacije početkom sedamdesetih godina 20. st., u doba vladavine⁷³ jednakosti muškaraca i žena u okviru socijalističke Jugoslavije, nameće se pitanje zašto su prve muslimanske književnice bile posve ispuštene i time svjesno izbrisane iz kolektivnog pamćenja zajednice. Bosanskohercegovačka teoretičarka književnosti i kulture, te prva znanstvenica koja je u (posljednjem) poslijeratnom periodu istraživala etnonacionalne tvorbe književnih kanona iz ugla feminističke kritike Nirman Moranjak-Bamburać u tekstu naslovljenom "Nevolje s kanonizacijom" ukazala je na složeni problem povezan s pitanjem rodni režima, odnosno tradicionalnih patrijarhalnih uloga u okviru nacionalnih projekata i procesa izgradnje nacije. Pored ostalog, u tom radu Moranjak-Bamburać ističe:

"Svojevremeno je Virginia Woolf ustvrdila da žene nemaju domovine (nemaju ni vlastite sobe), ali imaju mjesto – 'mi' bismo rekli, njihova su tijela ugrađena u temelje doma. Stoga, iako uračunate u nacionalni korpus, one se daju 'prepoznati' samo kao inkorporirane 'divlje zone' propusnosti 'nacionalnog tijela', vječno izloženog silovitim upadima 'tuđeg' u 'svoje'. Zato ih valja

⁷² U članku naslovljenom "Stanje muslimanke" u časopisu *Muslimanska sloga* II, br. 40, 1911, str. 2. autorica A. Z. piše da su, pored ostalih vrlina, muslimanske žene "saborli (naoružane strpljenjem), pa šute i trpe i kad im nije pravo". Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 76, napomena 169. Referirajući se na Nikolu Gučetića, koji je podsjetio na to da je šutljivost bila jedna od vrlina koje su se od antike preko srednjeg vijeka nametale ženama, Lada Čale Feldman i Ana Tomljenović naglašavaju kako se svaki ženski javni govor uvijek pretvarao u politički čin, pa su tako mnoge žene "lativši se, prvo latile odbrane prava da se jezika late". Feldman i Tomljenović, *Uvod u feminističku književnu kritiku*, 26–27.

⁷³ Mnogi su mišljenja da je posrijedi bila proklamovana, a ne stvarna ravnopravnost. Tako Vesna Kesić navodi da su "žene bile uključene i predstavljene kao ravnopravne samo na apstraktnoj razini kao građanke, a ne kroz rodni pristup. Moja tvrdnja je da je tradicionalna (neupitna) patrijarhalna podjela vlasti zapravo učvrstila hijerarhijski, politički sustav. Patrijarhat je postao intrinzičan, bitan dio jednostranačke vladavine Saveza komunista, a njegovom društvenom i političkom strukturom dominirali su muškarci". Vesna Kesić, "Gender and Ethnic Identities in Transition", u: *From Gender to Nation*, ur. Rada Iveković i Julie Mostov (Ravenna: Longo Editore, 2002), 68.

izolovati, sakriti, prisiliti da svoju drugost investiraju u istost, uposliti ih tako da zaborave na vlastiti užitak i posvete se jedino poslu (pre)porađanja Nacije. Scenariji nacionalnih identiteta dopuštaju im samo srodničke uloge, u najboljem slučaju u tu veliku dramaturgiju mogu ući samo kao u sapunsku operu. I tu ostaju kao ikone ili kao fragmenti materijalne zbilje (ne smijemo zaboraviti, pri izgradnji velike arhitekture, u zazidanim temeljima ostavljaju se prozorčići za njihove dojke, kako bi mogle nahraniti nasljednike). Parafrazirajmo: teoretičarke nemaju teorije! One od njihovih krpica prave tople pokrivače za nacionalne heroje!⁷⁴ (kurzivom naglasila A. D.)

I u slučaju Rizvićeve kulturne (re)produkcije kolektivnog identiteta kroz ispisivanje kulturne i književne (pri)povijesti, žene su reducirane na simbolička oličenja identiteta i časti zajednice, ostajući u položaju rastezljivog ikoničkog konstrukta ženskosti⁷⁵ koji je "isključen iz kolektivnoga 'mi' političke zajednice"⁷⁶ i od kojeg se očekuje da "postane utjelovljenje nacije".⁷⁷ U tom smislu, za razliku od rado korištene metafore *ponornice*⁷⁸, kojom se opisivao bošnjački (muški) kulturni identitet, ženski se također može predstaviti još jednom metaforom preuzetom iz kanoniziranog romana *Ponornica*, metaforom kraške visoravni, o kojoj Skender Kulenović piše: "(...) mnoga njena vrtača i jama, svako ono seoce i zaselak pod planinom, svako brdo i svako ukriveno vrelo imaju svoje ime, a ipak sve ovo skupa stapa se u nešto čemu može biti ime samo bezimenost."⁷⁹

⁷⁴ Moranjak-Bamburać, "Nevolje s kanonizacijom", 53.

⁷⁵ Po mišljenju Renate Jambrešić Kirin, "izuzetna fleksibilnost i rastezljivost ikoničkih konstrukcija žens-tva (...) pomaže zamišljenim zajednicama da se 'konkretiziraju' (...)" Jambrešić Kirin, *Dom i svijet*, 10-11.

⁷⁶ Yuval-Davis, *Rod i nacija*, 66.

⁷⁷ Isto, 64.

⁷⁸ Kako navodi Vedad Spahić, u socijalističkom periodu bošnjački intelektualci i književnici rado koriste metaforu ponornice "u značenju identiteta koji palijativno, jednim dijelom, egzistira u nekom pozadinskom, netransparentnom planu (poglavito unutar porodične intime ili neke vrste ilegale), čekajući, u povijesti rijetke, povoljne stjecaje da se objelodani a zatim ponovo zaroni ili ketmanski mimikrira. Nastala u sintezi nacionalno-emancipatorske i liberalno humanističke paradigme metafora ponornice prenaplaćava blagotvornost te ketmanske strategije na račun transparentnih i etabliranih silnica u ex-jugoslovenskoj kulturalnoj mreži koje su, naročito od druge polovine sedme decenije, takođe bitno sudjelovale u oblikovanju pa i redimenzioniranju bošnjačkog kulturnog identiteta (...)" Vedad Spahić, *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta* (Tuzla: Lijepa riječ, 2016), 52.

⁷⁹ Skender Kulenović, "Ponornica", u: *Pjesme/Ponornica* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 162. O poslijeratnim reinterpretacijama s ciljem nasilne konfiskacije prošlosti i književnoumjetničkog angažmana, kao

Ujedno, nije li gestom izostavljanja žena i muslimanskog ženskog pitanja ta prešućena žena iz prošlosti, s onim teškim bremenom neznanja, brige i siromaštva, u doba socijalizma, u kojem su ipak stasale nove emancipirane, oslobođene, otkrivene, radnice Muslimanke, trebala da se proizvede u onaj poželjni model trpeće i pokorne Majke nacije, one koja će dobrovoljno pristati da bude zazidana u ime opstanka nacije.

Prema zaključku ili u susret rizomatskim pripovijestima "odozdo"

Zahvaljujući novim formama *iskrivljenog* znanja, ali i novim istraživačkim pristupima i strategijama izgradnje malih pripovijesti *odozdo*, projekata usmene povijesti i jačanja svijesti da su u različitim arhivama zarobljena *korisna* znanja o našoj prošlosti, sve one prešućene, obespravljene, neimenovane, izbrisane žene sablasti mogu napokon početi svojim praunukama, ali i praunucima pripovijedati onu drugu verziju priče.

Naša loša povijest ponavljat će se sve dok svi olako pristajemo na rizik jedne priče. A o tom riziku govorila⁸⁰ je nigerijska feministička književnica Chimamanda Ngozi Adichie:

"It is impossible to talk about the single story without talking about power. Stories too are defined by the principle of nkali ('to be greater than another.'): How they are told, who tells them, when they're told, how many stories are told, are really dependent on power (....) Power is the ability not just to tell the story of another person, but to make it the definitive story of that person. The Palestinian poet Mourid Barghouti writes that if you want to dispossess a people, the simplest way to do it is to tell their story and to start with, 'secondly.' Start the story with the arrows of the Native Americans, and not with the arrival of the British, and you have an entirely different story. Start the story with the failure of the African state, and not with the colonial creation of the African state, and you have an entirely different story (...) I've

i zanimljivu analizu pozicije ženskih likova u ovom Kulenovićevom romanu vidjeti u: Amer Tikveša, "Predgovori kao ideološki govori: o kanonskom čitanju Grozdaninog kikota i Ponornice", *Sic! Časopis za poetska istraživanja i djelovanja* – Temat, 2. decembar 2010. Dostupno na: <https://sic.ba/temat/amer-tikvesa-predgovori-kao-ideoloski-govori/> (pristupljeno 29. septembra 2022).

⁸⁰ TED talk naslovljen "The Danger of a Single Story", postavljen u julu 2009. Dostupno na: <https://www.ted.com/search?q=The+danger+of+a+single+story> (preuzeto 19. septembra 2022).

always felt that it is impossible to engage properly with a place or a person without engaging with all of the stories of that place and that person. *The consequence of the single story is this: It robs people of dignity. It makes our recognition of our equal humanity difficult.* (...) That when we reject the single story, when we realize that there is never a single story about any place, we regain a kind of paradise." (kurzivom istaknula A. D.)

Izbjeći rizik jedne priče znači ispriopovijedati još jednu priču *sa stazama koje se račvaju* o ženama književnicama kako bi ona *jedina priča* koju smo predugo slušali/slušale prestala biti i njihova konačna priča.

I stoga ponovo valja naglasiti da kada govorimo o razlozima ženske nevidljivosti i njihovog sistematskog brisanja iz kulturnog pamćenja zajednice, razloge uvijek ponajprije treba tražiti u okviru društvenog i kulturnog konstruiranja ženskosti kroz njene dužnosti, obaveze, nikakva ili vrlo slaba prava te primjerene forme ponašanja i djelovanja u javnom prostoru. Upravo iz ovakvih povijesnih *supplémentata*, crtica iz života književnica poput Nafije Sarajlić ili Hatidže Đikić, možemo raspetljati onaj uvijek isti ili vrlo sličan *splet okolnosti* koji je otežavao ili posve onemogućavao put do pune književne afirmacije i profesionalne emancipacije. A iz studija poput Rizvićeve, koje su utemeljivale i još uvijek utemeljuju sve *male* književnosti ovog prostora, možemo još mnogo toga naučiti o rizicima jedne priče.

LITERATURA

Knjige

- Avdagić, Anisa. *Narativni pregovori*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2014.
- Borovnik, Silvija. *Pišejo ženske drugače?* Ljubljana: Mihelač, 1995.
- Čale Feldman, Lada i Ana Tomljenović. *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam, 2012.
- *Liberating women's history: Theoretical and critical essays*, ur. Berenice A. Carroll. Illinois: University of Illinois Press, 1976.
- *U. S. Women's History: Untangling the Threads of Sisterhood*, ur. Leslie Brown, Jacqueline Castledine, Anne Valk. New Jersey: Rutgers University Press, 2017.
- *A heritage of her own: Toward a new social history of American women*, ur. Nancy F. Cott, Elizabeth H. Pleck. New York: Simon and Schuster, 1979.

- Detoni Dujmić, Dunja. *Ljepša polovina književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998.
- *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, ur. Andrea Dugandžić i Tijana Okić. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, 2018.
- Eagleton, Terry. *Književna teorija*, prev. Mia Pervan-Plavec. Zagreb: SNL, 1987.
- Frangešić, Ivo. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1987.
- Garonja-Radovanac, Slavica. *Žena u srpskoj književnosti*. Novi Sad: Dnevnik, 2010.
- Felski, Rita. *Literature after feminism*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Guillory, John. *Cultural capital: The problem of literary canonformation*. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
- Hawkesworth, Celia. *Voices in the Shadow, Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Jahić, Adnan. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908.-1950)*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, 2017.
- Jambrešić Kirin, Renata. *Dom i svijet*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.
- Juvan, Marko. *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, prev. Miljenka Vitezović. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- *Feminističke kritičke intervencije. Pogled na naslijeđe, dekoloniziranje, prelaženja*, ur. Biljana Kašić et al. Zagreb: Centar za ženske studije, 2013.
- Koh, Magdalena. *Kada sazremo kao kultura: stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku 20. veka (kanon – žanr – rod)*, prev. s poljskog Jelena Jelić. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Koteska, Jasna i Bogoevski, Ilija. *Makedonsko žensko pismo: teorija, istorija i opis*. Skopje: Makedonska knjiga, 2002.
- Kulenović, Skender. *Pjesme/Ponornica*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Lešić, Zdenko. *Pripovjedačka Bosna II, pripovjedači do 1918*. Sarajevo: Institut za književnost, 1991.
- Mrazović, Milena. *Bosanske narodne bajke*, prev. Suada Hedžić. Sarajevo: Dobra knjiga, 2009.

- Panić Babić, Biljana, Karpatović, Milena i Ljubišić, Sanja. *Banja Luka – znamenite žene u istoriji grada*. Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka RS, 2014.
- *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*, ur. Vlatko Pavletić. Zagreb: Stvarnost, 1965.
- Petrović, Jelena. *Women's authorship in interwar Yugoslavia: The politics of love and struggle*. New York: Springer, 2018.
- Protrka, Marina. *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. st.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, 2008.
- Rizvić, Muhsin. *Iznad i ispod teksta: ogledi i kritike*. Sarajevo: Svjetlost, 1969.
- Rizvić, Muhsin. *Behar. Književno-istorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.
- Rizvić, Muhsin. *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine. Djela, XLVI/1-2*. Sarajevo: Akademije nauka i umjetnosti BiH, 1973.
- Rizvić, Muhsin. *Interpretacije iz romantizma*. Sarajevo: Zavod za udžbenike, 1976.
- Rizvić, Muhsin. *Bosanskohercegovačke književne studije*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1980.
- Rizvić, Muhsin. *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1980.
- Rizvić, Muhsin. *Interpretacije iz romantizma II*. Sarajevo: Svjetlost, 1984.
- Rizvić, Muhsin. *Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne*. Tuzla: Univerzal, 1986.
- Rizvić, Muhsin. *Između Vuka i Gaja*. Sarajevo: Oslobođenje, 1989.
- Rizvić, Muhsin. *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice BiH, 1990.
- Rizvić, Muhsin. *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata (I-III)*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Rizvić, Muhsin. *Panorama bošnjačke književnosti*. Sarajevo: NIP Ljiljan, 1994.
- Rizvić, Muhsin. *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*. Sarajevo: Ljiljan, 1995.
- Rowbotham, Sheila. *Hidden from History: 300 years of Women's Oppression and the Fight Against It*. London: Pluto Press, 1973.
- Skerlić, Jovan. *Istorija srpske književnosti na univerzitetu*. Beograd: Izdanje knjižare S. V. Cvijanović, 1912.

- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*, prir. Dunja Rihtman-Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Spahić, Vedad. *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*. Tuzla: Lijepa riječ, 2016.
- Tomić, Svetlana. *Slavne i ignorisane: Ka kritičkoj kulturi pamćenja*. Beograd: Alfa BK Univerzitet, 2018.
- Tutnjević, Staniša (ur.). *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine*. Tom IV. Sarajevo, Institut za književnost, 1991.
- Zahirović, Ajša. *Od stiha do pjesme (Poezija žena Bosne i Hercegovine)*. Tuzla: IGTR "Univerzal" OOUR izdavačka djelatnost, 1985.
- Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*, prev. Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.

Članci

- Demiragić, Ajla i Arijana Bajrić. "Značaj narodnih biblioteka u procesima emancipacije i osnaživanja žena na primjeru rada Muslimanske narodne biblioteke u Mostaru u periodu od 1936. do 1941. godine". *Bosniaca: časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine* br. 24 (2019): 88–94.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. "Nit(i) ili pomeranje preko granica kanonizovane prošlosti", u: *Teorije i politike roda. Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*, ur. Tatjana Rosić, 47–52. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. "Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije", *Ženske studije* br. 5–6 (1996): 63–85.
- Džanko, Muhidin. "Na raskršćima bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti: (kritičko-historiografsko djelo Muhsina Rizvića)", u: Muhsin Rizvić, *Književne studije*, 5–61. Sarajevo: BZK Preporod, 2005.
- Ibrahimović, Nedžad. "Crtice o identitetima i studijama književnosti". *Razlika/ Différance* br. 2 (2002): 9–17.
- Jovanović, Tatjana. "Kulturalna relevantnost: književna istorija i ženski kanon u srpskoj književnosti". *Liceum* XXIII, br. 18 (2017): 79–97.
- Kasumović, Amila. "Povijest marginalnih i 'neuspješnih': zašto nam je potrebna?", u: *Na margini povijesti*, ur. Amir Duranović, 31–64. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest, 2018.

- Kazaz, Enver. "Rađanje i smrt časopisne tradicije". *Novi Izraz* br. 81-82 (2021): 119-20.
- Kazaz, Enver. "Terminološka zbrka (Bosanskohercegovačka književna historija i studij književnosti u raljama političkih ideologija)". *Razlika/Différance* br. 2 (2001): 57-78.
- Kesić, Vesna. "Gender and Ethnic Identities in Transition", u: *From Gender to Nation*, ur. Rada Iveković i Julie Mostov, 63-80. Ravenna: Longo Editore, 2002.
- Kujović, Mina. "Ko su bile nastavnice u Muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894-1918.)". *Novi Muallim* 6, br. 21 (2005): 48-55.
- Kujović, Mina. "Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894-1925)". *Novi Muallim* 41, br. 11 (2010): 72-79.
- Latković, Ivana. "Tri frajle kavaljera Kanona (Žensko autorstvo u prevrednovanjima književnog kanona nakon 2000. godine)". *Književna smotra*, Vol. 50, br. 187(1). (2018): 125-132.
- Memija, Emina. "Medaljoni života Nafije Sarajlić", u: *Šemsudin Sarajlić, Iz bosanske romantike. Nafija Sarajlić, Teme*, prir. Emina Memija i Fahrudin Rizvanbegović, 247-258. Sarajevo: Preporod, 1997.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. "Nevolje s kanonizacijom". *Sarajevske sveske* br. 8-9 (2005): 51-73.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. "Bosanski duh i aveti postmodernizma". *Razlika/Différance* br. 2 (2002): 31-56.
- Murić, Erna. "Između krajnosti: Kritički identitet Muhsina Rizvića u optici metakritike", u: *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, ur: Ernad Osmić i Emina Osmić, 169-184. Brčko: BZK "Preporod", 2017.
- Petrović, Jelena. "Žensko autorstvo između dva svetska rata: prilog književnoj antropologiji roda", u: *Teorije i politike roda. Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope*, ur. Tatjana Rosić, 67-81. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2008.
- Šarić, Salko, "Dvije zaboravljene gospođe. Milena Preindsberger-Mrazović i Jelica Belović Bernadzikowska, Austrijska književnost", *Most*, god. XXIX, br. 173 (april, 2004): 28-31.
- Tomić, Svetlana. "Studije srpske književnosti: mit o urođjavanju višeg obrazovanja", u: *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju. Koncepti, prakse i izazovi*, ur. Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, 189-206. Novi Sad: Akademska knjiga, 2019.

Sadržaji sa www. (World Wide Web)

- Adichie, Chimamanda Ngozi. "The Danger of a Single Story" – TED talk. Dostupno na: <https://www.ted.com/search?q=The+danger+of+a+single+story> (postavljeno u julu 2009)
- Tikveša, Amer. "Predgovori kao ideološki govori: o kanonskom čitanju Grozdaninog kikota i Ponornice". *Sic! Časopis za po-etička istraživanja i djelovanja* (2010) Dostupno na: <https://sic.ba/temat/amer-tikvesa-predgovori-kao-ideoloski-govori/> (preuzeto 29. septembra 2022).
- *Teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine - Knjiženstvo*, <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat>, (pristupljeno 20. septembra 2022).
- *Azra, magazin za ženu i cijelu porodicu*, <https://azra.ba teme/55935/nafija-sarajlic-knjizevnica-intelektualka-borac-za-prava-zena-muskarcu-se-ne-ustaje-pa-makar-bilo-dijete/> (pristupljeno 25. septembra 2022).
- Marić, Milenko Mišo. "Podsjetnik na Ljubav. Đaurko mila". Dostupno na: <http://old.barikada.com/vremeplov/mostarenje/2009-11-15-djaurko-mila.php> (pristupljeno 14. oktobra 2022).

Summary

From the *concessions of male courtesy* to the literary-historical obliteration of women in Bosniak literature toward the rhizomatic structures of literary history “from below”

Since the mid-90s, feminist theorists and literary historians from the region have been analyzing and pointing out the issue of the disproportion of female writers and male writers in South Slavic literary history. Within the feminist criticism of misrepresentation of female writers embedded in history, this work analyzes the first systematic study of Bosnian-Muslim literature in the Austro-Hungarian period (1887-1918) written by Muhsin Rizvić. In this book Rizvić reconstructs the development of Bosniak literature focusing exclusively on male writers. By creating such an androcentric construction of the national literature's history, Rizvić takes away the representative function of the texts of the first Bosniak women writers within modern Bosniak literature. The paper points out some of the consequences of neglecting literary works of these women writers within specific forms of social and institutional life.

DISKURZIVNA PREZENTACIJA ŽENE U BOŠNJAČKIM ŠTAMPANIM MEDIJIMA 1989–1992.*

Apstrakt: U članku autorica predstavlja diskurzivnu konstrukciju bošnjačke žene u vjersko-nacionalnoj štampi – *Preporodu, Muslimanskom glasu, Islamskoj misli, Ogledalu* – koja je krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, u periodu kada se nazire kraj istrošene socijalističke idejno-političke paradigme, poslužila kao sredstvo homogenizacije i mobilizacije bošnjačke zajednice. Novoizrastajuća bošnjačka društveno-politička elita putem medijskih diskurzivnih praksi i na temeljima principa *kulturnog fundamentalizma* u eri nadolazeće demokratizacije nastoji oblikovati bošnjačko nacionalno društvo kao glasačko tijelo putem kojeg će (trajno) legitimirati svoju vlast. Kao jedan od temelja “novog društva”, u okviru privatne sfere diskurzivno se anticipira žena, Bošnjakinja, dobra muslimanka, majka i odgojiteljica, o kojoj ovisi nacionalno-kulturna reprodukcija kolektiva. Spomenuta anticipacija izražena je kroz binarne i suprotstavljene kolektivne kategorizacije, onu afirmativnu – dobre, pokorne, čedne muslimanke koja se posvećuje porodici i zajednici i usmjerava ih ka *Ispravnom putu* – te kroz stigmatizirani prikaz bošnjačke žene koja je u socijalizmu prihvatila sekularne vrijednosti i prakse i odrekla se svoje *prirodne* društvene uloge, brige o užoj i široj zajednici. Rodne razlike i rodna politika, shodno potrebama društveno-političkog trenutka, unutar nove idejno-političke paradigme naturaliziraju se i podupiru snagom Božanskog autoriteta. Pored analize i prikaza medijskog diskurzivnog ocrtavanja lika *nove* bošnjačke žene koja je potrebna novoj društveno-političkoj eliti, autorica u radu predstavlja i primjer (zlo)upotrebe ženske prezentacije koja služi da bi je predstavila kao čuvaricu kolektivnog subverzivnog pamćenja i interpretacije povijesti koja se suprotstavlja oficijelnom i urušavajućem *režimu istine*.

* Naučno istraživanje na temelju kojeg je nastao ovaj rad podržano je sredstvima Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke za 2022. godinu.

Ključne riječi: žena, Bošnjakinja, islam, kolektivne kategorizacije, kultura pamćenja, Islamska zajednica, mediji, diskurs.

Uvod

Posljednju deceniju i po bavim se analizom narativne strukture na temelju koje se, putem diskurzivnih praksi medija, pripadnika kulturne inteligencije, političara, vjerskih vođa, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, nastoji oživjeti nacionalni, kulturni i vjerski identitet članova/članica bošnjačke zajednice. Kao rezultat te analize i istraživanja nastalo je nekoliko radova.¹ Tek odnedavno, zbog zakašnjele osviještenosti nad činjenicom da je ta narativna struktura korjenito androcentrična jer je kreiraju i unutar nje, na kulturno-historijskoj i društveno-političkoj pozornici, te unutar kulture pamćenja, dominiraju muškarci, počela sam pažnju posvećivati rodnom aspektu spomenutog istraživačkog polja.² Budući se ovaj rad nastavlja na raniji istraživački tok i na moje prethodne radove, u njemu se koristim manje-više istim ključnim pojmovima,³

¹Sabina Veladžić, "Homogenizacija Bošnjaka kroz *Preporod* 1990.", u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 185–217; Sabina Veladžić, "Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije" (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011); Sabina Veladžić, "Kretanje ka nultoj tački – politički narativ SDA 1990–1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka", u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek (Zagreb: Disput, 2011), 209–312; Sabina Veladžić, "Kreatori bošnjačkog društva u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih", *Prilozi*, br. 48 (2019): 245–275.

²Sabina Veladžić, "Žene u diskursu i diskurs žene u bošnjačko-muslimanskim vjerskim i nacionalno-kulturnim medijskim tribinama *Preporodu*, *Muslimanskom glasu* i *Ljiljanu* 1989–1995.", <https://historiografija.ba/article.php?id=248>; Sabina Veladžić, "(Bio)političke strategije rasprave o 'mješovitim brakovima' u *Ljiljanu* 1994. godine", *Historijski pogledi*, br. 7 (2022): 423–456.

³*Diskurs, diskurzivna znanja i prakse, subjektivizacija, brak i žena*: "Budući je diskurs temeljni pojam koji koristim u ovom radu smatram da je potrebno dati pojašnjenje njegovog razumijevanja kroz relevantnu literaturu. Iver B. Nojman definira diskurs kao jezičku konstrukciju društvene stvarnosti unutar koje postoji snažna relacija između jezičkog iskaza i konteksta/paradigme koja oblikuje 'perceptivni ram' za razumijevanje stvarnosti, te je u tom smislu stvarnost koja se pojavljuje unutar diskursa kao grupe iskaza zapravo kulturna reprezentacija bremenita simboličkim značenjima. Diskurs, koji nastaje u jeziku kao socijalnom/kulturnom sistemu sačinjen je od niza grupiranih reprezentacija – socijalno redukovanih činjenica – koje posreduju između stvarnosti i našeg poimanja iste. Michel Foucault smatra da diskurzivno znanje, koje, bitno je napomenuti pretenduje na normativnu, obvezujuću snagu, ima funkciju da objedini i poveže pojedince, da osigura proces njihove 'subjektivacije', tj. njihovo podaništvo i podređivanje diskursu tj. određenoj slici i razumijevanju društvene stvarnosti, te samim tim i onim strukturama ekonomske, društvene, političke moći koje ga generiraju i njime uspostavljaju

kao i teorijskom podlogom,⁴ ali ulazim u novi rukavac spomenutog toka i skrećem pažnju na dosad zanemarenu i skrajnutu žensku dimenziju medijski konstruirane bošnjačke *preporodne* stvarnosti.⁵

Cilj je ovog rada, dakle, pokazati kako je, u kojoj mjeri i u koju svrhu putem medijskog diskursa predstavljan lik žene u *Preporodu*, *Muslimanskom glasu*, *Ogledalu*, *Bosanskim Pogledima*, *Islamskoj misli* 1989–1992, tj. u periodu “demokratizacijskog” predraća, u kojem se mijenja idejno-politička paradigma na prostoru Bosne i Hercegovine, što je proces tokom kojeg iz i oko Islamske zajednice kao vjerske i jedine “nacionalne” institucije Bošnjaka izrasta nova društvena i politička elita bošnjačkog naroda. Konkretnije, cilj ovoga rada jeste pokazati na koji je način diskurzivna konstrukcija bošnjačke žene prezentirana unutar ideološke narativne strukture koja je poslužila nacionalnoj homogenizaciji kolektiva u demokratizacijskom i predratnom periodu.

paradigmatski ‘režim istine’. Na pomenutoj subjektivaciji – koja suštinski, u kontekstu ovog rada i njegove tematike, predstavlja uspjele socijalizaciju u okvirima novoetabrirane etnonacionalne idejno-političke paradigme – temelji se uspostava (bio)političke moći nad golim životima *homo sacera* koji kroz društveno djelovanje i bračno udruživanje imaju osigurati reprodukciju ekonomskog, ideološkog, društvenog, političkog i kulturnog sustava. U navedenom leži i smisao istraživačke obrade i značaj ove teme koja se fokusira na ‘znanja’ putem kojih se pokušava oblikovati zajednica određenog tipa te usmjeriti društvene prakse članova te zajednice”. Veladžić, “(Bio)političke strategije”, 427.

⁴ Michel Foucault, *Znanje i moć* (Zagreb: Globus, 1994); Mišel Fuko, Džudit Butler, *Šta je kritika?*, ur. Adriana Zaharijević, Predrag Krstić (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018); Iver B. Nojman, *Značenje, materijalnost i moć: Uvod u analizu diskursa* (Beograd: Centar za civilno-vojne odnose Alexandria Press, 2009); Nira Yuval-Devis, *Politika pripadanja, intersekcijaska sporenja* (Novi Sad: Alumnistkinje rodni studija i Futura publikacije, 2015); Vjeran Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009); *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić, Lydia Sklevicky (Beograd: Prosveta, 1983); Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation* (Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: SAGE Publications, 1997); Peter L. Berger, Thomas Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje, rasprava o sociologiji znanja* (Zagreb: Naprijed, 1992).

⁵ Šaćir Filandra se u svojoj knjizi *Bošnjačka politika u XX stoljeću* referira na početak 1990-ih, procese demokratizacije i politiku nove bošnjačke elite, koji su predstavljali jednu izražajnu konjukturu u strukturi bošnjačkog nacionalnog razvitka kao na “treći bošnjačko-muslimanski preporod”. Autor se spomenutim djelom potvrđuje kao pripadnik bošnjačke kulturne inteligencije koja svojim znanstvenim diskursom kreira, oblikuje narativnu strukturu na kojoj se temelji i na temelju koje se “zamišlja” bošnjački nacionalni identitet, te je u tom smislu termin *preporodni* primordijalan, zbog čega ga navodim u kurzivu. Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998). Uzimajući u obzir rat i nasilje koje je uslijedilo iza *demokratizacije* i *preporoda*, destrukciju ljudskih života i kakve-takve inkluzivnosti bh. društva, kao i tegobnu postratnu stvarnost u Bosni i Hercegovini ne mogu da ne posmatram taj termin kao eufemizam.

Medijskim predstavljanjem žena i roda u dnevnim novinama, u prošlosti i savremenom dobu, a na prostoru država koje su nastale raspadom socijalističke Jugoslavije bavile su se, uglavnom, autorice.⁶ Nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. istraživačka pažnja usmjeravana je prema ženama žrtvama ratnog nasilja i postratne društveno-političke stvarnosti na čijoj ratnoj traumi političke elite legitimiraju svoju vlast, kao i ženama koje se nastoje pozicionirati unutar javne političke sfere oblikovane nacionalnom isključivošću.⁷ Temi diskurzivnog pozicioniranja bošnjačke žene unutar nacionalno-kulturne i homogenizacijske narativne strukture početkom 1990-ih do sada nije poklanjana pažnja.

Analizirane štampane medije koje sam koristila kao izvore uređivale su redakcije koje su bile (dominantnim) dijelom izrastajućeg političkog pokreta formiranog oko Stranke demokratske akcije, te se u tom smislu pojavljuju kao *ideološki aparati*⁸ nove političke elite kojom dominira mladomuslimanska grupa. Početkom jula 1989. godine na čelo *Preporoda*⁹ dolazi redakcija koja

⁶ Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi, ur. Nirman Moranjak-Bamburać, Tarik Jusić, Adila Isanović (Sarajevo: Mediacentar Sarajevo, 2007). Među radovima u navedenom zborniku izdvajam: Adila Isanović, "Medijski diskurs kao muški domen: predstavljanje roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji", 49–84; Danijela Majstorović i Vladimir Turjačanin, "Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: rodna i etnička podvojenost društva", 85–113; Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka, ur. Adrijana Zaharijević (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll, Ured u BiH, Fondacija Cure, 2012). Od članaka u zborniku izdvajam: Paula Petričević, "Jedan Bog – jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravima", 144–162; Jelena Višnjić, Mirjana Miroslavljević, "Problem reprezentacije roda u medijima", 287–301; *Invisible archives Women in the periodicals from Vardar Macedonia between the two world wars*, ur. Ivana Hadjievska, Jana Kocevaska (Skopje: Center for Research of Nationalism and Culture, 2021); Elissa Helms, "Politics is a Whore: Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina", u: *The New Bosnian Mosaic Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, ur. Xavier Bougarel, Elissa Helms, Ger Duijzings (Ashgate), 235–253.

⁷ *Mass Rape The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, ur. Alexandra Stiglmayer (Lincoln and London: University of Nebraska Press, 1994); Beverly Allen, *Rape Warfare The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia* (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 1996); *Molila sam ih da me ubiju: Zločin and ženom Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: CID Savez logoraša BiH, 2000); Selma Leydesdorff, *Prazninu ostaviti iza nas Istorija žena Srebrenice* (Sarajevo: RABIC, 2009); Belma Bećirbašić, *Tijelo, ženskost i moć, Upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo* (Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2011).

⁸ Luj Altiser, *Ideologija i državni ideološki aparati (Beleške za istraživanje)*, (Beograd: Karpos, 2009).

⁹ Izdavač *Preporoda* od 1970, kada list počinje sa izlaženjem, bio je Izvršni odbor Udruženja ilmiye u Sarajevu, a potom od 1980. godine Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije u Sarajevu.

počinje list izražajnije profilirati kao idejno-političku i nacionalnu medijsku tribinu Bošnjaka s ciljem da potakne političku mobilizaciju i nacionalnu homogenizaciju bošnjačkog kolektiva.¹⁰ Nakon što je Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, zbog unutarnjih razmirica, smijenio spomenutu redakciju, Džemaludin Latić početkom 1991. pokrenuo je dvomjesečnik *Muslimanski glas*, kao "list Stranke demokratske akcije", tj. kao "nezavisni list za politiku, vjeru i kulturu".¹¹ *Ogledalo*, "prvi nezavisni muslimanski list od rata pa naovamo, zapravo prvi list Muslimana u Jugoslaviji za politička, kulturna i društvena pitanja", pojavilo se na nacionalnom medijskom tržištu krajem 1990.¹² Nije dugo izlazio, ali je okupljao najistaknutije predstavnike bošnjačke nacionalno-kulturne inteligencije razolikih idejnih profila, početkom

¹⁰ "U miru, objektivno, otvoreno", *Preporod*, 1. juli 1989, 1. Treba napomenuti da je s ovim preuzimanjem *Preporoda* izmijenjena i poruka zajednici/ummetu u zaglavlju časopisa koja je sada glasila: "Bog neće izmijeniti situaciju jednog naroda, sve dotle dok taj narod ne izmijeni sebe. (Kur'an)". Implicitno je ovim poslata poruka da veliki dio odgovornosti za sudbinu naroda leži i na njemu, tj. ovisi o njegovom htijenju da se vrati korijenima svog islamskog identiteta. Povratak islamskom kulturnom identitetu tako je predstavljan kao put ka rješavanju političke i svake druge krize kroz koju je kolektiv prolazio. Suštinski je, pak, njegovo zagovaranje bilo u službi legitimacije novouspostavljajuće političke elite. Novoizabrani urednik lista bio je Rešid Bilalić, a redakcija je bila sastavljena od idućih članova: Mensur Brdar, Nusret Čančar, Mehmedalija Hadžić, Rešid Hafizović, Hadžem Hajdarević i Džemaludin Latić. Isto, 16. Nedžad Latić, novinar *Preporoda* krajem 1980-ih i početkom 1990-ih i brat Džemaludina Latića, u svojoj knjizi *Sarajevski armagedon* tvrdi da je zapravo Džemaludin Latić uređivao *Preporod*, ali se zbog zabrane UDB-e kao urednik navodio Bilalić, profesor Gazi Husrev-begove medrese. Nedžad Latić, *Sarajevski armagedon* (Sarajevo: Bosančica print, 2015), 30, 31.

¹¹ Raspuštanju su prethodili izbori unutar Islamske zajednice koji su izazvali nezadovoljstvo unutar mladomuslimanskog kruga jer je njima, s položaja v. d. predsjednika Mešihata, smijenjen Senahid ef. Bistrić, koji je osiguravao finansijsku podršku za bošnjački politički pokret i koji je formalno i imenovao redakciju iz jula 1989. Novi, legitimno izabrani predsjednik Mešihata, Salih ef. Čolaković izražavao je nezadovoljstvo činjenicom da je ta redakcija "privatizirala *Preporod*" i da "nije izražavala interes Islamske zajednice". Mešihat Islamske zajednice BiH, "Saopštenje za muslimansku javnost o raspuštanju dosadašnje imenovane Redakcije 'Preporoda'", *Preporod*, 15. mart 1991, 10. Na naslovnici *Muslimanskog glasa* od 20. februara 1991. i 5. aprila 1991. piše: "List Stranke demokratske akcije".

¹² "Ogledalo sada dolazi sa neskrivenim željama i ambicijama da preuzme na sebe dio tog teškog bremena društveno-političke i kulturne problematike prvenstveno Muslimana, ali i svega onoga što je u vezi sa njima (...) Jer (...) Muslimani su jedini u Evropi kao narod bili politički lišeni povijesnog nacionalnog identiteta i kulturne (...) samobitnosti, te prepušteni negiranju, ignoriranju i asimiliranju." "Ogledalo muslimanske stvarnosti", *Preporod*, 1. decembar 1990, 12. Izdavač lista bilo je Prvo muslimansko dioničko društvo sa Salimom Šabićem na čelu, a urednik je bio Mustafa Mujagić, koji je u svojoj riječi uz prvi broj naglasio da list ima ambiciju da se kulturnim djelovanjem nasloni na istoimeni časopis s početka 20. stoljeća, a koji je uređivao dr. Safvet-beg Bašagić. Mustafa Mujagić, "Uz prvi broj", *Ogledalo*, novembar 1990, 1; Dr. Muhsin Rizvić, "Ogledalo' nove zbilje", *Ogledalo*, decembar 1990, 63.

1990-ih konsenzualno okupljene oko istog cilja – gradnje, strukturiranja i diseminiranja nacionalno-homogenizacijskog narativa s izraženom kulturnom sadržinom.¹³ *Islamska misao* je, najvećim dijelom, bila posvećena “predstavljanju domaće i strane uleme”, te promociji islamske intelektualne i kulturne baštine u Bosni i Hercegovini i svijetu.¹⁴ *Bosanski pogledi*, “nedjeljni privatni list”, u vlasništvu Adil-bega Zulfikarpašića, najistaknutijeg predstavnika bošnjačke političke emigracije koji se u Bosnu i Hercegovinu vratio krajem 1980-ih i pridružio bošnjačkom političkom pokretu, pokrenut je iznova u proljeće 1991. godine.¹⁵ Zbog razlaza s mladomuslimanskom grupom u SDA¹⁶ Zulfikarpašić je osnovao novu nacionalnu stranku, Muslimansku bošnjačku organizaciju (MBO), kojoj su *Bosanski pogledi* poslužili kao ideološki aparat. Iako je narativ koji je diseminiran kroz taj list svojom temeljnom strukturom korespondirao onom homogenizacijskom i nacionalno-kulturnom narativu u *Preporodu* i *Muslimanskom glasu*, sporadično je ipak reprezentacija žene u njemu iznenađujuće odudarala od uspostavljenog šablona.¹⁷ Istraživačkom

¹³ Za list su pisali Atif Purivatra, Fuad Muhić, Enes Duraković, Alija Isaković, Muhsin Rizvić, Rusmir Mahmutćehajić, Mustafa Imamović, Rasim Muminović, Haris Silajdžić, Halid Čaušević, Smail Čekić, Safet Bandžović, Šaćir Filandra itd.

¹⁴ *Islamska misao* pokrenuta je 1979. godine na inicijativu dr. Ahmeda Smajlovića. Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih list, čiji je izdavač bilo Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, uređivali su Enes Karić, Enes Durmišević i Šefik Kurdić. S izbijanjem rata u Bosni i Hercegovini 1992. stalo je i publiciranje časopisa. Dr. Nezir Halilović, “Časopis *Islamska misao* zagubljeni dragulj Islamske zajednice”, Časopis “*Islamska misao*” zagubljeni dragulj Islamske zajednice – AKOS (preuzeto 2. 11. 2022).

¹⁵ *Bosanski pogledi*, “Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu”, izlazio je u periodu 1960–67. i predstavljao je važnu, ako ne i jedinu, idejno-političku i medijsku tribinu Bošnjaka u emigraciji u okviru koje se agilno plediralo u korist prepoznavanja nacionalne i kulturne zasebnosti te zajednice koja je bila osporavana. *Bosanski pogledi*, *Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960–1967*. PRETISAK (London: STAMACO, 1984). Nakon spomenutog perioda izlaženja prvi broj “novih” *Bosanskih pogleda*, nedjeljnog privatnog lista, pojavio se u martu 1991. *Bosanski pogledi*, 7. mart 991.

¹⁶ Nedžad Latić, “Boljševizam propao – boljševici ostali”, *Preporod*, 1. oktobar 1990, 2.

¹⁷ Razlog tome može se tražiti u ipak liberalnijem idejnom stavu utemeljivača lista, kao i činjenici da novinari koji su pisali za *Bosanske poglede* nisu dolazili iz krila Islamske zajednice, već su, uglavnom, ranije pisali za (omladinsku) socijalističku štampu. “Nadira Tolja je prva Jugoslovenka vlasnica privatnog detektivskog biroa. Dobro se služi magnumom i ne voli suviše javnost”. Andrea Doder, “Policajka iz šehera”, *Bosanski pogledi*, 4. april 1991, 18; “Prva muslimanka – ljekar na Balkanu”, *Bosanski pogledi*, 30. maj 1991, 32. Vrlo kratak tekst navedenog članka bio je posvećen 60-godišnjici od stjecanja diplome Ševale Zildžić-Iblizović, “prve žene-ljekara u Bosni i Hercegovini i prve ljekarke-muslimanke na Balkanu”; “Ajša – kraljica bosanska”, *Bosanski pogledi*, 16. maj 1991, 31. Povod tekstu bila je nagrada – “zlatna

analizom, pored navedenih štampanih medija, obuhvaćena je i *Književna revija*, "list za književnost, umjetnost, kulturu i društvena pitanja", čiji je izdavač bila Republička konferencija književne omladine Bosne i Hercegovine. Književnik Zilhad Ključanin, aktivni sudionik bošnjačkog nacionalno-kulturnog i političkog pokreta s početka 1990-ih, koji je u ratnom *Ljiljanu* 1992–1995. ostrašćeno gradio stigmatske kolektivne kategorizacije omraženog *Drugog*, u septembru 1988. godine preuzima uređivanje lista i otvara njegove stranice za raspravu o pitanjima iz bošnjačke, bosanske (nacionalno) kulturne bliže i dalje povijesti, te savremenosti.¹⁸ Osim spomenutim izvorima – kojima se pristupa analitički kao tekstovima koji svjesno reduciranim tumačenjem nacionalno-kulturne stvarnosti Bošnjaka potkraj 20. stoljeća tu stvarnost zapravo konstruiraju¹⁹ – u (re)konstrukciji odabranog dijela i aspekta povijesti služila sam se interdisciplinarnim teorijskim pristupom i metodom *oral history*.²⁰

Političku djelatnost nove bošnjačke društveno-političke elite početkom 1990-ih programski je obilježilo apostrofiranje i apsolutiziranje vjerskog i nacionalnog-kulturnog kolektivnog identiteta, zasnovanog na islamu i islamskoj tradiciji kao esencijalnog ljudskog identiteta i to je zapravo predstavljalo idejno-političku platformu na temelju koje je, u postsocijalističkom periodu koji je počinjao, trebalo oblikovati novog *podanika/subjekta*.²¹ Dakle, s jedne

kruna Kaya južnokorejske dinastije Kim Su-Ro" – koju je dobila pjesnikinja Ajša Zahirović od Instituta za istraživanje svjetske poezije u Seulu: "(...)kao i mnoga druga umjetnička ostvarenja Dalekog istoka, i izgled 'Kaye' asocira na 'majčinski toplo' raskriljene grane drveća punog života".

¹⁸ *Književna revija*, septembar/oktobar 1988.

¹⁹ Kao što napominje Iver B. Nojman: "(...)između stvarnosti i našeg poimanja stvarnosti nalazi se reprezentacija stvarnosti (...) Za analitičara diskursa osnovna jedinica analize je iskaz, a cilj je ići od iskaza do konteksta kako bi se na taj način moglo kazati nešto o socijalnoj situaciji čiji je iskaz jedan od mnogih nosilaca". Nojman, *Značenje, materijalnost, moć*, 15, 42. Kontekst na koji se referiram je onaj u kojem nastaje tekst i koji obilježava smjena idejno-političke paradigme od socijalističke ka etno-nacionalnoj. Napomenula sam da je iskaz putem kojeg se reprezentira stvarnost monoperspektivan, što ne znači da je lažan, već selektivan, jer ima za funkciju ne da produbi obuhvatno razumijevanje izuzetno kompleksne stvarnosti već da okupi ciljanu grupu oko jednog diskursa.

²⁰ Za potrebe iscrpnije obrade teme intervjuirala sam dr. Aminu Šiljak-Jesenković, sudionicu bošnjačkih političkih, kulturnih i vjerskih manifestacija s kraja 1980-ih i početka 1990-ih, te urednicu *Preporodove* rubrike "Žena i porodica", danas višu naučnu saradnicu na Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu. Intervju je realiziran 18. augusta 2022. u prostorijama Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu.

²¹ "Subjektom" se "postaje procesima subjektivacije, to jest različitim oblicima vladanja", u koje spada i proizvodnja normativnih znanja kojima se podržavaju *režimi istine* utemeljeni od strane društvenih

strane, zbog želje da se obnovi kulturni identitet utemeljen na islamu, a, s druge strane, zbog snažnog pritiska srbijanske propagandne mašinerije krajem 1980-ih – čiji su glavni akteri radili na političkoj i nacionalnoj homogenizaciji srpskog naroda diskurzivno kreirajući dehumanizirajuću sliku omraženog *Drugog*, najprije muslimana albanskog porijekla, pa potom i Bošnjaka,²² te budili strah fantomima *islamskog fundamentalizma, političkog islama i zelene transverzale* – u bošnjačkom nacionalno-kulturnom narativu prisutna je bila tendencija deorijentaliziranja diskursa o islamu, isprepletena s intenzivnim nastojanjem da se promovira islamska kulturna baština kao temeljna za nacionalni identitet Bošnjaka.²³

Diskurzivni ideal "nove" stare žene za preporod i obnovu nacije

Na samom početku 1989. godine, u kojoj su se desile istočnoevropske revolucije i probudile nadu protivnika socijalističkog idejno-političkog i društvenog sistema u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini da je smjena istrošenog poretka moguća, u *Preporodovoj* rubrici "Žena i porodica" među naslovima "Kutak ljepote", "Čorba od ćufti i jogurta", "Kupus u tepsiji", "Jabuke u bošćicama", "Moda – makar ramazanska", "Njega i pažnja prema bolesniku" donesena je "Ponuda za razmišljanje" koncipirana kao pitanje: "Da li je potrebno ženu vratiti kući?".²⁴ U tekstu koji je preveden s turskog jezika konstatuje se kako je izlazak žene u javnu sferu tokom procesa modernizacije i

struktura moći. Adrijana Zaharijević, "U čemu je vrlina kritike?", u: Fuko, Batler, *Šta je kritika?*, 21.

²² Vidjeti: Norman Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000); Zoran M. Marković, "Nacija-žrtva i osveta", u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov (Beograd: Republika, 1996), 637–661; Aleksandar Nenadović, "Politika u nacionalističkoj oluji", Isto, 583–609; Mark Thompson, *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini* (Beograd: Medija centar, 2000); Marija Mandić, "The Serbian Proverb Poturica gori od Turčina (A Turk-Convert Is Worse Than a Turk): Stigmatizer and Figure of Speech", u: *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe Representations, Transfers nad Exchanges*, ur: František Šístek (New York, Oxford: Berghahn, 2021), 170–193.

²³ O tome vidjeti: Veladžić, "Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine"; Halid Čaušević, "Političko-pravni aspekti islamskog fundamentalizma u Jugoslaviji", *Islamska misao*, januar 1990, 3–5; Dr. Jusuf Ramić, "Mogu li muslimani i nemuslimani biti prijatelji", Isto, 8; N. Latić, H. Hajdarević, "Naučno definisanje 'islamskog fundamentalizma'", *Preporod*, 1. februar 1990, 6, 7.

²⁴ "Ponuda za razmišljanje Da li je potrebno ženu vratiti kući?", *Preporod*, 15. februar 1989, 6. Ime autora teksta nije navedeno, samo to da je tekst preuzet iz *Kadın ve aile*, Ocak/Şubat 1989. (*Žena i porodica*, januar/februar 1989).

sekularizacije prouzročio krizu u porodici i nemoralno ponašanje omladine koja je, bez majčinskog odgoja, prepuštena negativnim utjecajima modernog svijeta i akulturaciji, te se raspada i šira i uža porodica, kidaju rodbinske veze, a sve zbog činjenice da je žena napustila obavljanje svog primarnog društvenog poziva.²⁵ U istoj rubrici, u kojoj su tokom 1989. lokalizovana "ženska pitanja", kritikuje se i sekularna praksa socijalističke svakodnevnice koju su muslimanke usvojile – odlasci na more i izlaganje polugolih tijela suncu – kao grijeh i gubitak moralnog dostojanstva, te se one pozivaju da se vrate islamskom moralu i načinu odijevanja. Otkrivanjem svoga tijela, napominje se, muslimanka dovodi muškarce koji "prirodno" imaju snažniji libido u iskušenje, što potiče širenje nemoralnog ponašanja, tj. prakticiranje seksa izvan institucije braka.²⁶ Moralna islamska pouka za žene u rubrici je diseminirana i kroz pseudoknjiževne narative kroz koje su se isticale islamske vrijednosti – čednost, pristojno odijevanje koje osigurava dostojanstvo žene, brak i djevojačka nevinost prije njega, seks unutar institucije braka, obrazovanje – koje, kako se sugeriralo, doprinose idiličnom i čistom porodičnom životu naspram tame i grešnosti sekularne modernosti.²⁷ U tekstovima koji govore o ženama

²⁵ "Žena danas (...) ne može pronaći vremena da obavi kućne poslove, da odgaja djecu i da stvori ugodnu, porodičnu atmosferu. Vidimo da su se iz mrtvila probudila neka pitanja o ponašanju djece i omladine, o našem moralu, o kulturi i obrazovanju, i da su proizašla iz slabljenja rodbinskih veza i nestanka porodične odgovornosti. To je jedan od primjera naše politike koja se usmjerila ka izravnavanju žene i muškarca na svim poljima, kako lične tako i političke prirode. Danas je u Evropi i u drugim razvijenim zemljama porodica u krizi. Jedan od razloga za ovo je to što je žena u poslovnom životu uzela veliku ulogu, zapostavila kuću i nije uzela dovoljnu ulogu u odgajanju djece. Ovo (sve što je navedeno, op. a.), osim što s jedne strane može biti utjeha za nezaposlene, može biti i izvanredna smjernica ka onom šeriatom zacrtanom. Ali koja se od nas slaže sa tim?", "Ponuda za razmišljanje Da li je potrebno ženu vratiti kući?", *Preporod*, 15. februar 1989.

²⁶ "Sezona godišnjih odmora je u jeku. Mnoge muslimanke (...) odlaze na more (...) mahom razgolićuju svoja tijela izlažući ih (...) pogledima onih koji njihovo tijelo ne bi smjeli vidjeti. (...) dio ili dijelovi tijela koje je nepristojno ne pokriti pred drugima (...) za žene: sve tijelo osim lica i ruku do članaka (...) Ne treba posebno obrazlagati činjenicu koja je jasna svakom moralnom čovjeku: žensko tijelo, osim lica i ruku do članaka, privlačno je muškarcima (...) Tijelo muškarca (...) ne izaziva požudu kod žene. (...) Islamski propis koji traži da žena pokriva svoje tijelo uvažava ženu, koja je, ukoliko je vjernica, čednija; u tom slučaju, islam kao da ima više povjerenja u nju nego u muškarca. (...) Cilj našeg moralističkog upozorenja je da muslimanka shvati da će sačuvati svoje dostojanstvo samo ukoliko poštuje propise šerijata; ti je propisi štite i čine poštovanom ženom." Sejfid Mevlid, "Avret", *Preporod*, 15. august 1989, 8; Avret (ar.) mana, nedostatak, ono što je sramota i treba pokriti i pred čim se stid osjeća i pokazuje/stidna mjesta/žena.

²⁷ "Između tri tmine i svjetlosti sunca", *Preporod*, 1. april 1989, 8. Ova "Ramazanska priča" predstavlja agitaciju protiv abortusa do kojeg, kako se sugerira, dolazi usljed raširenog nemorala. Prikazom dominira

(u islamu), ili su njima upućeni s ciljem da ih se motivira na povratak islamskom identitetu, te da bi se slika o položaju žene u islamu destigmatizirala i oslobodila predrasuda, rodne razlike se naturaliziraju, a moralna dekadencija savremenog svijeta se pripisuje činjenici da je žena napustila svoju *prirodnu* društvenu ulogu i na sebe preuzela vršenje *muških* djelatnosti u javnom prostoru, što se tumači kao devijacija, zapravo, kao znaci kraja ljudske civilizacije i *Sudnjeg dana*. U analiziranim tekstovima prisutna je karakterologija žene kroz koju se ona diskurzivno oslikava kao *prirodno* nježno i milostivo, ali slabo, iracionalno, gotovo neuračunljivo biće.²⁸ Njena je *prirodna* društvena uloga ona

islamska moralna superiornost glavne protagonistkinje koja iskazuje prezir prema sekularnoj ženi i trpi različite vidove društvene diskriminacije zato što ne želi da podlegne "trendu" sekularnog ponašanja, ali onaj koji je na *Ispravnom putu*, poruka je priče, uprkos teškoćama, naposljetku je uvijek pobjednik: "Te godine, zapravo tih godina, kada je kod nas dospjela najezda feminizma, slobodne ljubavi, kad je u modu došao hipi-pokret, ono o čemu se najviše govorilo bilo je planiranje porodice. Mnoge djevojke koje su bile na studiju sa mnom smatrale su se vrednijim ako bi pričale o mnogim dečkima sa kojima su bile, ako bi pokazivale neke nove pilulice 'spasa', kako su ih zvale, ako bi nabrajale svoje abortuse ... Bilo mi je teško (...) slušati, te otužne priče djevojaka iz provincije, koje su kiselo mirisale po podruskim sobama, studentskom domu i znoju ... Pitala sam se šta je to toliko različito između mene i njih, kakvi nas to svijetovi dijele ... (...) Ne mogu (...) zaboraviti kada sam prolazila pored nekolicine djevojaka, u mantilu zakopčanom do grla, i sa suknjom 'tri prsta ispod koljena', koja je u to vrijeme bila duga čak i za pedesetogodišnje domaćice. Zaboljelo me kada sam čula šapat 'kaluđerica', a onda tihi kikut." Isto. U prvom broju *Preporoda* za 1990. na naslovnoj strani donesena je najava intervjua urednika Latića sa zagrebačkim doktorom Antunom Lisecom a koji je bio posvećen agitaciji protiv kontracepcije, abortusa, a za rađanje djece. Džemaludin Latić, "Maternica kao grobnica", *Preporod*, 1. januar 1990, 8-10; F. F., "Kontracepcija – početak III svjetskog rata", Isto, 16. U listu je donesena vijest da je spomenuti doktor održao predavanje za đake Medrese i studente Islamskog teološkog fakulteta, te da im je prikazan i dvadesetominutni film koji prikazuje abortus s porukom da je njegovo i sprečavanje upotrebe kontracepcijskih sredstava, među vjernicima i naročito vjernicama, njihova zadaća kao budućih imama i mualima. Na istom fonu u rubrici "Žena i porodica" vidjeti: Fahira Fejzić, "Namjerni pobačaj je haram (Razgovor sa profesorom Islamskog teološkog fakulteta mr. Ibrahimom Džananovićem)", *Preporod*, 15. februar 1990, 9.

²⁸ "U hadisima (...) stoji da će doći vakat kada će se muškarci (...) činiti sličnim ženama, a žene sličnim muškarcima, te da će žene biti zapovjednici, kada će muškarcima biti bolje da su pod zemljom. Te deformacije dolaze zbog toga što (...) naročito žene (...) ne uvažavaju dosljedno evidentnu prirodnu činjenicu: žene se od muškaraca razlikuju (...) Žena je fizički nejaka (...) a duševno je nježnija milostivija, razdražljivija (...) lakomislenija (...) povodljivija. Grijeh koji učini žena kad je nagovorena i zavedena teži je za onoga ko ju je zaveo nego za ženu (...) Prema šeriatu, to nejako i nježno biće (...) nije zaduženo istim ovosvjetskim dužnostima kao muškarac. Zbog toga žena (...) ne ratuje (...) nije obavezna da opskrbljuje porodicu, ne vozi tramvaj (...) ne gradi puteve, ne igra fudbal ... navodimo primjere iz našeg doba iz kojih se vidi kako u drastičnoj mjeri može da se potare ona prirodna razlika između muškaraca i žena". Sejjid Mevlīć, "Muslimanka: ponižena ili poštovana žena? (II)", *Preporod*, 15. juli 1989, 10. Isti autor je pod navedenim naslovom, unutar rubrike, kreirao neku vrstu kolumne

u privatnoj sferi, održavanje kuće, rađanje i odgoj djece, pružanje nježnosti mužu koji je "zadužen da privređuje i često je umoran."²⁹

Slika žene kao nedozrelog *bića prirode* kojim treba upravljati čvrstom rukom jer je podložna silama mraka te predstavlja izazov za muški svijet dodatno je apostrofirana u prijevodu djela islamskog klasika iz 12. stoljeća Ebu Hamida Muhammeda El-Gazalija, koje je u nastavcima objavljivano u *Preporodu* tokom 1989. unutar rubrike "Žena i porodica". Čovjek, muž, prema Gazalijevom shvatanju, odgojitelj je žene, njen zadatak je briga za porodicu, kuću i rađanje djece, koja su smisao i svrha bračne zajednice. Žena mužu, budno kontrolisana i monitorisana, olakšava dunjalučko/ovosvjetsko breme i time mu omogućava da obezbijedi svoj put do dženneta/raja.³⁰ Gazalijevi

u kojoj je želio aktualizirati "sva pitanja i probleme naše muslimanke koje savremeni trenutak nosi", te je u to ime pozivao muslimanke "intelektualke različitih disciplina" da se uključe u pripremanje rubrike – "Da bismo postigli naš cilj: da pomognemo našoj muslimanki (...) u nastojanju da bude što svjesnija svoje uvažene vjere (...) čestita, obrazovana, ponosna, savremena i tradicionalna u islamskoj mjeri". Sejjid Mevlić, "Muslimanka: ponižena ili poštovana žena (I)", *Preporod*, 1. juli 1989, 10. Navedeno pokazuje da su muškarci trebali obrazovane muslimanke kao medijatore prema ženama, a u cilju realizacije vjerskog i nacionalno-kulturnog programa koji su osmislili.

²⁹"Jer danas je žena najmanje vezana za kuću i za odgoj djece, što je donijelo nesagledive deformacije. Nesumnjivo, održavanje kuće i podizanje djece osnovne su obaveze muslimanke, i to je prirodno postavljanje stvari na njihovo mjesto. Djeci je potrebna nježnost i niko im je ne može pružiti kao majka. (...) Osim djece, mir i nježnost potrebni su i mužu. On je zadužen da privređuje i često je umoran. Mirna kuća i harmonija u porodici direktno se odražavaju na njegov radni učinak". Sejjid Mevlić, "Muslimanka: ponižena ili poštovana žena? (III)", *Preporod*, 1. august 1989, 10.

³⁰"Ali, brak ne treba biti s namjerom da se zadovolji strast, cilj braka trebaju biti djeca. (...) Pejgmaber a.s. veli: 'Pokraj svake žene koja šeta (...) nalazi se i šejtan. Ako neko sretne neku lijepu ženu, neka odmah ide svojoj kući i neka razgovara sa svojom ženom, jer u tom pogledu sve žene su iste'. Ebu Hamid Muhammed El-Gazali, "Alkemija sreće Adabi (propisi ponašanja) u braku", prev. Amina Šiljak, *Preporod*, 1. juli 1989, 10; Među koristima braka navedena je i ova: "Žena sređuje kuću, kuha, pere i hizmeti svima koji se pojave u njenoj kući. Kada bi muškarac (pored svih poslova koje radi van kuće: privređivanje, kupovina) obavljao i te poslove, izostao bi od ibadeta i sticanja nauke (...) Da bi se mogao pozabaviti ahiretom, moraš se razriješiti nekih dunjalučkih poslova (i podijeliti ih sa ženom)". Isto; U dijelu teksta koji se odnosi na propis kakvom ženom se musliman treba ženiti, između ostalog, piše: "(...) ne treba uzimati onu ženu koja ne želi da rađa djecu. (...) Bolja je suha hasura u uglu kuće nego žena koja ne želi da ima djecu", Ebu Hamid Muhammed El-Gazali, "Alkemija sreće Adabi (propisi ponašanja) u braku", *Preporod*, 15. august 1989, 8; "(...) žene su stvorene slabim i takvim da trebaju biti skrivene (...) vezavši se za jednog čovjeka. Izlaz za njihovu slabost je ćutanje, a izlaz za njihovu nedodirljivost (...) je učiniti da se zadržavaju u kući (...)", Ebu Hamid Muhammed El-Gazali, "Alkemija sreće Propisi ponašanja od sklapanja braka do smrti", *Preporod*, 1. septembar 1989, 8; Prema 3. i 4. propisu u Gazalijevom djelu muškarac treba: "Šaliti se sa ženama, igrati se, ne biti nepokretljiv i nedinamičan, postupati prema njima spram njihovog načina razmišljanja. (...) Ne treba dovoditi do situacije u kojoj će šala

stavovi u *Preporodu* reaktualizirani su i prevedeni od strane urednice rubrike "Žena i porodica" bez osvrta na tu interpretativnu tradiciju.³¹

Preporodu rubriku "Žena i porodica" tokom 1989. godine uređivala je Amira Šiljak – mlada, obrazovana orijentalistica, u svojim dvadesetim godinama – pod pseudonimom Vedada Hadžimešić. Ona je, također, tokom 1990. godine aktivno participirala u osnivanju prve nacionalne stranke Bošnjaka nakon

i igra uništiti poštovanje i ozbiljnost. Ne smije se dozvoliti da se postane oruđem za neke njihove beskorisne i prljave ciljeve. (...) Mudro je rečeno: 'žene treba konsultovati i učiniti suprotno onome što one kažu.' Uistinu je žena kao nefs: samo ako je malo slabije uhvatiš za ruku, izmigoljiće ti se, preći će granice i onda ju je teško ispraviti. (...) Pri svakoj ženi ima slaba strana čiji je lijek jedino sabur muškarca, i pri svakoj ženi ima po jedna nepravilnost za koju je jedini lijek da je muškarac ispravlja. Muškarac bi kao iskusan liječnik uvijek trebao znati kada je vrijeme da se da koji lijek", Isto; "Ne treba dozvoliti da žene mnogo borave na kapijama ili na prozorima koje gledaju na mjesta kuda se kreću muškarci. Jer, veliku štetu oči donose. (...) Omer r.a. je rekao: 'Ne krojite ženama nove haljine (...) Jer, čim ima novu haljinu, u njoj se budi želja da izađe van.' (...) dužnost ih je spriječiti da dolaze u džamije, mesdžide i na ostala mjesta na kojima se iskupljaju muškarci. Samo, nema zapreke starim ženama koje dolaze odjevene u iznošenu odjeću." Ebu Hamid Muhammed El-Gazali, "Alkemija sreće Propisi ponašanja od sklapanja braka do smrti", *Preporod*, 15. septembar 1989, 8; "Ako je žena neposlušna i ako nije pokorna svom mužu, treba je na blag način, lijepo, učiniti pokornom. A ako opet ne bi bila pokorna i ako bude neposlušna, treba (...) okrenuti joj leđa u postelji. (...) ako ovo ne urodi plodom, dozvoljeno je udariti ju, ali se ne smije udarati u lice niti snažno kako bi se desilo da se nešto slomi". Ebu Hamid Muhammed El-Gazali, "Alkemija sreće Propisi ponašanja od sklapanja braka do smrti", *Preporod*, 1. oktobar 1989, 10; "U hadisu stoji: 'Da je dozvoljeno učiniti sedždu ikome osim Allaha dž.š., ženama bi bilo naređeno da čine sedždu svojim muževima.' (...) Žena treba boraviti u kući, ne treba izlaziti van bez odobrenja svog muža (...) ne treba se viđati prečesto s komšinkama, ne treba mnogo pričati (...) treba nastojati da zadovolji muža u svakom pogledu spram onoga što on želi (...) Treba pokriti lice pred muževim prijateljima (...) ne treba tražiti previše (...) uvijek treba biti raspoložena za razgovor i intimni odnos (...) Pejgamber s.a.v.s. veli: 'Pogledao sam u Džehennem i vidio da je (u njemu) većina žena. Upitao sam zašto je to tako. Rečeno mi je: Mnogo su proklinjale, mužu su bile nezahvalne i mnogo su se tužile na svoje muževe' (...). Ebu Hamid Muhammed El-Gazali, "Alkemija sreće Propisi ponašanja od sklapanja braka do smrti", *Preporod*, 15. oktobar 1989, 10.

³¹ U kritičkom osvrtu u kojem se mizoginija u Gazalijevom djelu nastoji dovesti u vezu s povijesnim društveno-političkim kontekstom u kojem je djelovao stoji i to da je Gazalijevo djelo *Ihya'Ulum al-Din*, nakon Kur'ana, za muslimane širom svijeta bilo najobuhvatnija uputa po pitanju svakodnevnih životnih praksi, te da je služilo i služi kao enciklopedija za muslimane/muslimanke koji nastoje ostati/ biti na *Ispravnom putu*: "The *Ihya'* is followed by people (...) who consider it as a guide to their *dhalal* (error) in our different aspects of living. The *Ihya'* serves as an encyclopedia to the Muslim seeker of God's best path. It is divided into *'ibadat* (acts of devotion), *adat* (matters of behavior), *muhlikat* (the Destructive Evils) and *munajiyat* (the Saving virtues). Therefore, a Muslim does not need to consult any other reference after reading the Quran, except for al-Ghazali's work, which is easy to read, is eloquent, and moderate (...)." Nadia I Harhash, "Al-Ghazālī's View on Women: A Comparison with Ibn Rushd", (99+) Al- Ghazālī's View on Women: A Comparison with Ibn Rushd | Nadia I Harhash - Academia.edu (preuzeto 21. 6. 2022).

Drugog svjetskog rata – Stranke demokratske akcije, te je, prema vlastitim riječima, učestvovala i na osnivačkoj skupštini te stranke, držala govore po mjesnim odborima u Sarajevu, uvijek naglašavajući potrebu afirmiranja nacionalnog kulturnog stvaralaštva i s tim u vezi potrebu razvijanja nacionalne kulturne strategije.³² Amina Šiljak je, također, bila predsjednica Udruženja muslimanske akademske mladeži (UMAM), koje je, sa svojim bliskim saradnicima, utemeljila kao “dobrovoljnu organizaciju” pri Kulturnom društvu Muslimana *Preporod* krajem 1990,³³ te je početkom 1991. organizirala nacionalno-kulturne manifestacije tokom kojih se, polazeći od tradicijskih premisa i vrijednosti, razgovaralo o ženi u bosansko-muslimanskoj tradiciji, pa i ostrašćeno suprotstavljala različita stajališta o obaveznosti pokrivanja žene u islamu.³⁴ Svojim pisanim tekstovima početkom 1990-ih Amina Šiljak je podupirala onu diskurzivnu konstrukciju koju je u javnom prostoru kreirala dominantno muška bošnjačka kulturna inteligencija, a koja je za cilj imala potaknuti obnovu vjerskog, nacionalnog i kulturnog identiteta Bošnjaka početkom 1990-ih.³⁵ Aktivnoj javnoj i političkoj djelatnosti ove mlade žene u vrijeme smjene i delegitimacije

³² Intervju sa dr. Aminom Jesenković-Šiljak obavljen u Sarajevu 18. augusta 2022. godine (tonski zapis u posjedu autorice).

³³ Osnivačka skupština Udruženja muslimanske akademske mladeži održana je na dan predizborne šutnje, 17. 11. 1990. godine u sarajevskom Pozorištu mladih. Uz Aminu Šiljak kao predsjednicu kao zaslužni za utemeljenje udruženja spominju se i Amra Spaho, Nihad Kreševljaković, Džemal Muftić, Bakir Sadović. Izjava predsjednice Udruženja na osnivačkoj skupštini jasno ukazuje na to da su se njegovi osnivači idejno “nastavljali” na tradiciju muslimanskih omladinskih udruženja s početka 20. st. i iz perioda između dva svjetska rata: “Mi se imamo nasloniti (...) na kratku tradiciju Društva muslimanskih akademika ‘Zvijezda’, osnovanog 1904. godine u Beču, te podmladak muslimanskih društava ‘Gajret’ i ‘Narodna uzdanica’ (...). Amir Zimić, “Osnovano Udruženje muslimanske akademske mladeži”, *Preporod*, 1. decembar 1990, 20.

³⁴ “Otvorena ‘Sarajevska zima 91’”, *Preporod*, 15. februar 1991, 16. U osvrtu Fahire Fejzić na upriličeni razgovor o ženi u bosansko-muslimanskoj tradiciji navodi se: “Govoreći o ašikovanju, neostvorenoj ljubavi, porodici, djevojaštvu, nošnji, poštenju slikovito je apostrofirana pobožnost i čestitost, dostojanstvo i posebnost ove žene”. Fahira Fejzić, “Žena u bosansko-muslimanskoj tradiciji”, *Preporod*, 1. mart 1991, 5. U istom tekstu Fejzić je napala učesnike i organizatore manifestacije zbog “proizvoljne i neistinite” tvrdnje da pokrivanje muslimanske žene nije vjerski propis, a prema riječima dr. Šiljak-Jesenković, tokom održavanja kulturnog događaja Hasan Čengić, koji je bio među publikom, napravio je scenu, te “arogantno i svađalački” optužio organizatore i protagoniste za krivu interpretaciju islamskog propisa. Intervju sa dr. Aminom Šiljak-Jesenković obavljen je u Sarajevu 18. augusta 2022. godine (tonski zapis u posjedu autorice); Fahira Fejzić, “UMAMOVO pokrivanje podvala”, *Preporod*, 15. april 1991, 21.

³⁵ Amina Šiljak, “Kulin ban s periferije”, *Ogledalo*, decembar 1990, 29.

komunističke i uspostave nacionalne idejno-političke paradigme doprinosila je činjenica da su joj i majka i otac bili članovi organizacije Mladi Muslimani, te da je njena majka, kao članica ženskog ogranka Udruženja, 1949. godine bila zatvorena od strane komunističkih vlasti.³⁶

Mladomuslimanska ideološka grupa činila je dominantno jezgro bošnjačkog političkog pokreta manifestiranog kroz djelatnost Stranke demokratske akcije. Ta grupa, znatnim dijelom begovsko-ulemanskog društvenog porijekla, u vrijeme socijalizma, zbog okolnosti tegobnog zatvorskog iskustva koje je povećalo osjećaj ugroženosti njenih članova, diskriminiranosti, ali i međusobne bliskosti i solidarnosti, kao i antagonizma prema socijalističkom političkom i društvenom uređenju unutar kojeg su građanska prava vjernika bila ugrožena,³⁷ nastavila se društveno, porodično umrežavati te generirati i kroz procese primarne socijalizacije *kontrakulturu*³⁸ idejnom *mainstreamu*.³⁹ Muški pripadnici te grupe odmah su početkom 1990-ih, kroz narativ o mladomuslimanskoj borbi za kolektivni identitet i žrtvi koju su podnijeli u socijalizmu, nastojali sebe pozicionirati unutar novonastajuće kulture kolektivnog

³⁶ *Mlade Muslimanke Svjedočenja i sjećanja Memoari ženske grane MM '39*, ur. Muniba Korkut-Spaho i Safija Šiljak (Sarajevo: Udruženje građana Mladi Muslimani, 1999).

³⁷ Socijalistička Jugoslavija nije bila sekularna država u smislu da je Partija, KPJ/SKJ, nastojala preko organizacionih društvenih transmisija obuhvatiti društvo jednim materijalističkim/ateističkim svjetonazorom. O tome vidjeti: Jure Ramšak, *(Samo)upravljanje intelekta Društvena kritika u kasnosocijalističkoj Sloveniji* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022). Početkom 1990-ih, stoga, članovi bošnjačke društveno-političke novoizrastajuće elite traže sekularizaciju države da bi se mogao pokrenuti proces desekularizacije Bošnjaka/Bošnjakinja. Nusret Čančar, "Ustav pravne, a ne ideologijske države", *Preporod*, 15. april 1990, 3.

³⁸ Pojam, sintagmu *kontrakultura*, koji označava subverzivnu idejnost i kulturnu, društvenu praksu koja se opire idejno-političkoj i društvenoj paradigmi, preuzela sam od: Karen Armstrong, *Bitka za Boga. Fundamentalizam u judaizmu, kršćanstvu i islamu* (Sarajevo: Šahinpašić, 2007).

³⁹ "Druženja su bila spontana sve do 1965., kada je na prijedlog naših emigranata, po Ismetovom povratku sa jedne specijalizacije u Francuskoj, formirana jedna petorka, koja je pristupila organiziranom radu. Tu petorku su činili: Alija Izetbegović, braća Salih i Omer Behmen, Vahid Kozarić i Ismet Kasumagić. Sastanci su najčešće održavani u kući Ismetovih roditelja u Sagrdžijama, ali i na izletištima i drugim mjestima kada smo ih radi kamuflaže mi supruge pratile. Sticajem okolnosti bila sam u pratnji Ismetovoj i kada su se neki važni sastanci održavali u inostranstvu (Londonu, Parizu, Istanbulu)". *Mlade Muslimanke*, 161. "Udala sam se za Safeta Šiljka, i on je bio Mladi Musliman. Imamo dvije kćeri (...) one su znale za moje hapšenje, za moja preživljavanja, i to su doživljavale kao prednost, kao kvalitet majke koja se oduprla jednomu. Družeci se mahom sa našim porodičnim prijateljima koji su bili Mladi Muslimani, i njih dvije su se družile sa njihovom djecom, tako da nisu imale kompleksa roditeljskog zatvora. Na svoj način one nastavljaju borbu koju smo mi započeli". Isto, 183.

pamćenja i tako izgraditi i svoj politički legitimitet.⁴⁰ Ženski ogranak morao je čekati jednu deceniju da se predstavi i njegova strana iste priče.⁴¹

Uzimajući u obzir sve što je navedeno, s jedne strane, javni, društveni, politički, intelektualni angažman urednice rubrike "Žena i porodica", uopće način medijske samoprezentacije mladomuslimanske grupe koja se, kako tvrdi, kreće *srednjim putem*, između ulemanskog konzervativizma i

⁴⁰ Ešref Čampara, "Lov bez lovostaja", *Ogledalo*, januar/februar 1991, 23; Alija Izetbegović, "Razmišljanja u zatvoru", Isto, 48–50; Hasnija Muftić, "Zašto su ih ubili?", *Ogledalo*, decembar 1990, 28; Hasan Čengić, "Posljednji eksperiment boljševizma", *Ogledalo*, novembar 1990, 49; Nedžad Latić, "Muslimanski mazohizam", *Preporod*, 15. januar 1991, 3; Enes Durmišević, "Praštanje i tolerancija su naša baština (Razgovor sa Ešrefom Čamparom)", *Islamska misao*, oktobar 1990, 6–18; Enes Durmišević, "Muallimski rad je naporan, ali veoma zahvalan (Razgovor sa h. Abdullahom ef. Ganićem)", *Islamska misao*, septembar 1990, 6–10.

⁴¹ Pogovor *Svjedočenjima i sjećanjima* Mladih Muslimanki napisala je 1999. godine dr. Amina Jesenković-Šiljak, nastojeći ženskom ogranku mladomuslimanskog pokreta pripisati feministički i napredni karakter: "(...) ženska grana MM 39 formirala (se, op. a.) (...) ponajprije kao, nažalost, nedovoljno omasovljena reakcija na neutemeljeni konzervativizam i slijepi sekularizam unutar vlastitog korpusa. (...) Kada su u pitanju MM, čini se da je u vrijeme njihovog formiranja (...) postalo vidljivo da (...) osobito u odnosu prema ženi i njenome mjestu u društvu, sa jedne strane imamo tradicionaliste, koji (...) dok osiromašeni bošnjački puk, pa čak i plemstvo, živi na rubu egzistencije, raspravljaju o potrebnoj dubljini ženskih čarapa ili uporno tvrde da će žena izgubiti svoj muslimanski identitet školujući se, radeći u tvornici, i proglašavaju odmetnikom svakoga ko bi se suprotstavio njihovom mišljenju, i s druge strane moderniste koji drže da valja napustiti islamsku tradiciju, običaj, odbaciti vjersku praksu i time uzeti ulaznicu za svijet naprednih. (...) zanimljivo što se ovdje pojavljuje treće (...) mišljenje, kakvo zastupaju članice MM 39, a koje, zadržavajući ideju i praksis islamskog življenja, drže da je samo aktivnim uključivanjem u sve tokove pripadajuće im Evrope moguće opstati u suvremenome svijetu. (...) Zanimljivo je da se upravo ovdje, u Bosni, u kojoj živi relativno mali autohtoni muslimanski narod, javlja takva organizacija kroz koju žene žele reformirati svoj društveni status, zauzeti adekvatne pozicije, i ne odreći se svoje vjere i tradicije. (...) Mladi Muslimani, osobito njihova ženska grana, bili, zapravo, ta intelektualna snaga u Bošnjaka, snaga koja je sa jedne strane željela zadržati tradiciju živeći suštinu islamskoga učenja, ali i s druge strane, snaga koja je kretala naprijed, željela se svim silama uključiti u tokove suvremenoga svijeta i dati mu vlastitu boju. One su štovale tradiciju, one su držale do tog bošnjačkog patrijarhalnog uređenja porodice, ali, istovremeno, one su ga željele ostaviti na njegovom zasluženom mjestu, na pijadestalu u vitrinama povijesti. (...) njih nisu razumijevali sekularistički ili ateistički orijentirani sunarodnjaci, kao ni konzervativni vjernički sloj koji ih je držao slobodoumnicima. (...) ono što je možda nedostajalo (op. a. u njihovom radu) jest bio (...) nedostatak hrabrosti da prođu 'saf ispred' svojih kolega, članova Mladih muslimana, ispred svojih učitelja i uleme, da se javno suprotstave pasivnosti svojih majki, dakle, nedostatak hrabrosti da u potpunosti sruše stoljećima stvarane kanone o ženi kao 'drugoј' u poretku unutar porodične, i pasivnoj, marginalnoj ličnosti unutar ukupne muslimanske zajednice. Taj fenomen je, moguće, prouzročio i da se tek na pedesetu godišnjicu zatvaranja Mladih muslimanki pojavi knjiga u kojoj će svjedokinje same govoriti, jer, Bošnjakinja nije svikla javno govoriti o svojoj patnji, o nepravdama koje su joj nanošene (...)". *Mlade Muslimanke*, 206, 208, 209. (podvukla S. V.)

ateističkog sekularizma komunista, te uz očuvanje islama snažno apostrofira i potrebu modernog obrazovanja, te, s druge strane, anahrone patrijarhalne mizogine stavove što se diseminiraju u štampanim medijima putem kojih se nastoji *zamisliti* i kreirati nova društvena stvarnost i zajednica, ne može da se ne uoči protivrječnost.

Tim više što je praksa u ranim islamskim društvima, naročito u vrijeme Poslanika, obilovala drugačijim primjerima učešća žena u javnom, društvenom prostoru, političkom odlučivanju, pravnom tumačenju, rukovođenju državama, pa i ratovima. O toj skrivenoj, svjesno zanemarenoj ili zlonamjerno interpretiranoj povijesti islama od strane modernih historičara pisala je u svojoj knjizi marokanska islamska feministica Fatima Mernissi upravo u vrijeme kada se u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini mijenjala idejno-politička i društvena paradigma.⁴² Ipak, publiciranju te knjige u bošnjačkim medijima početkom 1990-ih poklonjena je krajnje skromna pažnja.⁴³

Ključne teze autorice bile su da se islamska politička praksa, demokratska i socijalno osjetljiva u vrijeme Poslanika i neposredno nakon njega (halifat), protokom vremena, od halifata, vlasti koja se vršila u ime Boga i ograničena Njegovim Zakonom, pretvorila u mulk, svjetovnu vlast koju karakteriše dominacija i prisila, te da se podigao zastor (*hidžab*) između, s jedne strane, halife, *al-hurra/umme/ašrafa*, tj. onoga koji vrši vlast, i socijalno privilegiranih, slobodnih društvenih slojeva, elite i vojske, te, s druge strane, naroda (*'amma*) koji čini "nekultivirana masa neznalica i po prirodi nediscipliniranih ljudi, nesposobnih za refleksiju ili rasuđivanje, koja mora biti isključena iz vlasti". Izbori s općim pravom glasa, napominjala je Mernissi u knjizi, na političku pozornicu islamskih zemalja uveli su *'ammu* i žene koji time postaju "partneri u igri".⁴⁴

⁴² Fatima Mernissi, *Zaboravljene vladarice u svijetu islama* (Sarajevo: Buybook, 2005).

⁴³ Lejla Sivro (prev.), "Žena u islamskom svijetu", *Bosanski pogledi*, 27. juni 1991, 17. Prikaz knjige je, kako se navodi, preuzet iz *Züricher Zeitung*.

⁴⁴ "Nikada, ni u jednom trenutku muslimanske povijesti, nije bilo pokušaja da se uključe svi, da se uključi 'amma, odnosno narod. Riječ 'amma (obični ljudi) ne treba miješati sa riječju umma, koja nastaje od riječi umm (majka) a označava zajednicu vjernika. Obje riječi se odnose na zajednicu vjernika, ali dok umma ima pozitivan koncept, 'amma ima ekstremno pejorativan koncept." Mernissi, *Zaboravljene vladarice*, 33, 64, 66. O istoj "inherentnoj dvosmislenosti" političkog termina narod u modernoj politici Zapada u svojoj knjizi *Homo sacer* piše i Giorgio Agamben: "Svaka interpretacija političkog značenja termina 'narod' mora proistjecati iz svojevrzne činjenice da u modernim evropskim jezicima on istovremeno označava

U (post)modernom dobu koncept društvene elite, tzv. *političkog naroda* i *umme* ostaje, unatoč impresivnom tehnološkom napretku ljudske civilizacije, politički relevantan, a zastore održavaju diskurzivna znanja kojima se narod održava u stanju straha i pokornosti i konstruiše društvena stvarnost. Preko tijela subjekata i procesa diskurzivnog normiranja legitimiraju se politički, a održavaju ekonomski, kulturno-civilizacijski sistemi. Mentalne strukture zasnovane na socijalnim, rasnim, nacionalnim predrasudama i stereotipima nepokolebljivo opstaju uprkos socijalnim ideologijama, emancipatorskim državno-pravnim okvirima, materijalnom i napretku znanosti.

U okviru procesa reafirmacije islamske kulturne baštine iz osmanskog perioda u kojem nastaje zajednica bosanskih muslimana i u kojem su muslimani, ili bar njihov socijalno povlašteni sloj bili društveno, politički i kulturno dominantni, te su djelovali pod državnim krovom Osmanskog Carstva kao dio politički ujedinjene i kulturno-civilizacijski srodne šire muslimanske zajednice, *umme*, ističe se, s vidnim entuzijazmom ("Sarajevo, lijepo li si!"), početkom 1990-ih i urbana strukturiranost Sarajeva kao islamskog grada, koja *prirodno* korespondira sa životom društvene, muslimanske zajednice i muslimanske porodice ustrojene na principima naturalizovane rodne podjele:

"Od utemeljenja Sarajeva kao grada koji nosi sve odlike islamske kulture, u fizičkoj strukturi se naglašava nastojanje da se ostvare i princip privatnosti i princip javnosti života u gradu. Bipolarnost života, potpuno i temeljito oslikana u morfologiji Sarajeva, počiva na iskonskoj suprotnosti mužjaka, 'agilnog, hitrog, spremnog da ubije po nuždi svoga zvanja' i ženke, 'pasivne, privržene djeci, usporene na dječiji ritam, koja čuva i hrani' (L. Mumford). U islamskom gradu ova dvojnost ima značajno mjesto. Porodica se prihvata kao temeljna i najmanja zajednica u društvu koja posjeduje svoj integritet. Žena je štiti i obezbjeđuje njeno postojanje iznutra, a muškarac je onaj koji joj priskrbljuje sigurnost spolja. Položaj žene je (...) podrazumijevao osiguranu

i siromašne, razbaštinjene, isključene. Isti termin imenuje dakle kako konstituirajući politički subjekt tako i klasu koja je zbiljski, ako već ne i pravno, isključena iz politike. (...) Jedna tako (...) konstantna semantička dvosmislenost (...) odražava inherentnu dvosmislenost prirode i funkcije koncepta 'naroda' u politici Zapada. Čini se kao da ono što imenujemo narod uistinu nije jedinstven subjekt, nego dijalektičko njihanje između dva protivna pola: na jednoj strani skup Narod kao sveukupno političko tijelo, s druge pak podskup narod kao fragmentarno mnoštvo potrebnih i isključenih tijela (...)." Giorgio Agamben, *Homo sacer Suverena moć i goli život* (Zagreb: Multimedijalni institut, 2006), 155, 156, 157.

materijalnu zaštitu, što je značilo da je lišena potrebe da privređuje. Njena uloga je prirodnim odnosima predodređena: ona rađa, hrani i podiže djecu, cjelokupno vrijeme podređuje njegovanju materinstva, na kome se temelji čvrstina porodice kao zajednice. Sigurnost, prijemljivost, ograđenost, ishrana, funkcije koje su vezane uz ženu, oslikavaju se u elementima strukture grada. U morfologiji se jasno izdvajaju stambeni, mirni intimni dijelovi – mahale i prostori na kojima se odvija javni život, život raznovrsnih kontakata i zbivanja – čaršija.”⁴⁵

Kao što pokazuje antropologinja Cornelia Sorabji, koja je 1980-ih proučavala jednu sarajevsku mahalu, upravo su ti “ženski”, “mirni intimni dijelovi” u socijalističkoj moderni figurirali kao identitarni prostori bošnjačke nacionalne zajednice, zasnovani na islamskom etičkom sistemu, te na snažnoj interakciji prvenstveno ženskih članica zajednice. Žene su svojim društvenim djelovanjem ujedinjavale i održavale te identitarne prostore.⁴⁶

Ipak, ta je činjenica da su žene Bošnjakinje, muslimanke, činile stub očuvanja tradicijskih odnosa unutar zajednice imala svoju cijenu iskazanu kroz način njihove socijalizacije.⁴⁷ Kao što napominje i Tone Bringa, “Djevojka (...) je (...) predstavljala islam kao moralni i ideološki kontrapunkt ne-religioznom jugoslovenstvu.”⁴⁸, te je “Način na koji su žene često iskazivale svoj osjećaj pripadnosti dobio (...) negativne konotacije, što je značilo da su žene teže od muškaraca mogle izbjeći predrasudama o islamu, ‘istoku’, i zaostalosti, rječju, cijelom jednom nizu ideja koje potpadaju pod ono što Said (...) naziva

⁴⁵ Amra Hadžimuhamedović, “Sarajevo, lijepo li si!”, *Ogledalo*, januar/februar 1991, 38, 39.

⁴⁶ “The life of the Muslim neighbourhood is conceived of as separate and distinct from the life of the town outside and it is within the neighbourhood that the expression of collective Muslim identity is most consistent and pervasive. (...) It is because the neighbourhood is a social network which is both exclusively Muslim and highly interactive that it is particularly associated with the assertion of Bosnian Muslim identity as distinct from that of Serbs and Catholics. (...) as in everyday life it is the economic and social interaction of women which unites the neighbourhood (...).” Cornelia Katharine Sorabji, *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*, Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology in Kings College, Cambridge, 1989, 84, 85, 100.

⁴⁷ “Ukoliko je žena (...) činilac rane socijalizacije (...) potpadaće pod teža ograničenja i stega (...) ona je (...) uvek socijalizovana tako da ima uži i obično konzervativniji skup stavova i pogleda no muškarac, a to stanje ojačavaju društveni konteksti njenog života kad odraste. Ova društveno proizvedena konzervativnost (...) u mišljenju žene još su (...) najpodmukliji – vid društvenog ograničavanja”. Šeri Ortner, “Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?”, u: *Antropologija žene*, 179.

⁴⁸ Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*

‘orijentalizmom’⁴⁹.

U okviru osvrta na historiju osmanskog grada u Bosni početkom 1990-ih pažnja je poklanjana i “manifestacijama života bosanskog begovata”, konkretno, “osobenostima institucije braka u toj socijalnoj formaciji”, koja nastaje od 1463. do 1800, a “svoje puno historijsko i socijalno ispoljavanje” doseže u periodu od 1800. do 1918.⁵⁰ Među ključne osobenosti bračne institucije kod bosansko-muslimanske elite u navedenom periodu spada, napominje autor izlaganja publiciranog u *Islamskoj misli* Nenad Filipović, sklapanje brakova “među bližnjim i najbližim rođacima”:

“Ova pojava popularno se objašnjava željom da se imanje spasi od usitnjavanja, da ostane u krugu porodice (...) Ova pojava imala je i svoju šerijatsku podlogu. Ovakav brak opravdan je analogijskom primenom učenja o kuvfu (...) šerijatskom propisu, po kom se Muhamedovim potomcima sejidima (...) i šerifima (...) nalaže ženidba isključivo unutar rodova koji pripadaju tim dvjema kategorijama (...) od učenja o kuvfu odstupalo se jedino (...) ukoliko je zet bio pripadnik visoke vjerske inteligencije – uleme, konkretno muftija. (...) Brakovi sa pripadnicima kadijskog staleža i ostale uleme (...) te brakovi sa ljudima iz staleža sitnih posjednika, trgovaca i zanatlija (...) bili su proskribovani i nije bio rijedak slučaj da otac-beg isključi iz nasljedstva kćer ili sina koji bi samovoljno stupili u takav brak. Učenjem o vjerskoj preporučljivosti rođaćkog braka i braka unutar zatvorene društvene zajednice među begovima se osiguravala i socijalna ekskluzivnost sloja kome su pripadali.”⁵¹

U zaključku autor napominje da je bračna zajednica kod bosanskog begovata imala “mnogo više islamskih i osmanskih crta”⁵² nego kod muslimanskog seljaštva i građanstva koji su na takav brak gledali kao na “grijech i rodoskrvnuće”, te je u tom smislu, smatra autor, kod *‘amme* “staroslovenska i

(Sarajevo: Dani, 1997), 21.

⁴⁹ Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način*, 80.

⁵⁰ Nenad Filipović, “Neke osobenosti institucije braka u bosanskom begovatu”, *Islamska misao*, maj 1990, 24–28.

⁵¹ Isto, 25.

⁵² Autor napominje da je za begovat bila karakteristična zatvorenost na temelju socijalne formacije, te je u tom smislu “Preko raznih kategorija rođaćkog braka (...) porodica (...) homogenizirana, čuvana je njena ekonomska moć, ostvarivani su i porodični savezi preko kojih se lakše moglo participirati u politici i povećavati bogatstvo (...)”. Isto, 26, 27.

kršćanska preislamska baština (...) bila jača od propisa šerijata”.⁵³

Isti autor je krajem 1980-ih, u kontekstu reafirmacije islamske kulturne baštine u najširem smislu, u svojim tekstovima pisao panegirike *begovicama*, ženama iz socijalno povlaštenog bosansko-muslimanskog društvenog sloja koje su(o)čuvale orijentalni kulturni habitus u ishrani i unutar privatne sfere.⁵⁴

Rubriku “Žena i porodica” krajem 1989. godine od Amine Šiljak preuzima Fahira Fejzić, novinarka koja je dugo vremena bila jedini ženski član među stalnim članovima Latićeve novinarske ekipe, te naposljetku i jedina članica redakcije koja je uređivala *Ljiljan*. Njen angažman u *Preporodu*, dok se ovaj list profilirao u nacionalno-kulturno homogenizacijsko glasilo, počinje od obraćanja ženama i bavljenjem “ženskim pitanjima i temama” da bi tokom 1990. sve snažnije počela istupati i na glavnim stranicama ovog lista koje su bile posvećene “muškim”, dakle, političkim, kulturnim i *preporodnim* temama zajednice.⁵⁵ U obraćanju muslimanskoj ženi Fahira Fejzić krajem 1980-ih diskurzivno oslikava kolektivnu kategoriju sekularizirane muslimanke naspram anticipiranog lika nove muslimanske žene koja unutar privatne sfere u koju je treba vratiti ima potpomoći identitetsku regeneraciju zajednice, najprije putem vlastitog povratka islamskom identitetu, a zatim, kao supruga i majka, kroz odgoj i islamsku preobrazbu članova svoje porodice:

“Svaka prava tvrđava ima svoju unutrašnjost i svoju spoljašnost. (...) Carstvo unutrašnjosti tvrđave pripada ženi. Osa tog centra jesu djeca i njihov ODGOJ, najteži zadatak ljudskog roda (...) Ovu veliku dilemu (op. a. odgoja) rješava ‘samo’ obična žena-majka, dobra muslimanka. (...) Kućni odgoj (op. a. je) temelj općenitog čovjekovog odgoja, njegovog budućeg svjetonazora,

⁵³ Nenad Filipović, “Neke osobenosti institucije braka u bosanskom begovatu”, *Islamska misao*, maj 1990, 26, 27.

⁵⁴ Nenad Filipović, “Bajrami i jemeci”, *Preporod*, 1. maj 1990, 17. (preuzeto iz: “Život”, br. 12, decembar 1989).

⁵⁵ Nedžad Latić u *Sarajevskom armagedonu* o Fahiri Fejzić i njenom novinarskom angažmanu u *Preporodu* piše sljedeće: “Fahira Fejzić je iz Zagreba, gdje je radila kao muallima, prešla u ‘Preporod’. Za razliku od mene, ona je imala sve stručne reference žurnaliste, što je vrlo često isticala. Bila je predana i radina, ali suviše nadobudna i ambiciozna. Ipak, njena glavna referenca bila je ljubavna veza s Hasanom Čengićem. Pored njene neumjerene ambicioznosti, on ju je dodatno forsirao”. Latić, *Sarajevski armagedon*, 26, 27. Kao što se može primijetiti, u ovom iskazu Latić nije imao snage za kritičku autorefleksiju pomoću koje bi se osvrnuo na reference što su presudile njegovom novinarskom angažmanu.

upotrebljivosti ili neupotrebljivosti. (...) Žena-majka je prvi vrtić, prva učiteljica, prva škola i prvo znanje (...) Kakve su nam žene, takva će nam biti cijela zajednica (...) Na ženi ova tvrđava stoji. (...) pravi islam će sačuvati odgoj i žena u njemu. Tako što će u unutrašnjosti tvrđave i mužu, i sinu, i kćerki, ne dozvoliti alkohol (...) blud, razvrat, laž, kocku (...) svinjetinu, poučiti ih (...) islamskoj hrani i čistoći (...) islamskom obrazu i moralu (...) islamskim adetima. Što će (...) islamski odgojiti svoga sina (...) i kćerku, buduću majku i odgojiteljicu generacija koje dolaze."⁵⁶ (podvukla S. V.)

Paradoks je da je Fahira Fejzić, koja je početkom 1990-ih tako odlučno iskoračila u javni prostor, dajući doprinos populariziranju i strukturiranju (viktimizacijskog) narativa na temelju kojeg su se Bošnjaci homogenizirali, muslimanskoj ženi poručivala da se vrati u okrilje i toplinu svoga doma/ privatne sfere. Čini se da norme nisu na isti način važile za *subjekte i politički narod*, niti su njihovi životi na jednak način bili podvrgnuti realizaciji političkog i nacionalno-kulturnog programa početkom 1990-ih.

U procesu intenzivnog nastojanja da se reafirmira, kako se tvrdilo, do tada sakriveno, zanemareno, neuvažavano i stigmatizirano kulturno naslijeđe Bošnjaka utemeljeno na islamu učestvovali su i znanstvenici te, u mnogo manjem broju, znanstvenice⁵⁷, ali su među reafirmiranim stvaraocima te kulturne baštine dominirali muškarci. Značajno je da se kroz promociju tog kulturnog stvaralaštva diseminira jedna afirmativna kolektivna kategorizacija muslimanske žene, koja se opet stavlja u binarnu (o)poziciju spram svoje sekularne evropske kršćanske *Druge*. Tako se u novinarskom prilogu koji je za *Preporod* 1990. godine pripremila Fahira Fejzić, među izdvojenim referatima, nalazi iscrpan ekstrakt iz izlaganja dr. Uzeira Bavčića ("Muradbegovićeve eseji o jugoslavenskim Muslimanima") s Naučnog skupa "Islamske znanosti i ulema u Bosni i Hercegovini", koji je organizovala Gazi Husrev-begova biblioteka u periodu 15–17. 1. 1990. na Islamskom teološkom fakultetu u Sarajevu.⁵⁸

⁵⁶ Fahira Fejzić, "‘El-Hisn’ – tvrđava čestitosti", *Preporod*, 15. decembar 1989, 13.

⁵⁷ Dr. Behija Zlatar, "Prijemi na dvoru bosanskih namjesnika u Sarajevu", *Islamska misao*, juli 1990, 59–61; Minka Memija, "Nad jednom vakufnamom", *Isto*, 61, 62.

⁵⁸ Fahira Fejzić, "Islamske znanosti i ulema u Bosni i Hercegovini", *Preporod*, 1. februar 1990, 12, 13. Na skupu su učestvovali sa referatima i dr. Minka Memija, dr. Lamija Hadžiosmanović, profesorica u Medresi, Azra Kasumović, te su i njihovi referati bili posvećeni odabranim predstavnicima islamske uleme.

U tom izlaganju se navodi da je okupacija Bosne 1878. godine i povlačenje Osmanske Države s njenih prostora utjecalo na povlačenje i izolaciju sada manjinske muslimanske zajednice, te na oblikovanje njihove kolektivne zasebnosti. Muslimanski izolacionizam manifestirao se kroz "odupiranje zapadnoj asimilaciji" i kroz "snažan emocionalno-psihološki otpor evropeizaciji bosansko-muslimanskog kulturnog nasljeđa", pri čemu je kao "osobito naglašen problem muslimanske žene". U nastavku je autor, citirajući Ahmeda Muradbegovića,⁵⁹ konstatovao da je jaz između Istoka i Zapada bio/ostao upravo najevidentniji na razlici između muslimanske i zapadnjačke žene:

"(...)Ipak među ovim dvjema ženama postoji u mnogočem i vanjska i unutarnja razlika. Vanjska razlika je u tome što je slavenska muslimanka (...) isključena iz ljudskog društva (...) Unutarnja razlika je u tome, što se pod ovakvim različitim okolnostima u slavenskoj muslimanki razvio jedan čisto oprečan mentalitet, jedna introspektivna natura, dok je zapadna žena (...) orijentisana (...) prema cijelom socijalnom i kulturnom životu.' (...) Muradbegović izdvaja kod slavenske muslimanke vrline ženstva, materinstva i psihe 'kojoj je kao ženi prirođena čednost, senzibilitet i ljubav'. I ona je (...) svu svoju duševnu snagu trošila samo u tu svrhu, jer joj je svaki drugi cilj bio nepristupačan i nemoguć. I u tome krugu je ona sebe izgradila do takvog savršenstva koje joj daje apsolutnu premoć nad zapadnom ženom. (...) I ja mislim da ni u jednoga naroda nema tako jakog, velikog i požrtvovanog ljubavnog zanosa kao u naše slavenske Muslimanke. Treba poznavati tu ženu u času kada istinski ljubi, pa da se čovjek uvjeri, kako je neobično snažna i kako je velika ta žena, koja je inače toliko čedna, sramežljiva i tiha, da se sama svog glasa i svoga hoda plaši. (...) kod otuđene zapadne žene, zapažao je rafiniranu, proračunatu nježnost i ljubav, izvodnjenu, zbog nesmetanog vođenja (...) Jugoslovenski su Muslimani (...) istina, zatvorili svoje žene, svoje sestre i kćeri u harem, obukli

⁵⁹ Ahmed Muradbegović, pripadnik bošnjačke kulturne inteligencije koji je u periodu 1941-1945. u Sarajevu i u okviru NDH "rukovodio pozorišnom kućom Hrvatsko državno kazalište br. 2", zbog čega je nakon Drugog svjetskog rata uhapšen, te je služio zatvorsku kaznu, rehabilitiran je početkom 1990-ih. Navedeno referiranje na njegove stavove bilo je vid rehabilitacije, a 1991. režiser Narodnog pozorišta u Sarajevu Sulejman Kupusović u prostoru Kuršumli medrese postavio je njegovu dramu "Na božijem putu - Lejla". Znakovito je da je tema drame bila "raspad porodice zbog narušene hijerarhije odnosa u njoj, odnosno piramide na čijem vrhu se nalazi otac". Seida Beganović, "Nane su plakale, Lejla", *Bosanski pogledi*, 6. juni 1991, 22.

su im nošnju, koja će im vani, u životu, sačuvati tu haremsku formu, ali oni to nisu učinili iz sebičnosti, kao što to ni sam islamski običaj nije htio da učini, nego zato da uzdignu kult familijarnog života do najviše etičke i moralne tačke i da u jednom barbarskom vremenu, koje je na Balkanu vladalo sve do nedavnih dana, zaštite svoj ideal od sviju nepodopština koje sa sobom nose turbulentne prilike (...).⁶⁰ (podvukla S. V.)

U ovom muževnom glorificiranju muslimanske žene kao jedne jedinstvene kategorije, te romantiziranoj prezentaciji koja je suštinski služila kao kompenzacija za neprihvatljiv društveni položaj, otkriva se jedna vrlo bitna činjenica – muslimanska porodica nakon odlaska Osmanlija za tradicionalne društvene autoritete postaje i ostaje tvrđava, bedem unutar kojeg se njeguje islamski kao temeljni kulturni identitet i čuva od vanjskog svijeta zahvaćenog sporim, ali nezaustavljivim procesima modernizacije i sekularizacije.⁶¹ Kao glavni stub tog bedema je percipirana žena, majka i odgojiteljica, koju je stoga trebalo *zaštititi* od promjena koju nose ti procesi da bi se osigurala neometana kulturna reprodukcija kolektiva na konzervativnim, tradicijskim premisama.

Upravo iz ovog razloga su emancipatorski procesi, koji su tako tragično zakašnjelo, te stoga i radikalno i represivno zahvatili muslimansku ženu u socijalizmu⁶² i omogućili joj masovno obrazovanje i izlazak u javnu sferu, bili

⁶⁰ Fahira Fejzić (pripremila), "Iz izlaganja sa naučnog skupa 'Islamske znanosti i ulema u Bosni i Hercegovini' dr Uzeir Bavčić 'Muradbegovićeve eseji o jugoslovenskim Muslimanima' ", *Preporod*, 1. februar 1990, 14, 15.

⁶¹ Na istom fonu Meša Selimović zaključuje 1970. godine: "Turska okupacija je jednima oduzela vjeru, a svima slobodu. Ali i oni koji su prešli u tuđu vjeru, ostali su samo Bosanci, čudan soj ljudi koji se nije miješao sa okupatorom, ali nije više bio što su njegova druga braća, mada su im isti običaji, način života, jezik, ljubav prema zavičaju. Tako ostaju sami. Mislim da nikad nijedna grupa ljudi u istoriji nije ostala usamljenija nego što su bosanski Muslimani. (...) Nisu prišli tuđinu, a odvojili su se od svojih. Kuda je mogao da vodi taj istorijski put? Nikud. To je tragični bezizlaz. U zatvorenim zajednicama koje su se stvarale u Bosni, najzatvorenija je bila muslimanska. Od kuće i porodice stvoren je kult, i sav neistrošeni vitalitet tu se ispoljavao. Ako se na taj način stvorila intenzivna intimna atmosfera, s neobično jakom osjećajnošću (...) stvorila se isto tako nepodobnost za javnu djelatnost (...) kraj Turske carevine je i kraj svega što su oni bili". Meša Selimović, "Bosna je razlog što su moje ličnosti komplikovane", u: *Književni razgovori (Govore pisci Bosne i Hercegovine)*, ur. Radovan Popović (Sarajevo: Veselin Masleša, 1970), 180, 181.

⁶² Mučno svjedočanstvo o povijesnom položaju muslimanske žene, djevojke, djevojčice, početkom 20. stoljeća, u pogledu njenog obrazovanja i prava na njega u vrijeme začetaka modernizacije, kada je ona stajala po strani, u odnosu na mušku muslimansku i djecu drugih konfesija u Bosni i Hercegovini,

omraženi kod nove društveno-političke elite početkom 1990-ih, koja je htjela točak povijesti i kulturno-historijskih procesa vratiti unatrag, te revidirani kroz filter jednog konzervativnog, repatrijarhalizacijskog i retradicionalizacijskog diskursa.

Tako se pod revizionističkom lupom u *Preporodu* u junu 1990, kao "tipičan izraz boljševičke prakse represivnog dokidanja tradicije naroda", te kao "mač kojim je žestoko prokrvavljena nježna membrana vijekovima taloženih adeta ovdašnjih muslimana", našao i Zakon o zabrani nošenja zara i feredže iz 1950.⁶³ U tekstu Fahire Fejzić oštro su osuđeni komunisti muslimanskog porijekla koji su *orijentalizirajućim* diskursom⁶⁴ podržali usvajanje prijedloga spomenutog zakona i predstavnici Islamske zajednice, lojalni komunističkim vlastima koje su ih postavile, kao i njihova štampana glasila kojim je bilo podržano donošenje Zakona. Njegova nasilna sprovedba, prema navodima autorice teksta, ogolila je strašnu sirotinju muslimanske žene, a na društveni spektakl u vidu javnog skidanja i odbacivanja zara pristajale su samo žene lakog morala.⁶⁵ Ipak, idejna suština stava iznesenog u tekstu leži u povijesnom smislu i revidiranom značenju koji je dat Zakonu – da je "Hajka protiv zarova (...) vođena iz političko-nacionalnih pobuda" jer je "zar (bio, op. a.) glavna smetnja nacionalizaciji i asimilaciji muslimana. "Najlakši put" za uništenje patrijarhalnog čovjeka kao prepreke stvaranju socijalističkog "novočovjeka" bio je, prema stavu novinarkе *Preporoda*, "preko asimilacije i deislamizacije

jer su tako bile odlučile patrijarhalne strukture moći unutar zajednice, u svojoj sjajnoj knjizi donosi Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*, *Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950)*, (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb; Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo; Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, Zagreb, 2017).

⁶³ Fahira Fejzić, "... kao da to nisu bile građanke nego kuje ...", *Preporod*, 15. juni 1990, 8, 9.

⁶⁴ "Prodorom primitivnih i zaostalih azijskih plemena na Balkan donesen je u naše krajeve i taj rekvizit mračnjaštva i nazatka (...)". Isto, 8. Navedeno je bila, navodno, izjava Avde Hume na Zakonodavnom odboru Narodne skupštine Bosne i Hercegovine 28. septembra 1950.

⁶⁵ Optuživani i prozivani su zbog donošenja i podrške Zakonu: Hakija Pozderac, Džemal Bijedić, Hasan Brkić, Sulejman Filipović, Zaim Šarac, Derviš Tafro, reis-ul-ulema Ibrahim ef. Fejić, te Glasnik IZ. "Sjećaju se stare Sarajlije da je u Sokolović-koloniji iza rata neka Sokolovička imala birtiju i bordel. Pedesete godine ona je prva u ovom dijelu grada pred publikom, javno i glumački skinula zar koji nije nosila ni prije ni poslije toga. Kasnije je služila kao glumica u brojnim prilikama na kojima je javno 'skidala zar', što je ostavljalo mučan dojam na sve poštene muslimanke koje su ovu njenu glumačku rolu posmatrale". Isto, 8.

njegovog nosioca – majke muslimanke”.⁶⁶ Na samom kraju ovaj tekst prerasta i u vrstu propagandnog pritiska na aktuelne vlasti da se Bošnjakinjama u nadolazećoj eri demokratizacije dopusti da se pokrivene slikaju za svoje identifikacijske dokumente.⁶⁷

Kao što se može vidjeti, kod novoizrastajuće bošnjačke društveno-političke elite, pa i njenih ženskih članova, početkom 1990-ih, usljed snažnog antikomunističkog sentimenta, nije bilo ni volje ni snage da se proces emancipacije žene u socijalizmu obuhvatnije sagleda, tim više što su neke njegove institucionalne tekovine doslovno preuzete.⁶⁸ Suštinski je paradoks da je upravo taj proces – ma kako usljed različitih okolnosti nedosljedan i manjkav bio⁶⁹ – i ostvarivanje prava bošnjačke žene na obrazovanje i izlazak u javnu sferu omogućio i Fahiri Fejzić i drugim ženama koje su, doduše u malom broju, djelovale krajem 1980-ih i početkom 1990-ih u okviru bošnjačkog

⁶⁶ Fahira Fejzić, “...kao da to nisu bile građanke nego kuje...”, *Preporod*, 15. juni 1990, 9. Tekst Fahire Fejzić nije bio jedini u kojem se početkom 1990-ih implicitno ukazivalo na to da su “pokrivala” muslimanske žene bila neka vrsta demarkacione linije koja je razdvajala i štitila privatnu, porodičnu, identitarnu sferu muslimana u odnosu na javnu, “otuđujuću”. U *Književnoj reviji* u martu 1990. godine objavljen je tekst Husage Čišića iz 1950. “Muslimanka i njezina peča i feredža”, koji je bio posvećen deorijentalizaciji spoljne percepcije o položaju muslimanke u islamu i praksi islamskih društava. Iako članak polazi s patrijarhalnih, konzervativnih postavki, te se u njemu naturaliziraju društvene uloge muškarca i žene, ipak se naposljetku završava pojašnjenjem povijesnih i društveno-političkih okolnosti koje su dovele do toga da muslimanka u socijalizmu više nije trebala zar i feredžu. Husaga Čišić, “Muslimanka i njezina peča i feredža”, *Književna revija*, mart 1990, 3, 23. Redakcija lista se u uvodu na autora teksta referirala riječima “ličnost znatnog liberalnograđanskog pedigree” koja se borila da se Muslimani prepoznaju kao narod u Ustavu FNRJ. To je, pretpostavljam, trebalo poduprijeti kredibilitet njegovih stavova u donesenom tekstu.

⁶⁷ “Ostaci ataka na vjersku obavezu određenog načina oblačenja muslimanke zadržan je i kod današnjih predstavnika vlasti koji ne dozvoljavaju muslimankama da imaju pokrivenu kosu, što je vjerski propis, na dokumentima (pasos, lična karta), što je u isto vrijeme dozvoljeno časnim sestrama”. Fahira Fejzić, “...kao da to nisu bile građanke nego kuje...”, *Preporod*, 15. juni 1990, 9. U septembru 1990. godine u *Preporodu* se pojavio članak u kojem se nacionalna i vjerska javnost informira da je “Izdana prva lična karta pokrivenoj muslimanki”: “Sretna vlasnica je Amela Agić, djevojka koja već dvije godine pokušava izvaditi ličnu kartu sa mahramom na glavi. Eto, i to nam se desilo! Nakon 43 pune godine. Elhamdulillah!”, “I muslimanke ravnopravne građanke”, *Preporod*, 15. septembar 1990, 4.

⁶⁸ O tim tekovinama kao što je podruštvljavanje rada u privatnoj sferi, tj. “ženskog”, neplaćenog, “neproduktivnog” rada, pravo na porodijsko odsustvo i porodijske naknade koje su relativno kasno, 1980-ih, zaživjele i u socijalizmu, vidjeti: Ljiljana Burcar, *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija društva* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije, 2020).

⁶⁹ O tome vidjeti: Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, ur. Dunja Rihtman Augustin (Zagreb: Ženska infoteka, 1996).

nacionalno-kulturnog i političkog pokreta da tako smjelo, glasno i odlučno progovore u javnoj sferi.⁷⁰

Sve što sam do sada navela, zapravo, potvrđuje teorijske stavove Šeri Ortner, da su – žena i porodica “jedno od presudnih sredstava kulture”, te da “Održavanje životne sposobnosti ma koje kulture zavisi od dolično socijalizovanih pojedinaca koji će svet sagledavati u kategorijama te kulture i pridržavaće se, manje-više bez osporavanja, njenih moralnih propisa”. Za “doličnu socijalizaciju” unutar privatne sfere odgovorna je žena, majka. Da bi se osigurala nesmetana reprodukcija kulturne zajednice “Funkcije domaće jedinice (porodice, op. a.) moraju se budno kontrolisati kako bi se osigurao ovaj ishod, stabilnost domaće jedinice kao institucije mora se koliko god je moguće staviti van sumnje.”⁷¹

Diskurzivne (medijske) prakse koje su predmet analize ovog rada vid su takve kontrole.

Nasuprot idealnom liku Bošnjakinje muslimanke, majke, u bošnjačkoj *preporodnoj* štampi stoji idejno svedena kolektivna kategorizacija sekularizirane pripadnice jugoslavenske zajednice koja je u socijalizmu iskoračila u javni, ideološki prostor, te čiji je identitet preobražen procesom *sekundarne socijalizacije*.⁷² Njen prikaz je višeznačan u smislu da je čas nesretnica koja posrće pod bremenom javnog i privatnog jer je napustila prostor islamske porodične sfere, islamske kulture i tradicije, koja joj je štitila moral i dostojanstvo, te preuzela sekularne, *eo ipso* nemoralne, običaje, kulturu i praznike, a čas “hladna, dotjerana i atraktivna žena”, koja je, prilagođavajući se ideološkoj paradigmi, podlegla evropskom orijentalizirajućem diskursu i okrenula leđa islamskom moralu, čime je sebe pretvorila u (seksualni) objekat.⁷³

⁷⁰ Da je obim participacije žena u nacionalno-političkom organiziranju ipak bio i više nego skroman, govori podatak da su nakon izbora iz novembra 1990. u Vijeću opština Skupštine SR BiH, jednom od dva doma parlamentarnog tijela, od 108 verifikovanih poslanika bile samo 3 žene. *Magnetofonski snimak 1. konstituirajuće sjednice Vijeća opština Skupštine SR BiH*, 20. 12. 1990. Zahvaljujem svom kolegi mr. Edinu Omerčiću koji mi je ustupio navedeni dokument.

⁷¹ Ortner, “Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?”, 178.

⁷² Vidjeti: Berger, Luckmann, *Socijalna konstrukcija zbilje*, 164–173.

⁷³ “Jugoslovenska žena nasušna, za svaki praznik pa i za novogodišnje tancanje, rukave će da zasuče (...) Decembar je ove godine ženama naročito hladan (...) uzbihuzurio ih dok u ranim jutarnjim satima grabe ka svojim radnim mjestima (...) Slično je, samo nešto, mekše, onima što u kućama kraj toplih

Kao blasfemična izdajnica dodatno je stigmatizirana takva *nemoralna* žena, porijeklom Bošnjakinja, koja je u javnom prostoru jugoslavenskog društva svojim djelovanjem radila na promociji konkurentske političke, identitarne idejnosti za koju se smatralo da ugrožava nacionalno jedinstvo i homogenost kolektiva.⁷⁴ Može se pretpostaviti da je pjesma *Jugoslovenka*, koju upravo na vrhuncu nacionalne, političke i ekonomske krize socijalističkog sistema i jugoslavenske države, 1989. godine, snima i izvodi folk-pjevačica Fahreta Jahić, poznata kao Lepa Brena, bila ozbiljno propagandno sredstvo koje je dohvaćalo mnogo širi auditorij nego su to bila bošnjačka vjersko-nacionalna glasila.⁷⁵

Tokom predizborne i homogenizacijske 1990. redakcija *Preporoda* na središnjim stranicama lista uvodi novu rubriku pod nazivom "Vrijeme u kojem živimo". U početku je ta rubrika bila rezervirana za intervjue s ključnim ličnostima muslimanskog političkog, kulturnog i vjerskog *preporoda*. Svi do

peći ostanu (...) Šta muslimanki treba da znači jedna noć preslična drugima (...) Šta da muslimanka te noći obilježava? U dekoru koji joj je neprimjeren. Koji je najčešće haram. Uz dim, muziku, alkohol, ples, poljupce, čestitanja, a to dočeci traže. (...) Muslimanka ima svoje blagdane i neka se barem od ove godine tako ponaša. Neka od ove godine njeno robovanje pripada samo Uzvišenome Tvorcu, a svakodnevnicu neka ispuni lijepa islamska tradicija i islamski blagdani. (...) Podsjećamo je ovaj put na ženska sijela i eglen uz četeniju (...) na divan uz sevdalinke. Zašto je to muslimanka odbacila? (...) A zapravo, zar je iman muslimanke toliko oslabio da joj (...) srce i tijelo žudi za svačim, nedopuštenim? Rahatluka će istinskog biti samo u srcima žena Allahu odanih!". Fahira Fejzić, "Stiže Nova godina (Ženu vjernicu da podsjetimo)", *Preporod*, 15. decembar 1989, 13; "(...) neobrazovana muslimanka duže vremena (je op. a.) uspijevala po inerciji očuvati svoju vezanost za islam dok se obrazovana žena nije mogla suprotstaviti u svjetskim razmjerama preovlađujućem mišljenju i ponašanju. Stil života bio je određivan od strane kreatora jednog načina života koji je najprije nametnut sistemom obrazovanja, a kasnije sve više putem raznih medija gdje se žena navikavala da se ponaša u duhu proklamovane 'jednakosti' i zahtijeva da prije svega bude 'atraktivna'. (...) činjenica da je stoljećima u Evropi, naročito na orijentalnim studijima, stvarana odioznost prema Islamu, bitno je opredijelila položaj muslimanke. To je vrijeme kad i muslimanka, prihvatajući nove svjetonazore, napušta i islam i islamski način odijevanja zaboravljajući da je upravo islamska odjeća čuvala nezamjenjive vrijednosti muslimanske žene kao što su ljubav, iskrenost, moral, požrtvovanost za porodicu naspram modela hladne, dotjerane, atraktivne i bešćutne emancipirane 'evropske' žene." Fahira Fejzić, "Muslimanka – slobodna ličnost", *Preporod*, 15. mart 1991, 12.

⁷⁴ "Idoli od balkanske ilovače", *Muslimanski glas*, 20. decembar 1991, 31; "Daleka nam – Lepa Brena", *Muslimanski glas*, 15. novembar 1991, 31; "Fahreta protiv Fate ili Brena protiv Fahrete", *Muslimanski glas*, 30. august 1991, 31.

⁷⁵ LepaBrena - Jugoslovenka - (Official Video 1989) - YouTube

jednog su bili muškarci.⁷⁶ Sredinom marta 1991. u spomenutoj rubrici prvi put se pojavljuje žena, profesorica turskog jezika Azra Kasumović. Fahira Fejzić je u tekstu predstavlja kao "Jednu od prvih žena u Sarajevu koja nosi islamsku odjeću". Taj intervju izdvaja činjenica da je to jedini islamski feministički iskaz na stranicama analizirane štampe koji se kritički referira na mizoginiju kreatora islamske tradicije i njihove interpretacije koje su se odmakle od socijalne suštine Objave, te je u njoj vidjela i uzrok napuštanju islamskog identiteta od strane žena u eri modernizacije.⁷⁷ Paradoks je ipak da je taj prvi i jedini put kada je u rubrici "Vrijeme u kojem živimo" donesen intervju sa ženom ona formom oponašala rubriku "Žena i porodica", te je tako na jednoj strani donesen intervju, a na drugoj su se kao prateći našli uobičajeni "ženski" sadržaji.⁷⁸

⁷⁶ Džemaludin Latić, "Islam – alternativa krizi modernog doba (Razgovor sa Alijom Izetbegovićem", *Preporod*, 1. mart 1990, 10, 11; Fahira Fejzić, Džemaludin Latić, "Povratak iz muhadžerluka (Razgovor sa Adilom Zulfikarpašićem)", *Preporod*, 15. april 1990, 10, 11; Nusret Čančar, "Islamska zajednica pred izazovima novog doba (Razgovor sa Senahidom ef. Bistrićem, v.d. predsjednika Starješinstva BiH)", *Preporod*, 1. maj 1990, 10, 11; Mensur Brdar, "Sevdalinka se rađa u nama (Razgovor sa Safetom Isovićem)", *Preporod*, 1. juli 1990, 10, 11; Alosman Husejnović, "Vjera je fundament moga života (Razgovor sa Dinom Dervišhalidovićem/Merlinom)", *Preporod*, 15. juli 1990, 10, 11.

⁷⁷ U intervjuu Azra Kasumović poentira: "(...) ulema (je op. a.) preuzela iz hrišćanske i jevrejske tradicije ali i vlastitih ograničenja i neznanja stoljetne taloge neadekvatnog tumačenja Objave, pa se i kod nekih od njih uvriježilo mišljenje da je žena krivac za protjerivanje iz Dženneta, odnosno posrtanje Ummeta. Otuda možda nastojanje i kod muslimana da potlači ženu te da pokornost žene prema Bogu transponira u pokornost prema sebi, zaboravljajući da pokornost muslimanke pripada Stvoritelju pa da i njena čestitost proizlazi iz spoznaje Stvoritelja i Njegove svemoći, a nikako iz straha prema muškarcu pogotovo onome čiji je islamijet poljuljan. (...) Žene su svojevremeno u otkrivanju počele osjećati vid oslobađanja kao pokušaj uspostavljanja samopotvrde ličnosti i vlastite posebnosti. Desilo se to možda onda kada je muškarac između nje i Allaha dž.š. stavio sebe i svoj autoritet bez obzira na svoj moralni integritet (...) A žena je mogla vidjeti nedosljednost muškarca koji bi tvrdio da je musliman. (...) muslimanku se nastojalo onemogućiti i da misli i da govori (...) Taj odnos potcjenjivanja je prisutan i danas u glavama nekih vjernika, iako mnogi imaju i drugačiji, pozitivniji odnos. Nastoji ga očuvati i jedan dio nesvjesne 'uleme' koji je zapravo nedorastao stvarnosti. (...) A Islam je došao kao sloboda, kao oslobađanje od idola. (...) Stoljećima su poslije tu vjeru zlorabili u ime porobljavanja siromašnih od strane bogatih, slabijih od strane jakih, žena od strane muškaraca. Kult bogatih i kult muškaraca jednostavno zanemaruju Kur'anski princip po kome muškarcima pripada nagrada za ono što urade, a ženama pripada nagrada za ono što urade. (...) muškarci, pa i kao tumači Božije riječi i Tradicije, često (su op. a.) tragali za onim predajama koje su godile njihovoj taštini i koje su im davale osnova za eksploataciju žene". Fahira Fejzić, "Muslimanka – slobodna ličnost", *Preporod*, 15. mart 1991, 12.

⁷⁸ "Naš prijedlog-pet iftara: Lokum-čorba, Pita od pile tine, Irmek-halva, Podmućena tarhana, Pohovana pile tina sa šampinjoni ma", *Preporod*, 15. mart 1991, 13.

Jedini članak objavljen u *Ogledalu* – listu koji se, sudeći po konceptu i sadržaju, obraćao obrazovanijem dijelu nacionalnog mnijenja, a posvećen ženi i “ženskim pitanjima”, napisao je Haris Silajdžić.⁷⁹ Silajdžić – predsjednik gradskog odbora SDA u Sarajevu, koji je do 31. 1. 1991. obnašao dužnost šefa Kabineta reisul-uleme u Rijasetu Islamske zajednice, nakon čega je prešao na političku funkciju u Vladi Bosne i Hercegovine,⁸⁰ te potom obnašao i političke funkcije ministra spoljnih poslova, premijera Vlade, člana Predsjedništva BiH – svoj članak u *Ogledalu* posvetio je poligamiji, tj. argumentaciji u korist njenog hipotetičkog ozakonjenja i osnovama pravno-ekonomskog položaja žene u islamu. Ključni argument autora bio je da višeženstvo osigurava demografski dominantnom ženskom spolu da ostvari vlastito egzistencijalno zbrinjavanje i pravo na brak i porodicu. U tom smislu ekonomski ovisna žena kojoj treba hranitelj/glava obitelji bila mu je polazna pretpostavka u elaboraciji teme. Također, prema autoru, institucija višeženstva prepoznaje i priznaje “prirodnu” činjenicu “instinktivne poligamnosti muškarca”, koja je “uslovljena njegovom biološkom funkcijom”. Pored ratova koji desetkuju mušku populaciju, Silajdžić je konstatovao i da rašireni homoseksualizam među muškom populacijom uzrokuje uskraćivanje svim ženama pravo na brak i porodicu. Ozakonjenoj poligamiji koja je predstavljala “zaštitu prava žena na porodicu i na određeni socijalni i ekonomski status” Silajdžić je davao prednost u odnosu na “hipokrizijsku monogamiju” prisutnu na evropskom Zapadu. Uopće, naglašavao je autor, rodna ravnopravnost u islamu postiže se na način da se prepoznaje “biološka, instinktivna priroda žene, njezina fizička i psihička konstitucija kao i socijalna funkcija”. Po njegovom mišljenju, izlazak žene u javnu sferu i ekonomsko privređivanje dovelo je do uvećavanja tereta koje društvo stavlja na ženska pleća, jer je pored posla žena i dalje nastavila obavljati istu funkciju odgoja i brige unutar porodice. Feministički pokret na Zapadu doveo je do toga da je žena “u sučeljavanju s ‘muškom civilizacijom’” i uklapanjem u habituse njenog djelovanja počela da se pretvara u muškarca, čime je implicitno prihvatila “šovinističko gledanje na ženske sposobnosti

⁷⁹ Dr. Haris Silajdžić, “Sindrom harema”, *Ogledalo*, 1. novembar 1990, 36, 37, 38.

⁸⁰ Arhiv islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (dalje: AIZBiH), Sarajevo, Vrhovno islamsko starješinstvo u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji (1945-1993) (dalje: VIS SFRJ 1945-1993), *Rješenje* (br. 149/91, od 18. 2. 1991).

kao na inferiorne kvalitetom i kvantitetom". Nuspojava tog procesa unutar porodice bila je pojava "dominantne majke", pored koje je "otac marginaliziran i degradiran kao uzor muškom djetetu", zbog čega se širi homoseksualizam. Naturalizacija rodni uloga prisutna je, prema navodima autora, i u seksualnom odnosu muškarca i žene jer je on "onaj koji traži", a ona "prihvata da bude tražena, što Kur'an naziva (...) prirodnim poretom stvari koji se ne može mijenjati bez posljedica za ukupno stanje u društvu".⁸¹

Prema ovom i sličnim stavovima, žena i muškarac koji slijede svoju *prirodu* determiniranu spolom ujedinjuju se u *prirodnu* bračnu zajednicu utemeljenu na *prirodno* strukturiranim odnosima koje je Bog bespovratno normirao vrhovnim autoritetom svoje Riječi.⁸² Unutar tako postavljenih odnosa: "Muškarci upravljaju (i vode brigu o) ženama jer je Allah odlikovao (i uzdigao) jedne iznad drugih i jer oni (muškarci) troše svoje imetke (za izdržavanje žena) (En Nisa, 34). Bog je uzdigao muškarce nad ženama, ali to nije izraz šovinizma nego prirodnih sposobnosti muškarca koje uglavnom premašuju sposobnosti žene. Muškarac je taj koji treba da vodi glavnu riječ, ali sa tim njegovim uzdignutim položajem ide mnogo više obaveza (za sudbinu familije, za izdržavanje itd.) nego prava (na iskorištavanje žene), kako to neki hoće prikazati. Naime, stvar je jednostavna: po onoj narodnoj, treba da se zna 'ko kosi a ko vodu nosi'. A prava žena uopšte nisu prikraćena, ona može i treba da se emancipuje kao žena a ne kao muškarac".⁸³

Moralna kataklizma modernog sekularnog kršćanskog svijeta, prema tim gledanjima, ishodi iz devijacije i odustajanja od prirodnih, a ne kulturno i društveno normiranih rodni uloga muškarca i žene u društvu.⁸⁴ U tom

⁸¹ Dr. Haris Silajdžić, "Sindrom harema", *Ogledalo*, 1. novembar 1990, 36, 37, 38.

⁸² "Monoteizam nije izmislio patrijarhat, on ga je zatekao da deluje unutar društva i preuzeo ga opravdavajući ga: on se upisuje u stvari u onodobnu kulturnu tradiciju i posredstvom proroka, koji su sinovi te kulture, govori patrijarhalnim jezikom. Božanska poruka uokvirena androcentričkom vizijom koju deli zajednica kojoj je poruka upućena, iskazana je dakle muškim jezikom. Na taj se način preoblikuje patrijarhat od slučajnog istorijskog stanja u neprevladiv model zasnovan na božanskom autoritetu." Petričević, "Jedan Bog – jedan rod", 146; "Zakon (Božanski zakon, Kur'an, op.a.) je objavljen jedanput i za sve. S obzirom da porodični zakon u cjelosti proizlazi iz Šari'ata, zahtjevi žena za reforme koje se uglavnom odnose na zabranu poligamije (višeženstva) i jednaka prava u nasljeđivanju, izazivaju negodovanje." Mernissi, *Zaboravljene vladarice*, 29.

⁸³ Halil Potur, "Brak", *Preporod*, 15. mart 1989, 12.

⁸⁴ O rodu kao normativnoj, društveno i kulturno uvjetovanoj kategoriji vidjeti: Judith Butler, *Rodne*

kontekstu problem ne predstavlja samo to što žena izdajući *prirodu* izdaje i kulturu i civilizaciju kao mušku thanatološku kreaciju⁸⁵, kojoj, po patrijarhalnoj matrici, treba biti podređen njen život i potomstvo, nego i to što zapadnjački feminizam od nje stvara sebičnu stigmatiziranu hedonisticu, usredsređenu na svoje umjesto na potrebe uže, šire porodice i vjerske/nacionalne zajednice.⁸⁶

Dakle, temeljna, diskurzivno definirana, naturalizovana funkcija žene i njene *svojepravnosti* u novom društvu, koje se, krajem 1980-ih izražajnije strukturira na temeljima *kulturnog fundamentalizma*⁸⁷ i vjersko-nacionalnog ekskluziviteta, jeste njena uloga majke, žene koja rađa i odgaja islamski podmladak kroz koji se kolektiv treba regenerirati i održavati.⁸⁸

nevolje, feminizam i subverzija identiteta (Ulcinj: Plima, 2007); Ortner, "Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?", 152–183; Simon de Bovoar, *Drugi spol I: Činjenice i mitovi* (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1982).

⁸⁵ O tome vidjeti: Vjeran Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009).

⁸⁶ Merjem Džemila, "Feministički pokret i muslimanska žena", *Preporod*, 15. august 1990, 13. Naslov ovog od redakcije odabranog i prevedenog teksta koji je donesen u rubrici "Esej" našao se i na naslovnici lista. U njemu je autorica, Amerikanka, muslimanka jevrejskog porijekla, dala kratak pregled razvoja američkog feminizma, zahtjeva pokreta, te uz izraženu zabrinutost što su i muslimanske zemlje počele pratiti taj "trend" konstatovala: "Feminizam je neprirodni, vještački i abnormalni proizvod suverene društvene dezintegracije koji u svojoj biti predstavlja odbacivanje svih svetinja, apsolutnog morala i društvenih vrijednosti. (...) Dezintegracija doma i porodice, gubljenja autoritativne uloge oca kao i seksualna raznolikost direktno su odgovorni za patnje i padove svih naroda kod kojih je zlo postalo sveobuhvatno. (...) Muslimanska porodica predstavlja minijaturu cjelokupnog muslimanskog društva i njegov osnovni temelj. U njoj, uloga čovjeka, oca kao imama u skladu je sa patrijarhalnom prirodom islama.(...) Pobuna muslimanskih žena u određenim dijelovima islamskog društva došla je kad su muškarci prestali igrati takvu religijsku ulogu i počeli gubiti njihovu muževnost i patrijarhalni karakter." Isto.

⁸⁷ Za kulturni fundamentalizam Nira Yuval Davis piše da je zamijenio rasizam kao primarni diskurs desnice te da njegov "kulturalizirani diskurs esencijalizira konstrukciju kulturnih razlika" između različitih zajednica. O tome vidjeti: Yuval-Davis, *Gender and Nation*.

⁸⁸ U *Islamskoj deklaraciji* Alije Izetbegovića, koja je publicirana, pa samim time i stavovi u njoj diseminirani prema vjerskoj i nacionalno-kulturnoj zajednici u predizbornoj 1990, autor se na idući način referira na žensko pitanje: "Položaj žene u muslimanskom društvu mora se svugdje promijeniti u skladu sa njenim zadatkom majke i prirodnog odgojitelja podmlatka. Neobrazovana, zapuštena i nesretna majka ne može podići i odgojiti sinove i kćeri, koji su kadri pokrenuti i uspješno voditi preporod muslimanskih naroda. Islam treba povesti inicijativu da se majčinstvu prizna rang društvene funkcije. (...) Ovi stavovi nisu nikakav feminizam zapadnjačkog kova, koji je izražavao težnju da se društvu nametnu mjerila, hirovi i gospodarenje iskvarenog ženskog sloja. To nije ni ravnopravnost u europskom smislu. To je isticanje jednake vrijednosti muškarca i žene, zajedno s isticanjem njihove različitosti koja treba biti sačuvana. (...) Civilizacija je od žene napravila objekt koji se koristi ili kojem se robuje, ali je ženi oduzela ličnost (...) Zanemarujući majčinstvo, ona je ženu lišila njene osnovne i

Na tragu navedenog se i prezentacija žene u *Preporodu*, *Ogledalu* i *Muslimanskom glasu* pojavljuje kao dihotomna. U prvom slučaju je krajnje afirmativna u smislu da predstavljanjem idealnog lika muslimanske žene kao kolektivne kategorije – one koja slijedi islamsku tradiciju i patrijarhalne vrijednosti na način kako su ih definirali muški interpretatori – nastoji anticipirati lik nove Bošnjakinje kao temelja i preduvjeta preobražaja bošnjačkog društva u konsolidovanju i njegovog povratka islamskoj tradiciji. U drugom slučaju je stigmatska kada predstavlja identitetski otuđenu, sekularnu muslimanku kao antipod prije opisanoj i kao promotoricu omraženih idejno-političkih vrijednosti, koja je u vrijeme socijalizma napustila toplinu svog doma i svoju primarnu ulogu majke, odgojiteljice islamskog podmlatka, te iskoračila u javnu sekularnu sferu, čime je doprinijela identitetskom i tradicijskom otuđenju zajednice. I jedna i druga medijska i diskurzivna prezentacija imaju funkciju obraćanja muslimanskoj ženi i funkciju njenog potencijalnog preobraćenja koje bi bilo u službi *preporodnog* procesa kroz koji je kolektiv prolazio. Diskurzivnu prezentaciju žene oblikuju i autori (muškarci) i autorice (žene), koji tim tekstovima, i ne samo tim, daju doprinos strukturiranju narativa putem kojeg se bošnjački kolektiv u godinama 1992–1995. idejno homogenizira.

Ipak, obraćanje ženama početkom 1990-ih, s ciljem njihovog "identitetskog" preobraćenja, nije bilo samo medijske prirode, već je počelo poprimati i formu institucionalne nadgradnje. Tako je 16. 2. 1991. "za pomoć i zaštitu pokrivenih žena" osnovano "čisto žensko udruženje koje okuplja žene i djevojke, iz muslimanskog kulturno-povijesnog kruga". Udruženje je nazvano "Sumejja".⁸⁹ O ciljevima, svrsi osnivanja Udruženja za *Muslimanski glas* početkom 1992. govorila je Sabina Tihić, "predsjednica Inicijativnog odbora, diplomirani orijentalista i arabista":

nezamjenjive funkcije. U ovo doba kada porodica prolazi kroz ozbiljnu krizu i kada je njena vrijednost stavljena pod znak pitanja, Islam ponovo potvrđuje svoju privrženost ovom obliku ljudskog života. Doprinoseći sigurnosti porodičnog gnijezda i otklanjajući vanjske i unutrašnje faktore koji ga razaraju (alkohol, nemoral, odgovornost), Islam praktično zaštićuje najviši stvarni interes zdrave i normalne žene. Umjesto apstraktne ravnopravnosti, on ženi osigurava ljubav, brak i djecu, sa svim onim što za ženu znače ove tri stvari." Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija* (Sarajevo: Bosna, 1990), 35, 36.

⁸⁹ Po ženi, ropkinji, Etiopljanki koja je u vrijeme poslanika Muhammeda a. s. primila islam te je i ubijena, kako se navodi, zbog nepokolebljive odanosti islamskim principima, zbog čega je proglašena prvi šehidom (koji je poginuo na *Ispravnom putu*) u islamu.

“(...) prioritet (smo, op. a.) dali zaštititi i pomoći pokrivenih žena jer smo kao vjernice lično iskusile ‘scile i haribde’ bezumnog totalitarističkog režima i to rigoroznije nego li sljedbenice ostalih konfesija. (...) Smjelo tvrdim da žena kad se pokrije drugačije razmišlja drugačije se ljudi prema njoj odnose, barem danas. (...) Uništavanjem svega islamskog vremenom, naš narod je došao u poziciju da najmanje pozna je svoju vjeru, kulturu i istoriju. Sada te vrijednosti treba vratiti našem narodu da se sa njima ponovo saživi. (...) edukaciju žena mogu najbolje vršiti same žene. Radimo i radićemo tamo gdje je ženi dozvoljeno, poštujući šerijatska pravila i islamske principe. Tamo gdje ne može doći muška ruka potrebna je mehka ruka žene.”⁹⁰

Iz navedenog se vidi da je ovo “žensko” udruženje zapravo figuriralo kao integralni institucionalni dio bošnjačkog vjersko-nacionalnog pokreta koji početkom 1990-ih utemeljuju i vode muškarci, tj. kao vrsta medijatora, prvo prema ženama, a onda prema ostatku zajednice. U tom smislu ono djeluje kao njegova produžena ruka i stoji na istim idejnim pozicijama te na isti, ranije opisani način percipira naturalizovane rodne razlike i shodno tome društvene uloge muškarca i žene, kao i tekovine zapadne civilizacije.⁹¹ Potencijal *ženske etike brige*,⁹² koja je, kako pokazuju Tone Bringa, Cornelia Sorabji i Lejla Hairlahović-Hušić,⁹³ održavala identitarnu zajednicu na okupu i u vrijeme socijalizma, i početkom 1990-ih trebalo je usmjeriti ka njenom jačem uvezivanju i identitarnoj regeneraciji.

⁹⁰ Kako se navodi u tekstu, “Sumejjin” društveni angažman, potpomognut donacijama, realizirao se kroz osnivanje biblioteke s “odgovarajućom” literaturom za žene, otvaranjem trgovina s islamskom odjećom, a planiralo se i osnivanje obdaništa u kojima bi s djecom radile muallime, tj. vjeroučiteljice. Jasmina Kazija, “Sumejja”, *Muslimanski glas*, 17. januar 1992, 27.

⁹¹ Na pitanje novinarkе “Da li ‘Sumejja’ ima nekih sličnosti i kontakata sa feminističkim pokretima na Zapadu?” Sabina Tihić je odlučno odgovorila: “Ne daj Bože! Feminizam nam je toliko stran, stran je i našoj vjeri. (...) Mi ne želimo zauzeti mjesta muškaraca, već s njima surađivati. (...) žena treba da se vrati svojoj ženskoj prirodi i da uz to preuzme i onu ulogu u društvu koja joj pripada. (...) žena ne smije biti objekt manipuliranja niti ropkinja civilizacije koja ju je do te mjere degradirala i obezličila da ona sve manje biva sposobna živjeti u skladu sa svojom ženskom prirodom”. Isto.

⁹² O tom psihološkom teorijskom konceptu Carol Gilligan pogledati: Amila Ždralović, Mirela Rožajac-Zulčić, “Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost”, u: *Neko je rekao feminizam?*, 390–413.

⁹³ Bringa, *Biti musliman na bosanski način*; Sorabji, *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*; Lejla Hairlahović-Hušić, *Identitet/i Muslimana u Cazinskoj krajini* (Sarajevo, Zagreb: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2021).

U diskurzivnim praksama bošnjačkih nacionalno-kulturnih medija početkom 1990-ih žena se ponekad javlja i kao metafora za bošnjački narod. Prikaz nevinog i maloljetnog ženskog bića, kao simbola politički, kulturno i društveno marginalne *ʿamme* kao nositelja tradicionalnog vjerskog i kulturnog identiteta čije se siromaštvo i bijeda romantizira, koristi se da bi se diskurzivno pojačala i prikazala slika hladnog, otuđenog, sekularnog intelektualca koji je bio odgovaran povesti taj narod, ali je izdao svoj nacionalno-kulturni identitet i prihvatio tuđi.⁹⁴ S druge strane, žena je ponekad predstavljena kao simbol vlastitog naroda koji se kritikuje jer je, ušuškana u strah, sitni komformizam i šutnju pred totalitarističkim režimom, svojom pasivnošću predao i izdao svoj identitet i one koji su se borili za njegove ključne interese te pri tome, usljed podvojenosti privatne i javne sfere, unutar kojih su se živjeli različiti životi i uvjerenja, potonuo u društvenu hipokriziju. Navedeno je intencija prisutna u pjesmi Džemaludina Latića koja je tokom 1990. objavljena u *Književnoj reviji* i koja je (po)služila kao sredstvo njegovog (samo)potvrđivanja i legitimiranja kao oponenta socijalističkom sistemu i borca za vjerski i nacionalno-kulturni identitet.⁹⁵

⁹⁴ Tako Nedžad Ibrišimović u *Muslimanskom glasu* i tekstu "Sabiha" piše početkom 1992. godine: "Mehmedu Selimoviću jedna djevojčica, Muslimanka, Sabiha, haman, nacрта svoju ruku, metne šaku na papir, raširi prste pa onda olovkom okruži prste, a on ode u Beograd pa sastavi cedulju: Ja sam, napiše, srpski pisac. (...) Kako se veliki pisac nije sažalio na onu nacrtanu Sabihinu ruku, to je ruka djevojčice koja sa sepetom na leđima, obučena u svoje časne šarene dimije, prebire na brdima šljake ponad Kaknja ne bi li našla koji grumen nesagorjela uglja". Nedžad Ibrišimović, "Sabiha", *Muslimanski glas*, 17. januar 1992, 32.

⁹⁵ "Sve sam saznao Semka / Kako ti je bilo žao / Nisu nam se podudarile zvijezde / Kako su te zatim upoznali / Neki moji prijatelji / 'On! Pa znam tog zmaja' / Rekla si / U šetnji si se sagela / Pred kafanom / I podigla partisku knjižicu / 'Nemojte mu kazati / Ipak / On je teški musliman' // Ispalo je naopako / Moja Barbaro / Ubij Bože / Vi žene sve naslutite / Stvarno su me uhapsili / Ti tvoji / Moš mislit Semka / A ti si trnula od straha / Kao srna u opkoljenoj šumi / Izludila si / I tako ugušila sva sumnjiva sjećanja / Odreče se ti našeg poznanstva / I svakog boga / I svake nacije // Nikad nisi upitala za me / To boli da znaš / 'Jao robijaš' / Iako moliš za me / Kad god ugledaš miliciju u gradu / Kad stegnu zime / I uvijek kad ružno sanjaš / Kao da sam mrtvac / Ti Semka nizašto nećeš da znaš / Ne treba čovjek svašta znati / 'Ne, ja se ne bavim politikom / Ima ko da se njom bavi' / Strepiš nad svojim kancelarijskim poslom / Poslušna si kao kuće // Jesu li te poharali / Dripci / Dođe mi da plaćem / A ti im kucaš referate / O nacionalnom pitanju / O razvoju demokratije u SFRJ / A ja znam da djecu učiš molitvama / Kriješ to čak i od muža / I već misliš na penziju / Bože samo penzije / Napravićeš testament / Da ti se klanja dženaza / I da te sahrane u muslimanskog groblju / U klasju bijelih nišana." Džemaludin Latić, "Semka", *Književna revija*, januar/februar 1990, 4.

Medijska prezentacija žene kao čuvarice pamćenja i odgojiteljice nacije

U drugoj polovini 1980-ih pripadnici kulturne inteligencije intenzivirali su proces ideološke revizije kulture sjećanja u socijalizmu, čime je postepeno, skupa s društveno-političkim sistemom i njegovim nosiocima, urušavan oficijelni *režim istine*. Jedan metanarativ koji je imao funkciju integrirati jugoslavensko društvo zajedničkim sjećanjem na narodnooslobodilačku borbu i antifašistički partizanski otpor u Drugom svjetskom ratu, postmodernistički se razlamao na monoperspektivne, ekskluzivističke i međusobno antagonizirane kulture pamćenja koje su imale funkciju legitimirati nastanak novih, nacionalnih društava, zasnovanih na principima *kulturnog fundamentalizma*. Središnja uporišta novonastajućih kultura pamćenja, tj. ključna *mjesta sjećanja* narativnih struktura koje su ih podupirale, bile su masovne grobnice kao mjesta kolektivnog stradanja od ruke *Drugog*. Povijesna stratišta masovnog stradanja predaka postaju tako mjesta buđenja nacionalne svijesti. U tom smislu njihova je temeljna tendencija bila i ostala predstaviti vlastiti kolektiv kao nevinu i jedinu stvarnu žrtvu surovih progona i pri tome naglasiti kontinuitet stradanja od ruke *Drugog*. Monoperspektivni i detaljni opisi brutalnog stradanja vlastitog nacionalnog kolektiva imali su funkciju probuditi strah od *Drugog*, koji se kroz te opise sažima u jednu kolektivnu kategoriju, stigmatizira i dehumanizira, te potači homogenizaciju i eventualnu mobilizaciju na nasilje članova kolektiva.⁹⁶

Iako su se na vjerskim obredima kojima su se 1990. komemorirale (bošnjačke) žrtve masovnog stradanja u Drugom svjetskom ratu okupljali isključivo muškarci,⁹⁷ krajem 1980-ih i početkom 1990-ih na središnjim stranicama bošnjačke *preporodne* štampe kao glavna protagonistkinja idejnog narativa – koji je imao funkciju revidirati značenja i principe na kojima je počivala socijalistička društveno-politička stvarnost u Bosni i Hercegovini, te narativ

⁹⁶ Teorijska elaboracija tog procesa može se naći u: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), posebno u V dijelu knjige pod naslovom "Prevladavanje prošlosti u Jugoslaviji", 405–492; Katherine Verdery, *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change* (New York: Columbia University Press, 1999), 95–127.

⁹⁷ "Dženaza zaboravljenim", *Islamska misao*, septembar 1990, 3, 4; Nedžad Latić, Fahira Fejzić, "Foča, mjesto umiranja i buđenja muslimana", *Preporod*, 1. septembar 1990, 10, 11; Ahmed Mehmedović, "Još jedna dženaza šehitima", *Preporod*, 1. oktobar 1990, 20, 21.

o narodnooslobodilačkoj borbi i njenim akterima, kao i detabuizirati progovor o masovnom stradanju Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu i uspostaviti jedno masovno stratište, jamu Čavkaricu,⁹⁸ kao mjesto kolektivnog sjećanja – prezentirana je žena, starica Hadžera Čatović.

Hadžera je, kako se navodi u medijskim izvorima i publikacijama, skupa s ostalim Bošnjakinjama/Bošnjacima u augustu 1941. odvedena iz svog sela u istočnoj Hercegovini, sprovedena u *žandarmerijsku stanicu* u Berkovićima, opetovano, s ostalima, mučena i zlostavljana, te naposljetku, u koloni, koja je po iznesenim (različitim) procjenama brojala od 500/700 do 1200 ljudi, žena i djece, odvedena do jame Čavkarica – smještene u "kraškoj zabiti i hercegovačkoj šikari", u kojoj obitavaju samo čavke i poskoci – udarena maljem u glavu i bačena u jamu. U jami je, uprkos pokušaju onih koji su je bacili da je otruju, preživjela 73 (75) dana, pijući krv čavki koje su slijetale na mrtve.⁹⁹ Naposljetku ju je u novembru 1941. iz jame spasio Đorđo Hrom(ov)ić, zajedno sa Stevom Tamindžijom i Blagojem Radovanovićem, nakon čega je na brigu, skrbništvo i oporavak do kraja Drugog svjetskog rata povjerio najprije Tamin-

⁹⁸ Čavkarica je nakon rata 1992–1995. u diskurzivnim homogenizacijskim praksama bošnjačkih ideologa prerasla u "najveću masovnu grobnicu Bošnjaka iz Drugog svjetskog rata". *Čavkarica*, ur. Hasan Eminović (Trebinje: Medžlis Islamske zajednice, 2015), 13.

⁹⁹ Hadžerin iskaz, ispričan u prvom licu, u Trebinju, o onome što je prošla donesen je u *Bosanskim pogledima*, u aprilu 1991: "(...) branili su mi da pričam i prijetili su mi (...) novom jamom ukoliko budem pričala o Čavkarici. Sva protrenom i mučnina mi je da pričam o svemu onome što sam se nagledala na toj nesretnoj jami. Nagledala sam se, moj sinko, svega i svašta sam preživjela. (...) Čula sam kad su nas izbrojali u žandarmerijskoj stanici na Berkovićima, čula sam da su rekli tu blizu mene da nas je 500. (...) Znate da ja ljude dijelim na neljude i ljude, eto mene su Srbi bacili u jamu i Srbi su me spasili iz nje. Fala i jednim i drugim i neka im Allah sudi ... šta ću im ja drugo. Tu u stanici su nas mučili, bili i silovali i svašta bogme radili. Znam da smo mi djevojke garale lice i uzimale djecu i dojile ih, samo da bi se jadnice spasile toga poganluka i zlikovačkog izživljavanja nad nama. (...) Radili su od nas šta su šćeli i šta im je naumpalo. Vode nam nisu dali da pijemo, opljačkali su svakoga od nas i svakom uzimali, čak i hranu. Dovodili bi nas po troje nad jamu, udarali čim su stigli i onda bi nas gurali unutra. Uzimali su nam djecu iz naručja, žalosti moja i razbijali im glave od kamenje (...) Ja sam se zaustavila na jednom banku unutar jame i sve sam gledala (...) Jedna moja rodica se porodila dolje (...) Dolazili su zlikovci i htjeli me otrovati ali, eto, Allah im dragi ne daje. (...) Po dobru sam upamtila Dušana Krnjevića, u čijoj sam kući bila neko vrijeme. Poslije su ga ubili (...)". Tahir Pervan, "Podmukla i bogom prokleta jama, Čavkarica (I)", *Bosanski pogledi*, 4. april 1991, 28, 29. Vidjeti i: "Zapisnik o saslušanju Hadžere Čatović Bijedić u Vakufskom povjerenstvu Bileća sačinjen 1942.", u: *Čavkarica*, 19–23. U njemu je navedeno: "Po noći sa lampom (u oružanoj postaji Berkovići, op. a.) tražili su po sobama djevojke i mlade žene, ali sam se ja sklonila pod krov i nije meni niko dolazio, ali sam čula u drugim sobama vrisku djevojaka i zaključujem da je bilo silovanja." Isto, 20.

džiji, pa Radovanoviću, zatim Vasi Batiniću i Dušanu Krnjeviću u selo Fatnicu, a naposljetku Jefti Kundačini, kod kojeg je dočekala kraj rata.¹⁰⁰

Prvi članak koji se o njoj pojavljuje krajem 1989. godine u *Preporodu*, s naglašenim metafizičkim, gotovo mitskim značenjem, za funkciju ima poreći učešće stradalih Bošnjaka tog kraja u fašističkom progonu članova srpskog nacionalnog kolektiva koji je hronološki prethodio opisanim ubijanjima, te naglasiti da su nedužni Bošnjaci ubijeni od strane komšija s kojima su dotad sasvim mirno i u slozi živjeli.¹⁰¹ Implikacija koja je stajala iza toga i referirala se na tadašnju stvarnost bila je da je parola bratstva i jedinstva ideološka iluzija, te da se prošlost može ponoviti.

U narednim člancima potcrtano je i to da se o tom stradanju u vrijeme socijalizma moralo šutjeti jer su akteri tog zločina, koji nikada za njega nisu odgovarali, sasvim regularno djelovali i bili inkorporirani bez posljedica u društveno-političku stvarnost socijalizma.¹⁰² U odnosu na Hadžeru, neki od njih bili su i na društvenim pozicijama moći, s kojih su mogli odlučivati o

¹⁰⁰ Iscrpno i krajnje potresno svjedočenje Đorđa Hramovića o spašavanju Hadžere doneseno je u: Tahir Pervan, "Kako je spašena Hadžera Čatović-Bijedić, Čavkarica (II)", *Bosanski pogledi*, 11. april 1991, 28, 29; "Kod svih ovih (Tamindžije, Batinića, Radovanovića, Krnjevića, Kundačine, op. a.) sam dobro pažena i nije se na mene navaljivalo ni sa kakvim zahtjevima, već sada pri dolasku u Bileću Petar Samardžić iz Lukavca me pozvao i pitao me bi li se prekrstila i ja sam mu odgovorila da neću i rekao mi je da više neće biti muslimana i da će biti sve izgoreno kao i sama Fazlagić Kula i pitao me bi li se udala za pravoslavnog i ja sam mu odgovorila da neću. I kad sam mu dala ovakav odgovor on je onda tražio da mu oprostim jer da vidi da sam karakterna". "Zapisnik o saslušanju Hadžere Čatović Bijedić", 23.

¹⁰¹ Kao direktni iskaz Hadžere Čatović u članku je navedeno: "A nije Bogomi sine, tu ustaše bilo, kolk jesi ti bio. Ili, mi da smo nekom na put stali, ne do Bog, mislim, tijem Srbima. (...) to u nas niko nije imao pojma s ustašama i da smo mi nekog mrzili i da smo nekome zlo nanijeli, i zlo mislili. Pazili se, Bogomi, nismo mogli ljevše, sve sa njihovim djevojkama družile se. (...) zato su meni muke bile (...) što smo na pravdi Božijoj (...)" Ahmed Mehmedović, "Sedamdeset i tri dana u jami Čavkarici", *Preporod*, 1. novembar 1989, 13. Autor članka metafizički nadograđuje priču na idući način posredno ukazujući da je Hadžera spašena vlastitom molitvom i Božijom voljom: "Ona je, odozdo, iz užasa, vidjela krpicu neba i tako računala dane – godine. Molila Allaha dž. š. da joj pomogne. Šaputala dove i sureta. Išaretom klanjala, i, nadala se". Isto, 11.

¹⁰² Ovo nije tvrdnja koju su izricali samo kreatori bošnjačkog nacionalno-kulturnog i ideološkog narativa početkom 1990-ih. Na istovjetan način na socijalističku društvenu stvarnost referirali su se i srpski nacionalni ideolozi, koji su npr. kroz stavove donesene u literarnoj produkciji idejno revidirali formalno proklamovane principe jugoslavenskog socijalističkog društva još 1960-ih. O tome vidjeti: Sabina Veladžić, "Slučaj 'Gordog posrtanja' 1969. godine – društveno-politički odjeci i rasprave", *Prilozi*, br. 45 (2016): 201-230.

životima svjedoka kompromitirajućih ratnih dešavanja.¹⁰³

Da to mjesto ratnog stradanja i ubijanja nedužnih civila nije bilo izbrisano s mape kolektivnog sjećanja u socijalizmu, govori i činjenica, koja nije zao- biđena ni u analiziranim medijskim izvorima, da je SUBNOR Nevesinje spo- men-pločom obilježio zabetonirani otvor jame natpisom *“Žrtvama fašističkog terora, stradalim avgusta mjeseca 1941. godine”*.¹⁰⁴

Hadžerina ispovijest nije jedina koja je početkom 1990-ih korištena s ciljem idejnog preoblikovanja bošnjačkog kolektivnog pamćenja. Krajem 1991. u *Muslimanskom glasu* objavljen je intervju s Vezirkom Bajramović, starijom, pokrivenom ženom/nanom iz istočne Hercegovine, koja je preživjela ubijanja, zlostavljanja i pokolj iz augusta 1941, ali njena braća, muž i njeno dvogodišnje dijete/sin nisu. Ona je u intervjuu također napominjala da *komunisti* nisu dali da se priča o zločinima koje su komšije Srbi počinili 1941. nad Bošnjacima, te da su isti oni koji su ubijali bili društveno dominantni u lokalnom kontekstu u socijalizmu. Ukazivala je na vlastitu i kolektivnu nemoć koja se iskazivala kroz šutnju o traumatičnim događajima, mimikriju i trpljenje:

“Dosta toga zlata (koje joj je oteto, op. a.) sam viđala poslije rata kod žena mojih komšija Srba. Teško mi je bilo, bolovala sam, ali sam morala da šutim, jerbo mi možda niko ne bi vjerovao. Sa nekima sam se morala i kumiti... (...)

¹⁰³ U tom kontekstu spominje se Halid Čomić, koji je nagovorio muslimansko stanovništvo sela istočne Hercegovine da predaju oružje ustanicima. Nakon rata Čomić je navodno postao sudija koji je isko- ristio svoj položaj da Omera Pervana, oca Tahira Pervana, koji je u *Bosanskim pogledima* 1991. pisao o Čavkarici, smjesti u zatvor, gdje je ovaj umro. Omer je u zatvoru završio zato što je prijetio Čomiću da će istražiti njegov udio u Čavkarici. T. Pervan, “Podmukla i bogom prokleta jama, Čavkarica (I)”, 28. Pervan je ovaj revizionistički narativ u kojemu optužuje partizane za saradnju sa četnicima, kojima su predali nedužno bošnjačko stanovništvo, nakon rata 1992–1995. eksplicitnije razvio: “Zbog uske sa- radnje partizanskih jedinica sa četničkim zlikovcima ovaj zločin nikada nije procesuiran, niti je ikada provedena valjana istraga, a svi oni koji su se usudili da o tome javno progovore bili su izloženi repre- sivnim mjerama komunističkog režima. (...) Svakako je da su uslugu banditima učinili Halid Čomić, Hajder Bajramović, Abid Čatović, Miro Popara, Mitar Radovanović i drugi. Oni su Bošnjake savetovali da predaju oružje (...) komunisti ovog kraja koje je predvodio Miro Popara su zakazali. Njihova pratnja (...) je (...) predala svoje komšije u ruke dželata. Čak su im se i pridružili.” *Čavkarica*, 30, 38.

¹⁰⁴ T. Pervan, “Podmukla i bogom prokleta jama, Čavkarica (I)”, *Bosanski pogledi*, 4. april 1991, 28, 29. Zanimljivo je da je ista spomen-ploča spomenuta i u članku u *Preporodu* sa nešto drugačijim natpisom, ostrašćenijeg sadržaja: “NA OVOM MJESTU AVGUSTA 1941. GODINE SLUGE OKUPATORA – ČETNICI – ZVJERSKI SU MUČILI I ŽIVE BACILI U JAMU NEVINE LJUDE, ŽENE I DJECU IZ OVIH KRAJEVA”. A. Mehmedović, “Sedamdeset i tri dana u jami Čavkarici”, *Preporod*, 1. novembar 1989, 13.

Čomić (Halid Čomić, op. a.) ti je bio ustaški tabornik po partijskom zadatku, štitio je Srbe u bilećkom kraju. Nikom ti od njih nije falila dlaka s glave. U Bileći ti nije bilo ustaša, oni su lagali, niko ih nije vidio. Mogu ti reći da Srbi nikad nisu trpjeli Muslimana. Vazda su ih zvali TURCI i BALIJE.”¹⁰⁵

Renata Jambrešić-Kirin u svojoj sjajnoj knjizi o ženskoj kulturi pamćenja navodi da su “Ideološka regulacija kolektivnog i osobnog žalovanja, isključivi režimi pamćenja, oduzimanje prava na grobno mjesto” u socijalizmu “zaoštrili (...) sukob aktera prisilne modernizacije i zaštitnika (vjerskim osjećajima prožete) tradicije (...)”, te su “Ne žene kao takve, nego starice majke iz ratom pogođenih (ruralnih) sredina i one koje su kršile tabu zaborava (...) ostale (...) pretpostavljene čuvarice vjerskih tradicija i obiteljskog pamćenja, ‘suparnice’ službene povijesti i nositeljicama onoga zazornoga viška sjećanja koji nije moguće podvesti pod autoritativne režime pamćenja. Taj se višak opirao ideološkoj matrici selektivnog pamćenja i zaborava”.¹⁰⁶

Dakle, starije žene, odane vjersko-nacionalnoj tradiciji i njenim patrijarhalnim vrijednostima, koje su se, uglavnom, zadržavale u okvirima privatne sfere i svoje identitarne zajednice, ne participirajući u javnom prostoru socijalizma, čuvale su i prenosile, ponajprije kroz procese primarne socijalizacije, priče/vrijednosti, te na taj način kreirale ideološki subverzivnu *kontrakulturu* i oblikovale njeno društveno uporište.

Mada se i Hadžerin i Vezirkin medijski iskaz mogu posmatrati na taj način, tim više jer nisu bile jedine žene čija je interpretacija u socijalizmu tabuizirane prošlosti prezentirana u bošnjačkoj vjersko-nacionalnoj štampi početkom 1990-ih,¹⁰⁷ ipak smatram bitnim naglasiti da one nisu bile tvorci nacionalno-

¹⁰⁵ B. Demić, “Pomorili su nas četnički katili”, *Muslimanski glas*, 6. decembar 1991, 9.

¹⁰⁶ Renata Jambrešić Kirin, “Moderne vestalke u kulturi pamćenja Drugoga svjetskoga rata”, u: *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, ur. Renata Jambrešić Kirin (Zagreb: Centar za ženske studije, 2008), 39.

¹⁰⁷ Na isti način su koncipirani i iskazi Fate Zečić, te Ajke Avdović: Mr. Džemaludin Latić, “Očajna bezazlenost”, *Ogledalo*, januar/februar 1991, 32, 33, 34; Rifet Hasković, “Kad kamen progovori”, *Preporod*, 15. oktobar 1991, 4. Dakle, i ova prezentacija žene svjedoka i narativna konstrukcija za cilj je imala naglasiti stigmiju koju su trpjeli Bošnjaci, demantirati njihove veze s ustaškim pokretom, te ukazati na to da je bratski suživot u socijalizmu bio samo maska i parola iza koje se krila društveno-politička dominacija *Drugog*, čija je ideološka pravovjernost i odanost principima NOR-a, na način kako su promovirani unutar oficijelnog režima istine, bila krajnje dvojbeni.

homogenizacijske narativne strukture koja se gradila oko njihovih ličnih ispovijesti i tragedija, posebno u Hadžerinom slučaju, koji je mnogo istrajnije i izražajnije pozicioniran unutar nove kulture sjećanja.

Hadžera je bila starica koja je socijalizam, u skrajnutom lokalnom kontekstu, preživjela potpuno anonimna, na društvenoj margini, kao preživjeli svjedok jednog strašnog i traumatičnog događaja. Njenom traumom se suštinski, zarad njenog iscjeljenja, niko nikad nije pozabavio, niti je bio zainteresiran za to. O tome svjedoči i činjenica da je i početkom 1990-ih, skupa sa Bošnjakinjama i Bošnjacima istočne Hercegovine, iznova retraumatizirana i prognana,¹⁰⁸ iako je nacionalna partija Bošnjaka političku legitimaciju 1990. stjecala kroz predizborno obećanje da je glasanje za nju i povratak (vjerskom i nacionalno-kulturnom) identitetu garant toga da se traumatična povijest neće ponoviti. Kontinuirano diseminiranje njene priče od strane medija i (književna/znanstvena) reprezentacija njenog lika, koja je nadograđena funkcionalnim ideološkim konotacijama, od strane muških kreatora nove nacionalno-kulturne stvarnosti krajem 1980-ih, početkom 1990-ih, pa i nakon rata predstavljala je političku (zlo)upotrebu lične traume u svrhu revidiranja značenja i povijesnog smisla socijalističke društveno-političke stvarnosti i delegitimiranja njenih protagonista, homogenizacije, mobilizacije kolektiva, kao i (trajne) legitimacije novoetablirane idejno-političke paradigme i vjersko-nacionalne društveno-političke elite.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Urednik *Zbornika radova Čavkarica* i autor teksta u *Stavu* 2015. godine Hasan Eminović piše da su sa Hadžerom posljednji intervju obavili 2013. godine, "godinu dana prije njene smrti u dalekom i hladnom danskom gradu Randersu". Hasan Eminović, "Snijeg zaborava nad ponorom patnje", *Stav*, 23. april 2015, 62, 63, 64. U Gančarevu kod Trebinja Hadžera je sa svojom rodicom Hasnijom dočekala "posljednju agresiju na BiH. Dočekale su novi progon u neizvjesnost. Preko Crne Gore skrasile su se u Danskoj u krugu porodice". *Čavkarica*, 14, 15.

¹⁰⁹ Tahir Pervan, *Čavkarica – vrata pakla* (Sarajevo: Zonex ex libris, 2006); Tahir Pervan, *Nad jamom* (Sarajevo: SAFE HOUSE, 2010), https://www.bosnjaci.net/pdfs/Tahir_Pervan-Nad_jamom.pdf (preuzeto 4. 10. 2022). Čavkarici je 10. augusta 2013, dakle na 72. godišnjicu, posvećen okrugli sto pod naslovom "Od Čavkarice do istine", održan u Kulturnom centru "Kralj Fahd" u Mostaru. Skup je održan pred svečano otvorenje obnovljene džamije u Planoj kod Bileće, a nakon otvorenja džamije klanjana je dženaza-namaz svim "šehidima svirepo ubijenim i bačenim u masovnu grobnicu – jamu Čavkaricu." *Čavkarica*, 9, 11, 29. Sva ova, uglavnom od strane Islamske zajednice, organizirana dešavanja imala su svoju idejno-političku svrhu i sa njih su odašiljane poruke koje su za cilj imale dalju konsolidaciju ekskluzivne kulture pamćenja i nacionalno-homogenizacijske narativne strukture.

U tom smislu Hadžera, opjevana "majka Bošnjaka, koja svojim sjećanjem odgaja naciju i koja predstavlja simbol njenog stradanja"¹¹⁰, diskurzivni je konstrukt nacionalnih ideologa kojima je stvarni lik Hadžere poslužio samo kao polazište za ideološku nadgradnju.¹¹¹ Stoga se nakon Hadžerine smrti i njene dženaze pretvaraju u mjesta s kojih vjerska elita, zadužena za održavanje kulture pamćenja, diseminira političke govore vjersko-nacionalnoj zajednici.¹¹² Uopće, masovne grobnice i prije i nakon rata 1992–1995. ostaju ključna mjesta (sjećanja) oko kojih se održava nacionalno jedinstvo, a Islamska zajednica ostaje medijator koji kroz vjerske obrede održava tu kulturu sjećanja oblikujući podanike novog poretka.

Na kraju treba napomenuti – uprkos tome što priče Hadžere i Vezirke imaju snažan mobilizacijski potencijal jer bude i strah i bijes, tim više što oni koju su ih medijski predstavili, s namjerom, ne daju širi povijesni kontekst Drugog svjetskog rata unutar kojeg su i *Drugi* stradavali i bili svirepo progonjeni, ipak se jedan dio ove diskurzivne konstrukcije opire svedenim stigmatiskim kolektivnim kategorizacijama, a to je onaj koji, sa stanovišta univerzalnih

¹¹⁰ "Čavke su svuda oko mene. Razdiru moj narod. / Niko više ne može da se brani i odbrani od čavki. / ... Mogu ja. (...) / Mnogo sam godina ćutala. / I ubila me ćutnja. / Moja usta nijesu smjela ništa zboriti. / Dugo i predugo ... / Tek nakon pola vijeka sam prozborila. / Opet, nekim dobrim ljudima, / Neka znaju, / Govore, / Pišu, / Neka se ne zaboravi Hadžerino svjedočanstvo, / Da se neljudi i ljudi znaju. / Stradanje da se ne zaboravi !!! / Sinko, / Ja sam ti pričala, / A njima sam oprostila, / Nemoj, sinko, zaboraviti / Nemojte, djeco moja, zaboraviti / Učite o jednoj Hadžeri / Jer mnoge Hadžere ne mogu vam progovoriti (...) / Ne dozvolite, djeco moja, / Da tišina s vama vlada, / Pričajte, da se nikad / nikome ne ponovi / Čavkarica!", Blažo Stevović, "Poema o Hadžeri", u: *Čavkarica*, 133–138.

¹¹¹ U zborniku *Čavkarica* ispod naslova "Naša mati Hadžera – simbol stradanja Bošnjaka u XX stoljeću", između ostalog, navedeno je: "Njeno ime je upisano zlatnim slovima u povijesti Bošnjaka, onoj povijesti koja bilježi svaki detalj onako kako je i šta je bilo. (...) Naša mati Hadžera! Hadžera Čatović-Bijedić. Majka bošnjačka, a rođene djece nije imala. Žena heroj. Simbol bošnjačkog stradanja u XX stoljeću. (...) Rekli su joj da 'ide na spavanje', a Bog joj je podario kušnju, podario polustoljetnu nesanicu, podario snagu da živi i da nam svojom sudbinom i u drugoj dekadi XXI stoljeća bude poruka". *Čavkarica*, 13.

¹¹² Nakon što je Hadžera umrla 14. 1. 2014. godine, organizirana joj je dženaza (sahrana) u Rendarsu 20. 1. 2014, a potom i u Grnčarevu kod Trebinja. Ovu dženazu predvodio je mostarski muftija Seid ef. Smajkić, a kao izaslanik reisul-uleme Huseina ef. Kavazovića prisustvovao je i Ibrahim ef. Begović. Tu, na Hadžerinom kaburu, mostarski muftija govorio je o tome kako i Korička jama, u koju su u toku Drugog svjetskog rata, neposredno pred Čavkaricu, bačena tijela ubijenog i nedužnog "srpskog stanovništva", predstavlja mjesto stradanja Bošnjaka iz ranijeg perioda, 1914, te kako se o tome zvanično nikada nije smjelo govoriti iako je ta jama u narodu, zbog toga što su pripadnici porodice Dizdarević bili bačeni u nju, ostala poznata kao Dizdaruša. *Čavkarica*, 172, 173. Tendencija koja se opetovano iskazuje u tom govoru jeste naglasiti kontinuitet stradanja vlastitog kolektiva i minimizirati stradanje *Drugog*.

vrijednosti, upućuje na postojanje ljudske humanosti u okolnostima izvanrednog stanja i nasilja u kojem se briše međa između čovjeka i zvijeri. To je dio priče koji spominje Đorđa, Mihajla, Dušana i Jeftu i koji opisuje susret Đorđa i Hadžere 1975. godine u Grnčarevu kod Trebinja: "(...) tu veče me darovala košuljom a moju ženu kombinezonom. To su mi dva najdraža peščeša koje sam dobio u životu. U onom poklonu koga je spremila mojoj ženi, sahranio sam je ... košulju nisam još raspakovao i nemam namjeru jer mi je velika i posljednja želja da i mene u njoj sahrane (...)".¹¹³

Zaključak

Ekonomska i politička kriza u socijalističkoj Jugoslaviji, posljednja generirana i zaoštrena derogirajućim međunacionalnim odnosima, skupa sa *baršunastim* revolucijama u Istočnoj Evropi, dovele su početkom 1990-ih do smjene socijalističke idejno-političke paradigme i afirmiranja novih nacionalnih elita na prostoru Bosne i Hercegovine. Novi poredak stvarao se na temeljima *kulturnog fundamentalizma*, tj. nacionalne, kulturne i vjerske isključivosti. U skladu s tim, metanarativ koji je imao funkciju integrirati jugoslavensko društvo zajedničkim sjećanjem na NOR i antifašistički partizanski otpor u Drugom svjetskom ratu i u Bosni i Hercegovini postmodernistički se razlamao na monoperspektivne, ekskluzivističke i međusobno antagonizirane, revidirajuće kulture pamćenja koje su imale funkciju legitimirati nastanak novih, nacionalnih društava. Idejno-političku djelatnost nove bošnjačke društveno-političke elite, čije je dominantno jezgro činila mladomuslimanska grupa (uz potomke nekadašnjeg bosansko-muslimanskog begovata, te bošnjačku kulturnu inteligenciju koja je idejno stasavala u vrijeme socijalizma), programski je obilježilo apsolutiziranje nacionalno-kulturnog i vjerskog kolektivnog identiteta zasnovanog na islamu, islamskoj etici i islamskoj tradiciji, kao esencijalnog ljudskog identiteta, te je insistiranje na njegovoj obnovi predstavljalo idejno-političku platformu na temelju koje je trebalo oblikovati novog subjekta. Članovi nove bošnjačke elite, koja velikim dijelom izrasta oko i iz Islamske zajednice, kao

¹¹³ T. Pervan, "Kako je spašena Hadžera Čatović-Bijedić, Čavkarica (II)", *Bosanski pogledi*, 11. april 1991, 28, 29.

jedine "nacionalne" institucije Bošnjaka, dominantno su muškarci, kao što su to i stvaraoci one bošnjačke kulturne baštine koja se reafirmira početkom 1990-ih kao temelj kulturnog identiteta zajednice. Ipak, unutar diskurzivne strukture koja se nudi kolektivu kao temelj njegovog samozamišljanja, osim snažnog antikomunističkog sentimenta, novih mjesta unutar kulture sjećanja, te novih aktera nacionalno-kulturne povijesti, kao i viktimizirajuće naracije koja prati reviziju prošlosti, na sporednim stranicama štampanih medija koji su poslužili homogenizaciji nacije, pojavljuje se diskurzivni konstrukt nove bošnjačke žene. Taj konstrukt pojavljuje se kao afirmativna kolektivna kategorizacija, tj. u vidu idealnog lika bošnjačke žene koja slijedi islamsku tradiciju i njene patrijarhalne vrijednosti na način kako su je definirali muški interpretatori, uglavnom kroz zadržavanje unutar privatne sfere, koju štiti svojim islamskim moralom kao bedemom spram vanjskog, sekularnog, kršćanskog i otuđujeg svijeta, te je, shodno tome, temeljna, naturalizovana i anticipirana funkcija te žene i njene *svojepravnosti* u novom društvu njena uloga majke, žene koja rađa i odgaja nacionalni podmladak, kroz koji se kolektiv treba regenerirati i održavati, te one koja skrbi o užoj i široj identitarnoj zajednici. Ovaj diskurzivni konstrukt na stranicama vjerske i nacionalne štampe pojačava se kroz svoj manihejski oponent – identitetski otuđenu, sekularnu, "nemoralnu" Bošnjakinju, promotoricu omraženih idejno-političkih vrijednosti koja je u vrijeme socijalizma napustila toplinu svog doma i svoju primarnu društvenu ulogu, te iskoračila u javnu sferu, čime je doprinijela identitetskom i tradicijskom otuđenju zajednice. I jedna i druga prezentacija imale su funkciju obraćanja ženi – Bošnjakinji s ciljem njenog potencijalnog preobraćenja, *reislamizacije* i podređivanja njenog života političkim *preporodnim*, a zapravo repatrijarhalizacijskim procesima. Spomenute prezentacije oblikovale su i žene i muškarci dajući na taj način doprinos strukturiranju narativa putem kojeg se bošnjački kolektiv u periodu 1992–1995. idejno homogenizirao. Žensko udruženje koje se pojavljuje u sklopu bošnjačkog idejno-političkog i nacionalnog pokreta početkom 1990-ih figurira kao njegov integralni, institucionalni dio i kao medijator najprije prema ženama, a onda i prema ostatku zajednice, te djeluje kao njegova produžena ruka i stoji na istim idejnim pozicijama kroz koje se naturaliziraju

rodne razlike i shodno tome podjela društvenih uloga muškarca i žene, kao i stigmatiziraju tekovine smijenjenog društveno-političkog sistema i zapadne (kršćanske) civilizacije. Žena, stara-majka, na glavnim stranicama bošnjačkih medija, rezerviranim za politiku i muškarce, javlja se početkom 1990-ih kao čuvarica kolektivnog subverzivnog sjećanja koje se suprotstavlja i koje je u službi revizije do tada važećeg oficijelnog *režima istine*. Zapravo, lične, traumatične ispovijesti društveno marginalnih starica ideološki se nadograđuju i (zlo)upotrebljavaju od strane kreatora nove diskurzivne stvarnosti zarad oblikovanja viktimizirajuće kulture sjećanja, čija je funkcija da pruži legitimitet novoizrastajućim elitama i njihovim ideološkim opredjeljenjima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

- Arhiv Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo (AlZBiH)
 - Fond: Vrhovno islamsko starješinstvo u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji (1945-1993)
- *Magnetofonski snimak 1. konstituirajuće sjednice Vijeća opština Skupštine SR BiH, 20. 12. 1990.*

Objavljeni izvori

- *Bosanski pogledi, Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960-1967.* PRETISAK. London: STAMACO, 1984.
- Čavkarica, ur. Hasan Eminović. Trebinje: Medžlis Islamske zajednice, 2015.
- Izetbegović, Alija. *Islamska deklaracija.* Sarajevo: Bosna, 1990.
- *Mlade Muslimanke. Svjedočenja i sjećanja: memoari ženske grane MM '39,* ur. Muniba Korkut Spaho i Safija Šiljak. Sarajevo: Udruženje građana Mladi Muslimani, 1999.
- Pervan, Tahir. *Čavkarica – vrata pakla.* Sarajevo: Zonex ex libris, 2006.

Štampa

- *Bosanski pogledi*, Sarajevo, 1991.
- *Islamska misao*, Sarajevo, 1990.
- *Književna revija*, Sarajevo, 1990.
- *Muslimanski glas*, Sarajevo, 1991, 1992.
- *Ogledalo*, Zagreb, 1990, 1991.
- *Preporod*, Sarajevo, 1989, 1990, 1991.
- *Stav*, Sarajevo, 2015.

Intervju

- Razgovor sa dr. Aminom Šiljak-Jesenković, 18. august 2022. godine (u arhivi autorice)

LITERATURA

Knjige

- Agamben, Giorgio. *Homo sacer. Suverena moć i goli život*. Zagreb: Multimedijski institut, 2006.
- Altiser, Luj. *Ideologija i državni ideološki aparati (Beleške za istraživanje)*. Beograd: Karpos, 2009.
- Armstrong, Karen. *Bitka za Boga – Fundamentalizam u judaizmu, kršćanstvu i islamu*. Sarajevo: Šahinpašić, 2007.
- Berger, Peter L. i Thomas Luckmann. *Socijalna konstrukcija zbilje, rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed, 1992.
- Bringa, Tone. *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo: Dani, 1997.
- Burcar, Ljiljana. *Restauracija kapitalizma: repatrijarhalizacija društva*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije, 2020.
- Butler, Judith. *Rodne nevolje, feminizam i subverzija identiteta*. Ulcinj: Plima, 2007.
- Cigar, Norman. *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad Muslimanima*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2000.
- De Bovoar, Simon. *Drugi spol I: Činjenice i mitovi*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1982.

- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Foucault, Michel. *Znanje i moć*. Zagreb: Globus, 1994.
- Fuko, Mišel i Džudit Batler. *Šta je kritika?* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.
- Hairlahović-Hušić, Lejla. *Identitet/i Muslimana u Cazinskoj krajini*. Sarajevo, Zagreb: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2021.
- Jahić, Adnan. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950). Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb; Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo; Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, Zagreb, 2017.
- Juval Dejvis, Nira. *Politika pripadanja, intersekcijaska sporenja*. Novi Sad: Alumnistkinje rodni studija i Futura publikacije, 2015.
- Katunarić, Vjeran. *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009.
- Književni razgovori (*Govore pisci Bosne i Hercegovine*), ur. Radovan Popović. Sarajevo: Veselin Masleša, 1970.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
- Latić, Nedžad. *Sarajevski armagedon*. Sarajevo: Bosančica print, 2015.
- Mernissi, Fatima. *Zaboravljene vladarice u svijetu islama*. Sarajevo: Buybook, 2005.
- Nojman, Iver B. *Značenje, materijalnost i moć: Uvod u analizu diskursa*. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose Alexandria Press, 2009.
- Ramšak, Jure. *(Samo)upravljanje intelekta Društvena kritika u kasnosocijalističkoj Sloveniji*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2022.
- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*, ur. Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Tompson, Mark. *Proizvodnja rata: mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Beograd: Medija centar, 2000.
- Verdery, Katherine. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press, 1999.

- Yuval-Davis, Nira. *Gender & Nation*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: SAGE Publications, 1997.

Članci

- Kirin Jambrešić, Renata. "Moderne vestalke u kulturi pamćenja Drugoga svjetskoga rata", u: *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, ur. Renata Jambrešić Kirin, 19–53. Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.
- Mandić, Marija. "The Serbian Proverb Poturica gori od Turčina (A Turk-Convert Is Worse Than a Turk): Stigmatizer and Figure of Speech", u: *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe Representations, Transfers nad Exchanges*, ur. František Šítek, 170–193. New York, Oxford: Berghahn, 2021.
- Marković, Zoran M. "Nacija-žrtva i osveta", u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, 637–661. Beograd: Republika, 1996.
- Nenadović, Aleksandar. "Politika u nacionalističkoj oluji", u: *Srpska strana rata, Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, 583–609. Beograd: Republika, 1996.
- Ortner, Šeri. "Žena spram muškarca kao priroda spram kulture?", u: *Antropologija žene*, ur. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 152–183. Beograd: Biblioteka XX vek, 1983.
- Petričević, Paula. "Jedan Bog – jedan rod: odnos monoteističkih vjerskih zajednica prema ženskim ljudskim pravima", u: *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adrijana Zaharijević, 144–162. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll, Ured u BiH, Fondacija Cure, 2012.
- Veladžić, Sabina. "Homogenizacija Bošnjaka kroz *Preporod* 1990.", u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović, 185–217. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.
- Veladžić, Sabina. "Kretanje ka nultoj tački – politički narativ SDA 1990–1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka", u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek, 209–312. Zagreb: Disput, 2011.
- Veladžić, Sabina. "Kreatori bošnjačkog društva u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih". *Prilozi*, br. 48 (2019): 245–275.
- Veladžić, Sabina. "Slučaj 'Gordog posrtanja' 1969. godine – društveno-politički odjeci i rasprave". *Prilozi* br. 45 (2016): 201–230.

- Veladžić, Sabina. "(Bio)političke strategije rasprave o 'mješovitim brakovima' u Ljiljanu 1994. godine". *Historijski pogledi*, br. 7 (2022): 423–456.
- Ždralović, Amila i Mirela Rožajac-Zulčić. "Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost", u: *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, ur. Adrijana Zaharijević, 390–413. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll, Ured u BiH, Fondacija Cure, 2012.

Neobjavljeni doktorski i magistarski radovi

- Veladžić, Sabina. "Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije". Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011.
- Sorabji, Cornelia Katharine. "Muslim identity and islamic faith in Sarajevo". Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology in Kings College, Cambridge, 1989. https://www.researchgate.net/publication/35722008_Muslim_identity_and_Islamic_faith_in_Sarajevo (preuzeto 15. 1. 2019).

Sadržaji sa www. (World Wide Web)

- Halilović, Nezir. "Časopis Islamska misao zagubljeni dragulj Islamske zajednice", <https://akos.ba/casopis-islamska-misao-zagubljeni-dragulj-islamske-zajednice/> (preuzeto 2. 11. 2022).
- Harhash, Nadia I. "Al- Ghazālī's View on Women: A Comparison with Ibn Rushd", https://www.academia.edu/12102488/Al_Ghaz%C4%81%C4%AB_s_View_on_Women_A_Comparison_with_Ibn_Rushd (preuzeto 21. 6. 2022).
- LepaBrena - Jugoslovenka - (Official Video 1989) - Bing video
- Pervan, Tahir. *Nad jamom*. Sarajevo: SAFE HOUSE, 2010. https://www.bosnjaci.net/pdfs/Tahir_Pervan-Nad_jamom.pdf (preuzeto 4. 10. 2022).
- Veladžić, Sabina. "Žene u diskursu i diskurs žene u bošnjačko-muslimanskim vjerskim i nacionalno-kulturnim medijskim tribinama *Preporodu, Muslimanskom glasu i Ljiljanu* 1989-1995." <https://historiografija.ba/article.php?id=248>

Summary

Discursive Presentation of Women in Bosniak print media 1989–1992

In her paper, the author presents an analysis of the conceptual and cultural construction of *woman* in the Bosniak religious and national print media that, in the late 1980s and early 1990s during the process of disintegration of socialist Yugoslavia, served for national homogenization and mobilization of the Bosniak community. In the era of upcoming “democratization” and through media discursive practices new Bosniak social and political elite tried to create Bosniak national society based on the principles of *cultural fundamentalism*. Part of that process was a creation of discursive construct of *new* Bosniak woman on the margins of the printed national media. She is portrayed as moral and virtuous and as one that follows the Islamic tradition and its patriarchal values in the way they were defined by their male interpreters. The fundamental, naturalized and anticipated function of this woman in the new society was her role of mother, ie. woman who reproduces and raises national offspring through which the community and its cultural identity ought to be maintained. She is also the one who is supposed to nurture relations among the members of the new identitarian community. This discursive construct was emphasized through its Manichaean opponent – secular, “immoral” Bosniak woman, who betrayed her cultural, religious identity, and became promoter of stigmatized ideological and political values and who, at the time of socialism, abandoned the warmth and privacy of home and her primary social role, and stepped into the public sphere, thus contributing to the alienation of the whole community. Both presentations had the function of addressing to a Bosniak woman with the aim of her potential conversion, *reislamization* and subordination of her life to political, revival, and in fact repatriarchal processes. The woman is presented on the main pages of Bosniak media, reserved for politics and men, only as an old-mother, the guardian of a collective subversive memory that opposes the hitherto valid and collapsing *regime of truth*. In fact, the personal, traumatic confessions of socially marginalized women were ideologically upgraded and (mis)used by the creators of a new discursive reality to shape a new victimizing culture of memory whose function was to give legitimacy to the emerging elites and their ideological orientations.

ŽENE NA MARGINAMA SAVREMENIH UDŽBENIKA HISTORIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: U radu se analiziraju savremeni udžbenici historije koji su izdati i odobreni za korištenje u Bosni i Hercegovini u 2022. godini. Analiza se fokusira na prisustvo žene u udžbeničkim sadržajima s ciljem sagledavanja na koji su način žene zastupljene u bosanskohercegovačkim udžbenicima historije, te kako savremeni udžbenički pristup u predstavljanju žena promovira vrijednosti društvene ravnopravnosti. Uzimajući u obzir činjenicu da udžbenik u Bosni i Hercegovini, kao i u većini evropskih zemalja, i dalje služi kao osnovno nastavno sredstvo u poučavanju nastave historije, te da na neki način predstavlja kanonizirano znanje, službenu verziju prošlosti koja je preporučena ili, bolje reći, propisana od strane državnih autoriteta, nastojalo se sagledati kakve se poruke o položaju žena žele poslati kroz izučavanje prošlosti društva.

Gljučne riječi: žene, Bosna i Hercegovina, udžbenici, nastava historije, ženska historija, diskriminacija, rodna ravnopravnost.

Uvod

Udžbenici u Bosni i Hercegovini i dalje predstavljaju jedno od osnovnih nastavnih sredstava poučavanja u kojima su na sažet način predstavljene teme iz ljudske prošlosti, a količina informacija na neki način određuje minimum znanja koji bi učenici trebali savladati i usvojiti u okviru svog obrazovanja. Na sadržaje udžbenika nerijetko se gleda i kao na službenu verziju historije koja predstavlja apsolutnu istinu. U udžbenicima nalazimo uglavnom segmente rezultata do kojih se došlo historiografskim istraživanjima, te se može reći da oni predstavljaju skraćenu verziju povijesti. S obzirom na to da udžbenik nastaje na osnovu kurikulumu, odnosno važećeg nastavnog programa koji je svojevrsan politički dokument iza kojeg stoji vladajuća ideologija, on na

neki način predstavlja kanonizirano znanje, službenu verziju prošlosti koja je preporučena ili, bolje reći, propisana od strane državnih autoriteta. Zbog niza ograničenja, u smislu provođenja udžbeničkih sadržaja u nastavi, slika prošlosti data u udžbenicima često može biti pojednostavljena i stereotipna. Ukoliko se uzme u obzir da u najvećem broju slučajeva udžbenik predstavlja i osnovni izvor saznanja u nastavnom procesu, može se pretpostaviti da slika koju učenici dobijaju često biva samo iskrivljeni odraz prošlosti prilagođen ukusu vladajućih ideologija i onih koji kreiranjem i pisanjem udžbenika tu verziju prošlosti oživljavaju i daju na upotrebu za nove generacije koje tim procesom institucionalne sekundarne socijalizacije zapravo oblikuju kao subjekte društva i idejno-političke paradigme.

Ženska historija i rodna diskriminacija u obrazovanju

Istraživanje prošlosti žena nema svoje duboke korijene u historiografiji. Začeci ženske povijesti mogu se tražiti u 1930-im godinama u Velikoj Britaniji kroz radove medievistica Eileen Power i Alison Clarke u vezi s usponom socijalne historije, gdje prošlost običnih ljudi, pa i žena, postaje predmet interesa historijske nauke. Pravi zamah ženske historije možemo vidjeti tek u 1960-im u vezi s jačanjem feminističkog pokreta i "nove društvene historije".¹ Dubravka Peić Čaldarović u svom radu *Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija* prezentira taj razvoj kroz tri evolucione faze i objašnjava najznačajnije pojmovne i teoretske odrednice. Prva označena kao *Jedinstvo ženskih interesa*, karakteristično za 1970-e godine, razvila se kao teorijska i znanstvena disciplina koja je istovremeno predstavljala segment ženskih studija i specifičan aspekt istraživanja tema s područja socijalne historije.² Usložnjavanjem povijesnih analiza o životu žena u prošlosti i razvojem spoznaje o njihovim različitim iskustvima tokom 1980-ih godina na koje su utjecale razne varijable poput rase, etniciteta i klase, dobi i spolnih afiniteta i

¹Ruth Tudor, *Teaching 20th century women's history: a classroom approach. A teaching pack designed for use in secondary schools* (Strasbourg: Council of Europe 2000), 18-19.

²Dubravka Peić Čaldarović, "Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* Zagrebu, 29, br. 1 (1996): 273-287; Lydia Sklevicky, "Ženske studije u osamdesetim godinama." *Revija za sociologiju* 12, br. 1-4 (1982): 157-162.

sl. nastaje nova faza označena kao *Pluralitet ženskih iskustava*.³ U trećoj fazi krajem 1980-ih i početkom 90-ih ženska povijest okreće se principu roda kao kompleksnom sociokulturnom fenomenu, te proučavanje usmjerava ka odnosu između rodova s ciljem uključivanja spoznaja u postulate opće povijesti i nazvana je *Historija roda*.⁴ Nove zamahe, pravce razvoja i široku produkciju u prvim desetljećima 21. stoljeća upravo možemo zahvaliti studijskim programima te uvođenju ženskih i rodnih studija na brojne univerzitete širom svijeta, ali i u Bosni i Hercegovini i njenom susjedstvu kroz formalno i neformalno obrazovanje.⁵

U skladu s povećanim interesom za istraživanja, povijest žena ulazi i u fokus politika i strategija obrazovanja, koje se prije svega temelje na ključnim dokumentima o rodnoj ravnopravnosti i nediskriminaciji s fokusom na obrazovanje.⁶ Niz preporuka Vijeća Evrope o nastavi historije te nastavi

³ Peić Čaldarović, "Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija", 277.

⁴ Ibid., 278.

⁵ Program Rodne studije u okviru Centra za interdisciplinarne studije dr. Zdravko Grebo Univerziteta u Sarajevu, <https://cis.unsa.ba/bhs/programi/doktorski/doktorski-studij-rodne-studije/> (pristupljeno 21. novembra 2022); Master studij politologije – studije roda na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, <https://www.fpn.bg.ac.rs/master-studije-roda> (pristupljeno 20. novembra 2022); Centar za ženske studije pri Filozofskom fakultetu Univerziteta u Rijeci, <https://czs.uniri.hr/> (pristupljeno 20. novembra 2022). Iz neformalne sfere obrazovanja navodimo Feminističku školu Žarana Papić pri Sarajevskom otvorenom centru, koja uspješno nastavlja program Ženskih studija pri istoj organizaciji, <https://soc.ba/programi/gender/obrazovanje/feministicka-skola-zarana-papic/> (pristupljeno 20. novembra 2022); Centar za ženske studije u Zagrebu, <https://zenstud.hr/> (pristupljeno 20. novembra 2022); Centar za ženske studije Novi Sad, <https://www.zenskkestudije.org.rs/> (pristupljeno 20. novembra 2022).

⁶ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima / Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 1948; Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju / Convention against Discrimination in Education Paris, 1960; UN konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena / United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) / 1979; Međunarodna konvencija o pravima djeteta / International Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989; Svjetska deklaracija o obrazovanju za sve / World Declaration on Education for All, Jomtien, Thailand, 1990; Evropska preporuka 1281 (1995) 1 Rodna jednakost u obrazovanju / Europe Recommendation 1281 (1995) 1 Gender equality in education; Deklaracija i integrirani okvir djelovanja za obrazovanje za mir, ljudska prava i demokratiju UNESCO 1995 / Declaration and Integrated Framework of Action on Education for Peace, Human Rights and Democracy, UNESCO, 1995; Deklaracija i platforma za djelovanje, Četvrta svjetska konferencija o ženama / Declaration and Platform for Action, Fourth World Conference on Women, Beijing, China, 1995; Dakar okvir za djelovanje, Obrazovanje za sve: Ispunjavanje naših kolektivnih obaveza / Dakar Framework for Action, Education for All: Meeting our Collective Commitments, adopted by the World Education Forum (Dakar, Senegal, 26-28 April 2000), UNESCO, 2000; Milenijska deklaracija / Millennium Declaration, 2000. Linkovi dati u popisu izvora i literature.

historije u postkonfliktnim društvima u duhu navedenih univerzalnih deklaracija, ali i aktuelnih dostignuća historiografije promovira rodnu ravnopravnost kroz uključivanje historije žena u kurikule i nastavne programe. Cilj navedenih preporuka je modernizacija nastave historije u Evropi. Odredba 14.2. iz Preporuke Vijeća Evrope o historiji i poučavanju historije u Evropi striktno navodi uključivanje historije žena u programe poučavanja historije.⁷ Osim toga, u dokumentu Preporuke Vijeća Evrope u kojem se Bosna i Hercegovina spominje upravo kao primjer postkonfliktnog društva, gdje nastava historije ima specifičnu ulogu, navedeno je i to da:

“Skupština uviđa da je u pregledima nastavnih planova uočena potreba za tim da sporni, osjetljivi i tragični događaji budu izbalansirani sa pozitivnim i obuhvatnijim temama koje nisu isključivo političke prirode i koje prevazilaze nacionalne granice. Korak ka uključivanju kulturnih, filozofskih i ekonomskih elemenata, *kao i ulogu žena i manjina* treba podsticati i pozdravljati.”⁸

Udžbenici kao izvor istraživanja

Već je u uvodnom dijelu naglašeno kako udžbenici imaju značajnu ulogu u oblikovanju svijesti o prošlosti društva, ali i kako su često pod utjecajem vladajućih ideoloških obrazaca i moralnih svjetonazora narativi o prošlosti prikazani kroz ideološku prizmu, naročito ako je riječ o temama iz nacionalne historije. Prema preporukama UNESCO-a, udžbenici bi trebali biti značajan instrument u procesu podizanja svijesti o drugim svjetonazorima i poticanju razumijevanja i poštivanja raznolikosti uvjerenja u društvima i u svijetu općenito, te bi trebali pomagati u borbi protiv prisutnih predrasuda i poticati međusobno razumijevanje.⁹ Oni bi trebali doprinijeti promicanju tolerancije

⁷“14. 2. the subject matter of history teaching should be very open. It should include all aspects of societies (social and cultural history as well as political). The role of women should be given proper recognition. Local and national (but not nationalist) history should be taught as well as the history of minorities. Controversial, sensitive and tragic events should be balanced by positive mutual influences”. Preporuka Vijeća Evrope o historiji i poučavanju historije u Evropi, REC1283(1996), <https://pace.coe.int/en/files/15317> (pristupljeno 19. oktobra 2022).

⁸ Preporuka Vijeća Evrope o nastavi historije u konfliktnim i postkonfliktnim područjima, Rec (1880) 2009, <https://pace.coe.int/en/files/17765> (pristupljeno 19. oktobra 2022).

⁹ *Making textbook content more inclusive: A focus on religion, gender and culture*, ur. Darren Frey (Paris: UNESCO, 2017), 8–10.

kroz kritičko razmišljanje te suočavanje sa stereotipima i diskriminacijom. Na tragu spomenutog željela sam istražiti koji je od ova dva pristupa zastupljen u Bosni i Hercegovini, odnosno na koji su način žene zastupljene u udžbenicima historije i da li savremeni udžbenički pristup u predstavljanju žena promovira vrijednosti rodne ravnopravnosti ili su određeni tradicionalni stereotipi i relativizirajući pristup ulozi žena ipak dominirajući.

Izvjescu otežavajuću okolnost u pristupu organizaciji istraživanja predstavlja kompleksnost obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini. Ilustracije radi, napomenula bih da u Bosni i Hercegovini ne postoji državno ministarstvo obrazovanja, nego se dio njegovih kompetencija u suženom obimu nalazi unutar odgovornosti Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine. Kreiranje i sprovođenje odluka u oblasti obrazovanja svedeno je na nivo entiteta, odnosno kantona unutar Federacije Bosne i Hercegovine, tako da podatak o postojanju trinaest ministarstava obrazovanja unutar Bosne i Hercegovine,¹⁰ koji, između ostalog, propisuju i sprovode zakone iz oblasti obrazovanja, odnosno definiraju nastavne planove i programe i odobravaju udžbenike za one koji se bave istraživanjem obrazovnih politika ili udžbenika, može djelovati obeshrabrujuće. Ipak, mnogo relevantnijom čini se ona unutrašnja podjela na tri nacionalna sistema bazirana na etničkom identitetu, zasnovana na pravu organizovanja i izvođenja nastave na jeziku konstitutivnih naroda, odnosno postojanja nastavnih programa na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku¹¹. Iz tog razloga, da bismo dali ilustraciju kroz sva tri nastavna

¹⁰ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, Članak 1. navodi: "Organi vlasti, mjerodavni za organiziranje obrazovnog sustava u Brčko Distriktu BiH, Republici Srpskoj, Federaciji BiH i županijama, sukladno Ustavu (u daljnjem tekstu: mjerodavne obrazovne vlasti), ustanove koje se prema važećim zakonima u Bosni i Hercegovini registriraju za pružanje usluga u oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja i obrazovanja odraslih (u daljnjem tekstu: škole), i druge stručne ustanove u oblasti obrazovanja, obvezni su primjenjivati i poštivati načela i norme utvrđene ovim zakonom i osigurati obrazovanje pod jednakim uvjetima za sve učenike. Potpune ingerencije imaju svi navedeni nivoi osim Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke koje u nadležnosti ima koordinaciju planiranja aktivnosti kantonalnih ministarstava u pogledu upravnih, stručnih i drugih poslova utvrđenih zakonom o nadležnostima Federacije u područjima obrazovanja i nauke." *Službeni glasnik BiH* (Sarajevo: 2003, 18/03), Čl. 1.

¹¹ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, čl. 7. Svoje duboke korijene ova podjela ima u vremenu rata 1992–1995, a spomenuti sistemi nastavili su živjeti legalno i u miru sve do danas i to na teritorijama gdje su spomenute nacionalne grupe u većini. Zajednička karakteristika im je izrazita monoperspektivnost i međusobna isključivost. Na obrazovanje se gleda kao na sredstvo

programa, odabrala sam analizirati udžbenike koji su kreirani na osnovu važećih nastavnih programa na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku.¹² Za analizu su odabrani isključivo udžbenici za osnovnu školu zbog osnovnog kriterija koji proizlazi iz Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u kojem je definirano da je osnovno obrazovanje zakonski obavezno, za razliku od srednjeg, koje to nije iako je dostupno svima. Premda su nastavni programi u prethodnim godina doživljavali izvjesne promjene, u nekim od kantona započete su i reforme, novi udžbenici nisu štampani, već se koriste udžbenici iz prethodnih godina koji se iznova odobravaju.¹³ Udžbenička politika prati onu obrazovnu, pa je važno naglasiti da u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine postoje razlike u produkciji i korištenju udžbenika. Na prostoru Republike Srpske postoji jedinstven sistem obrazovanja, pa je i udžbenička politika centralizirana. Udžbenike izdaje Zavod za udžbenike sa sjedištem u Istočnom Sarajevu i nadležno Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske ocjenjuje i odobrava udžbenike po principu jedan udžbenik

kojim će se kreirati tri različite nacionalne historije, jezika i kulture, a ne kao na sredstvo kojim će se razviti zajednički državni identitet. *Službeni glasnik BiH* (Sarajevo: 2003, 18/03), Čl. 7.

¹² Kako je već u tekstu navedeno, svaki kanton donosi svoj nastavni plan i program, a u pojedinim kantonima u kojima imamo slučajeve izvođenja nastave i na hrvatskom i na bosanskom jeziku shodno tome u upotrebi su dva nastavna plana i programa. Za Republiku Srpsku postoji jedan važeći NPP. Vidi: Andrea Soldo, Adila Salibašić, Adisa Marshall, Damir Šabotić, Edin Radušić, Fahrudin Bičo, Melisa Forić, Namir Ibrahimović, Narcis Hadžlabdić, Nenad Veličković, Saša Buljević, Zlatiborka Popov Momčinović i Zurijeta Smajić, *Obrazovanje u BiH: čemu (ne) učimo djecu: analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama* (Sarajevo: Mas media, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2017), 7; Melisa Forić Plasto, "Historiografija o Bosni i Hercegovini u bosansko-hercegovačkim udžbenicima historije (2000-2017)", u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine: (2001-2017)*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja ANUBiH, knj. 187. Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 47/2, 2020), 279-283.

¹³ Sam paradoks decentralizacije obrazovnog sistema dolazi upravo do izražaja kroz udžbeničku politiku, jer kako je ranije navedeno, kantoni, odnosno županije jesu te koje kreiraju i donose nastavne planove i programe, dok je proces izdavanja, ocjenjivanja i odobravanja udžbenika koji se koriste na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine u ingerenciji Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Ocijenjene i objavljene udžbenike dodatno odobravaju kantonalna ministarstva. Tako često imamo slučajeve da udžbenici napisani prema nekom okvirnom NPP-u ne odgovaraju u potpunosti aktuelnim nastavnim programima u kantonima, pa se često u izvođenju nastave pribjegava kombiniranju više udžbenika. Udžbenike po hrvatskom planu i programu ocjenjuje i odobrava pedagoški zavod, odnosno nadležna ministarstva u županijama. Soldo i dr., *Obrazovanje u BiH: čemu (ne) učimo djecu?*, 8-9; *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*, ur. Dženana Trbić, (Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Promente, 2007), 14-16.

za jedan razred. Na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine od 2003. godine postoji slobodno tržište udžbenicima. Na raspisane pozive Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke prijavljuju se izdavačke kuće, uglavnom s rukopisima udžbenika prema nastavnom programu na bosanskom jeziku, tako da za jedan razred postoji više udžbenika koje bi nastavnici trebali birati za upotrebu. Prema nastavnom programu na hrvatskom jeziku s udžbenicima se pojavljuju dva izdavača: *Školska naklada* Mostar te *Alfa* Mostar, obje u direktnoj vezi s velikim izdavačkim kućama sličnih naziva iz Republike Hrvatske, kao ekspoziature. Uvidom u udžbenike može se utvrditi da su sadržajno gotovo identični, s minimalnim razlikama postojanja nekoliko tematskih jedinica koje se odnose na prošlost Bosne i Hercegovine i dodatnog imena u autorskom nizu.¹⁴

Zakonski okvir

Na početku istraživanja kao polazna tačka uzeta je zakonska regulativa u Bosni i Hercegovini, kao i preporuke Vijeća Evrope koje bi trebale biti integrirane u nastavne programe, pa samim time i u udžbenike. Željelo se vidjeti dali se pojmovi koji se mogu vezati za prikaze žena kroz historiju navode u ovim dokumentima da bi se kasnije pratila njihova stvarna implementacija kroz nastavne programe i udžbenike. Uprkos decentralizaciji koja potječe iz perioda rata, postignuti su određeni rezultati tokom reformskih procesa na državnom nivou u pogledu obrazovnih zakona i politika¹⁵. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine usvojila je nekoliko okvirnih zakona koji se

¹⁴ Forić Plasto, "Historiografija o Bosni i Hercegovini u bosansko-hercegovačkim udžbenicima historije (2000-2017)", 277-300.

¹⁵ Marko Martić, Slavica Tutnjević, *Problem naučenog neučenja, Analitički osvrt na kritične faktore osnovnog i srednjeg obrazovanja* (Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung 2018), 6-7, 22; Falk Pingel, "From Ownership to Intervention – or Vice Versa? Textbook Revision in Bosnia and Herzegovina", u: *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, ur. Augusta Dimou (Göttingen: Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, V&R unipress, Bd. 124, 2009), 251-306; Heike Karge, Katarina Batarilo, "Guidelines guiding history textbook production? Norms and practices of history textbook policy in Bosnia and Herzegovina", u: *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, ur. Augusta Dimou (Göttingen: Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, V&R unipress, Bd. 124, 2009), 307-356.

odnose na predškolsko¹⁶, osnovno i srednje¹⁷ i visoko obrazovanje¹⁸. Od 2008. godine na nivou državnih institucija Bosne i Hercegovine postoji Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOS0) sa sjedištem u Mostaru i dva područna ureda u Sarajevu i Banjoj Luci, s ciljem uspostavljanja "zajedničkih standarda znanja i evaluacije postignutih rezultata; nastavnih planova i programa u predškolskom, osnovnom i srednjem obrazovanju i vaspitanju i za druge stručne poslove iz oblasti standarda znanja i ocjenjivanja kvaliteta utvrđenih posebnim zakonima i drugim propisima".¹⁹

Od svih spomenutih najbitniji je Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju, u kojem je među općim ciljevima obrazovanja koji proistječu iz općeprihvaćenih, univerzalnih vrijednosti demokratskog društva navedeno "osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim razinama obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno podrijetlo i status, obiteljski status, vjeroispovijed, dnevnotjelesne i druge vlastite osobine" (članak 3), kao i da "Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti sudjelovanja u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi (članak 4)".²⁰ Prema navedenim člancima, očekujemo da su ovako definirani opći ciljevi integrirani i u sadržaje nastavnih programa.

S navedenim dokumentom usaglašen je još jedan bitan dokument, usvojen i potpisan od strane svih nivoa vlasti koji se tiču obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Dokument "Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika povijesti za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini" 2006. godine potpisali su svi ministri obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Ovim dokumentom definirani su standardi za pisanje, izradu i vrednovanje udžbenika u Bosni i Hercegovini u skladu s Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, preporukama Memoranduma o razumijevanju, preporukama Vijeća Evrope o

¹⁶ Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik BiH*, br. 88/07.

¹⁷ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik BiH*, br. 18/03; Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik BiH*, br. 63/08.

¹⁸ Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik BiH*, br. 59/07.

¹⁹ Detaljnije vidjeti na: www.aposo.gov.ba (pristupljeno 17. oktobra 2022).

²⁰ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju, *Službeni glasnik BiH*, br. 18/03.

nastavi historije 21. stoljeća, preporukama UNESCO-a i slično. Smjernice su od 2007. godine postale obavezan dokument za sve autore udžbenika, ali se, nažalost, primjena njihovih odredbi uglavnom odnosila na tehničke standarde u izradi udžbenika. Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije jasno navode da “u udžbenicima treba biti zastupljeno i nastavno gradivo o ulozi i položaju žena u društvu, kroz različite historijske periode”.²¹

Prikazi žena u udžbenicima historije nisu bili predmetom posebnih analiza u Bosni i Hercegovini. U analizi udžbenika historije – istorije – povijesti završnih razreda osnovne škole u Bosni i Hercegovini, koja je urađena 2008. godine pod pokroviteljstvom Misije OSCE-a u Bosni i Hercegovini, pored nacionalnih manjina, prikaza svakodnevnog života, interpretacije nacionalne historije i slično, analizirani su i prikazi žena, i to samo za period 20. stoljeća.²² Dio studije pokazao je da je predstavljanje uloge žena kroz historiju 20. stoljeća prilično skromno izuzev u slučaju tri udžbenika²³, koji danas nisu u upotrebi. U analizi je navedeno da je “položaj žena u historiji marginaliziran u odnosu na ‘stvarnu’ historiju, to jest političku i vojnu historiju koju stvaraju muškarci”, najprije s muškarcima kao historijskim ličnostima. Ova tvrdnja potkrijepljena je činjenicom da, čak i na mjestima gdje su u ovim udžbenicima žene spomenute u nekoliko rečenica, zapravo nema pitanja ili zadatka u nastavnom materijalu kojima bi se moglo produbiti ovo pitanje”.²⁴ Slične konstatacije donesene su desetljeće poslije u analizi marginalnih grupa u udžbenicima historije završnih razreda osnovne i srednje škole u kojoj su predstavljeni i prikazi žena.²⁵ Najviše primjera odnosi se na poznate ličnosti iz svjetske historije – naučnice, glumice, aktivistice, dok su žene s naših prostora, a pogotovo iz Bosne i Hercegovine, potpuno zanemarene i nevidljive.²⁶

²¹ Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika povijesti za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik BiH*, br. 05/07, Čl. 2.16.

²² Heike Karge, Katarina Batarilo, *Historija 20. stoljeća u udžbenicima Bosne i Hercegovine: Analiza udžbenika historije za završne razrede osnovne škole* (Sarajevo: OSCE misija u Bosni i Hercegovini, 2008), 5–8.

²³ *Ibid.*, 18.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Melisa Forić Plasto, “Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije”, u: *Na margini povijesti*, ur. Amir Duranović (Sarajevo: UMHIS, 2018), 135–175.

²⁶ *Ibid.*, 152.

U ovoj analizi obuhvaćen je 21 udžbenik. Kako su sadržaji udžbenika organizirani na hronološkom principu – stari vijek, srednji vijek, novi vijek i savremeno doba, u analizi je korištena podjela po razredima učenja nastavnog predmeta historija od 6. do 9. razreda osnovne škole. Kriterij je bio pronaći i izdvojiti te međusobno komparirati sadržaje i prikaze koji se odnose na žene u različitim periodima, te sagledati da li se pristup u njihovom predstavljanju promijenio u odnosu na zaključke iz ranijih analiza s ciljem sagledavanja koliko se narativima o ženama u prošlosti, ukoliko ih ima, promovira rodna ravnopravnost ili narativi sadrže svojevrsne stereotipe.

Žena u porodičnom okruženju

Svih šest analiziranih udžbenika za 6. razred osnovne škole imaju zajednički hronološki okvir od prahistorije do pada Zapadnog Rimskog Carstva i Velike seobe naroda.²⁷ O ženama u prahistorijskim društvima saznajemo veoma malo čitajući gotovo sve udžbenike. Uloga žene uglavnom je predstavljena sa po jednom rečenicom. Žene su "sakupljale plodove, pripremale hranu i izrađivale odjeću od životinjskih koža u vrijeme starijeg kamenog doba"²⁸, a u vrijeme mlađeg kamenog doba "žena je imala vodeću ulogu, bila je glavni proizvođač, obrađivala je zemlju, podizala djecu, brinula se za kuću i sakupljala hranu".²⁹ Uz iste navedene obaveze žena saznajemo i da se porijeklo računalo po majci, te da se doba u kojem glavnu ulogu ima majka naziva matrijarhat.³⁰ Otkriće zemljoradnje pripisuje se ženama neolitskog doba, jer su "hiljadama godina prije sakupljale hranu u prirodi – divlju pšenicu, ječam, raž (...) živeći u dolinama rijeka primijetile su da zrno koje padne u vlažno tlo ponovno niče nakon izvjesnog vremena".³¹ Zanimljivo je da su među ilustracijama koje rekonstruiraju život prahistorijskih ljudi izuzetno rijetke one na kojima se

²⁷ Stjepan Bekavac, Marija Bradvica, Miroslav Rozić, *Povijest 6* (Mostar: Alfa, 2014); Sanja Cerovski, Nikola Lovrinović, *Povijest 6* (Mostar: Školska naklada, 2011); Edis Dervišagić, Hadžija Hadžiabdić, *Historija 6* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 2009); Aida Petković, Marina Pocrnja, *Historija 6* (Sarajevo: Klett, 2009); Izet Šabotić, Mirza Čehajić, *Historija 6* (Tuzla: Nam, 2009); Đorđe Nijemčević, Sonja Milović, *Istorija 6* (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2014).

²⁸ Bekavac, Bradvica, Rozić, *Povijest 6*, 17.

²⁹ Šabotić, Čehajić, *Historija 6*, 16.

³⁰ Nijemčević, Milović, *Istorija 6*, 19; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija 6*, 25.

³¹ Petković, Pocrnja, *Historija 6*, 20.

mogu vidjeti žene.³² Uglavnom dominiraju prikazi lova, okupljanja oko vatre, pravljenja oruđa i slično, na kojima su predstavljeni muškarci. Najzanimljiviji podatak koji se odnosi na žene jeste podatak o pronalasku ženskog skeleta australopitekusa kojem je prema pjesmi grupe *Beatles* dato ime Lucy³³, no i on je dat kao zanimljivost na kraju nastavne jedinice.

O životu žena u civilizacijama Mezopotamije i drevnom Egiptu ne saznajemo gotovo ništa. U dvama udžbenicima spomenute su egipatske vladarice Hatšepsut i Kleopatra.³⁴ Autorice Petković i Pocrnja u svom udžbeniku potcrtavaju da su u Sumeru i Egiptu u školu išli samo dječaci,³⁵ čime je jasno prikazana neravnopravnost te postavljeno pitanje za procjenu značaja ove činjenice, što ocjenjujemo izuzetno pozitivnim primjerom.

Nešto više prostora u udžbenicima dobile su žene u Grčkoj kroz opise svakodnevnog života i njihove uloge u porodici: "Majka (žena) se brinula o kućanskim poslovima i odgoju djece".³⁶

U nekoliko slučajeva istaknuta je razlika između muškaraca i žena kroz sudjelovanje muškaraca u javnom životu i učestvovanju u Olimpijskim igrama, pozorišnim predstavama, što je ženama bilo zabranjeno.³⁷

"Muškarci su se bavili državnim poslovima (politikom) i sportom, družili se sa prijateljima i većinu vremena provodili izvan kuće. S druge strane se od žene očekivalo da ostane u svom domu koji je najčešće bio mračan i tijesan. Žena je morala kuhati, brinuti se o djeci i upravljati robovima. (...) Nije mogla samostalno nastupati pred sudom niti zaključivati poslove".³⁸

U dvama udžbenicima jasno su navedene razlike u pravima i načinu života spartanskih i atenskih žena: "Spartanske žene podučavane su borbenim vještinama, bacanju koplja i diska, a s obzirom da su muškarci većinu

³² Petković, Pocrnja, *Historija* 6, 20-21; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 6, 16, 23; Bekavac, Bradvica, Rozić, *Povijest* 6, 20.

³³ Petković, Pocrnja, *Historija* 6, 16.

³⁴ Cerovski, Lovrinović, *Povijest* 6, 55; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 6, 43; Šabotić, Čehajić, *Historija* 6, 26.

³⁵ Petković, Pocrnja, *Historija* 6, 36, 46.

³⁶ Bekavac, Bradvica, Rozić, *Povijest* 6, 68.

³⁷ Petković, Pocrnja, *Historija* 6, 67, 77.

³⁸ Šabotić, Čehajić, *Historija* 6, 49.

vremena provodili u vojnim logorima bilo im je omogućeno da posjeduju i zemlju”.³⁹ Samo na jednom mjestu spomenuta je grčka pjesnikinja Sapfo⁴⁰, i to ilustracijom na margini stranice bez ikakvih dodatnih informacija kada je živjela, zašto je značajna i slično, jer bi možda takav podatak narušio pažljivo konstruiranu sliku o ženama isključivo vezanu za porodični život, a ne za onaj javni.

Prikaz rimskog društva kao izrazito vojničkog i muškog karakterističan je za skoro sve analizirane udžbenike. Iz samo triju udžbenika saznajemo nešto više o životu žena u rimskom društvu, najviše u kontekstu rimske obitelji.⁴¹ Tako saznajemo da su majke bile cijenjene u društvu jer su uz oca vodile brigu o obitelji i bavile se kućanskim poslovima.⁴²

O životu ilirskih žena ni u jednom analiziranom udžbeniku nema spomena. Jedini podatak odnosi se na navođenje imena kraljice Teute i perioda njene vladavine.⁴³ U udžbeniku Nijemčević i Milović navodi se da su Iliri “poštovali žene što ukazuje na matrijarhat. Ponekad je žena bila vođa plemena i kraljica (Teuta, op.a.)”.⁴⁴

Zanimljivo je primijetiti da su kod prikaza društvenih odnosa u svim temama naznačene i opisane samo socijalne podjele na slojeve, dok rodne razlike među njima, a koje su itekako postojale, nisu uopće naglašene. To se također potvrđuje i u ilustrativnim prikazima društvenih ljestvica na kojima su prikazani samo muškarci – kao vladajući sloj, slobodni seljaci i kao robovi, iako su na nekoliko mjesta spomenute i žene vladarice. Kako se može primijetiti, u udžbenicima za 6. razred insistira se samo na svakodnevnom životu žena i potencira se njihov položaj unutar porodice, dok se informacije o njihovom pravnom statusu i prisustvu u javnoj sferi uopće ne spominju.

³⁹ Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 6, 84; Cerovski, Lovrinović, *Povijest* 6, 94–95.

⁴⁰ Nijemčević, Milović, *Istorija* 6, 66.

⁴¹ Cerovski, Lovrinović, *Povijest* 6, 142–143.

⁴² Bekavac, Bradvica, Rozić, *Povijest* 6, 102; Petković, Pocrnja, *Historija* 6, 95; Cerovski, Lovrinović, *Povijest* 6, 142–143.

⁴³ Cerovski, Lovrinović, *Povijest* 6, 163; Bekavac, Bradvica, Rozić, *Povijest* 6, 144; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 6, 125; Nijemčević, Milović, *Istorija* 6, 102.

⁴⁴ Nijemčević, Milović, *Istorija* 6, 102.

Žena kao manje vrijedno biće

U svih pet analiziranih udžbenika za 7. razred dominiraju sadržaji koji se odnose na srednji vijek.⁴⁵ U udžbenicima po nastavnom programu na bosanskom jeziku zadnje poglavlje posvećeno je historiji Bosne pod osmanskim vlašću⁴⁶, dok se u udžbenicima na hrvatskom jeziku nalaze teme o humanizmu i renesansi i prostoru Hrvatske u ranom novom vijeku.⁴⁷ Udžbenik iz Republike Srpske posljednja poglavlja posvećuje historiji srpskog naroda u 15. i 16. stoljeću.⁴⁸

O životu žena u srednjem vijeku nalazimo znatno više informacija nego smo to imali o ženama u antičkom periodu. U udžbeniku autora Šabotića i Čehajića srednjovjekovno društvo označava se kao "dominantno muško i vojničko, u kojem je žena imala podređenu ulogu i bila manje vrijedno biće".⁴⁹ Od istih autora saznajemo da su se žene udavale vrlo mlade, te da su im roditelji ugovarali brakove radi različitih interesa, kao i da je njihova glavna uloga bila majčinstvo i održavanje kućanstva. Potcrtano je da su žene svih slojeva, osim onog najvišeg, naporno radile, te da su žene na selu obavljale teške poslove kao i muškarci. Uz opise uloga plemkinja navedeno je da su neke od njih "bile dobro obrazovane pa su uz čitanje i pisanje razumjele latinski i govorile strane jezike", te da je viteška kultura dala doprinos poboljšanju odnosa muškaraca prema ženama plemićkog staleža u smislu poštovanja, pažnje i uvažavanja.⁵⁰ U udžbeniku se spominju i žene redovnice koje su život posvetile kršćanstvu.⁵¹

O ženama u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji gotovo da nema spomena. Interesan je primjer zapisa sa stećka Aste, kćeri Bogčina Zloušića iz 1422, čime se jasno vidi da su i žene sahranjivane pod stećcima i da je time

⁴⁵ Rade Mihaljčić, *Istorija 7* (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2014); Ante Birin, Miroslav Rozić, Tomislav Šarlija, *Povijest 7, Udžbenik za 7. razred devetogodišnje osnovne škole* (Mostar: Alfa, 2014); Željko Brdal, Margita Madunić, Nikola Lovrinović, Ivan Madžar, *Povijest 7* (Mostar: Školska naklada, 2013); Edis Dervišagić, Hadžija Hadžiabdić, Alen Mulić, Vahidin Mehić, *Historija 7* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 2010); Izet Šabotić, Mirza Čehajić, *Historija 7* (Zenica: "Vrijeme", Tuzla: "Nam", 2010).

⁴⁶ Dervišagić i dr., *Historija 7*, 3; Šabotić, Čehajić, *Historija 7*, 3.

⁴⁷ Birin i dr., *Povijest 7*, 3; Brdal i dr., *Povijest 7*, 3.

⁴⁸ Rade Mihaljčić, *Istorija 7*, 230.

⁴⁹ Šabotić, Čehajić, *Historija 7*, 55.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid, 76.

ostavljen zapis i o njihovom životu.⁵² Zapis je prezentiran uz još tri zapisa koja se odnose na muškarce. O ženama saznajemo i kroz opise svakodnevnog života u zamkovima, gdje su gospe vodile računa o ekonomiji zamka, ali i imale prilike da steknu obrazovanje učeći pisati i čitati, te govoriti strani jezik. Također, istaknuto je da su i pored svega srednjovjekovne žene imale daleko manja prava nego žene današnjice.⁵³ U oba navedena udžbenika nalazi se dosta ilustracija na kojima su prikazane žene, bilo da se radi o prikazima odjeće ili o situacijama iz svakodnevnog života.

Od značajnih ličnosti u nekim udžbenicima srećemo spomen Jelene Grube⁵⁴, te nešto više podataka o životu Katarine Kosače, koja je negdje predstavljena kao pretposljednja⁵⁵, a negdje kao posljednja bosanska kraljica, što je netačan podatak.⁵⁶ U udžbeniku Rade Mihaljića ne nalazimo niti jedan podatak o životu žena, štaviše, ni na ilustracijama ne nalaze se čak ni prikazi plemkinja, što daje apsolutno stereotipnu sliku o srednjovjekovnom društvu kao izrazito muškom.

O položaju žena piše se u okviru prikaza obiteljskog života, te se opisuje način sklapanja ugovorenih brakova iz interesa, obavljanja kućanskih i drugih poslova. Naglašava se i različita uloga žena iz različitih slojeva kao i neravnopravnost žene spram muškaraca.⁵⁷ Neravnopravnost je istaknuta i u udžbeniku grupe autora koju je izdala Školska naklada Mostar, gdje se navodi da je žena u ovakvom muškom i vojničkom društvu bila manje vrijedno biće, te da je s obzirom na uloge koje su muškarci i žene obavljali kreiran pravni rječnik ondašnjeg vremena koji govori o "strani mača" (muškarcima) i "strani preslice" (ženama).⁵⁸ Detaljni opis žene i ovdje je dat kroz ulogu plemkinje u porodičnom životu⁵⁹, a poseban pasus s podnaslovom *Žena u srednjem vijeku* donosi niz već ranije iznesenih informacija o upravljanju kućanstvom,

⁵² Šabotić, Čehajić, *Historija* 7, 124.

⁵³ Dervišagić i dr., *Historija* 7, 16.

⁵⁴ Dervišagić i dr., *Historija* 7, 104; Šabotić, Čehajić, *Historija* 7, 126.

⁵⁵ Birin i dr., *Povijest* 7, 123; Brdal i dr., *Povijest* 7, 123.

⁵⁶ Dervišagić i dr., *Historija* 7, 105.

⁵⁷ Birin i dr., *Povijest* 7, 34.

⁵⁸ Brdal i dr., *Povijest* 7, 40.

⁵⁹ Ibid., 86.

teškim poslovima koje su obavljale kmetice, ali i činjenice da je pravo žena bilo ograničeno, te da je žena mogla naslijediti kmetove, ali nije mogla biti gospodarica, pa je morala opunomoćiti muškarca da upravlja njenom imovinom.⁶⁰ Neravnopravni status u srednjovjekovnom društvu objašnjava se biblijskim tumačenjem krivnje žene za izgon iz raja.⁶¹ Zanimljivi su i prikazi žena u iluminiranim srednjovjekovnim rukopisima preneseni u udžbeniku na kojima se vidi sudjelovanje žena u odbrani grada ili sudjelovanje žena u lovu, ili prikaz žene kao učiteljice, što se vezuje za spomen žena redovnica.⁶² U istom udžbeniku nalazimo i podatak o optuživanju žena da su vještice iz različitih razloga, što ih je dodatno svrstavalo na marginu srednjovjekovnog društva, i to je, nažalost, jedini primjer koji govori o ovom ozbiljnom društvenom problemu tokom srednjeg vijeka.⁶³

U udžbeniku koji djelimično otvara period ranog novog vijeka o ženama se može saznati na osnovu prikaza na umjetničkim slikama⁶⁴ i ilustraciji promjena u odijevanju i novoj ulozi u građanskom društvu Evrope.⁶⁵

Nažalost, ni ovdje kao ni u slučaju udžbenika prethodnog razreda podataka o ženama i njihovom položaju veoma je malo. Kroz prikaze date najčešće na marginama udžbenika i slikovne materijale koji nisu iskorišteni u didaktičke svrhe, bar s pitanjima za kritičku ili uporednu analizu, ne možemo pronaći konkretne situacije gdje bi učenici jasno mogli vidjeti po čemu žena nije imala jednaka prava kao muškarac. Nažalost, to pitanje se dalje ne aktuelizira. Na nekoliko mjesta spomenuto je da je žena tretirana kao manje vrijedno biće, što je na samo jednom mjestu dodatno pojačano pričom o njihovom proganjanju kao vještica.

⁶⁰ Brdal i dr., *Povijest* 7, 88.

⁶¹ Ibid., 88.

⁶² Ibid., 88–89.

⁶³ Ibid., 103.

⁶⁴ Ibid., 193, 199, 206.

⁶⁵ Ibid., 200.

Žene u novim ulogama

Ukupno je šest analiziranih udžbenika za nastavu historije – istorije – povijesti za 8. razred.⁶⁶ Udžbenici izrađeni po nastavnom programu na bosanskom jeziku obuhvataju razdoblje od pojave humanizma i renesanse i velikih geografskih otkrića do Prvog svjetskog rata.⁶⁷ U udžbeniku koji se koristi na prostoru Republike Srpske hronološki okvir počinje također periodom humanizma i renesanse, a završava Berlinskim kongresom 1878. godine, te je značajan dio sadržaja udžbenika posvećen srpskom nacionalnom pokretu i nastanku srpske države u 19. stoljeću.⁶⁸ Udžbenici izrađeni po programu na hrvatskom jeziku prezentiraju sadržaje iz 18. i 19. stoljeća na razini svijeta, Evrope, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Udžbenici završavaju tematskom oblašću posvećenom svjetskim krizama i Prvom svjetskom ratu.⁶⁹

Promjena položaja žena u građanskim društvima novog vijeka dovela je i više sadržaja o njima u udžbenike, premda je na više mjesta u analiziranim udžbenicima naznačeno da ni ovo novo vrijeme 18. i 19. stoljeća nije bilo sklon ženama. Na stranicama udžbenika susrećemo velike evropske vladarice Mariju Tereziju⁷⁰, Katarinu Veliku⁷¹ i kraljicu Viktoriju⁷² s prigodnim dužim i kraćim tekstovima o njihovom djelovanju. Uz vladarice na stranicama udžbenika možemo upoznati aktivistice za ženska prava Klaru Cetkin⁷³, George Sand⁷⁴

⁶⁶ Edis Dervišagić, Hadžija Hadžiabdić, *Historija 8* (Sarajevo: Bosanska knjiga, 2011); Asmir Hasičić, *Historija 8* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2011); Izet Šabotić, Mirza Čehajić, *Historija 8* (Zenica: Vrijeme; Tuzla: Nam, 2011); Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, Nikola Lovrinović, Ivan Madžar, *Tragom prošlosti 8, Udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole* (Mostar: Školska naklada, 2015); Miroslav Akmadža, Stjepan Bekavac, Miroslav Rozić, *Povijest 8, Udžbenik za osmi razred devetogodišnje osnovne škole* (Mostar: Alfa, 2015); Zoran Vujadinović, Slavica Kuprešanin, Gordana Nagradić, *Istorija 8* (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2014).

⁶⁷ Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija 8*, 3; Hasičić, *Historija 8*, 152–155; Šabotić, Čehajić, *Historija 8*, 3.

⁶⁸ Vujadinović i dr., *Istorija 8*, 5–6.

⁶⁹ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 7*; Akmadža, Bekavac, Rozić, *Povijest 8*.

⁷⁰ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 8*, 13; Vujadinović i dr., *Istorija 8*, 59; Hasičić, *Historija 8*, 26; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija 8*, 30.

⁷¹ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 8*, 18; Vujadinović i dr., *Istorija 8*, 34; Hasičić, *Historija 8*, 26.

⁷² Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 8*, 140; Vujadinović i dr., *Istorija 8*, 109.

⁷³ Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija 8*, 91–92.

⁷⁴ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 8*, 112.

i Marry Wollstonecraft⁷⁵ te naučnicu Mariju Curie⁷⁶. Autori uglavnom biraju žene koje su uspjele, čime se maskira ili ne aktualizira nezavidan položaj žena općenito, kako u Evropi tako i širom svijeta.

Na marginama udžbenika susrećemo i reprodukcije umjetničkih slika dama iz vremena baroka i rokoka s prilikom za analizu mode tog vremena. Također, posebni dijelovi tematskih jedinica posvećeni su položaju žena u kapitalističkom društvu. Asmir Hasičić navodi da je položaj žene ovisio o njenom društvenom staležu, te da su žene iz bogatih porodica imale mogućnost stjecanja dobrog obrazovanja, dok su žene iz nižih staleža bile primorane raditi u fabrikama ili kućama bogatih kapitalista da bi doprinijele kućnom budžetu. Uz sve to, bavile su se kućnim poslovima i potrebama muža i djece.⁷⁷ Uz opise nalaze se i slike žena koje rade u fabrikama, žena s porodicom nasuprot slikama žena iz bogatih porodica s raskošnim haljinama i frizurama.⁷⁸ Nalazimo i opise žena radnica, učiteljica, medicinskih sestara i nižih državnih službenica.⁷⁹ Naglašeno je da žene i dalje nisu mogle utjecati na izbor bračnog partnera, te je najspecifičnije to da nisu imale politička prava⁸⁰, čime je napravljen uvod za opis pokreta sufražetkinja u borbi za pravo glasa krajem 19. stoljeća.

Stupanje žena na političku i javnu scenu veoma je dobro provučeno kroz opise ključnih događaja s kraja 18. i tokom cijelog 19. stoljeća u udžbeniku *Tragovi prošlosti* kroz učešće u Francuskoj revoluciji⁸¹, revolucijama 1848⁸², pokretu abolicionizma⁸³, pa na kraju i sufražetskog pokreta za vlastita prava⁸⁴. O pokretima i borbi za ženska prava saznajemo i u udžbenicima Šabotića i Čehajića, te Dervišagića i Hadžiabdića, ali i u udžbeniku Erdelja, Stojaković, Lovrinović, Madžar. Žene radnice imale su manju plaću od muškaraca bez

⁷⁵ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 8, 119.

⁷⁶ Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 8, 91–92.

⁷⁷ Hasičić, *Historija* 8, 35.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Šabotić, Čehajić, *Historija* 8, 87; Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 8, 118.

⁸⁰ Hasičić, *Historija* 8, 35.

⁸¹ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 8, 52, 53.

⁸² Ibid., 112–113.

⁸³ Ibid., 185.

⁸⁴ Ibid., 197–199.

obzira na to što su radile gotovo jednako u fabrikama, "što je uz nemanje prava glasa bio još jedan od vidova njihovog podređenog položaja".⁸⁵ Navedena je informacija o održavanju prvog kongresa o ženskim pravima u SAD-u i donošenje Deklaracije o pravima i osjećajima (*Declaration of Sentiments*), u kojoj je traženo pravo na raspolaganje ličnom imovinom, starateljstvo nad djecom u slučaju razvoda, bolji pristup obrazovanju, mogućnost zaposlenja i pravo glasa, čime Amerikanke postaju uzor Evropljankama.⁸⁶ Diskriminacija žena u odnosu na muškarce posebno se potcrtava činjenicom da se žene sredinom 19. stoljeća počinju upisivati na medicinske fakultete u evropskim državama, ali da su morale ulagati dvostruko više truda nego njihove muške kolege, jer su imale posebne usmene ispite, te da su se medicinom mogle baviti samo u partnerstvu sa muškim ljekarom.⁸⁷ Posebno je zanimljiva konstatacija da je priličan broj muškaraca podržavao žene u borbi za veća prava upravo kroz pokret sufražetkinja⁸⁸, koja se mogla iskoristiti kao polazište za raspravu o podršci muškaraca ženskom aktivizmu u savremenom društvu.

Teškim uvjetima života i rada žena u industrijskom društvu približavaju nas njihova lična svjedočanstva predložena u vidu izvora za analizu, čime se kod učenika potiče i razvoj kritičkog mišljenja, mogućnosti poređenja s današnjim uvjetima, ali i razvoja empatije.⁸⁹ Sjajnu konstataciju o promjeni položaja žene u društvu i borbi za njihova prava u 19. stoljeću u Velikoj Britaniji donose autori udžbenika *Tragom prošlosti 8*: "(...) stavovi o ženama kao građanima drugog reda su se održali unatoč tome što je na čelu države više od 60. godina bila žena!"⁹⁰, što je odlična teza za raspravu i poređenje položaja žena i u drugim državama na čijem su čelu bile žene, ali što nije iskorišteno. Promjena položaja žene naznačena je i kroz pojavu magazina koji na "djelimično podrugljiv način govore o 'novoj ženi' koja je zaposlena, vozi bicikl, puši, a na muškarce gleda s visoka".⁹¹

⁸⁵ Šabotić, Čehajić, *Historija 8*, 87.

⁸⁶ Šabotić, Čehajić, *Historija 8*, 87; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija 8*, 90.

⁸⁷ Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija 8*, 91.

⁸⁸ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 8*, 197.

⁸⁹ Ibid., 121.

⁹⁰ Ibid., 141.

⁹¹ Ibid.

O nejednakosti muškaraca i žena u zemljama islamskog svijeta saznajemo u udžbeniku Dervišagića i Hadžiabdića. Navedeno je da "slobodno kretanje žena na ulici nije bilo rado viđeno pa su se zbog toga žene posebno odijevale kad bi išle ulicom i skrivale svaki djelić tijela od muških pogleda."⁹²

Rijetki su primjeri koji približavaju život žena na našim prostorima. Tako nailazimo na podatak da žena u osmanskoj Bosni, poštujući principe islama, "nije bila prisiljavana da napušta djecu i porodične obaveze zbog ekonomskih razloga, pa je njena glavna uloga bila podizanje djece i kreiranje života unutar kućnog prostora, bez prisustva u javnom prostoru".⁹³ Time se zapravo opravdava njena povučenost u privatnu sferu. Kao pozitivan aspekt istaknuto je njeno pravo na posjedovanje i raspolaganje vlastitom imovinom, za razliku žena u Evropi,⁹⁴ što je potpuno u skladu s kreiranjem afirmativnog narativa spram osmanskog civilizacijskog utjecaja u Bosni. U udžbenicima su navedene slikarice Cvijeta Zuzorić⁹⁵, Katarina Ivanović⁹⁶, pjesnikinje Umihana Čuvidina⁹⁷, Habiba Rizvanbegović-Stočević⁹⁸ te učiteljica i spisateljica Staka Skenderova⁹⁹. Osim njih, date su slike i kratki tekstovi o suprugama srpskih knezova Ljubici Vukomanović¹⁰⁰ i Persidi Karađorđević¹⁰¹, kao i kćerki Vuka Karadžića Mini Karadžić¹⁰², ali je propušteno navesti podatke o školovanju žena na ovim prostorima.

U udžbeniku na hrvatskom jeziku spominju se i obrađuju učiteljice Dragojla Jarnević i Sidonija Erdody, koje su pronašle svoje mjesto među "Muževima ilirskog doba, preporoditeljima ilirskog pokreta u Hrvatskoj".¹⁰³ O ženama iz Bosne i Hercegovine u ovom udžbeniku nema spomena osim male crtice da je 99% žena bilo nepismeno, iz čega se može izvesti zaključak o njihovoj

⁹² Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 8, 91.

⁹³ Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 8, 91.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Vujadinović i dr., *Istorija* 8, 66.

⁹⁶ Ibid., 191.

⁹⁷ Šabotić, Čehajić, *Historija* 8, 105.

⁹⁸ Hasičić, *Historija* 8, 119.

⁹⁹ Ibid., 119.

¹⁰⁰ Vujadinović i dr., *Istorija* 8, 141.

¹⁰¹ Ibid., 157.

¹⁰² Ibid., 152.

¹⁰³ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 8, 83.

isključenosti iz obrazovanja i javnog života.¹⁰⁴

Iz navedenih primjera vidimo da su crtice iz života žena ovog razdoblja bogatije, potpunije i da su žene na udžbenicima za 8. razred daleko prisutnije u odnosu na ostale razrede. Pristup u predstavljanju izuzetno je afirmativan i na više mjesta potencira se uporedba položaja žena tog vremena s položajem žena u današnje vrijeme, čime se sadržaj vezuje i za aktualna pitanja iz savremene svakodnevnice i nastoji se kod učenika potaći funkcionalno znanje i kritičko mišljenje.

Žene u borbi za prava

Za posljednji razred osnovnoškolskog obrazovanja analizirana su četiri udžbenika, po jedan kreiran prema važećim nastavnim programima na bosanskom i srpskom jeziku i dva na hrvatskom jeziku.¹⁰⁵ Udžbenik Dragiše Vasića obuhvata vremenski period od Berlinskog kongresa pa do kraja 20. stoljeća.¹⁰⁶ Udžbenik autora Bekavac, Jareb i Rozić obrađuje teme od kraja Prvog svjetskog rata do kraja 20. stoljeća.¹⁰⁷ Udžbenik autora Erdelja, Stojaković, Madžar i Lovrinović obuhvata razdoblje od Versajskog ugovora pa do početka 3. milenija.¹⁰⁸ Udžbenik autora Šabotić i Čehajić obrađuje sadržaje vezane za 20. stoljeće u cjelini.¹⁰⁹ Najviše informacija o ženama imamo u vezi sa feminističkim pokretom i borbom za pravo glasa na početku 20. stoljeća¹¹⁰. Pojava pokreta sufražetkinja objašnjava se finansijskom neovisnošću žena i utjecajnošću u javnom prostoru nakon preuzimanja dijela poslova muškaraca usljed nedostatka muške radne snage.¹¹¹ Učenicima je u skladu s ovim

¹⁰⁴ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 8, 172.

¹⁰⁵ Izet Šabotić, Mirza Čehajić, *Historija 9* (Zenica: Vrijeme; Tuzla: Nam, 2012); Dragiša D. Vasić, *Istorija za 9. razred osnovne škole* (Istočno Novo Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2018); Stjepan Bekavac, Mario Jareb, Miroslav Rozić, *Povijest 9, udžbenik za 9. razred osnovne škole* (Alfa, Mostar 2015); Krešimir Erdelja, Igor Stojaković, Ivan Madžar, Nikola Lovrinović, *Tragom prošlosti 9* (Mostar: Školska naklada 2018).

¹⁰⁶ Vasić, *Istorija za 9. razred*, 3.

¹⁰⁷ Bekavac i dr., *Povijest 9*, 3.

¹⁰⁸ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 9, 3.

¹⁰⁹ Šabotić, Čehajić, *Historija 9*, 5–6.

¹¹⁰ Šabotić, Čehajić, *Historija 9*, 53; Bekavac i dr., *Povijest 9*, 26.

¹¹¹ Šabotić, Čehajić, *Historija 9*, 53.

ostavljen prostor da razmisle zbog čega je većina zemalja priznala ženama pravo glasa upravo nakon Prvog svjetskog rata.¹¹²

Autori Bekavac, Jareb i Rozić naglašavaju da su žene početkom stoljeća i dalje obespravljene, da su bile vezane za obitelj, ali da su postajale sve glasnije tražeći veća prava.¹¹³ Kao jedan od vidljivih segmenata njihove obespravljenosti autori navode sportska natjecanja kao što su Olimpijske igre, na kojima žene nisu imale pravo učešća do Prvog svjetskog rata.¹¹⁴ Naglašena je uloga žena u Prvom svjetskom ratu i ratnoj privredi, gdje su žene preuzele značajan dio muških poslova.¹¹⁵

Primjere angažmana žena u ratnoj privredi u Drugom svjetskom ratu nalazimo u udžbeniku izrađenom prema programu na bosanskom jeziku, gdje je navedena i statistika o broju zaposlenih žena u Velikoj Britaniji, SAD-u i Njemačkoj¹¹⁶. Žene su radile u narodnim kuhinjama, zbrinjavale siromašne, evakuirale djecu iz bombardovanih područja, a u nekim državama aktivno su učestvovala u borbama.¹¹⁷

Najviše primjera o položaju žena u 20. stoljeću dato je u udžbeniku *Tragom prošlosti* 9. Kroz borbu za pravo glasa i ravnopravnost ilustrovan je i njihov položaj u fabrikama tokom preuzimanja ratne privrede u Prvom i Drugom svjetskom ratu.¹¹⁸ Ovdje nalazimo i informaciju o razvoju ženskog sporta u međuratnom razdoblju, gdje su se isticali tenis i hazena (igra slična rukometu), a primjeri koji su dati odnose se na ženske klubove iz Hrvatske.¹¹⁹ Zanimljiv je prikaz nacističkog propagandnog plakata u kojem je naglašena uloga žene i majke u njihovom pokretu, što je zapravo i jedini prikaz žene majke u svim udžbenicima za 9. razred.¹²⁰

¹¹² Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 53.

¹¹³ Bekavac i dr., *Povijest* 9, 26.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 32.

¹¹⁶ Ibid., 83.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 9, 31-32.

¹¹⁹ Ibid., 106.

¹²⁰ Ibid., 61

Borba za pravo glasa, građanske slobode, i ravnopravnost spolova i pored svega napretka nastavlja se i nakon Drugog svjetskog rata.¹²¹ Opisuje se pojava ženskih pokreta koji zahtijevaju oslobođenje žena od zavisničkog i podložnog položaja u društvu i obitelji. Autori skreću pažnju da ravnopravnost spolova nije svedena samo na izborno pravo, nego da su prisutne brojne diskriminacije, naročito kroz pravo na rad i ostvarivanje materijalne dobiti.¹²² U nekim od udžbenika dati su primjeri poznatih žena u historiji, kao što su naučnica Maria Curie¹²³, aktivistice Eleonor Roosevelt¹²⁴, Klara Zetkin¹²⁵, spisateljice Berta Sutner¹²⁶, Agatha Christie¹²⁷, Wirginia Woolf¹²⁸, slikarica Frida Kahlo¹²⁹, ali i glumice Greta Garbo¹³⁰, Marlen Dietrich¹³¹, Ingrid Bergman, Merlin Monro¹³², pjevačica Edith Piaf.¹³³

Dosta su skromnije informacije o životu žena u Bosni i Hercegovini, odnosno na prostoru bivše Jugoslavije. Učešće žena u narodnooslobodilačkom pokretu tokom Drugog svjetskog rata i formiranje AFŽ-a također je jedna kratka informacija data u većini udžbenika i popraćena fotografijama partizanki.¹³⁴ Odgovor na pitanje kada su i na koji način žene na našim prostorima dobile glas učenici mogu saznati samo u jednom od analiziranih udžbenika.¹³⁵ Nažalost, ostali autori analiziranih udžbenika ovaj podatak koji se tiče univerzalnih ljudskih prava i sloboda očigledno nisu smatrali relevantnim.

Što se tiče značajnih žena s naših prostora, i tu su podaci dosta skromni. U udžbenicima napisanim po NPP-u na srpskom jeziku navode se podaci o

¹²¹ Bekavac i dr., *Povijest* 9, 190.

¹²² Ibid.

¹²³ Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 18.

¹²⁴ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 9, 40.

¹²⁵ Vasić, *Istorija za 9. razred*, 15.

¹²⁶ Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 19.

¹²⁷ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 9, 101.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid., 104.

¹³⁰ Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 70.

¹³¹ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 9, 103.

¹³² Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 121.

¹³³ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti* 9, 103.

¹³⁴ Vasić, *Istorija za 9. razred*, 15, 135; Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 161.

¹³⁵ Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 161.

Milunki Savić, srpskoj heroini iz balkanskih ratova,¹³⁶ Dragi Ljočić, prvoj ženi ljekarki u Srbiji¹³⁷ i Dijani Budisavljević, ženi koja je spasila hiljade srpske djece tokom Drugog svjetskog rata.¹³⁸ U udžbenicima na bosanskom jeziku navode se Adela Ber, prva likovno obrazovana umjetnica iz Bosne i Hercegovine,¹³⁹ Mica Todorović, slikarka,¹⁴⁰ i Nada Pivac, također slikarka¹⁴¹, ali bez dodatnih informacija o njima, pa čak ni sa reprodukcijama njihovih djela. U udžbenicima koji se koriste u školama što rade po hrvatskom NPP-u, nažalost, ovi podaci veoma su oskudni. Jedine dvije žene koje se spominju jesu književnice Ivana Brlić Mažuranić i Marija Jurić Zagorka¹⁴². Informacije o njima date su dosta šturo bez fotografije ili prateće ilustracije.

Na ovom mjestu spomenula bih dvije fotografije date u udžbeniku *Tragom prošlosti 9*. Prva prikazuje proteste tokom Husinske bune u Tuzli, na kojoj se uz muškarce vide i žene.¹⁴³ Iako se u tekstu ne spominje učešće i uloga žena u cijelom događaju, slika istih vrlo dobro ilustruje i predstavlja odličan materijal za analizu. Na drugom primjeru koji prikazuje fotografiju bravarske radionice u Zagrebu tokom međuratnog perioda, odnosno njenih uposlenika gdje se jasno vide muškarci, žene i djeca, data su pitanja za analizu ko je sve radio u takvoj radionici i šta učenik misli o tome, što je dobar primjer analize slikovnog izvora.¹⁴⁴

Na osnovu prezentiranih primjera može se vidjeti da je prisustvo žena u 20. stoljeću dosta detaljnije oslikano, s mnoštvom primjera kako žena iz javnog života tako i s opisima i primjerima uključenosti žena u sve tokove života. Žene vidimo u ratovima, u protestima, u borbi za vlastito pravo glasa, ravnopravnost, bolje plaće, ali i u borbi za rat prava drugih, obespravljenih, u protestima za mir i sl. Obilje informacija i izvornog materijala zasigurno se nije moglo izbjeći, mada, opet naglašavam, većinu ovih primjera nalazimo na

¹³⁶ Vasić, *Istorija za 9. razred*, 57.

¹³⁷ Ibid., 24.

¹³⁸ Ibid., 126.

¹³⁹ Šabotić, Čehajić, *Historija 9*, 150.

¹⁴⁰ Ibid., 150.

¹⁴¹ Ibid., 177.

¹⁴² Bekavac i dr., *Povijest 9*, 71.

¹⁴³ Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 9*, 43.

¹⁴⁴ Ibid., 68.

marginama udžbenika, a ne kao integralni dio teksta koji se obično uzima kao glavnim za učenje.

Zaključci

Za 21 analizirani udžbenik ukupno je 30 autora, od čega samo 6 autorica, i to u slučaju 5 udžbenika, gdje se uglavnom radi o koautorstvu s muškim kolegama. Autorice su najvećim dijelom priredile udžbenike za 6. ili 7. razred, gdje su, kako je u analizi i predstavljeno, sadržaji o ženama i najmalobrojniji, pa čak i kada se radi o dodatnim sadržajima datim na marginama udžbenika koji ne ovise striktno o nastavnom programu. Značajno je spomenuti i rodno osjetljivi jezik u udžbenicima, posebno u uvodnim obraćanjima učenicima i učenicama: "Draga učenice i dragi učenice"¹⁴⁵. Može se reći da je ipak brojnije iskorištena forma od obraćanja u množini "Dragi učenici"¹⁴⁶.

Analizirani podaci govore da su informacije o ženama u prošlosti malobrojne. Poredeći ove podatke s rezultatima ranije navedenog istraživanja sprovedenog 2008. godine¹⁴⁷, možemo vidjeti da se suštinski stanje nije bitno izmijenilo. Treba naglasiti da su analizirani udžbenici izdani u periodu od 2009. pa do 2015. godine za 6, 7. i 8. razred, dok su neki od udžbenika za završni razred izdati 2018. godine u skladu s promjenama nastavnih programa. U udžbenicima 6. i 7. razreda žene su navedene kao podrazumijevajući dio društva vezan za kuću i porodicu, obespravljen i bezimen. Čak i tamo gdje su se primjeri žena koje je historija zabilježila imenom mogli navesti, npr. pjesnikinja Sapfo u antičkom periodu ili Ivana Orleanska u srednjem vijeku, to je propušteno. Uglavnom vidimo ženu majku i suprugu, najčešće pripadnicu vladajućeg sloja, dok ženu robinju ili kmeticu ne srećemo nikako, čak ni na ilustracijama društvenih ljestvica gdje dominiraju muškarci. U 8. i 9. razredu crtice o životu i djelovanju žena postaju brojnije i sadržajnije, što je sasvim u skladu s brojnošću izvora koje posjedujemo o ženama tog vremena i istraženosti tema. Žene, supruge i majke, dobijaju i neke druge uloge kao

¹⁴⁵ Šabotić, Čehajić, *Historija* 9, 4-5; Hasičić, *Historija* 8, 4; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 8, 9; Dervišagić i dr., *Historija* 7, 4; Šabotić, Čehajić, *Historija* 7, 5; Dervišagić, Hadžiabdić, *Historija* 6, 5.

¹⁴⁶ Vujadinović i dr., *Istorija* 8, 7; Nijemčević, Milović, *Istorija* 6, 5; Petković, Pocrnja, *Historija* 6, 4.

¹⁴⁷ Karge, Batarilo, *Historija* 20. stoljeća, 18.

učiteljice, medicinske radnice, radnice u fabrikama, naučnice, spisateljice, aktivistkinje, vladarice, glumice, čije biografije možemo čitati na marginama udžbeničkih tekstova. Opisi aktivnosti žena novog doba i borbe za prava i bolju poziciju u društvu u više udžbenika koriste se u afirmativnom obliku kako bi promovirale ideju ravnopravnosti među spolovima, ali nisu iskorišteni u punom potencijalu kao teze za raspravu ili kritičko promišljanje. Fotografije i podaci o poznatim ženama u historiji uglavnom su date na udžbeničkim marginama s ciljem da uljepšaju udžbenik i popune prazninu, a ne da dopune sadržaje glavnog udžbeničkog teksta, u kojemu gotovo ništa i nije dato. U nekim od udžbenika navedeni podaci gotovo su na razini incidenta, dok su u drugima vrlo uspješno integrirani, nadamo se, pod utjecajem reformskih procesa i praćenja evropskih smjernica za modernizaciju nastave historije. Udžbenici koji se izdvajaju po brojnosti, načinu i kvalitetu prezentacije sadržaja o ženama jesu udžbenici na hrvatskom jeziku izdavača Školske naklade Mostar.¹⁴⁸ Naglašavam da se radi o ekspozituri izdavačke kuće iz Zagreba (Školska knjiga) i udžbenicima koji su svojim sadržajem gotovo jednaki onima koji se koriste u Republici Hrvatskoj. S obzirom na to da su ovi udžbenici primarno izrađeni po nastavnom programu Republike Hrvatske, a prilagođeni nastavnom programu na hrvatskom jeziku u Bosni i Hercegovini, možemo zaključiti da se uspješnost integracije savremenih standarda u poučavanju nastave historije, ali i rezultata savremenih historiografskih istraživanja putem ovih udžbenika prelijeva i u Bosnu i Hercegovinu. Nažalost, ni oni malobrojni produkti savremene bosanskohercegovačke historiografske produkcije o temama ženske povijesti još uvijek nisu našli svoje mjesto u udžbenicima da bi na taj način mijenjali perspektivu o ulozi žena i rušenju stereotipa koji već postoje kod mladih ljudi i koje mogu voditi ka daljoj diskriminaciji. Kao vid preporuke ili utjehe može nam služiti činjenica da su udžbenici samo jedno od nastavnih sredstava koje se koristi u poučavanju historije. Brojne su mogućnosti korištenja dodatnih nastavnih materijala,

¹⁴⁸ Brdal i dr., *Povijest 7*; Erdelja i dr., *Tragom prošlosti 8*; Erdelja, i dr., *Tragom prošlosti 9*.

priručnika¹⁴⁹ i interaktivnih repozitorija¹⁵⁰ koji mogu upotpuniti prisustvo žena u svim historijskim periodima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Zakoni i preporuke

- Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika povijesti za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini. *Službeni glasnik BiH* br. 05/07.
- Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. *Službeni glasnik BiH* br. 63/08.
- Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini. *Službeni glasnik BiH* br. 59/07.
- Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini. *Službeni glasnik BiH* br. 88/07.
- Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju. *Službeni glasnik BiH* br. 18/03.
- Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za historiju definirane na ishodima učenja. *Službeni glasnik BiH* br. 3/16.
- Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika povijesti za osnovne i srednje škole u Bosni i Hercegovini. *Službeni glasnik BiH* br. 05/07.

¹⁴⁹ Navodim samo neke od primjera: Developing a culture of co-operation when teaching and learning history (Strasbourg: Council of Europe 2016), <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/culture-of-cooperation> (pristupljeno 20. oktobra 2022); Grupa autora, *Nekada davno...živjeli smo zajedno, Zajednički rad s multiperspektivnim pristupom* (Den Hague: EUROCLIO, 2014); Grupa autora, *Obični ljudi u neobičnoj zemlji, Svakodnevn život u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji 1945-1990*. (Den Hague: EUROCLIO, 2008); Ruth Tudor, *Teaching 20th century women's history: a classroom approach. A teaching pack designed for use in secondary schools* (Strasbourg: Council of Europe, 2000); Univerzalne vrijednosti iz prošlosti za društvo budućnosti, *Alternativni kurikulum za historiju/istoriju/povijest u Bosni i Hercegovini – doprinos promoviranju humanizma u nastavi historije i suočavanje sa bosanskohercegovačkim kontroverzama. Priručnik za nastavnike*, ur. Edin Veladžić (Sarajevo: Euroclio HIP BiH – Udruženje nastavnika i profesora historije/istorije/povijesti Bosne i Hercegovine 2021).

¹⁵⁰ Navest ćemo primjer repozitorija za nastavu historije: www.historiana.eu (pristupljeno 19. oktobra 2022), kao i otvorenog repozitorija muzejske i arhivske građe: www.europeana.eu (pristupljeno 19. oktobra 2022), gdje već postoje pripremljeni sadržaji o ženama u prošlosti, npr. <https://www.europeana.eu/hr/womens-history> (pristupljeno 19. oktobra 2022).

- Council of Europe (1996). Council of Europe (REC1283(1996) History and the learning of history in Europe, <https://pace.coe.int/en/files/15317> (pristupljeno 19. oktobra 2022).
- Council of Europe (2001). Council of Europe (Rec 15 – 2001), History teaching in twenty-first-century Europe, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805e2c31 (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Council of Europe (2011). Council of Europe (Rec 6 – 2011), Intercultural dialogue and the image of the other in history teaching, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805cc8e1 (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Council of Europe (2010). Council of Europe (Rec 7 – 2010), Charter on education for Democratic Citizenship and Human Rights Education, <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Council of Europe (2009). Council of Europe (Rec 1880 – 2009), History teaching in conflict and post-conflict areas, <https://pace.coe.int/en/files/17765> (pristupljeno 19. oktobra 2022).
- Council of Europe (2008). Council of Europe, (Rec 1849 – 2008), For the promotion of a culture of democracy and human rights through teacher education, <https://pace.coe.int/en/files/17686> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- EUROCLIO (2016). Education for 21st Century, Recommendations on Fostering Human Rights through Deconstruction of Stereotypes in Education, <https://www.euroclio.eu/2016/06/30/education-21st-century-publishes-recommendations-human-rights-education/> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima / Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 1948, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju / Convention against Discrimination in Education) Paris, 1960, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000188526> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- UN konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena / United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) / 1979, <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw.htm> (pristupljeno 20. novembra 2022).

- Međunarodna konvencija o pravima djeteta / International Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989, <https://www.unicef.org/child-rights-convention> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Svjetska deklaracija o obrazovanju za sve / World Declaration on Education for All, Jomtien, Thailand, 1990, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127583> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Europska preporuka 1281 (1995)1 Rodna jednakost u obrazovanju / Europe Recommendation 1281(1995)1 Gender equality in education, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15315&lang=en> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Deklaracija i integrirani okvir djelovanja za obrazovanje za mir, ljudska prava i demokraciju UNESCO 1995 / Declaration and Integrated Framework of Action on Education for Peace, Human Rights and Democracy, UNESCO, 1995, http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/REV_74_E.pdf (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Deklaracija i platforma za djelovanje, Četvrta svjetska konferencija o ženama / Declaration and Platform for Action, Fourth World Conference on Women, Beijing, China, 1995, <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Dakar okvir za djelovanje, Obrazovanje za sve: Ispunjavanje naših kolektivnih obaveza / Dakar Framework for Action, Education for All: Meeting our Collective Commitments, adopted by the World Education Forum, Dakar, Senegal, 26-28 April 2000, UNESCO, 2000, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000121147> (pristupljeno 20. novembra 2022).
- Milenijumska deklaracija / Millennium Declaration, 2000. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-millennium-declaration> (pristupljeno 20. novembra 2022).

Udžbenici

- Akmadža, Miroslav, Stjepan Bekavac, Miroslav Rozić. *Povijest 8, Udžbenik za osmi razred devetogodišnje osnovne škole*. Mostar: Alfa, 2015.
- Bekavac, Stjepan, Marija Bradvica, Miroslav Rozić. *Povijest 6, Udžbenik za 6. razred osnovne škole*. Mostar: Alfa, 2014.
- Bekavac, Stjepan, Mario Jareb, Miroslav Rozić. *Povijest 9, Udžbenik za 9. razred osnovne škole*. Mostar: Alfa, 2015.

- Birin, Ante, Miroslav Rozić, Tomislav Šarlija. *Povijest 7, Udžbenik za 7. razred devetogodišnje osnovne škole*. Mostar: Alfa, 2014.
- Brdal, Željko, Margita Madunić, Nikola Lovrinović, Ivan Madžar. *Povijest 7*. Mostar: Školska naklada, 2013.
- Cerovski, Sanja, Nikola Lovrinović. *Povijest 6*. Mostar: Školska naklada, 2011.
- Dervišagić, Edis, Hadžija Hadžiabdić. *Historija 6*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 2009.
- Dervišagić, Edis, Hadžija Hadžiabdić, Alen Mulić, Vahidin Mehić. *Historija 7*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 2010.
- Dervišagić, Edis, Hadžija Hadžiabdić. *Historija 8*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 2011.
- Erdelja, Krešimir, Igor Stojaković, Nikola Lovrinović, Ivan Madžar. *Tragom prošlosti 8, Udžbenik povijesti za sedmi razred osnovne škole*. Mostar: Školska naklada, 2013.
- Erdelja, Krešimir, Igor Stojaković, Ivan Madžar, Nikola Lovrinović. *Tragom prošlosti 9*. Mostar: Školska naklada, 2018.
- Hasičić, Asmir. *Historija 8*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2011.
- Nijemčević, Đorđe, Sonja Milović. *Istorija 6*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2014.
- Mihaljčić, Rade. *Istorija 7*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2014.
- Petković, Aida, Marina Pocrnja. *Historija 6*. Sarajevo: Klett, 2009.
- Šabotić, Izet, Mirza Čehajić. *Historija 6*. Tuzla: Nam, 2009.
- Šabotić, Izet, Mirza Čehajić. *Historija 7*. Zenica: Vrijeme; Tuzla: Nam, 2010.
- Šabotić, Izet, Mirza Čehajić. *Historija 8*. Zenica: Vrijeme; Tuzla: Nam, 2011.
- Šabotić, Izet, Mirza Čehajić. *Historija 9*. Zenica: Vrijeme; Tuzla: Nam, 2012.
- Vasić, Dragiša D. 2018. *Istorija za 9. razred osnovne škole*. Istočno Novo Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2018.
- Vujadinović, Zoran, Slavica Kuprešanin, Gordana Nagradić. *Istorija 8*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2014.

LITERATURA

Knjige

- Carvel, Brian (ur.). *Developing a culture of co-operation when teaching and learning history*. Strasbourg: Council of Europe, 2016, <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/culture-of-cooperation> (pristupljeno 20. oktobra 2022)
- Frey, Daren (ur.). *Making textbook content more inclusive: A focus on religion, gender and culture*. Paris: UNESCO, 2017.
- Grupa autora. *Nekada davno...živjeli smo zajedno, Zajednički rad s multiperspektivnim pristupom*. The Hague: EUROCLIO, 2014.
- Grupa autora. *Obični ljudi u neobičnoj zemlji, Svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji 1945-1990*. The Hague: EUROCLIO, 2008.
- Karge, Heike, Katarina Batarilo. *Historija 20. stoljeća u udžbenicima Bosne i Hercegovine: Analiza udžbenika historije za završne razrede osnovne škole*. Sarajevo: OSCE misija u Bosni i Hercegovini, 2008.
- Martić, Marko, Slavica Tutnjević. *Problem naučenog neučenja, Analitički osvrt na kritične faktore osnovnog i srednjeg obrazovanja*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, 2018.
- Soldo, Andrea, Adila Salibašić, Adisa Marshall, Damir Šabotić, Edin Radušić, Fahrudin Bičo, Melisa Forić, Namir Ibrahimović, Narcis Hadžiabdić, Nenad Veličković, Saša Buljević, Zlatiborka Popov Momčinović i Zurijeta Smajić. *Obrazovanje u BiH: čemu (ne) učimo djecu?: analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. Sarajevo: Mas media, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2017.
- Trbić, Dženana (ur.). *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Promente, 2007.
- Tudor, Ruth. *Teaching 20th century women's history: a classroom approach. A teaching pack designed for use in secondary schools*. Strasbourg: Council of Europe 2000, 18-19.
- Veladžić, Edin (ur.). *Univerzalne vrijednosti iz prošlosti za društvo budućnosti, Alternativni kurikulum za historiju/istoriju/povijest u Bosni i Hercegovini – doprinos promoviranju humanizma u nastavi historije i suočavanje sa bosanskohercegovačkim kontraverzama. Priručnik za nastavnike*. Sarajevo: Euroclio HIP BiH – Udruženje nastavnika i profesora historije/istorije/povijesti Bosne i Hercegovine 2021.

Članci

- Forić Plasto, Melisa. "Historiografija o Bosni i Hercegovini u bosansko-hercegovačkim udžbenicima historije (2000-2017)", u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine: (2001-2017)*, ur. Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, 277–300. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja ANUBiH, knj. 187. Odjeljenje humanističkih nauka, knj. 47/2, 2020.
- Forić Plasto, Melisa. "Marginalne grupe na stranicama savremenih bosanskohercegovačkih udžbenika historije", u: *Na margini povijesti*, ur. Amir Duranović, 135–175. Sarajevo: UMHIS, 2018.
- Karge, Heike, Katarina Batarilo. "Guidelines guiding history textbook production? Norms and practices of history textbook policy in Bosnia and Herzegovina", u: *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, ur. Augusta Dimou, 307–356. Göttingen: V&R unipress, Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, Bd. 124, 2009.
- Peić Čaldarović, Dubravka, "Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 29, br. 1, 1996, 273–287.
- Pingel, Falk. "From Ownership to Intervention – or Vice Versa? Textbook Revision in Bosnia and Herzegovina", u: *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, ur. Augusta Dimou, 251–306. Göttingen: V&R unipress, Die Schriftenreihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung, Bd. 124, 2009.
- Sklevicky, Lydia. "Ženske studije u osamdesetim godinama", u: *Revija za sociologiju* 12, br. 1-4 (1982): 157-162.

Sadržaji sa www. (World Wide Web)

- <https://www.europeana.eu/hr/womens-history>
- Europska asocijacija edukatora historije, www.euroclio.eu
- www.Historiana.eu
- Centar za interdisciplinarne studije Univerziteta u Sarajevu, Rodne studije, <https://cis.unsa.ba/bhs/programi/doktorski/doktorski-studij-rodne-studije/>

- Master studij politologije – studije roda na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, <https://www.fpn.bg.ac.rs/master-studije-roda>
- Centar za ženske studije pri Filozofskom fakultetu Univerziteta u Rijeci, <https://czs.uniri.hr/>
- Feministička škola Žarana Papić, Sarajevski otvoreni centar, <https://soc.ba/programi/gender/obrazovanje/feministicka-skola-zarana-papic/>
- Centar za ženske studije u Zagrebu, <https://zenstud.hr/>
- Centar za ženske studije Novi Sad, <https://www.zenskestudije.org.rs/>
- Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje Bosne i Hercegovine, www.aposo.gov.ba

Summary

Women on margins of the contemporary history textbooks in Bosnia and Herzegovina

The paper analyses contemporary history textbooks that have been published and approved for use in Bosnia and Herzegovina in 2022. The paper focuses on representation of women in textbook's content with the aim of perceiving at how women are represented in history textbooks and how the modern textbook approach to the representation of women promotes the values of gender equality. Considering that the textbook in Bosnia and Herzegovina, as in most European countries, continues to serve as a basic teaching tool in the teaching of history and that in some way it represents canonized knowledge, the official version of the past that is recommended or rather prescribed by state authorities. An effort was made in order to see what kind of messages about the position of women is wanted to be send through the study of their past. The data obtained from the analysis of 21 textbook in use show that information about women are rare. Comparing these data with the results of the aforementioned research conducted in 2008, we can see that the essential situation has not changed significantly. It should be emphasized that the analysed textbooks were issued in the period from 2009 to 2015 for the sixth, seventh and eighth grades, while some of the textbooks for the final grade were issued in 2018 in accordance with changes in the curricula. In the sixth and seventh grade textbooks, women are listed as an implicit part of society related to the house and family, disenfranchised and nameless. Even where examples of women recorded by name in history could be cited, e.g. the poetess Sappho in the ancient period or Joan of Arc in the Middle Ages it was missed. We mostly see a woman as a mother and a wife, most often a member of the ruling class, while we never meet a woman who is a slave or a serf, not even in illustrations of social ladders dominated by men. In the eighth and ninth grades, the sketches about the life and activities of women become more numerous and more content, which is completely in line with the number of sources we have about women of that time and the researched topics. Women, wives and mothers, get some other roles as

teachers, medical workers, factory workers, scientists, writers, activists, rulers, actresses, whose biographies we can read in the margins of textbooks. Descriptions of the activities of women of the new age and the struggle for rights and a better position in society in several textbooks are used in an affirmative form to promote the idea of equality between the sexes, but they are not used to their full potential as theses for discussion or critical reflection. Photos and information about famous women in history are mostly given in the margins of the textbook with the aim of beautifying the textbook and filling the gap, and not to supplement the contents of the main textbook text in which almost nothing is given. In some of the textbooks, the mentioned data is almost at the level of the incident, while in others it has been very successfully integrated, we hope, under the influence of reform processes and following European guidelines for the modernization of history teaching. The textbooks that stand out in terms of number, manner and quality of presentation of content about women are textbooks in the Croatian language published by Školska naklada Mostar. I emphasize that this is a branch of the publishing house from Zagreb (Školska knjiga) and textbooks whose content is almost equal to those used in the Republic of Croatia. Given that these textbooks were primarily created according to the curriculum of the Republic of Croatia, and adapted to the curriculum in the Croatian language in Bosnia and Herzegovina, so it can be concluded that the success of the integration of modern standards in the teaching of history, as well as the results of contemporary historiographical research through these textbooks, is reflected in Bosnia and Herzegovina. Unfortunately, even the few products of contemporary Bosnian historiographical production on the topics of women's history have not yet found their place in textbooks in order to change the perspective on the role of women and break stereotypes that already exist among young people and that can lead to further discrimination. The fact that textbooks are only one of the teaching aids used in teaching history can serve us as a form of recommendation or consolation. There are numerous possibilities of using additional teaching materials, manuals and interactive repositories that can complement the presence of women in all historical periods.

BIOGRAFIJE

DŽENAN DAUTOVIĆ

je kustos historičar u Zavičajnom muzeju Travnik i gostujući predavač na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, te na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Bihaću. Magistrirao je na analizi razvoja historiografije o srednjovjekovnoj Bosni u socijalističko i postsocijalističko vrijeme, a doktorirao na odnosima Bosne i Rimske kurije u srednjem vijeku, sve na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Istraživao je u arhivima u Sarajevu, Dubrovniku, Beogradu i Vatikanu, te bibliotekama u Budimpešti, Bochumu i Rimu. Kao dio uredničkog tima, supotpisuje naslove *Medieval Bosnia and South-East European Relations* u izdanju Arc Humanities Press iz Leedsa i *Codex Diplomaticus Regni Bosne* u izdanju Mladinske knjige iz Sarajeva. Pored toga autor je još 20-ak naučnih i stručnih članaka, te dobitnik stipendije Lemmerman fondacije za istraživanje u Rimu 2015. godine. Prema profesionalnom opredjeljenju, javnim radom pokušava da ukaže na devijacije modernog bosanskohercegovačkog društva koje se baziraju na vlastitim načinima tumačenja prošlosti, poput ideologija, mitomanije, piramidomanije, banalizacije i populizacije nauke itd. Osim srednjeg vijeka, po prirodi radnog mjesta, bavi se i prošlošću rodnog Travnika, a po vlastitoj prirodi i historijom šahovske igre.

ELMA KORIĆ

je viši naučni saradnik u Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu. Bavi se izučavanjem opće i kulturne historije Bosne i Hercegovine u doba osmanske uprave. Objavila je tri naučne knjige: *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530-1590)*, Posebna izdanja XLIV, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015. [drugo izdanje: *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016], *Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama*,

Posebna izdanja 62, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020. i *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdnamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća*, Posebna izdanja LXVII, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2022. Osim toga, autorica je više naučnih i stručnih radova na bosanskom i engleskom jeziku u časopisima iz struke, tematskim zbornicima i zbornicima radova s naučnih skupova na kojima je učestvovala.

SONJA (MIŠKOVIĆ) DUJMOVIĆ,

viši je naučni saradnik u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu, bavi se društveno-političkom i kulturnom historijom Bosne i Hercegovine u periodu Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine SHS / Jugoslavije, posebno pitanjem elita, građanstva, fenomenima nacionalnog i rodnog identiteta, kolektivnog sjećanja, te položajem marginalnih grupa. Do sada je objavila dvije knjige: *U ogledalu promjena – srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*. (2019) i *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*. (2021).

AIDA LIČINA RAMIĆ

je naučna saradnica u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu. Studij historije, kao i magistarski i doktorski studij završila je na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Njen naučni fokus usmjeren je na istraživanja tema iz domena socijalne historije, urbane historije, historije svakodnevnice, ekohistorije, a u posljednjih nekoliko godina svojim istraživačkim radom nastoji dati skroman doprinos istraživanju djelovanja ženskih organizacija u Bosni i Hercegovini i pitanju emancipacije žena u socijalizmu. Do sada je učestvovala na brojnim domaćim, regionalnim i međunarodnim konferencijama, te je objavila više naučnih i stručnih radova. Redovna je članica Udruženja za modernu historiju (UMHIS) u Sarajevu. (Ne) namjerno u svome naučnoistraživačkom radu uvijek završi u pionirskim poduhvatima, na šta je posebno ponosna.

AJLA DEMIRAGIĆ

vanredna je profesorica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke predaje predmete iz oblasti teorije književnosti, te feminističkih književnih teorija i rodni studija. Pored angažmana na matičnom fakultetu, radila je i kao saradnica na Interdisciplinarnim postdiplomskim rodni studijama Univerziteta u Sarajevu. Članica je Vijeća za rodnu ravnopravnost UNSA i jedna od urednica časopisa *Novi Izraz*. Objavila je preko dvadeset radova iz oblasti feminističke književne teorije u domaćim i inozemnim publikacijama. Zajedno s Marijom Katnić-Bakaršić i Almirom Bašovićem uredila je zbornik *Život, narativ, sjećanje: prof. dr. Nirman Moranjak-Bamburać (1954–2007)* (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2017). Autorica je knjige *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2018). Njeni znanstveni interesi usmjereni su prvenstveno na feminističke teorije, teorije pripovijedanja, te književnoteorijska i kulturološka istraživanja književnosti.

SABINA VELADŽIĆ

naučna je saradnica u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu. Njen istraživački fokus proteklih deceniju i po usmjeren je na analizu i dekonstrukciju diskurzivnih/ideoloških znanja koja proizvode društveno-političke elite unutar institucionalnog okvira i kojima se u (post)modernom dobu, tj. unutar dvije povijesne konjunktore, obilježene afirmacijom i raspadom bosanskohercegovačkog društva, tokom 1960-ih i početkom 1990-ih utemeljuju politički, sociokulturni i nacionalno-kulturni identiteti na prostoru Bosne i Hercegovine. Rezultate svojih istraživanja popularizirala je kroz više izvornih naučnih članaka, esejističkih tekstova, kroz učešće na međunarodnim, regionalnim znanstvenim konferencijama, skupovima, okruglim stolovima. Posljednje dvije godine s osobitim zanosom pokušava osvijetliti rodni aspekt navedene tematike, te kroz male organizacione forme poput tribina (*Između intelektualne otuđenosti i idejno-političke servilnosti: Šta historičari duguju društvu?*) dati svoj skromni, ali odlučni doprinos (re)afirmaciji historiografije kao humanističke i intelektualne discipline. Kada ne

raspliće usmene iskaze, jednako posvećeno upliće vunene niti i na taj način prkosi *društvenom spektaklu* neoliberalnog kapitalizma i odupire se konceptu humanističkog otuđenja.

MELISA FORIĆ PLASTO

viša je asistentica na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. U njenom istraživačkom fokusu su metodika nastave historije, obrazovne politike, kultura sjećanja te cjeloživotno obrazovanje nastavnika. Član je Udruženja nastavnika i profesora historije Bosne i Hercegovine EUROCLIO HIP i Centra za mirovno obrazovanje Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Autorica je i koautorica nekoliko udžbenika historije za srednju i osnovnu školu, kao i koautorica udžbenika za predmet *Kultura religija*. Sudjelovala je u nekoliko međunarodnih projekata koji se tiču historije, nastave historije i kulture sjećanja u Bosni i Hercegovini i regionu i koji su rezultirali značajnim publikacijama, naučnim radovima, priručnicima i dodatnim materijalima za nastavu historije. Aktivno je učestvovala na regionalnim i međunarodnim konferencijama posvećenim obrazovanju i nastavi historije i kulturi sjećanja, kao i studentskim boravcima i edukacijama. Zalaže se da nastava historije bude oruđe pomirenja, a ne oružje podjela.

Sarajevo, 18. 11. 2022.

Fondaciji Heinrich Böll

Recenzija Zbornika radova *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*

Naredne sedmice kreće kampanja **16 dana aktivizma protiv rodno zasnovanog nasilja**, koja vrlo simbolično počinje 25. novembra, kada se obilježava Međunarodni dan borbe protiv nasilja nad ženama, a završava na Međunarodni dan ljudskih prava (10. decembra). Rodno utemeljeno nasilje predstavlja najčešći oblik kršenja ljudskih prava i pogađa individue zbog njihova spola ili roda. Budući da je bazirano na rodnoj neravnopravnosti, iako pogađa muškarce, žene, transrodne i interseksualne osobe, ono je najčešće sinonim za nasilje koje se vrši nad djevojčicama i ženama. Navedeni tip nasilja ne poznaje granice i pogađa žene različitih dobni skupina, socijalnog statusa, nacionalnih i vjerskih grupacija diljem svijeta.

Zašto je to tako? Odgovor se najvjerovatnije krije u ambivalentnom odnosu društvenih zajednica sa karakterističnim obrascima ponašanja patrijarhalnih kultura prema ženi, jer se u takvim zajednicama žena koja je, prema riječima Jeana Delimoa, "sa Atinom postala božanska mudrost, sa devicom Marijom kanal svake milosti..." vrlo brzo postajala sam Antikrist. U društvima s patrijarhalnim strukturama se nasuprot vrlo pobožnom poštovanju žene često razvijao strah od svega onoga što nosi ženski predznak. Sve su to stereotipne predstave koje su o ženi konstruirane sinhronijski i dijahronijski, gotovo uvijek na temelju njena spola i uloge koju joj je (ili možda nije) dodijelila društvena zajednica kojoj je pasivno pripadala. Patrijarhalnim kulturama odgovara esencijalističko i konzervativno poimanje spola i roda kao jednom zauvijek determiniranih kategorija. Judith Butler upravo insistira na tome da

su spol i rod ništa drugo do društveni konstrukti, jer rod nije i ne može biti "izraz nekog autentičnog unutarnjeg jastva", nego je to ono što osoba čini, "a ne ono što ona individualno i esencijalno jest". Rod je vrlo fluidna kategorija koja se mijenja promjenom okolnosti i poprima različite oblike u novim kontekstima i ne mora se nužno podudarati s biološkim karakteristikama neke individue.

Također, patrijarhalnim sredinama po pravilu uvijek je odgovarao i danas odgovara narativ o drevnosti običaja koje te sredine njeguju i prepoznaju kao tradiciju, religiozno vjerujući da im to daje legitimitet za poziciju autoriteta, što postaje temelj za jačanje pozicije moći. Patrijarhatu pogoduje formiranje rodni modela koji se predstavljaju kao prirodni pojedincu, a razlika između spolova i roda agresivno se forsira preko binarnih opozicija i dihotomija: jako – slabo, umno – emotivno, društveno – prirodno i sl. U takvim društvima muškarac je pozicioniran kao referentna vrijednost naspram koje se određuje žena, koja tako postaje njegovim antipodom i samim time joj se dodjeljuje uloga društvene Drugosti.

Kako se mijenjala konstruirana slika o ženama kroz vrijeme, kako se gradio koncept žene kao ideološki i društveno-politički konstrukt, nastoje propitati autor/-ice i autorski istraživački prilozi koji su dijelom Zbornika radova *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* (u daljem tekstu Zbornik), koji na jednom mikroprostoru, kao *case study*, minuciozno secira društvenu zbilju žena od srednjeg vijeka do kraja 20. stoljeća. Zbornik, čija je urednica Sabina Veladžić, naučna saradnica na Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu, sastoji se iz šest radova posvećenih različitim povijesnim periodima, dok jedan rad tretira vrlo važno pitanje iz domena bosanskohercegovačke muslimanske književnosti tzv. preporodnog doba na prijelomu 19. i 20. stoljeća.

"Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici" rad je koji otvara Zbornik, te ujedno ukazuje na vrlo važan problem u izučavanju rodne i povijesti žena, a to je karakter arhivskih vrela koja se koriste i njihova možebitna oskudnost (ovisno o vremenskom periodu koji se istražuje). Arhivska građa koja se odnosi na Bosnu u srednjem vijeku skromnije je metraže, izraženo rječnikom arhivista, i

mahom je nastajala u centrima moći, kao rezultat njihova rada. U takvim izvorima izazov je pronaći glas pojedinaca koji su dolazili s društvenih margina. Slika srednjovjekovnih žena izvire iz tih izvora samo u onoj mjeri i na način kako su tadašnji centri moći smatrali prikladnim. Uglavnom su to žene iz plemićkih krugova kojima je dodijeljena jedna određena uloga, dok se o njihovom svakodnevnom životu, razmišljanjima, strahovima i snovima malo toga može zaključiti. Autor/-ica ispravno prepoznaje i problem "prenesenih vrijednosti", odnosno nemogućnost istraživačica i istraživača da shvate kontekst vremena i da izbjegnu projekciju vlastitih društvenih vrijednosti na razdoblje koje izučavaju. U radu se pokušava propitati generalno kakav je bio položaj žena u srednjovjekovnoj Bosni, a potom se preko dviju studija slučaja o dvjema kraljicama – Jeleni Gruboj i Katarini, nastoji pokazati kako historiografija i javno mnijenje konstruiraju koncept srednjovjekovne kraljice, pri čemu je period Jelenine vladavine okarakteriziran pogrešno i gotovo zlonamjerno netačno kao period *interregnuma*, iako za to ne postoje valjani dokazi, dok je kraljica Katarina, premda bez stvarnih vladarskih prerogativa, dobila oreol mučenice i svetice i značajan dio prostora u javnom diskursu, a prema autoru/-ici ovog članka postala je čak i povijesna ličnost koja se zloupotrebljava unutar nacionalističkih narativa. Ovakav ambivalentan odnos prema bosanskim kraljicama oličenje je patrijarhalnog karaktera bosanskohercegovačkog društva na početku 21. stoljeća.

U radu "Žena u javnom prostoru Bosanskog ejaleta" nastoji se ukazati na položaj žena u vremenskom okviru od 16. do 18. stoljeća, kada je Bosna pripadala posve drugačijem kulturno-civilizacijskom krugu u odnosu na onaj prije 1463. i 1878. godine. Autor/-ica, koristeći arhivska vrela osmanske provenijencije, nastoji pokazati crtice iz povijesti žena Bosanskog ejaleta u onoj mjeri koliko su korišteni izvori za to ostavili prostora. U tom smislu najčešće se može govoriti o ženama iz uglednih porodica koje se javljaju kao vakife, nasljednice, poduzetnice i sl., dok se u određenoj mjeri mogu donositi i skromni zaključci o udaji i razvodu na temelju sudskih registara – *sidžila*, kao i dati često do kraja nedorečeni pregled tijeka borbe žena za njihova prava. U dosadašnjoj osmanističkoj historiografiji ženama se također pristupalo dvojako, bilo da se njihov položaj posmatrao romantizirano i krajnje orijentalistički kroz prizmu

života u haremu, bilo da se asertivno nametala slika muslimanske žene kao pasivne posmatračice društvenih gibanja "zatočene" u vlastitoj privatnosti. Autor/-ica upravo uočava kako su se historiografski obrasci u novije vrijeme izmijenili, te kako pažnju znanstvenica i znanstvenika sve više privlače teme u kojima se vidi i javni angažman osmanskih žena (npr. analiza rada osmanskih književnica), dok se paralelno ističu i neki problemi o kojima je do sada vladala historiografska šutnja (pitanje prostitucije i porodičnog nasilja). Tako i ovaj rad nastoji pokazati da je nasljedno pravo u Bosni štitilo žene, te da su one svojih nasljednih obaveza bile i svjesne. Nekada su s pravom ukazivale na ugrožavanje njihovih prava, dok su ponekad pokušavale iskoristiti situaciju mada za to nije postojao pravni osnov. Iako se u radu može saznati nešto o vakifama i ženskom poduzetništvu, najvažniji dio rada je onaj koji potencira i nekoliko slučajeva u kojima su se žene borile za svoja otuđena prava, što doprinosi kreiranju drugačije slike o ženama u periodu koji se u radu obrađuje.

Promjena društveno-političke paradigme 1878. godine, proizašle iz čina austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, te otvaranje procesima modernizacije i evropeizacije bosanskohercegovačkog izrazito patrijarhalnog društva, donijela je i nove društvene obrasce po kojima se mjerila i vrednovala uloga žene u društvu. Novo konstruiranje koncepta žene u bosanskohercegovačkom društvu s kraja 19. i početkom 20. stoljeća bilo je vrlo obojeno sve prisutnijim i agresivnijim nacionalnim narativima. "Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema *Bosanskoj vili*" naslov je rada koji nastoji preispitati proces "izlaženja" srpske žene u javni prostor Bosne i Hercegovine, prvenstveno preko časopisa *Bosanska vila*, koji je izlazio u Sarajevu u periodu od 1885. do 1914. godine. Bosanskohercegovački nacionalni pokreti bez iznimke su djelovali i kao kanali i mehanizmi koji su napaćenom i neobrazovanom narodu trebali donijeti zraku obrazovanja i prosvijetliti ih da bi spremnije i uspješnije koračali u budućnost. Autor/-ica ističe da su i srpski nacionalni krugovi insistirali na kulturnim vrijednostima, javnom angažmanu intelektualaca, širenju edukativnih sadržaja i insistiranju na nacionalnoj srpskoj književnosti. Istupanje žena u javni prostor putem štampe bilo je tako sastavnim dijelom srpske nacionalne agende, a ne snažan

izričaj emancipatorskih procesa kojima su, možda, bile zahvaćene. One su prosto postale dijelom mobilizirajuće propagandne mašinerije nacionalnih preporoditelja u kojoj se na ženu gledalo kao na potrebnog, ne nužno i važnog člana nacionalnih zajednica. Na stranicama *Bosanske vile* prodefilovale su tako brojne srpske pjesnikinje, dobrotvorke, učiteljice, aktivistkinje, a autor/-ica daje osvrt čak i na broj pretplatnica ovog lista uz kratku analizu njihove interakcije s uredništvom. U radu se insistira na tome da, iako konstruirani koncept žene na prijelomu 19. i 20. stoljeća ne izlazi izvan okvira patrijarhalnog društva, nacionalna mobilizacija, praćena idejom prosvijećenosti, te pojavom štampe kao pogodnog medija za širenje narodne kulture i nacionalnih ideja ipak doprinosi izlasku žene u javni prostor. Iako strogo kontroliran i kanalisani, taj izlazak je poslužio određenim ženama kao poligon i odskočna daska za vlastito samopotvrđivanje, jačanje i rast.

Nova promjena društvenih, povijesnih i političkih stvarnosti uslijedila je u Bosni i Hercegovini 1945. godine završetkom Drugog svjetskog rata. Društvena transformacija i tranzicija iz agrarnog i primarno patrijarhalnog u socijalističko društvo "jednakih" bila je bolna, ali prijeko potrebna faza koja se odrazila i na novu konstrukciju rodni uloga i drugačije pozicioniranje žena u društvu koje je izrastalo u poratnim godinama. Rad "Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953–1961)" nastoji propitati društvenu ulogu žena u okolnostima u kojima je njihova emancipacija bila vrlo obojena ideološkim natruhama socijalizma unutar kojeg je žensko pitanje i pitanje rodne ravnopravnosti "mudro" predstavljano kao općedruštveno pitanje koje se nije smjelo izolirati posmatrati niti dovoditi u vezu s feminističkim stremljenjima. Već time je, donekle, zabijen nož u leđa slici žene koja ravnopravno odlučuje, bori se, doprinosi i gradi novo društvo. To se vidi i u odnosu političkih socijalističkih elita u Bosni i Hercegovini prema ženskim organizacijama koje su igrale ključnu ulogu u sprovođenju emancipacije žena u novonastalim okolnostima. Prva takva organizacija osnovana je još u toku Drugog svjetskog rata, 1942. godine, kao Antifašistički front žena. No, iako su opseg i rezultati rada AFŽ-a zaista impresivni, s obzirom na uvjete rada, autor/-ica naglašava da moramo biti svjesni činjenice kako je ova organizacija zapravo prvenstveno pratila direktive Partije i u njoj bi bilo pogrešno gledati

feminističku organizaciju. Raspuštena je 1953. godine uz izgovor da za rješavanje ženskih pitanja nije potrebna jedna centralizirana organizacija (sic!). Umjesto toga, formiran je, kao svojevrsan socijalni eksperiment, Savez ženskih društava. Nova organizacija borila se s izazovima i "životarila" je do 1961. godine, kada je zvanično raspuštena. Na terenu nije postigla puno jer su se patrijarhalni obrasci ponašanja teško mijenjali. Istina, s obzirom na kratak period djelovanja, teško je očekivati da su se i mogli postići značajniji rezultati jer je borba za ravnopravnost proces dugog trajanja.

Jedini rad u Zborniku koji pripada polju književnosti – "Od *ustupaka muške uljudnosti* do književnopovijesne obliteracije *ženskinja* bošnjačke književnosti prema rizomatskim strukturama književne (pri)povijesti 'odozdo'" kreće s pozicija slabe zastupljenosti žena književnica u preglednim povijestima nacionalnih književnosti. Ovo izostavljanje ženskog stvaralačkog glasa iz korpusa nacionalnih kanoniziranih književnih tekstova predstavljalo je gotovo pravilo do 1990-ih godina, posebice na eksjugoslavenskom području, gdje je prvo trebalo prepoznati sustavno zanemarivanje ženskog književnog rada, a potom raditi i na izradi (alternativnih) povijesti književnosti u kojima bi žene postale konačno vidljive. U Bosni i Hercegovini jedno od najreferentnijih djela iz polja povijesti književnosti jeste studija Muhsina Rizvića *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887.-1918.* objavljena 1990. godine. Vrijedi istaknuti da je riječ o drugom izdanju studije koju je autor objavio 1973. (*Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*), jer je vrlo simptomatično izdavanje takva djela početkom 1990-ih, kada se zahuktavaju novi balkanski nacionalizmi i kada se radi na užurbanoj homogenizaciji nacionalnog korpusa. Autor/-ica ovog priloga fokusira svoje istraživanje na analizu sadržaja navedene studije koristeći se metodološkim alatom ginokritičkih istraživanja, nastojeći utvrditi u kolikoj mjeri su bosanskohercegovačke spisateljice prisutne u sadržaju ove studije, na kojim mjestima i u kojem kontekstu su spomenute, te na koji je način vrednovan njihov književni rad. Izvršena analiza Rizvićevog teksta jasno ukazuje na androcentrični prikaz preporodnog perioda bošnjačke književnosti s kraja 19. i početka 20. stoljeća, na sustavno ignoriranje ili poklanjanje nedovoljne pažnje prvim muslimanskim književnicama koje su

se ohrabrivale da putem štampe izađu u javni prostor i tako ogole dio sebe. Budući da je period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1918) vrijeme emancipacijskih procesa koji su zahvatili i muslimansku ženu, te se javljaju prve, u državnim školama obrazovane muslimanke, ostaje zaista nejasno zašto je Rizvić obratio tako malo pažnje na te prve hrabre spisateljice muslimanke, koje su u njihovom književnom pregnuću podržavali progresivni muslimanski intelektualci školovani mahom na Zapadu. Podatak da se na 544 stranice analizirane studije nalaze tek tri književnice jasno ukazuje na obzore autorova poduhvata i ostavlja gorak okus, te zaslužuje kritičku recepciju tim prije što je djelo postalo nezaobilazno u istraživanju muslimanske književnosti na prijelomu 19. i 20. stoljeća.

Autor/-ica članka "Diskurzivna prezentacija žene u bošnjačkim štampanim medijima 1989–1992." prepoznao/-la je potencijal štampanih medija kao izvora za izučavanje bosanskohercegovačkog društva u periodu nadolazeće nacionalne histerije u Jugoslaviji, krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća. Listovi s vjersko-nacionalnim predznakom poput *Preporoda*, *Islamske misli*, *Muslimanskog glasa* i sl. korišteni su kao istraživačka baza da bi se istražilo pitanje diskurzivnog konstituiranja koncepta žene Bošnjakinje u vremenu raspada Jugoslavije i formiranja nacionalnih društava i država na njenim ostacima. Članak otvara pitanje učešća i uloge Bošnjakinja u procesu nacionalne mobilizacije i homogenizacije, kao i u vremenu formiranja novih društveno poželjnih obrazaca ponašanja za bošnjački nacionalni korpus. Time se otvara prostor ambivalentnog tumačenja uloge žene u novim okolnostima kada se gradi nacija, pa se propagandna mašinerija često služi dihotomijama u predstavi žena u želji da se naglasi šta je dobro, a šta nije: tako se nasuprot čednosti, majčinstva i pokornosti kao ideala kojima treba težiti nameće slika posrnule žene koja treba biti opomena. Uredništva navedenih listova u potpunosti su prihvatila esencijalističku sliku spola i roda vjerujući da su to "prirodne kategorije" koje su imanentne svakom biću, te se uvijek iznova koristila prilika da se na stranicama nekog od analiziranih listova naturalizira ono što jeste zamišljena žena muslimanka/Bošnjakinja. Autor/-ica članka, također, propituje korištenje ženske pripovjedne vještine u kulturi sjećanja, posebno onog njegova dijela koji je obilježen traumom i zločinom i koji se u

novim okolnostima nacionalnog povezivanja u homogenu zajednicu Bošnjaka počinje eksploatirati kao motiv da se “ne zaboravi i ne ponovi”, a zapravo da se ukaže na “neprijatelje” nacije, koji su do tada ostajali u sjeni oficijelne i općeprihvaćene istine.

Posljednji članak u Zborniku je tekst koji se bavi pitanjem rodni politika i rodne ravnopravnosti u udžbeničkoj literaturi za osnovne škole i slikom žene koja se u tako važnom korpusu tekstova stvara. “Žene na marginama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini” rad je koji se temelji na analizi suvremenih udžbenika historije za osnovnu školu izdatih na području Bosne i Hercegovine. U radu je ispravno istaknut značaj udžbenika u nastavi općenito, te napose u nastavi historije. Često su oni jedino nastavno sredstvo koje se koristi i jedini put do povijesne *istine*. Dakako, budući da su to službeno odobreni tekstovi, oni se smatraju izvorom *pravog* znanja i prezentiraju onu verziju dešavanja iz prošlosti koja je općeprihvaćena, pa samim time i legitimna. Osim toga, analiza udžbenika historije koji su izdati i koji se koriste u Bosni i Hercegovini veliki je izazov s obzirom na podijeljenost bosanskohercegovačkog društva te s obzirom na činjenicu da su udžbeničke politike prilagođene nacionalnim narativima koji kreiraju vlastite istine o povijesti ovih prostora: srpske, bošnjačke i hrvatske. Slična analiza udžbenika s pozicija rodne ravnopravnosti rađena je i 2008. godine, ali kako autor/-ica zaključuje, ništa se od tada nije značajno promijenilo po pitanju zastupljenosti žena na stranicama udžbenika za osnovnu školu. Stječe se dojam da su ponekad žene tu spomenute samo da bi se zadovoljio princip političke korektnosti i u takvim udžbenicima (za šesti, sedmi razred) o ženama se piše vrlo uopćeno. Tek udžbenici za posljednja dva razreda osnovne škole donose više multidimenzionalan pristup pitanju žena u povijesti i nude kompleksniju sliku o širini i dometima društvene angažiranosti žena. Fotografije poznatih žena donose se u udžbenicima kao dio koji utječe na vizualni identitet udžbenika, dok se zanemaruje sadržaj i suština pisanja o ženama iz prošlosti. Autor/-ica kao poseban pozitivan primjer prezentacije žena u udžbenicima izdvaja udžbenike izdavačke kuće Školska naklada Mostar, koja stoji iza publiciranja udžbenika povijesti na hrvatskom jeziku.

Konstruiranje koncepta žene u patrijarhalnim društvima mijenjalo se tokom vremena i prilagođavalo različitim povijesnim i društveno-političkim kontekstima. Budući da je takav konstrukt produkt djelovanja maskulinih centara moći, u njemu se osjeća pasivno nasilje koje se uvijek i iznova izvršava nad zamišljenim ženskim rodom. Podsjetimo, nasilje dolazi u različitim formama. Budući da je Zbornik radova *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* jedna vrsta podsjetnika na latentno nasilje koje se izvršava nad ženama u povijesti, književnosti, historiografiji i javnom diskursu, a koje je temeljeno na spolu ili rodu, te budući da se Zbornik može smatrati i jednom vrstom opomene za buduće generacije, a cijeneći kvalitet njegova sadržaja, sa zadovoljstvom predlažem njegovo objavljivanje.

Beograd, 20. novembra 2022.

Fondaciji Heinrich Böll

Recenzija Zbornika radova *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*

"But men have defined their experience as history and have left women out."¹

Koje žene su izbrisane iz istorije? Koje su zapamćene i koja su njihova postignuća? Kako i zbog čega (ne) pamtimo žene? Ova i mnoštvo sličnih pitanja postavljaju istoričarke i istoričari nekoliko decenija unazad. Britanski istoričar Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) sedamdesetih godina 20. veka u eseju "Od socijalne istorije do istorije društva" konstatovao je da su žene, kao analitička kategorija, bile sasvim zapostavljene u istraživanjima socijalne istorije. Ovu činjenicu, pedesetak godina kasnije, u donekle promenjenom kontekstu, naglašavaju i urednica i autori/-ke zbornika *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*. Naime, naučna produkcija o istoriji žena na Balkanu, u poređenju s evropskim kontekstom, još uvek je nedovoljno razvijena i prisutna u naučnom, ali i širem javnom prostoru. Mesta optimizmu svakako ima s obzirom na činjenicu da je sve više istoričarki zainteresovano za teme koje iz različitih perspektiva i u različitim hronološkim okvirima propituju žensku poziciju u društvu i, što je jednako važno, ženu posmatraju kao aktivan subjekt socijalnih promena i emancipatorskih procesa. Zbornik radova *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* predstav-

¹"Ali muškarci su svoja iskustva definisali kao istoriju a žene su izostavili", Gerda Lerner, *The Major Finds in the Past: Placing Women in History* (Chapell Hill and London: The University of North Carolina Press, 2005), 125.

lja značajan doprinos proučavanju i predstavljanju ženskog mesta u prošlosti BiH. Ova publikacija je struktuirana hronološkim odrednicama i počinje tekstom o srednjevekovnim temama iz istorije žena. U radu pod nazivom "Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovekovlja u izvorima, historiografiji i populistici" autor/-ka je uz pomoć različitih metodoloških alata prikazala fragmente iz istorije srednjovekovne žene na primeru studije slučaja, u obimu u kome primarni izvori za srednji vek to omogućavaju. Kvalitet ovog rada predstavlja i veoma obimna i pažljivo odabrana bibliografija o svet-skog i lokalnoj medievističkoj produkciji kada je istorija žena u pitanju. Nakon ovoga sledi istraživanje bazirano na osmanskim sudskim spisima iz perioda 16. do 18. veka. Autor/-ka teksta "Žena u javnom prostoru Bosanskog ejaleta" gradi čitav jedan novi/ženski svet i predstavlja nam žensko angažovanje u javnom prostoru. Na osnovu analiza katastarskih popisa (tapu tahrir deftera), sudskih registara (sidžila) autor/-ka priča priču, gotovo bez izuzetka, o teškim životnim okolnostima u kojima su se žene nalazile, ali i o njihovoj hrabrosti, neprestanoj borbi i istrajnosti da putem zvaničnih institucija reše probleme i isprave nepravde. Žena je aktivna, ona je ta koja preuzima inicijativu, pa je žena ta koja ponekad i pobeđuje. Iz teksta saznajemo i o konceptima ženske solidarnosti unutar rodbinskih veza, putem institucije vakufa, u osmanskoj Bosni. Naročito interesantan segment jeste poglavlje o ženskom mirazu, koje predstavlja svojevrsnu modnu epizodu i govori nam o fragmentima svakodnevnog života žena. Izuzetan značaj ovog rada jeste u tome što predstavlja emancipatorske potencijale samih žena, u smislu u kom Džudit Batler definiše društveno aktivan subjekt. Naredni tekst hronološki se, donekle, nadovezuje na prethodni, ali tematski otvara potpuno nova pitanja i polako nas uvodi u emancipatorske koncepte druge polovine 19. veka. Autor/-ka teksta "Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema *Bosanskoj vili*" otvorila je nekoliko važnih tema i naglasila je procese osobene epohi stvaranja nacionalnih država iz perspektive žene kao delimično integrisanog društvenog subjekta. Propitujući žensku poziciju, analizom periodike, koja je svakako bila novi medij krajem 19. veka, autor/-ka kritički promišlja sadržaje. Da li su bili emancipatorski po ženu, u kojoj meri koncept nacionalne države oslobađa ženu, kakva joj "prava"

dodeljuje i koje društvene uloge od nje očekuje?... Autor/-ka nam predstavlja i ženske organizacije, njihove ciljeve, kao i saradnju sa drugim srpskim ženskim organizacijama iz Monarhije. Saznajemo dosta o ženskom autorstvu i biografijama znamenitih žena, kroz žanr ženskog portreta. Takođe nas uvodi u patrijarhalne matrice i mizogine prakse i žena i muškaraca. Ovaj tekst ima i komparativnu vrednost, pošto sadrži dovoljno podataka i primera patrijarhalnih matrica i iz Kraljevine Srbije. Minucioznom analizom sadržaja *Bosanske vile* autor/-ka nam je predstavila različite društvene procese s kraja 19. veka. Emancipatorske prakse propituju se i u narednom tekstu "Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (1953–1961)". Veoma je značajna tema koju je autor/-ka obradila iz različitih aspekata, s jasnim uvođom o antifašističkom nasleđu i o značaju Antifašističkog fronta žena Jugoslavije za emancipaciju Jugoslovenki. SŽD do sada, s izuzetkom Hrvatske, nije posebno obrađivana institucija u istoriografijama postjugoslovenskih društava. Kao nastavljajući AFŽ-a, ova organizacija predstavlja veoma značajan segment u istoriji žena socijalističke Jugoslavije. Istraživanje je bitno jer pokazuje emancipatorske potencijale, želju i volju žena aktivnih u SŽD-u da te potencijale i realizuju. Ali u isto vreme nam govori i o realnom nepostojanju patrijarhalnog diskontinuiteta u socijalističkoj državi. Značaj rada o SŽD-u predstavlja i činjenica da je ovim istraživanjem popunjena praznina između društveno aktivnih bivših partizanki i njihovih naslednica, naredne generacije teoretičarki i aktivistkinja, koje su borbu gradile na feminističkim principima zapadne Evrope i SAD-a. Tekst koji sledi predstavlja metodološki i tematski iskorak iz polja istoriografije. Reč je o istraživanju koje problematizuje (ne)prisustvo ženskog autorstva u zvaničnom književnom kanonu. "Od ustupaka muške uljudnosti do književnopovijesne obliteracije ženskinja bošnjačke književnosti prema rizomatskim stukturama književne (pri)povijesti 'odozdo". Autor/-ka se metodološki oslanja na ginokritička istraživanja u cilju prevrednovanja dominantnog kanona moderne bosanskohercegovačke književnosti. Naredni rad vodi nas na kraj veka, na kraj jedne epohe, u samo predvečerje rata za jugoslovensko nasleđe. "Diskurzivna prezentacija žene u bošnjačkim štampanim medijima 1989–1992." kao i tekst o percepciji žene u časopisu *Bosanska vila* bazira se većim delom na analizi savremene periodi-

ke. Autor/-ka odličnim izborom citata, kao i utemeljenom teorijskom postavkom jasno opisuje složenost i duboku patrijarhalnost bosanskohercegovačkog društva pred početak rata. Analizom časopisa sa versko-nacionalnim sadržajima, kao što su *Preporod*, *Muslimanski glas*, *Islamska misao*, *Ogledalo* autor/-ka osvetljava narativne konstrukcije koje sasvim nekritički i revizionistički propituju socijalističko nasleđe, a ženu vraćaju u ono što je zajednički imaginarijum svih patrijarhalnih matrica, u kuću, svode njenu društvenu ulogu isključivo i samo na majčinstvo u cilju reprodukovanja novih građana, ali isključivo svoje nacionalne i verske zajednice. Ono o čemu autor/-ka eksplisitno ne govori, ali se to jasno čita iz teksta, jeste zapravo činjenica koliko je bilo teško, stresno, mučno, ali u isto vreme hrabro i borbeno biti žena koja se ne uklapa u falocentrične, mizogine koncepte bošnjačke kulturno-političke elite s kraja 20. veka. Poslednji tekst "Žene na marginama savremenih udžbenika historije u Bosni i Hercegovini" od veoma je velikog značaja za strukturu i sadržaj ovoga zbornika. U njemu je zapravo prikazana realna savremena stvarnost kada je diseminacija znanja o istoriji žena i ženske borbe u pitanju. Rezultati do kojih je autor/-ka došla analizom osnovnoškolskih udžbenika porazni su. Đaci završnog razreda osnovne škole u BiH samo iz jednog udžbenika mogu saznati kada su žene na prostoru njihove domovine dobile politička prava. O ženskim borbama, emancipatorskim praksama gotovo ništa se ne može saznati iz raspoloživih udžbenika. Takođe je porazna činjenica da autori i autorke udžbenika gotovo uopšte ne konsultuju naučnu produkciju o istoriji žena u BiH, koja svakako postoji i o čemu svedočimo upravo čitanjem ovog zbornika radova.

Zbornik radova *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* predstavlja značajan doprinos proučavanju istorije žena i istorije ženske borbe za emancipaciju i jednakost. Autori/-ke metodološki odgovaraju na sve zahteve istorijske nauke, ali i uvođe metodološke koncepte feminističke historiografije onako kako su ih Gerda Lerner (Gerda Lerner) i Džuan Skot (Joan Wellach Scott) definisale. U tekstovima koji su uvršteni u ovaj zbornik autori/-ke su se potrudile da propituju i konstruktivno kritikuju dominantne narative. Takođe su prikazale ženske doprinose u istoriji BiH. Postavile i odgovorile na pitanja na koji je način žena

bila aktivan društveni subjekt. Rekontekstualizovale su određene društvene procese i kritički ih osvetlile iz ženske perspektive. U njihovim "pričama" glavni likovi su junakinje. One su aktivne, ponekad pobunjene, odvažne, borbeno i hrabre, ali one su i potčinjene, potlačene, submisivne kada ih definišu dominantne društvene i političke elite. Ono što im je zajednički imenitelj, kroz epohe, jeste da su one prisutne i nezaobilazne u narativima o prošlosti.

Ovaj kratak prikaz završiću citatom iz teksta koji se nalazi u Zborniku. Mišljenja sam da bi svaka od nas istoričarki, koje se bavimo istorijom žena na Balkanu, svoje radove trebalo da zaključi upravo ovako: "Podsjećanja radi, svim ovdje pomenutim ženama i onima koje su ostale bezglasne i stoga neza-bilježene i nevidljive, svim koje su se bezrazložno osjećale krivima zbog vlastitih iskoraka velikih ili malih, koje su procjenjivale vlastitu hrabrost i snagu u okviru društveno-političkih datosti, ideologija i patrijarhalnih matrica, koje su iskušavale lojalnost prema vlastitim ciljevima i ideji samoostvarenja, te živjele za svoje ideale, svima njima idu zasluge za ovaj tekst".

U Beogradu, 20. novembar 2022.

Ivana Pantelić

ZBORNIK RADOVA
ZAMIŠLJANJE ŽENE
O IDEOLOŠKIM I KULTURNIM KONCEPTIMA ŽENSKOG RODA U
POVIJESTI BOSNE I HERCEGOVINE

Izdavač:
Heinrich-Böll-Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo
Avde Sumbula 1, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.ba.boell.org

Za izdavača:
Judith Brand, direktorica ureda

Glavna i odgovorna urednica:
Sabina Veladžić

Tehnička urednica:
Aida Ličina Ramić

Lektorica:
Mirela Omerović

DTP i dizajn korica:
Amra Mekić

Štampa:
Dobra knjiga

Za štampariju:
Izedin Šikalo

Tiraž:
200

Sarajevo, 2023.

